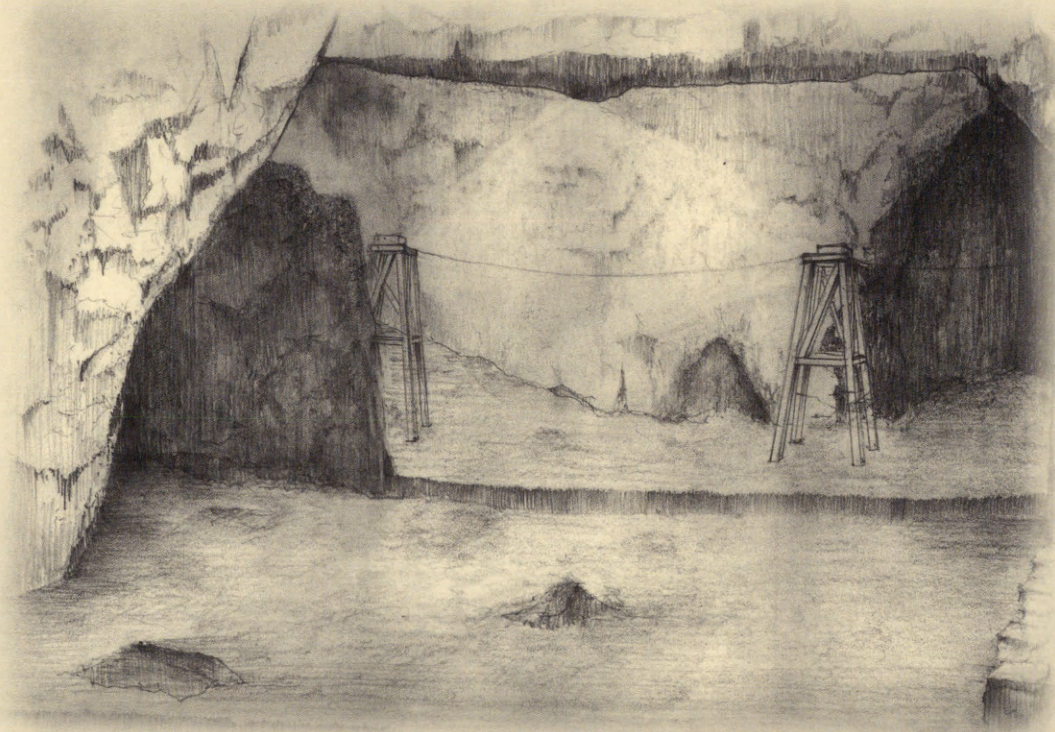


ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ
ΕΦΗΣ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ

Ιερό και μαντείο

Α ΤΟΜΟΣ



ΑΘΗΝΑΙ 2013

Εικόνα εξωφύλλου:
Σχέδιο του εσωτερικού χώρου
του Ιδαίου Άντρου από τον Dalibor Vesely.

ΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ

Ιερό και μαντείο

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 10672
fax 210 3644996, τηλ. 210 3625531
secr@archetai.gr - www.archetai.gr

ISBN (SET) 978-960-8145-95-5
Α΄ ΤΟΜΟΣ 978-960-8145-96-2
ISSN 1105-7785

Οι εἰκόνες τῶν πινάκων προέρχονται ἀπὸ τὰ Φωτογραφικὰ Ἀρχεῖα
Ἰδαίου Ἀντρου καὶ Ζωμίνθου, Γιάννη καὶ Ἐφης Σακελλαράκη,
πλὴν ἐκείνων ποὺ ἀναφέρουν προέλευση στοὺς ὑπόμνημά τους.
(Οἱ φωτογράφοι ἀναφέρονται στοὺς Εἰσαγωγικοὺς Σημειώματα).

Τὴ δαπάνη γιὰ τὴν ἐκδόση τοῦ τόμου
χορήγησε τὸ Ἰδρυμα Ψύχα.



Ἐκδοτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια: Λούση Μπρατζιώτη
Ἐπιμέλεια κειμένων: Μαρία Γαβρίλη

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 279

ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ
ΕΦΗΣ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ

Ιερό και μαντείο

Α ΤΟΜΟΣ



ΑΘΗΝΑΙ 2013

*Στους πρώτους ανασκαφείς
του Ιδαίου Άντρου*

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Α' ΤΟΜΟΣ

Σημείωμα Έφης Σαπουνά-Σακελλαράκη	15
Πρόλογος Γιάννη Σακελλαράκη	17
A. Ο ΜΥΘΟΣ	21
I. Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	21
II. Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ, ΤΗΣ ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΤΟΥ ΔΙΑ	28
B. Η ΘΕΣΗ	35
I. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ - ΔΑΣΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ	38
1. Χλωρίδα - Πανίδα	38
2. Πηγές	52
3. Μητάτα της Νίδας	54
II. ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ	54
Θέσεις περί το οροπέδιο της Νίδας	64
III. ΑΠΟ ΤΟ ΟΡΟΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΝΙΔΑΣ ΣΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ	68
1. Προσβάσεις στο Ιδαίο Άντρο	69
2. Σχέσεις επιρροής του σπηλαίου	
Κνωσός - Αξός - Γόρτυς	72
Γ. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ	75
I. ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ	75
II. Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΛΗΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ HALBHERR	78
III. Ο FEDERICO HALBHERR ΣΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ	89
Σχέσεις του F. Halbherr με ελληνικά Ιδρύματα και πρόσωπα.	
Πολιτική και Αρχαιολογία τον 19ο αιώνα	93
Η τύχη των αρχαίων κινητών ευρημάτων	96
IV. ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΩΝ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗ ΚΑΙ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ	99
1. Ανασκαφή Ξανθουδίδη, 1917	100
2. Ανασκαφή Μαρινάτου, 1956	100
V. ΟΙ ΣΥΝΕΧΕΙΣ ΣΥΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΙΔΑΙΟΥ ΑΝΤΡΟΥ	
ΚΑΙ ΟΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ	104
Άλλες επεμβάσεις στον ιερό χώρο	
Δ. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ	106
I. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ	110
Μορφολογία - Γεωλογία του σπηλαίου	116
1. Ο εξωτερικός χώρος	119
Η Πλατεία - Ο λίθινος βωμός - Βάσεις αγαλμάτων	

2. Το εσωτερικό του σπηλαίου	125
Η Κεντρική Αίθουσα - Η συστηματική ανασκαφή	
Σακελλαράκη των ετών 1983-1986 μέσα στο σπήλαιο -	
Οι Σωροί I-V - Ο Βόρειος Μυχός - Ο Νότιος Μυχός -	
Το Μικρό Σπήλαιο	
II. Η ΕΝ ΓΕΝΕΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ	164
E. Η ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ	166
I. ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	167
II. ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	168
III. ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	170
IV. ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ	
ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	171
V. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ	174
ΣΤ. Η ΛΑΤΡΕΙΑ	176
I. ΘΕΟΤΗΤΕΣ ΠΟΥ ΛΑΤΡΕΥΟΝΤΑΝ	176
1. Δίας	176
2. Νύμφες	181
3. Γυναικείες θεότητες	184
Ρέα - Ήρα - Δήμητρα - Άρτεμις - Κυβέλη	
4. Ανδρικές θεότητες	192
Διόνυσος - Ζαγρεύς - Παν - Υάκινθος - Ερμής -	
Άττις - Κουρήτες - Ιδαίοι Δάκτυλοι	
II. ΙΕΡΑΤΕΙΟ	199
III. ΜΥΣΤΗΡΙΑ	202
IV. ΜΥΗΣΗ	208
Άλλα στοιχεία στη διαδικασία της μύησης - Εκδύσια -	
Ένδυση - Ενηλικίωση - Κλοπή	
V. ΚΥΡΙΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ	214
Θυσίες - Βωμοί - Ο αέρας - Φως - Χορός - Ακούσματα -	
Τα δεικνύμενα - Λίκνο - Θρόνος	
VI. ΜΑΝΤΙΚΗ - ΕΥΧΕΣ - ΚΑΤΑΡΕΣ	250
1. Η μαντεία	250
2. Μαγεία	258
VII. ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ - ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ - ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ - ΤΑΜΑΤΑ	260
Η ανάπτυξη του Ιδαίου Άντρου και του Ψηλορείτη	
στους Ύστερους χρόνους	265

Β' ΤΟΜΟΣ

Z. ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	9
I. ΤΑ ΠΗΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ	11
1. Η κεραμική	11
Νεολιθική περίοδος - Κεραμική και οστέινα εργαλεία	
Προανακτορική περίοδος (3300-2000/1900 π.χ.)	
Παλαιοανακτορική περίοδος (2000/1900-1700/1650 π.χ.)	
Νεοανακτορική περίοδος (1700/1650-1450 π.χ.)	
Μετανακτορική (Κρητομυκηναϊκή) περίοδος (1450-1100 π.χ.)	
Πρωτογεωμετρική, Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδος	
2. Τα πήλινα σκεύη	21
Υποστάτες - Κέρας καθοσίωσης - Σκεύος με κεφαλή ταύρου -	
Κυλινδρικά σκεύη - Σκεύη της Ύστερης Αρχαιότητας	
3. Τα ειδώλια	24
Μεγάλα ανθρωπόμορφα αγγεία, ανθρωπόμορφα και	
ζωόμορφα ειδώλια - Πόδι μεγάλου αγάλματος	
II. ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ	31
Χάλκινα - Χρυσά και αργυρά σκεύη και κοσμήματα	
1. Τα χάλκινα	34
α. Τύμπανο, ασπίδες, ασπίδια, κύμβαλα	34
Ομάδα Α. Το τύμπανο - Ασπίδες - Ομάδα Β - Ομάδα C -	
Ομφαλωτές ασπίδες - Ασπίδα «Σακελλαράκη» -	
Ασπίδια - Κύμβαλα	
β. Τα αγγεία	59
Φιάλες - Προχοειδή - Αιγυπτιακά αγγεία - Κάδος -	
Άλλοι τύποι χάλκινων αγγείων	
γ. Τα σκεύη: Λέβητες και τρίποδες	76
Λέβητες - Λαβές - Πόδια - Μικροσκοπικοί λέβητες	
Βάσεις - Τετράπλευροι υποστάτες - Αρχαϊκά -	
Κλασικά αγγεία - Λαβές λεβήτων και κρατήρων -	
Λείψανα άλλων αντικειμένων	
δ. Τα ειδώλια	93
Μινωική περίοδος - Γεωμετρική - Ρωμαϊκή περίοδος -	
Ανδρικά γεωμετρικά ειδώλια - Γυναικεία γεωμετρικά	
ειδώλια - Δαιδαλικό ειδώλιο - Αρχαϊκά ειδώλια -	
Ελληνιστικά ειδώλια - Μεγαλύτερα πλαστικά έργα -	
Σφίγγες - Ζώα	
ε. Περίτμητο έλασμα	119
στ. Οι πόρπες	119
ζ. Άλλα μεταλλικά αντικείμενα	124
Ράβδοι - Κορμιά - Ελάσματα - Μαχαιρίδια - Διπλοί	
πελέκεις - Βέλη, αιχμή δόρατος, ξίφος - Ηθμοί -	
Εφηλίδες	

2. Τα χρυσά και τα αργυρά	129
Μικρογραφικά αγγεία και σκεύη - Κοσμήματα - Χάνδρες - Περίαπτα - Κρίκοι - Περόνες - χρυσές, αργυρές, χάλκινες - Περίτμητα - Ελάσματα - Αφιερώματα - Αστράγαλος	
III. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΛΙΘΟ, ΟΡΕΙΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ, ΓΥΑΛΙ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟ	149
Χάνδρες - από φαγεντιανή - από γυαλί - Αγγεία από γυαλί - Χάνδρες από ορεία κρύσταλλο - Χάνδρες και περίαπτα από σάρδιο - Χάνδρες από ήλεκτρο - Κεφαλή από ήλεκτρο - Αντικείμενα από ορεία κρύσταλλο - Διάφορα λίθινα αντικείμενα	
IV. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΦΑΓΕΝΤΙΑΝΗ	157
Ειδώλια ανθρωπόμορφα - Ειδώλια ζωόμορφα - Αγγεία - Σκαρβαίοι - Χάνδρες - Διάφορα	
V. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΟΣΤΟ ΚΑΙ ΕΛΕΦΑΝΤΟΔΟΝΤΟ	168
Βορειοσυριακό εργαστήριο - Ριπίδια - Άλλα βορειοσυριακά πλαστικά έργα - Πυξίδες βορειοσυριακές - Πυξίδες με πλαστική διακόσμηση - Κυλινδρικό σκεύος - Φοινικικά ελεφαντουργήματα - Ανατολικά έργα - Έργα κρητικού εργαστηρίου - Περόνες - Οφθαλμοί - Σκεύη - Άλλα αντικείμενα - Πλακίδια - Έπιπλα - Θρόνος	
VI. ΤΑ ΛΟΙΠΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ	202
1. Οι σφραγίδες	202
Πρωμινωική περίοδος - Μεσομινωική II - Υστερομινωική περίοδος - Γεωμετρική περίοδος	
2. Τα δακτυλίδια - Οι δακτυλιόλιθοι	213
3. Τα νομίσματα	217
Ρωμαϊκή περίοδος - Νομίσματα και λατρεία	
4. Οι λύχνοι	228
Ρωμαϊκή περίοδος - Θεματολόγιο - Κρητικοί λύχνοι - Λυχνομαντείο	
VII. ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	241
Βιβλιογραφία	251
Ευρετήριο	289

Γ' ΤΟΜΟΣ

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

1-157

Η δημοσίευση του Ιδαίου Άντρου ήταν μια υπόσχεση που έπρεπε να τηρηθεί.

Χρόνια δούλεψε πάνω σ' αυτήν ο Γιάννης Σακελλαράκης. Τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του δουλέψαμε με κέφι μαζί.

Δύο χρόνια μετά τον θάνατό του (2010-2012) δούλεψα μόνη μου σκληρά για να συμπληρωθούν κάποια κενά.

Η εργασία ήταν επίπονη, δεδομένου ότι ο ανασκαφέας που γνώριζε και την παραμικρή λεπτομέρεια δεν ήταν μαζί μου. Τα πολυσέλιδα ημερολόγια της ανασκαφής, όμως, και οι λεπτομερείς εκθέσεις στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας, πλούσιες σε πληροφορίες για τους ειδικούς επιστήμονες, έλυναν τα βασικά προβλήματα.

Μία δυσκολία ήταν ότι για μια σχεδόν δεκαετία το Μουσείο Ηρακλείου ήταν κλειστό και οι αποθήκες δυσπρόσιτες, έτσι που δεν ήταν δυνατόν να ελεγχθούν κάποια κιβώτια με κεραμική κυρίως. Ευτυχώς ο Γιάννης Σακελλαράκης είχε φροντίσει να έχει φωτογραφικό αρχείο και, κυρίως, σχέδια. Ακόμη, σημαντικό ήταν ότι μεγάλος αριθμός αντικειμένων ήταν δημοσιευμένος από τον ίδιο και τους συνεργάτες που αναφέρει στον πρόλογό του.

Τελικός στόχος της δημοσίευσης αυτής ήταν για εμάς η ανάδειξη του χαρακτήρα του σπηλαίου, της διαχρονικής σημασίας του ως κεντρικού θρησκευτικού κέντρου της Κρήτης και της Ανατολικής Μεσογείου.

Στην τελική διαδρομή των εργασιών σημαντική ήταν η συνδρομή της βοηθού μας, Μυρτώς Κουκούλη, και όχι μόνον για τις τεχνολογικές της γνώσεις αλλά και για τον ζήλο με τον οποίο εργάστηκε. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τις αρχαιολόγους Κ. Γκαλανάκη και Μ. Λαγογιάννη, για την παραχώρηση υπό δημοσίευση υλικού, καθώς και τις αρχαιολόγους Μ. Χιδίρογλου, Π. Μπούγια και Ε. Χρηστάκη για διάφορες διευκολύνσεις. Ευχαριστώ τις σχεδιάστριες Κ. Αστρινάκη και Π. Στεφανάκη για τα σχέδια που έκαναν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Ιδαίου Άντρου. Τα σχέδια για χάλκινα και ρωμαϊκούς λύχνους προέρχονται από τις δημοσιεύσεις των Μ. Maass, H. Matthäus και Πολίνας Σαπουνά-Ellis αντίστοιχα. Ευχαριστώ επίσης τους φωτογράφους Γ. Ξυλούρη, Αν. Καρούσο, Γ. Παπαδάκη-Πλουρίδη, Η. Ηλιάδη και Γ. Χαιρέτη για την καλλιτεχνική τους προσφορά κατά τη μακροχρόνια περίοδο των ανασκαφών.

Ευχαριστώ το Ίδρυμα Ψύχα για τη χρηματοδότηση του έργου, το Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας και ιδιαίτερα τον Γενικό Γραμματέα της, Ακαδημαϊκό Βασίλειο Πετράκο, που ανέλαβε την έκδοση.

Ευχαριστώ θερμά τη Λούση Μπρατζιώτη και τη Μαρία Γαβρίλη που με την τόση εμπειρία τους και με πολλή αγάπη επιμελήθηκαν την έκδοση αυτή.



Η ομάδα της ανασκαφής με τον Ψαραντώνη.

Πρόλογος Γιάννη Σακελλαράκη

Δεν μπορεί να είναι συνηθισμένος ο πρόλογος για μια κρητική σπηλιά, αν αυτή είναι «the most important cave sanctuary in iron age Crete» κατά τον Sir John Boardman, μια σπηλιά που χρησιμοποιήθηκε συνεχώς για 5.000 περίπου χρόνια, από την Ύστερη Νεολιθική εποχή μέχρι σήμερα. Ο λόγος, που εκφράστηκε σε ένα άρθρο για την τελευταία ανασκαφή στους *New York Times*, ότι το Ιδαίο Άντρο είναι «η Βηθλεέμ της αρχαιότητας», ή ότι είναι για την ιστορία της Κρήτης ό,τι είναι για τη φυσική ιστορία της Αμερικής το Gran Canyon¹ ίσως δεν είναι υπερβολικός, καθώς διατυπώθηκε από έναν επιφανή ξένο ελληνιστή, τον H. Thompson. Ο H. Thompson γνώριζε βέβαια ότι στο Ιδαίο Άντρο συναντήθηκαν με το ελληνικό πνεύμα πολλά ξένα, σημαντικά ιδεολογικά, ρεύματα. Γνώριζε επίσης ότι στη δεύτερη χιλιετία π.Χ. ο αθάνατος Ολύμπιος Δίας ενώθηκε στην Κρήτη με τον Μινώιτη ετήσια θνήσκοντα και αναγεννώμενο θεό της βλάστησης, και έτσι προέκυψε ο μοναδικός Κρηταγενής Δίας, ο Ιδαίος Δίας. Και ακόμη ο H. Thompson γνώριζε ότι στα Γεωμετρικά χρόνια, τον 9ο και 8ο αι. π.Χ., η Κρήτη πρωτοπόρησε στην επαφή με την Ανατολή και την Αίγυπτο, όπως και στα Μινωικά χρόνια, γι' αυτό και στην Κρήτη άνθησε νωρίτερα ο λεγόμενος ανατολίζων ρυθμός του 7ου αι. π.Χ., ο ρυθμός που οδήγησε στην άνθηση της τέχνης της αρχαϊκής Ελλάδας και αμέσως μετά στη μέγιστη ακμή της κλασικής.

Ο αναγνώστης, λοιπόν, αντιλαμβάνεται ίσως, γιατί το Ιδαίο Άντρο χαρακτηρίστηκε «η Βηθλεέμ της αρχαιότητας» και η Ίδη της αρχαιότητας «κρητικός Όλυμπος». Μπορεί επομένως να φανταστεί τον παλμό όλων των συντελεστών της ανασκαφής, που έφθασαν τον αριθμό 100, για τις ποικίλες ανάγκες, από την ασφάλεια μέχρι τον ηλεκτροφωτισμό του σπηλαίου, στο ύψος των 1.538 μ. στον Ψηλορείτη, με την ανεύρεση καθημερινά κάποιων δεκάδων εκατοντάδων αφιερωμάτων, χιλιάδων στα τέσσερα χρόνια αλλά και αργότερα: Πολυπληθή ήταν τα ευρήματα από τον πολύτιμο χρυσό μέχρι και τον ευτελή πηλό. Πολλοί από τους ποικίλους συνεργάτες ομολογούν ακόμη και σήμερα ότι αυτές ήταν οι ευτυχέστερες μέρες της ζωής τους.

1. The New York Times Magazine, 19th August 1984/section 6, 95.

Είναι φυσικά ανυπόκριτες οι ευχαριστίες μου σε όλους τους συνεργάτες της ανασκαφής 1982-1986. Είναι αδύνατο να ευχαριστήσω από εδώ προσωπικά τους δεκάδες Ανωγειανούς εργάτες, από τους οποίους ξεχωρίζω βέβαια εκείνους των πρώτων ημερών της ανασκαφής του 1983, αυτούς που έσπαγαν τον πάγο μέσα στη σπηλιά στις 18 Αυγούστου, σε πολικές σχεδόν συνθήκες 2 βαθμών υπό το μηδέν, για να τον μεταφέρουν έξω, όπου έλιωνε στους 30 βαθμούς, έτσι ώστε να μπορέσει να συνεχιστεί η ανασκαφή από το προηγούμενο καλοκαίρι. Όπως κι εκείνους, που έσπασαν τους τεράστιους βράχους που είχαν καταπέσει από την οροφή, για να ανυψώσουν τα κομμάτια τους 13 μ. από τα βάθη του σπηλαίου και να τα απομακρύνουν σε απόσταση 150 μ. περίπου.

Ευχαριστώ ακόμη τον Ιάσονα Μανούσο που με «ανέβασε» στο Ιδαίο Άντρο, τον Βασιλέα του Αστριώτικου και της Νίδας, τον ξενύχτη Ψαραντώνη που μάγευε με το τραγούδι του και τα πουλιά του σπηλαίου, τον Γιαχουντή που μου είπε τη λέξη «Ζώμιθος» την πρώτη ημέρα της ανασκαφής, τον νέο ζωγράφο τότε, αργότερα «Λουδοβίκο των Ανωγείων», φυσικά τον Στελλή Κουνάλη, γιατί φρόντισε με μαγικό τρόπο σημαντικά αρχαία αντικείμενα «να ξαναγυρίσουν στον τόπο τους». Ευχαριστώ, επίσης, και τον Ανωγειανό που αυτοαποκαλείται Μωυσής και κάποιον άλλον ανώνυμο για τα αποτυχημένα μηχανεύματά τους, καθώς αποκάλυψαν κρυμμένες δυνάμεις μου, λόγω του φυσικού ενστίκτου της αρχαιολογικής αυτοσυντήρησής μου.

Ξεχωριστά ευχαριστώ, ως είθισται, τους κατά καιρούς επί κεφαλής των Ανωγείων, τον πρωτουργό Γ. Κλάδο, τον Γ. Σμπώκο, τον Ν. Ξυλούρη και τον Σ. Κεφαλογιάννη. Τον Σ. Κεφαλογιάννη ευχαριστώ ιδιαίτερα γιατί με ανάγκασε κυριολεκτικά, με τη συμπαιγνία βέβαια της Έφης, να ξαναδώ το Ιδαίο Άντρο μετά την αλησμόνητη ημέρα της 19ης Σεπτεμβρίου της τελευταίας ανασκαφικής χρονιάς το 1986. Ευχαριστώ φυσικά και τον Βασ. Σπαχή για το ανυπόκριτο ενδιαφέρον του.

Ευχαριστώ τους μακαρίτες, όπως τον μαθητή μου Περικλή Κουραχάνη, και φυσικά τους ζωντανούς ερευνητές του Ιδαίου Άντρου και των ευρημάτων του, για ό,τι με δίδαξαν. Ιδιαίτατα ευχαριστώ τους επιστημονικούς συνεργάτες, Π. Γκαλανάκη, Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Κ. Μαντέλη, H. Matthäus, Α. Μουστάκα, Π. Σαπουνά και τον διαπρεπή σήμερα ιστορικό Α. Χανιώτη, μερικούς και μέλη της ανασκαφικής ομάδας, γιατί αμισθί, όπως γίνεται η έρευνα στην ευρωπαϊκή κατά τα άλλα Ελλάδα, μελέτησαν και δημοσίευσαν ποικίλες ομάδες ευρημάτων του Ιδαίου Άντρου.

Δεν κουράστηκα να ευχαριστώ την Έφη, αυτήν τη φορά για τη μέγιστη επιστημονική συνδρομή της σε αυτό το βιβλίο και βέβαια για την ιδέα της πως έπρεπε να υλοποιηθεί.

Ευχαριστούμε τους αναγνώστες αυτού του βιβλίου, όχι μόνον τους επιστήμονες, αρχαιόφιλους, ιστορικούς ή θρησκευολόγους, όχι μόνον τους Κρητικούς, αλλά τον κάθε ταπεινό, ίσως, φιλιαναγνώστη, ακόμη και αυτόν

στα χέρια του οποίου θα πέσει τυχαία το καταστάλαγμα κάποιου μόχθου δεκάδων συνανθρώπων του, γιατί πιστεύουμε ότι οι αρχαιολόγοι, όπως και άλλοι που ασχολούνται με το παρελθόν, είναι ή πρέπει να είναι και κοινωνικοί λειτουργοί.

Ο Ψηλορείτης των 2.456 μ. και τα σπλάχνα του στο Ιδαίο Άντρο νομίζω πως απαιτούν κάτι ακόμη. Η αιωνιότητα του Ψηλορείτη απαιτεί δύο λόγια, όχι πια για το παρελθόν και το παρόν αλλά και για το μέλλον. Μη τυχόν και αναρωτηθεί κανείς, ότι έπαθα κάτι και φαντάστηκα πως εκπροσωπώ το Ιδαίο Άντρο. Απλά στο Ιδαίο Άντρο συνέλαβα τη θεολογική και ορθόδοξη έννοια της ενότητας του χρόνου. Στο Ιδαίο Άντρο, λοιπόν, που δούλεψα λίγα χρόνια και τίμησα τους προπάτορές μου στον τόπο όπου εργάστηκαν, ο νους μου δεν ήταν μόνον στο σήμερα, τη δημοσιότητα και το εγώ μου. Αντίθετα σκεπτόμουν διαρκώς τον κάποιον κάποτε διάδοχό μου ανασκαφέα. Η στατιστική διδάσκει πως το Ιδαίο Άντρο ανασκάπτεται κάθε εκατό χρόνια. Εγώ απλά προσπάθησα στα πρώτα εκατό χρόνια να φέρω στη φυσική του ισορροπία τον ανακατεμένο χρόνο, καθώς έσκαβα τα αναμοχλευμένα από τις συλήσεις χώματα με φύρδην μύγδην τα ευρήματα πολλών και ποικίλων εποχών. Το σπουδαιότερο δίδαγμα του Ψηλορείτη και του Ιδαίου Άντρου στη συνέχεια των αιώνων ήταν πως αντιλήφθηκα το πεπερασμένο της ύπαρξής μου και κατέμαθα με τη θεολογική έννοια τη μηδαμινότητά μου. Κρατήθηκα, λοιπόν, και δεν έσκαψα τα αδιατάρακτα στρώματα που ανακάλυψα. Η Ελλάδα, άλλοτε, δόξασε το μέτρο. Ο Αισχύλος έγραψε πως, *Ζεύς κόμπους γλώσσης υπερεχθαίρει*.

Έτσι εύχομαι στον κάποιον κάποτε διάδοχό μου, ίσως και σύντομα στον συντηρημένο πια τεχνολογικό χρόνο, να σκεφτεί τον μόχθο μου και τις συνθήκες της δεκαετίας του '80 και όχι να απαιτήσει να είχα εργαστεί με την προοδευτικότερη τεχνολογικά εποχή του, όπως συνηθίζεται δυστυχώς από κάποιους διαδόχους με κάθε δυνατή λεπτομέρεια. Σε αυτό δεν υπήρξε δυσκολία. Κανείς όμως δεν μπορεί να φανταστεί τις δυσκολίες μιας πραγματικής ανασκαφής στα 1.580 μ. στον Ψηλορείτη. Αν κάποιος κάποτε, ίσως και ένας από τους αρκετούς άξιους μαθητές μου, ανασκάψει στο Ιδαίο Άντρο, ελπίζω να διορθώσει καλοπροαίρετα τα λάθη μου.

Στον κάποιον κάποτε διάδοχό μου εμπιστεύμαι τα αδιατάρακτα στρώματα του Ιδαίου Άντρου που ανακάλυψα, ευχόμενος να σκύψει με μεγαλύτερο σεβασμό από ό,τι εγώ στο αναμοχλευμένο χώμα.

Δροσιά, 29 Αυγούστου 2010

Συμπλήρωση προλόγου που βρέθηκε σε χειρόγραφο του Γ.Σ.

Η ευθύνη της δημοσίευσης με υποχρεώνει να σημειώσω την ελπίδα και την ευχή μου ότι σύντομα θα δημοσιευθεί το Ιδαίο Άντρο. Ίσως με την υλοποίηση αυτού του ονείρου θα νιώσω πως δεν ασέβησα ψάυοντας τα χώματά του.

Αθήνα, Γενάρης 1992

Α. Ο ΜΥΘΟΣ

Ι. Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

1. ΠΙΝΔΑΡΟΣ (6ος-5ος αι. π.Χ.)

«...Σωτήρ ὑψινεφές Ζεῦ, Κρόνιον τε ναίων λόφον τιμῶν τ' Ἄλφεόν εὐρύ
ρέοντ' Ἰδαίον τε σεμνὸν ἄντρον. ἱκέτας σέθεν ἔρχομαι, Λυδίοις ἀπύων ἐν
αὐλοῖς...».

(Ὀλυμπιονίκος V, 40)

2. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ (485-407 π.Χ.)

«...ἀγνὸν δὲ βίον τείνων ἐξ οὗ
Διὸς Ἰδαίου μύστης γενόμεν,
καὶ νυκτιπόλου Ζαγρέως βροντὰς
τὰς τ' ὠμοφάγους δαίτας τελέσας
Μητρί τ' ὀρεῖα δᾶδας ἀνασχὼν
καὶ Κουρήτων
βάκχος ἐκλήθη ὀσιωθεῖς.
πάλλευκα δ' ἔχων εἴματα φεύγω
γένεσιν τε βροτῶν καὶ νεκροθήκας
οὐ χριμπτόμενος τήν τ' ἐμφύχων
βρῶσιν ἐδεστῶν πεφύλαγμαι...».

(Κρήτες, Fr.Tr.Gr. 472, στίχ. 9-19).

3α. ΠΛΑΤΩΝ (428-347 π.Χ.)

«(Ἀθηναῖος)... πάντως δ' ἦγεν [ἢ “δ' ἦ γε” ἢ “δὴ γε”] ἐκ Κνωσοῦ ὁδὸς εἰς τὸ
τοῦ Διὸς ἄντρον καὶ ἱερόν, ὡς ἀκούομεν, ἱκανή, καὶ ἀνάπαυλαι κατὰ τὴν ὁδόν,
ὡς εἰκός, πνίγους ὄντος τὰ νῦν ἐν τοῖς ὑψηλοῖς δένδρεσιν εἰσι σκιαραί...».

(Νόμοι I, 625B).

3β. ΨΕΥΔΟΠΛΑΤΩΝ

«...λέγει γὰρ τὸν Μίνων συγγίγνεσθαι ἐνάτῳ ἔτει τῷ Διὶ ἐν λόγοις καὶ φοιτᾶν
παιδευθησόμενον ὡς ὑπὸ σοφιστοῦ ὄντος τοῦ Διὸς ...

...τοῦτο γὰρ σημαίνει τὸ ἔπος τὸ –“ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου ὀρι-
στής”–, συνουσιαστήν τοῦ Διὸς εἶναι τὸν Μίνων. οἱ γὰρ ὄραοι λόγοι εἰσὶν,
καὶ ὀριστὴς συνουσιαστής ἐστὶν ἐν λόγοις –ἐφοῖτα οὖν δι' ἐνάτου ἔτους εἰς
τὸ τοῦ Διὸς ἄντρον ὁ Μίνως, τὰ μὲν μαθησόμενος, τὰ δὲ ἀποδειξόμενος ἅ τῃ
προτέρᾳ ἐννεετηρίδι ἐμεμαθήκει παρὰ τοῦ Διὸς».

(Μίνως 319c, 319d-e).

4. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ (372-287 π. Χ.)

«...ἐν Κρήτῃ δὲ καὶ αἰγείροι κάρπιμοι πλείους εἰσὶ· μία μὲν ἐν τῷ στομίῳ τοῦ ἀντροῦ τοῦ ἐν τῇ Ἰδῇ, ἐν ᾧ τὰ ἀναθήματα ἀνάκειται...».

(Περὶ φυτῶν ἱστορίας III, 3, 4).

5. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ Ο ΚΥΡΗΝΑΙΟΣ (310-240 π.Χ.)

«...Ζεῦ, σὲ μὲν Ἰδαίοισιν ἐν οὐρεσί φασι γενέσθαι,
Ζεῦ, σὲ δ' ἐν Ἀρκαδίῃ· πότεροι, πάτερ, ἐφεύσαντο;
“Κρήτες ἀεὶ ψεύσται”· καὶ γὰρ τάφον, ᾧ ἄνα, σεῖο
Κρήτες ἐτεκτῆναντο· σύ δ' οὐ θάνες, ἐσοὶ γὰρ αἰεὶ.
ἐν δέ σε Παρῤασίῃ Ῥεῖη τέκεν, ἥχι μάλιστα
ἔσκεν ὄρος θάμνοισι περισκεπές· ἔνθεν ὁ χῶρος
ἱερός, οὐδέ τι μιν κεχρημένον Εἰλειθυίης
ἔρπετόν οὐδὲ γυνὴ ἐπιμίσγεται...».

(Ὑμνος εἰς Δία 6-13).

«Ζεῦ, σὲ δὲ Κυρβάντων ἑτάραι προσεπηχύναντο
Δικταῖαι Μελῖαι, σὲ δ' ἐκοίμισεν Ἀδρήστεια
λίκνῃ ἐνὶ χρυσέῳ, σὺ δ' ἐθήσαο πίονα μαζὸν
αἰγὸς Ἀμαλθείης, ἐπὶ δὲ γλυκὺ κηρίον ἔβρωσ.
γέντο γὰρ ἑξαπιναῖα Πανακρίδος ἔργα μελίσσης
Ἰδαίοις ἐν ὄρεσσι, τὰ τε κλείουσι Πάνακρα.
οὐλα δὲ Κούρητές σε περὶ πρύλιν ὠρχήσαντο
τεύχεα πεπλήγοντες, ἵνα Κρόνος οὔασιν ἡχὴν
ἀσπίδος εἰσαῖοι καὶ μὴ σέο κουρίζοντος·
καλὰ μὲν ἤέξευ, καλὰ δ' ἔτραφες, οὐράνιε Ζεῦ».

(Ὑμνος εἰς Δία 45-54).

6. ΑΡΑΤΟΣ (305-240 π.Χ.)

«...εἰ ἐτεόν γε
Κρήτηθεν κείναί γε Διὸς μεγάλου ἰότητι
οὐρανὸν εἰσανέβησαν, ὃ μιν τότε κουρίζοντα
Δίκτῳ ἐν εὐώδει ὄρεος σχεδὸν Ἰδαίῳ
ἄντρῳ ἐγκατέθεντο καὶ ἔτρεφον εἰς ἐνιαυτόν,
Δικταῖοι Κούρητες ὅτε Κρόνον ἐφεύσαντο...».

(Φαινόμενα 30-35).

7. ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ Ο ΡΟΔΙΟΣ (295-215 π.Χ.)

«ἔνθα μὲν Οὐρανίδης Φιλύρῃ Κρόνος, εὖτ' ἐν Ὀλύμπῳ
Τιτῆνων ἦνασσαν, ὃ δὲ Κρηταῖον ὑπ' ἄντρον
Ζεὺς ἔτι Κουρήτεσσι μετετρέφετ' Ἰδαίοισιν,
Ῥεῖην ἑξαπαφών, παρελέξατο...».

(Ἀργοναυτικά II, 1232-1235).

«καὶ κέν τοι ὀπάσαιμι Διὸς περικαλλὲς ἄθυρμα
κεῖνο, τό οἱ ποίησε φίλῃ τροφὸς Ἀδρήστεια
ἄντρῳ ἐν Ἰδαίῳ ἔτι νήπια κουρίζοντι,
σφαῖραν εὐτρόχαλον, τῆς οὐ σύγε μείλιον ἄλλο
χειρῶν Ἠφαίστοιο κατακτεατίσση ἄρειον».

(Ἀργοναυτικά III, 132-136).

8. ΔΙΟΔΩΡΟΣ Ο ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ (90-20 π.Χ.)

«... [1] μυθολογοῦσι δ' αὐτὰς [μητέρας] τὸ παλαιὸν θρέψαι τὸν Δία λάθρα τοῦ πατρὸς Κρόνου, ἀνθ' ὧν αὐτὰς εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβιβασθῆναι καὶ καταστερισθείσας ἄρκτους προσαγορευθῆναι· [2] περὶ ὧν καὶ τὸν Ἄρατον συμφωνοῦντα τούτοις τεθεικέναι κατὰ τὴν τῶν ἄστρον ποίησιν». (Παραθέτει το χωρίο του Αράτου, μαρτυρία αρ. 6).

(Βιβλιοθήκη Ἱστορικὴ IV, 80, 1-2).

«...εὐρεῖν δὲ [Κούρητας] καὶ ξίφη καὶ κράνη καὶ τὰς ἐνοπλίους ὀρχήσεις, δι' ὧν ποιοῦντας μεγάλους φόφους ἀπατᾶν τὸν Κρόνον. φασὶ δ' αὐτοὺς τὸν Δία λάθρα τοῦ πατρὸς Κρόνου παραδούσης Ῥέας τῆς μητρὸς ὑποδέξασθαι καὶ θρέψαι· περὶ οὗ τὰ κατὰ μέρος μέλλοντας ἡμᾶς δηλοῦν ἀναγκαῖον ἀναλαβεῖν μικρὸν ἀνωτέρω τὴν διήγησιν».

(Βιβλιοθήκη Ἱστορικὴ V, 65, 4).

«... [1] περὶ δὲ τῆς τοῦ Διὸς γενέσεώς τε καὶ βασιλείας διαφωνεῖται· καὶ τινὲς μὲν φασιν αὐτὸν μετὰ τὴν ἐξ ἀνθρώπων τοῦ Κρόνου μετάστασιν εἰς θεοὺς διαδέξασθαι τὴν βασιλείαν, οὐ βίᾳ κατισχύσαντα τὸν πατέρα, νομίμως δὲ καὶ δικαίως ἀξιωθέντα ταύτης τῆς τιμῆς· τινὲς δὲ μυθολογοῦσι τῷ Κρόνῳ γενέσθαι λόγιον περὶ τῆς τοῦ Διὸς γενέσεως, ὅτι παραιρήσεται τὴν βασιλείαν αὐτοῦ βιαίως ὁ γεννηθεὶς παῖς. [2] διόπερ τὸν μὲν Κρόνον τὰ γεννώμενα παιδία πλεονάκεις ἀφανίζειν, τὴν δὲ Ῥέαν ἀγανακτήσασαν, καὶ μὴ δυναμένην μεταθεῖναι τὴν προαίρεσιν τάνδρός, τὸν Δία τεκοῦσαν ἐν τῇ προσαγορευομένῃ Δίκτῃ κλέψαι καὶ δοῦναι λάθρα τοῖς Κούρησιν ἐκθρέψαι, τοῖς κατοικοῦσι πλησίον ὄρους τῆς Ἰδης. τούτους δ' ἀπενέγκαντας εἰς τι ἄντρον παραδοῦναι ταῖς νύμφαις, παρακελευσαμένους τὴν πᾶσαν ἐπιμέλειαν αὐτοῦ ποιεῖσθαι. [3] αὗται δὲ μέλι καὶ γάλα μίσγουσαι τὸ παιδίον ἔθρεψαν, καὶ τῆς αἰγὸς τῆς ὀνομαζομένης Ἀραλθείας τὸν μαστὸν εἰς διατροφήν παρείχοντο. σημεῖα δὲ πολλὰ μέχρι τοῦ νῦν διαμένειν τῆς γενέσεως καὶ διατροφῆς τοῦ θεοῦ τούτου κατὰ τὴν νῆσον. [4] φερομένου μὲν γὰρ ὑπὸ τῶν Κουρήτων αὐτοῦ νηπίου φασὶν ἀποπεσεῖν τὸν ὀμφαλὸν περὶ τὸν ποταμὸν τὸν καλούμενον Τρίτωνα, καὶ τὸ χωρίον τε τοῦτο καθιερωθὲν ἀπὸ τοῦ τότε συμβάντος Ὀμφαλὸν προσαγορευθῆναι καὶ τὸ περικείμενον πεδίον ὁμοίως Ὀμφάλειον· κατὰ δὲ τὴν Ἰδην, ἐν ἣ συνέβη τραφῆναι τὸν θεόν, τό τε ἄντρον ἐν ᾧ τὴν δίαιταν εἶχε καθιέρωται, καὶ οἱ περὶ αὐτὸ λειμῶνες ὁμοίως ἀνεῖνται, περὶ τὴν ἀκρόρειαν ὄντες. [5] τὸ δὲ πάντων παραδοξότατον καὶ μυθολογούμενον περὶ τῶν μελιττῶν οὐκ ἄξιον παραλιπεῖν· τὸν γὰρ θεόν φασιν ἀθάνατον μνήμην τῆς πρὸς αὐτὰς οἰκειότητος διαφυλάξαι βουλόμενον ἀλλάξαι μὲν τὴν χροάν αὐτῶν καὶ ποιῆσαι χαλκῷ χρυσοειδεῖ παραπλησίαν, τοῦ τόπου δ' ὄντος ὑψηλοῦ καθ' ὑπερβολήν, καὶ πνευμάτων τε μεγάλων ἐν αὐτῷ γινομένων καὶ χιόνος πολλῆς πιπτούσης, ἀνεπαισθήτους αὐτὰς καὶ ἀπαθεῖς ποιῆσαι, δυσχειμερωτάτους τόπους νεμομένας. [6] τῇ θρεψάσῃ δ' αἰγὶ τιμὰς τέ τινας ἄλλας ἀπονεῖμαι καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἀπ' αὐτῆς λαβεῖν, αἰγίοχον ἐπονομασθέντα. ἀνδρωθέντα δ' αὐτόν φασι πρῶτον πόλιν κτίσαι περὶ τὴν Δίκταν, ὅπου καὶ τὴν γένεσιν αὐτοῦ γενέσθαι μυθολογοῦσιν· ἥς ἐκλειφθείσης ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις διαμένειν ἔτι καὶ νῦν ἔρματα τῶν θεμελίων».

(Βιβλιοθήκη Ἱστορικὴ V, 70, 1-6).

«... [1] γεγονέναι δὲ καὶ ἕτερον Δία, τὸν ἀδελφὸν μὲν Οὐρανοῦ, τῆς δὲ Κρήτης βασιλεύσαντα ... [2] ...δυναστεύοντα τῆς προειρημένης νήσου δέκα παίδας γεννῆσαι τοὺς ὀνομασθέντας Κούρητας· προσαγορεύσαι δὲ καὶ τὴν νῆσον ἀπὸ τῆς γυναικὸς Ἰδαίαν, ἐν ᾗ καὶ τελευτήσαντα ταφῆναι, δεικνυμένου τοῦ τὴν ταφὴν δεξαμένου τόπου μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων».

(Βιβλιοθήκη Ἱστορικὴ III, 61, 1-2).

«...θεῖναι δὲ καὶ νόμους τοῖς Κρησὶν οὐκ ὀλίγους, προσποιούμενον παρὰ Διὸς τοῦ πατρὸς λαμβάνειν, συνεχόμενον εἰς λόγους αὐτῷ κατὰ τι σπήλαιον».

(Βιβλιοθήκη Ἱστορικὴ V, 78, 3).

9. ΣΤΡΑΒΩΝ (67 π.Χ.-23 μ.Χ.)

«Τοιούτους γάρ τινας δαίμονας ἢ προπόλους θεῶν τοὺς Κουρητὰς φασιν οἱ παραδόντες τὰ Κρητικὰ καὶ τὰ Φρύγια, ἱερουργίαις τισὶν ἐμπεπλεγμένα ταῖς μὲν μυστικαῖς, ταῖς δ' ἄλλαις περὶ τε τὴν τοῦ Διὸς παιδοτροφίαν τὴν ἐν Κρήτῃ καὶ τοὺς τῆς μητρὸς τῶν θεῶν ὀργιασμοὺς ἐν τῇ Φρυγίᾳ καὶ τοῖς περὶ τὴν Ἰδην τὴν Τρωικὴν τόποις».

(Γεωγραφικά X, 3, 7).

«...τοῦτον δὲ μιμούμενος καὶ ὁ Μίνως δι' ἐννέα ἐτῶν, ὡς ἔοικεν, ἀναβαίνων ἐπὶ τὸ τοῦ Διὸς ἄντρον καὶ διατρίβων ἐνθάδε, ἀπῆει συντεταγμένα ἔχων παραγγέλματά τινα, ἃ ἔφασκεν εἶναι προστάγματα τοῦ Διὸς· ἀφ' ἧς αἰτίας καὶ τὸν ποιητὴν οὕτως εἰρηκέναι· “ἐνθάδε Μίνως ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου ὀαριστῆς”. τοιαῦτα δ' εἰπόντος, οἱ ἀρχαῖοι περὶ αὐτοῦ πάλιν ἄλλους εἰρήκασιν λόγους ὑπεναντίους τούτοις, ὡς τυραννικός τε γένοιτο καὶ βίαιος καὶ δασμολόγος, τραγῳδοῦντες τὰ περὶ τὸν Μινώταυρον καὶ τὸν Λαβύρινθον καὶ τὰ Θησεῖ συμβάντα καὶ Δαιδάλῳ».

(Γεωγραφικά X, 4, 8).

«...καὶ ὁ Μίνως παρὰ τοῖς Κρησὶν “ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου ὀαριστῆς”· δι' ἐννέα ἐτῶν, ὡς φησι Πλάτων, ἀναβαίνων ἐπὶ τὸ ἄντρον τοῦ Διὸς καὶ παρ' ἐκείνου τὰ προστάγματα λαμβάνων καὶ παρακομίζων εἰς τοὺς ἀνθρώπους».

(Γεωγραφικά XVI, 2, 38).

10. ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ Ο ΑΘΗΝΑΙΟΣ ἢ ΨΕΥΔΟΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ (μέσα 1ου αι. μ.Χ.)

«...ὀργισθεῖσα δὲ ἐπὶ τούτοις Ἑρέα παραγίνεται μὲν εἰς Κρήτην, ὀπηνίκα τὸν Δία ἐγκυμονοῦσα ἐτύγχανε, γεννᾷ δὲ ἐν ἄντρῳ τῆς Δίκτης Δία. καὶ τοῦτον μὲν δίδωσι τρέφεσθαι Κούρησί τε καὶ ταῖς Μελισσέως παισὶ νύμφαις, Ἀδραστεία τε καὶ Ἰδῆ».

(Βιβλιοθήκη I, 1, 6).

11. HYGINUS GAIUS JULIUS (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.)

«Iuno autem Jonem in Cretensi insula detulit. At Amalthea pueri nutrix eum in cunis in arbore suspendit, ut neque caelo neque terra neque mari inveniretur, et ne pueri vagitus exaudiretur, impuberes convocavit eisque

clipeola aenea et hastas dedit et iussit eos circum arborem euntes crepare. Qui Graece Curetes sunt appellati; alii Corybantes dicunt, hi autem Lares appellantur».

(*Fabulae* CXXXIX, 3).

12. GAIUS PLINIUS SECUNDUS (23-79 μ.Χ.)

«...una [salix=ιτέα] tamen proditur ad maturitatem perferre solita in Creta insula ipso descensu iovis speluncae durum ligneumque, magnitudine ciceris...».

(*Historia Naturalis* XVI, 57, 1).

13. ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ ΛΙΒΕΡΑΛΙΣ (περί το 150 μ.Χ.)

«... Ἐν Κρήτῃ λέγεται εἶναι ἱερὸν ἄντρον μελισσῶν ἐν ᾧ μυθολογοῦσι τεκεῖν Ῥέαν τὸν Δία καὶ <οὐκ> ἔστιν ὅσιον οὐδένα παρελθεῖν οὔτε θεὸν οὔτε θνητόν. ἐν δὲ χρόνῳ ἀφωρισμένῳ ὁράται καθ' ἕκαστον ἔτος πλεῖστον ἐκλάμπον ἐκ τοῦ σπηλαίου πῦρ. τοῦτο δὲ γίνεσθαι μυθολογοῦσιν, ὅταν ἐκζέῃ τὸ τοῦ Διὸς ἐκ τῆς γενέσεως αἷμα. κατέχουσι δὲ τὸ ἄντρον ἱεραὶ μέλιτται, τροφοὶ τοῦ Διὸς. εἰς τοῦτο παρελθεῖν ἐθάρρησαν Λάιος καὶ Κελεὸς καὶ Κέρβερος καὶ Αἰγωλιός, ὅπως πλεῖστον ἀρύσωνται μέλι· καὶ περιθέμενοι περὶ τὸ σῶμα πάντῃ χαλκόν, ἠρύσαντο τοῦ μέλιτος τῶν μελισσῶν καὶ τὰ τοῦ Διὸς εἶδον σπάργανα καὶ αὐτῶν ὁ χαλκὸς ἐρράγη περὶ τὸ σῶμα.

Ζεὺς δὲ βροντήσας ἀνέτεινε τὸν κεραυνόν, Μοῖραι δὲ καὶ Θέμις ἐκώλυσαν· οὐ γὰρ ἦν ὅσιον αὐτόθι θανεῖν οὐδένα· καὶ ὁ Ζεὺς πάντας αὐτοὺς ἐποίησεν ὄρνιθας· καὶ ἔστιν ἐξ αὐτῶν τὸ γένος τῶν οἰωνῶν, λάιοι καὶ κολιοὶ καὶ κέρβεροι καὶ αἰγωλιοί· καὶ εἰσὶν ἀγαθοὶ φανέντες καὶ ἐπιτελεῖς παρὰ τοὺς ἄλλους ὄρνιθας, ὅτι τοῦ Διὸς εἶδον τὸ αἷμα...».

(*Μεταμορφώσεων συναγωγή* 19, 1-3).

14. SOLINUS (250 μ.Χ.)

«...praeter ceteros Ida est qui ante solis ortum solem videt. Varro in opere quod de litoralibus est etiam suis temporibus adfirmat sepulcrum Iovis ibi visitatum...».

(*Polyhistor* XI, 6-7).

«...lapis quoque Idaeus dactylus dicitur insulae isti familiaris, coloris ferrei, humano pollici similis...».

(*Polyhistor* XI, 14).

15. ΑΘΗΝΑΙΟΣ (2ος αι. μ.Χ.)

«Ζεὺς δ' ἄρ' ἐνὶ Κρήτῃ τρέφετο μέγας, οὐδ' ἄρα τίς νιν
ἡεῖδει μακάρων· ὁ δ' ἀέξετο πᾶσι μέλεσσι.
τὸν μὲν ἄρα τρήρωνες ὑπὸ ζαθέῳ τράφον ἄντρῳ
ἀμβροσίην φορέουσιν ἀπ' Ὠκεανοῖο ῥοάων·
νέκταρ δ' ἐκ πέτρης μέγας αἰετὸς αἰὲν ἀφύσσων
γαμφληγῆς φορέεσκε ποτὸν Διὶ μητιόεντι».

(*Δειπνοσοφιστῶν* XI, 491b).

16. ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΤΥΡΙΟΣ (2ος αι. μ.Χ.)

«...Τί δὲ οἱ Κρήτες; ἢ σοι οὐ δοκοῦσιν ὑπὸ βασιλεῖ τῷ Μίνῳ κοσμηθέντες καλῶς, ἀγασθέντες τῆς ἀρετῆς, διδάσκαλον αὐτῷ ἐπιφημίσαι τὸν Δία; εἶναι μὲν αὐτόθι ἐν τῇ Ἰδῇ ἄντρον Διός, φοιτῶντα δὲ τὸν Μίνῳ δι' ἐνάτου ἔτους, συγγιγνόμενον τῷ Δίῳ, μανθάνειν παρ' αὐτοῦ τὰ πολιτικά...».

(Λόγοι 38, 2).

17. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ (3ος αι. μ.Χ.)

«...εἴτ' ἐν Κρήτῃ σὺν Ἐπιμενίδῃ κατῆλθεν [Πυθαγόρας] εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, ἀλλὰ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ εἰς τὰ ἄδυστα· καὶ τὰ περὶ θεῶν ἐν ἀπορρήτοις ἔμαθεν. εἴτ' ἐπανήλθεν εἰς Σάμον, καὶ εὐρὼν τὴν πατρίδα τυραννουμένην ὑπὸ Πολυκράτους, ἀπῆρεν εἰς Κρότωνα τῆς Ἰταλίας...».

(Πυθαγόρας VIII, 1, 3).

18. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ (232-305 μ.Χ.)

«...Κρήτης δ' ἐπιβὰς τοῖς Μόργου μύσταις προσῆει ἑνὸς τῶν Ἰδαίων Δακτύλων, ὅφ' ὧν καὶ ἐκαθάρθη τῇ κεραυνία λίθῳ, ἔωθεν μὲν παρὰ θαλάττῃ πρηνῆς ἐκταθείς, νύκτωρ δὲ παρὰ ποταμῷ ἄρνειοῦ μέλανος μαλλοῖς ἐστεφανωμένος. εἰς δὲ τὸ Ἰδαῖον καλούμενον ἄντρον καταβάς ἔρια ἔχων μέλανα τὰς νομιζόμενας τρὶς ἐννέα ἡμέρας ἐκεῖ διέτριψεν καὶ καθήγισεν τῷ Δίῳ τὸν τε στορνύμενον αὐτῷ κατ' ἔτος θρόνον ἐθεάσατο, ἐπίγραμμά τ' ἐνεχάραξεν ἐπὶ τῷ τάφῳ ἐπιγράψας 'Πυθαγόρας τῷ Δίῳ', οὗ ἡ ἀρχή· ὧδε θανὼν κεῖται Ζάν, ὃν Δία κικλήσκουσιν...».

(Πυθαγόρου βίος 17).

19. ΙΑΜΒΛΙΧΟΣ (3ος-4ος αι. μ.Χ.)

«...καὶ ἐν Κρήτῃ δὲ καὶ ἐν Σπάρτῃ τῶν νόμων ἕνεκα διέτριψε. καὶ τούτων ἀπάντων ἀκροατὴς τε καὶ μαθητὴς γενόμενος, εἰς οἶκον ἐπανελθὼν ὥρμησεν ἐπὶ τὴν τῶν παραλελειμμένων ζήτησιν. ... ἔξω τε τῆς πόλεως οἰκεῖον τῆς αὐτοῦ φιλοσοφίας ἄντρον ποιησάμενος, ἐν τούτῳ τὰ πολλὰ τῆς νυκτὸς καὶ τῆς ἡμέρας διέτριβε καὶ τὴν ζήτησιν ἐποιεῖτο τῶν ἐν τοῖς μαθήμασι χρησίμων, τὸν αὐτὸν τρόπον Μίνῳ τῷ τοῦ Διὸς υἱῷ διανοηθείς...».

(Περὶ βίου Πυθαγορικοῦ V, 25, 27).

21. ΜΕΓΑ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ (10ος αι. μ.Χ.)

«...Δίκτῳ ἐν εὐώδει ὄρεος σχεδὸν Ἰδαίοιο. Ἀπὸ τοῦ τὸ Δίκτον. Εἴρηται παρὰ τὸ τέκω τίκτω, τίκτα τίς οὔσα, ἀπὸ τοῦ ἐκεῖ τεχθῆναι τὸν Δία...».

«...Ἀρκέσιον: Οὕτω καλούμενον ἄντρον τῆς Κρητικῆς Ἰδῆς· παρὰ τὸ ἀρκέσαι, τὸ βοηθῆσαι, φασὶν αὐτὸ ὑπὸ Κουρήτων ὀνομασθῆναι, ὅτι τὸν Κρόνον αὐτοῖς φεύγουσι, καὶ εἰς αὐτὸ καταδυεῖσι καὶ κρυπτομένοις, ἐπῆρκεσεν. Οὕτω Ξενίων ἐν τοῖς περὶ Κρήτης...».

Ο Ξενίων (4ος αι. π.Χ.), *Περὶ Κρήτης* (Fr. Hist. Gr., ed. Jacoby, Λειψία 1950, no 460, 1, τόμ. III B', σ. 397).

22. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ (12ος αι. μ.Χ.)

«...ὃν δη Ῥαδάμανθυν ἐκεῖνον μιμούμενος ὁ Μίνως δι' ἑννέα ἐτῶν ἀναβαίνων, ὥς ὁ γεωγράφος φησὶν, ἐπὶ τὸ τοῦ Διὸς ἄντρον καὶ διατρίβων ἐκεῖ κατέβαινεν ἔχων συντεταγμένα παραγγέλματα, ἃ ἔλεγεν εἶναι τοῦ Διὸς, ἵνα δηλαδὴ πείθῃ οὕτως ἔχῃ δεισιδαιμονοῦντας τοὺς ὑπηκόους, οἳ καὶ ἄλλως ὥς δικαίῳ αὐτῷ ἔχαιρον, ἐπειδὴ τὴν θάλασσαν ἐξεκάθαιρε ληστῶν, ἐξ ὧν καὶ τὰ κρησφύγετα ὠνόμασται, ὅπου δηλαδὴ αὐτοὶ τὸν τοιοῦτον Κρῆτα ἢ τοὺς περὶ αὐτὸν Κρῆτας ἔφευγον...».

(Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν II, 198).

Ἡ ἀρχαιότερη φιλολογικὴ πηγὴ γιὰ τὸ Ἰδαίον Ἄντρο εἶναι ὁ Πίνδαρος, ποὺ τὸν 6ο-5ο αι. π.Χ. ἀναφέρει *Ἰδαῖόν τε σεμνὸν ἄντρον*¹. Ἡ σημαντικότερη ὁμῶς πηγὴ εἶναι ἡ ἀμέσως ἐπόμενη χρονολογικά, καθὼς ὁ Εὐριπίδης (485-407 π.Χ.) στὴν τραγωδίᾳ *Κρῆτες* το ἀναφέρει στους ἑνδεκα περιώνυμους στίχους². Ὁ Πλάτων (428-347 π.Χ.) στὸν κρητικότερο διάλογό του, τοὺς *Νόμους*, ἀναφέρει τὸν δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Κνωσό στὸ Ἰδαίον Ἄντρο καὶ συγκεκριμένα τὴν πορεία τριῶν γερόντων, τοῦ Κρητικοῦ Κλεινία, τοῦ Σπαρτιάτη Μέγилου καὶ ἐνός Αθηναίου ποὺ εἰκάζεται ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος. Εἶναι ἐπομένως φανερό ὅτι ἡ φήμη τοῦ Ἰδαίου Ἄντρο καὶ τῶν ἐκεῖ τεκταινομένων ἦταν μεγάλη³, καθὼς ἀναφέρεται ἀπὸ σημαντικὰ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς.

Πολλοὶ συγγραφεῖς, ὅπως δείχνουν οἱ πηγές (βλ. Μαρτυρίες), ἀναφέρουν καὶ ἐκτενῶς τὸ Ἰδαίον Ἄντρο ἀπὸ τὸν 3ο αι. π.Χ. μέχρι καὶ τὸν 12ο αι. μ.Χ., δηλαδὴ ὁ Καλλίμαχος ὁ Κυρηναῖος (310-240 π.Χ.), ὁ Ἀρατος (305-240 π.Χ.), ὁ Απολλώνιος ὁ Ρόδιος (295-215 π.Χ.), ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης (90-20 π.Χ.), ὁ Στράβων (67 π.Χ.-23 μ.Χ.), ὁ Απολλόδωρος ὁ Αθηναῖος ἢ Ψευδοαπολλόδωρος (μέσα 1ου αι. μ.Χ.), ὁ Hyginus Gaius Julius (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.), ὁ Gaius Plinius Secundus (23-79 μ.Χ.), ὁ Ἀντωνίνος Λιβεράλις (περὶ τὸ 150 μ.Χ.), ὁ Solinus (250 μ.Χ.), ὁ Αθήναιος (2ος αι. μ.Χ.), ὁ Μάξιμος ὁ Τύριος (2ος αι. μ.Χ.), ὁ Διογένης Λαέρτιος (3ος αι. μ.Χ.), ὁ Πορφύριος (232-305 μ.Χ.), ὁ Ιάμβλιχος (3ος-4ος αι. μ.Χ.), ὁ Νόννος (5ος αι. μ.Χ.), τὸ Μέγα Ετυμολογικὸν Λεξικόν (10ος αι. μ.Χ.) καὶ ὁ Εὐστάθιος (12ος αι. μ.Χ.).

Πολύ σημαντικὴ εἶναι ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Πυθαγόρα καὶ τὴ μύησή του στὰ μυστήρια τοῦ Ἰδαίου Ἄντρο⁴, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος σὲ πολλὰ σημεία πιο κάτω.

1. Μαρτυρία ἀρ. 1.

2. Μαρτυρία ἀρ. 2.

3. Βλ. Παναγόπουλος 1981.

4. Διογένης Λαέρτιος, *Πυθαγόρας* VIII,3 (Μαρτυρία ἀρ. 17) (3ος αι. μ.Χ.), Πορφύριος (3ος αι. μ.Χ.) (Μαρτυρία ἀρ. 18), Κύριλλος Αλεξανδρείας (1ος-2ος αι. μ.Χ.), Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος (4ος αι. μ.Χ.). Τὸ ἀπόκρυ-

φο ἐπίγραμμα τοῦ Πυθαγόρα ἰσῶς εἶναι μεταγενέστερη ἐπινόηση τοῦ Απολλωνίου τοῦ Τυανέα (1ος αι. μ.Χ.), ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὸ σπήλαιον καὶ γνώρισε τὴν ἐκεῖ λατρεία (Rohde 1901, 102-107). Ἀπὸ αὐτὸν ἰσῶς προέρχονται οἱ σχετικὰ μετὰ τὸν Πυθαγόρα ἀναφορὲς τοῦ Διογένη, τοῦ Πορφύριου κ.λπ. ποὺ εἶναι μεταγενέστεροι. Ἡ ἀναφορὰ

Πρέπει να επισημανθεί ακόμη ότι σε έναν κίονα του Ηραίου της Σάμου έχει χαραχθεί μία επιγραφή η οποία αναφέρει ότι κάποιος Πλούταρχος μυήθηκε στα χρόνια του Ιουλιανού, που βασίλευσε μεταξύ 361-363 μ.Χ., στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου. Στο κείμενο αναφέρεται: «Ἡρῆ ... σὸν λάτρην ἄγνόν. Ἄρτι γὰρ ἰρά Διεῖ ρ[έξ]ας Κρήτησιν ἐν ἄντροις Ἰδης ἐν σκοπέλοισιν ... Πλούταρχος, ἔχων πατὸς οὖνομα κλεινόν...»⁵. Ο Πλούταρχος ήταν διοικητής της Επαρχίας των νήσων. Είναι, δηλαδή, φανερό και από την αφιέρωση άλλων αντικειμένων, όπως νομισμάτων ή λύχνων, ότι η αρχαία λατρεία διατηρήθηκε μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ. στο ίδιο το σπήλαιο, το Ιδαίο.

II. Ο μύθος της γέννησης, της ανατροφής και του θανάτου του Δία

Κατά τον μύθο, σε ένα σπήλαιο, και μάλιστα στο Ιδαίο Άντρο, κατέφυγε η Ρέα για να γεννήσει τον Δία, (εικ. 1) φοβούμενη τον πατέρα του, τον Κρόνο που κατάπινε τα παιδιά του, καθώς κάποιο από αυτά ήταν πεπρωμένο να του πάρει τη βασιλεία του κόσμου. Για να μην ακούει τα κλάματα του βρέφους, οι Κουρήτες έκρουαν τις ασπίδες τους (εικ. 2).

Όπως είναι γνωστό, πάμπολλα στοιχεία για κάθε μύθο αμφιλέγονται για ποικίλους λόγους ανάλογα με τις πηγές κάθε μυθογράφου ή τον τόπο προέλευσής του ή και για άλλους λόγους. Έτσι αμφισβητείται η αρχική σχέση του Ιδαίου Άντρου με τον μύθο της γέννησης του Δία, καθώς ο Ησίοδος ήδη περί το 800 π.Χ. αναφέρει ότι ο Δίας γεννήθηκε στο Δικταίο Άντρο. Το λεγόμενο σήμερα Δικταίο Άντρο, ένα σπήλαιο στο Ψυχρό του οροπεδίου του Λασηθίου που επιδεικνύεται για εύλογους λόγους στους τουρίστες, είναι ένα μινωικό λατρευτικό σπήλαιο, όπου όμως δεν βρέθηκε τίποτε σχετικό με τον Δία. Είναι γνωστή η πανουργία, και όχι μόνον, των αρχαίων ιερέων που και πάλι για εύλογες αιτίες αναφέρονταν σε μύθους ή παραδόσεις. Γνωστή είναι άλλωστε η σημερινή παράδοση για την Παναγία στην Τήνο ή στην Πάρο, σχετική με την ισχύ του ιερατείου ή τη σχέση του με την πολιτική εξουσία. Άλλωστε, η γέννηση του Δία μυθολογείται όχι μόνον στην Κρήτη αλλά και στην Πελοπόννησο, στο Λύκαιο της Αρκαδίας και ακόμη στην Ολυμπία. Ισχυρή, τέλος, είναι η παράδοση που συνδέει το

του Πυθαγόρα σχετίζεται ασφαλώς με τα πυθαγόρεια και ορφικά στοιχεία που υπάρχουν στη λατρεία του Ιδαίου Άντρου. Δεν θεωρείται όμως βέβαιη η κατάβαση του ίδιου του Πυθαγόρα στο Ιδαίο Άντρο, δεδομένου ότι οι πληροφορίες είναι μεταγενέστερες (Faure 1964, 113, Verbruggen 1981, 82-83). Τον τάφο του Δία, όπως και τον τόπο γέννησής του, τον διεκδικούν και άλλοι τόποι, ιδιαίτερα γύρω από την Κνωσό

(Nilsson 1950, 554-555, Verbruggen 1981, 58-60). Πλούσιες είναι οι φιλολογικές αναφορές τόσο της αρχαιότητας, όσο και νεότερες, κυρίως δυτικών περιηγητών (βλ. συγκεκριμένη βιβλιογραφία σε Αρχάνες 1997, Α, 52-53 και σε αδημοσίευτη μελέτη της Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, όπου αναφέρεται ότι ορισμένοι περιηγητές τον τοποθετούν σε λόφο πιθανώς στο Φουρνί Αρχανών.

5. Χανιώτης 1990, 393-401.



1.
Η Ρέα παρουσιάζει στον
Κρόνο μία σπαργανωμένη
πέτρα αντί του Δία.
Σκηνή από ερυθρόμορφη
πελίκη, 460 π.Χ.
Μητροπολιτικό Μουσείο
Νέας Υόρκης.



2.
Οι Κουρήτες
κρούουν τις
ασπίδες τους.
Σκηνή από
Ρωμαϊκό
ανάγλυφο.
Μουσείο του
Λούβρου,
Παρίσι.

Ιδαίο Άντρο, τους Κορύβαντες αλλά και τους Κουρήτες με τη Φρυγία και την Τρωάδα, λόγω της ύπαρξης και εκεί όρους με το όνομα Ίδη.

Τον τόπο γέννησης του Δία διεκδικούν, λοιπόν, και άλλες περιοχές της Κρήτης με κυριότερο το σπήλαιο της Δίκτης αλλά και της λοιπής Ελλάδας. Συγκεκριμένα, ο Απολλώνιος ο Ρόδιος⁶ αναφέρει εμμέσως τη διαμονή (Δικταϊον ναίεσκεν) του νηπίου Δία (Ζεύς ἔτι κοῦρος, ἔτι φρεσὶ νήπια εἰδώς), αν και σε άλλα σημεία των *Αργοναυτικών*⁷ τοποθετεί την ανατροφή στο Ιδαίο Άντρο. Ωστόσο, ο Διόδωρος ο Σικελιώτης⁸ αναφέρει 'Ρέαν... τὸν Δία τεκοῦσαν ἐν τῇ προσαγορευομένῃ Δίκτῃ... ἐκθρέψαι, τοῖς κατοικοῦσι πλησίον τοῦ ὄρους τῆς Ἰδης... Ἄνδρωθέντα δ' αὐτόν φασι πρῶτον πόλιν κτίσαι περὶ τὴν Δίκταν, ὅπου καὶ τὴν γένεσιν αὐτοῦ γενέσθαι μυθολογοῦσιν... Η φράση «προσαγορευομένη Δίκτη» ίσως αναφέρεται στο ίδιο το νησί της Κρήτης⁹. Την ίδια σύγχυση συναντάμε στον Βιργίλιο¹⁰.

Στην ανατροφή του Δία έπαιξαν ρόλο ποικίλα όντα. Εκτός από τη Ρέα και τους Κουρήτες αναφέρονται και οι Μητέρες, οι Μελίσσες και οι Νύμφες. Ένα περίεργο όν, ο Αιγόκερως, γυιός του Αιγίπανος, θηρίο στα κάτω άκρα και με κέρατα στο κεφάλι, υπήρξε ο παιδικός σύντροφος του μικρού θείου Κούρου και τον βοήθησε στη μάχη κατά των Τιτάνων, γιατί εφεύρε τον κόχλο με τον ήχο του οποίου παραγόταν ήχος σάλπιγγας, ο λεγόμενος πανικός, που έτρεπε σε φυγή τους Τιτάνες. Τον Δία υπηρέτησε και ο Αετός, γυιός της Γης. Τέλος, η Αδράστεια τού έφτιαξε, όταν ήταν βρέφος, ένα χρυσό λίκνο και, όταν μεγάλωσε λίγο, μια χρυσή σφαίρα για να παίζει. Η Αράλθεια τού έδινε το γάλα, και το κέρατό της κατέστη παγκόσμιο σύμβολο αφθονίας (εικ. 3). Είναι γνωστό ότι οι βοσκοί μέχρι και σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια έπιναν σε μεγάλα κέρατα ζώων. Εκτός από τους πιο πάνω, θεωρείται ότι τον Δία θήλασε μία γουρούνα¹¹, που γρύλιζε για να μην ακούει ο Κρόνος το κλάμα του μικρού Δία¹². Γι' αυτό ο χοίρος, σύμβολο επίσης της ευγονίας λόγω της πολυτοκίας, θεωρείται στην Κρήτη ιερό ζώο. Σε ρωμαϊκούς λύχνους του Ιδαίου Άντρου υπάρχουν παραστάσεις αγριογούρουνου¹³.

Υπάρχουν διάφοροι μύθοι που σχετίζονται με τη γέννηση του Δία. Ο Αντωνίνος Λιβεράλις μυθολογεί ότι στο κρητικό σπήλαιο, όπου γεννήθηκε ο Δίας, υπήρχε ένα «ιερόν άντρον μελισσών» που δεν ήταν προσβάσιμο σε κανέναν, ούτε σε θεό ούτε σε θνητό, καθώς το φύλαγαν οι ιερές μέλισσες ως τροφοί του Δία¹⁴. Στο άντρο αυτό, όμως, μπήκαν κάποτε τέσσερις άντρες, οι Λάιος, Κελεός, Κέρβερους και Αιγωλιός, αφού σκέπασαν το σώμα τους με χαλκό, για να κλέψουν μέλι (εικ. 4). Είδαν όμως, ενώ δεν έπρεπε, τα

6. *Αργοναυτικά* I, 507-511.

7. *Αργοναυτικά* I, 1123, II, 1235-1238, III, 132-136 (Μαρτυρία αρ. 7).

8. *Βιβλιοθήκη Ιστορική* V, 70 (Μαρτυρία αρ. 8).

9. Πλατάκης 1965, 59-60.

10. *Γεωργικά* IV, 149-152.

11. Willetts 1962, 216.

12. Άθηναίου, *Δειπνοσοφιστῶν* IX, 376a: ...Διὶ θηλὴν ὑπέσχετο ὕς καὶ τῷ σφετέρῳ γρυσμῷ περιοιχνεῦσα τὸν κνυζήθρον τοῦ βρέφους ἀνεπάιστον τοῖς παριοῦσιν ἐτίθει.

13. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VI.4. Οι Λύχνοι.

14. Μαρινάτος 1956-57, 252, *Σακελλαράκης-Μελίσσες*.

3.
Ο μικρός Δίας
πίνει γάλα
από το κέρασ
της Αμάλθειας.
Σκηνή
από ρωμαϊκό
ανάγλυφο.
Μουσείο
Βατικανού,
Ρώμη.



4. Οι «κλέφτες του μελιού». Σκηνή από μελανόμορφο αμφορέα.
Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

σπάργα να του Δία και ο χαλκός διερράγη. Ο Ζεὺς βρόντηξε και ανέτεινε τον κεραυνό αλλά τον εμπόδισαν οι Μοῖρες και η Θέμις, γιατί δεν ήταν όσιο να ταφεί κάποιος εκεί, και έτσι ο Ζεὺς μεταμόρφωσε τους κλέφτες σε πουλιά, σε «λάιους, κελεύους, κέρβερους και αιγωλιούς», δηλαδή τον Λάιο σε πετροκότσυφα ή τσίχλα (*Turdus cyanus* ή *Monticola saxatilis*), κάποιο είδος πράσινου δρυοκολάπτη, τον Κελεό (*Picus viridis*) και τον Αιγωλιό σε μικρή κουκουβάγια ή γκιώνη (*Strix aluco*), ενώ τον Κέρβερο σε άγνωστο είδος¹⁵. Κατά τον μύθο, αυτά είναι αγαθά πουλιά και *ἐπιτελείς παρά τούς ἄλλους ὄρνιθας*, γιατί είδαν το αίμα του Δία. Όσον αφορά την ύπαρξη μελισσών στο Ιδαίο Άντρο, έχει υποτεθεί ότι ο μύθος μεταφραζόμενος σε σημερινούς όρους υποδηλώνει ότι μπορούν με κάποια φροντίδα να ευδοκιμήσουν οι μέλισσες στο σπήλαιο.

Μυθολογείται ότι όλους τους ευεργέτες και συντρόφους της παιδικής του ηλικίας στο σπήλαιο εφρόντισε να καταστερίσει ο Δίας: «Τας Ἀρκτους, αι οποίαι τον ανέθρεψαν, την Αἶγα, ήτις τον εθήλασε, τον Αιγόκερων, όστις συνέπαιζεν μετ' αυτού κατά την απαλήν του νεότητα»¹⁶. Την αἶγα που θήλαζε τον νεαρό Δία φύλαγε χρυσός σκύλος¹⁷.

Ανάμεσα στα διάφορα εικονογραφικά στοιχεία σχετικά με την ανατροφή του Δία, ενδιαφέρον έχει ανάγλυφο στο Μουσείο Ηρακλείου¹⁸ (εικ. 142), όπου απεικονίζονται διάφορες μορφές σε χώρο που θεωρήθηκε ότι αποδίδει σπήλαιο, μεταξύ των οποίων η κατσίκα Αμάλθεια, τροφός του Δία σύμφωνα με τον Καλλίμαχο που συχνά αντικαθίσταται με Νύμφες¹⁹.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για το Ιδαίο Άντρο παρουσιάζει η κατά τον Ψευδοπλάτωνα²⁰ πληροφορία για τον Μίνωα ως συνομιλητή του Δία, που σχετίζεται με τους στίχους του Ομήρου (*Οδύσσεια* τ 178-179):

...τῇσι δ' ἐνὶ Κνωσός, μεγάλη πόλις· ἔνθα τε Μίνως
ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου ὀριστῆς.

...τοῦτο γὰρ σημαίνει τὸ ἔπος τὸ –“ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου ὀριστῆς”–, συνουσιαστήν τοῦ Διὸς εἶναι τὸν Μίνων. οἱ γὰρ ὅροι λόγοι εἰσίν, καὶ ὀριστῆς συνουσιαστής ἐστὶν ἐν λόγοις –ἐφοῖτα οὖν δι' ἐνάτου ἔτους εἰς τὸ τοῦ Διὸς ἄντρον ὁ Μίνως, τὰ μὲν μαθησόμενος, τὰ δὲ ἀποδείξόμενος ἃ τῇ προτέρᾳ ἐννεετηρίδι ἐμεμαθήκει παρὰ τοῦ Διὸς.

Καὶ κατὰ τον Στράβωνα²¹: ...καὶ ὁ Μίνως παρὰ τοῖς Κρησὶν “ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου ὀριστῆς”· δι' ἐννέα ἐτῶν, ὥς φησι Πλάτων, ἀναβαίνων ἐπὶ τὸ ἄντρον τοῦ Διὸς καὶ παρ' ἐκείνου τὰ προστάγματα λαμβάνων καὶ παρακομίζων εἰς τοὺς ἀνθρώπους.

Εἶναι αξιοσημείωτο ότι μόνον ο κρητικός μύθος αναφέρεται, εκτός από τη γέννηση του Δία, και στον θάνατο και την ταφή του στο Ιδαίο Άντρο.

15. Πλατάκης 1965, 51 σημ.100.

16. Μαρινάτος 1956-57, 249. Γ. Σακελ-
λαράκης.

17. Αντωνίνος Λιβεράλις, *Μεταμορφώ-
σεων συναγωγή* 36.

18. Sporn 2002, 221-222 πίν. 30,2.

19. Verbruggen, 45.

20. *Μίνως* 319d-e (Μαρτυρία αρ. 3β).

21. Μαρτυρία αρ. 9.

Χαρακτηριστικά ο Καλλίμαχος ο Κυρηναίος (310-240 π.Χ.) αναφέρει²², ότι:

*Κρήτες αεί ψευῆσται· καὶ γὰρ τάφον, ὃ ἄνα, σεῖο
Κρήτες ἐτεκτίναντο· σύ δ' οὐ θάνες, ἐσσί γὰρ αἰεί.*

Πρόκειται για ρήση που επαναλαμβάνεται και από τον Απόστολο Παύλο. Ο Πορφύριος εξάλλου μυθολογεί ότι κατά την κατάβασή του στο Ιδαίο Άντρο ο Πυθαγόρας αφιέρωσε επίγραμμα στον τάφο του Δία²³: ...Κρήτης δ' ἐπιβάς τοῖς Μόργου μύσταις προσήει ἐνὸς τῶν Ἰδαίων Δακτύλων, ὕψ' ὧν καὶ ἐκαθάρθη τῇ κεραυνία λίθῳ, ἔωθεν μὲν παρὰ θαλάττῃ πρηνῆς ἐκταθείς, νύκτωρ δὲ παρὰ ποταμῷ ἀρνείου μέλανος μαλλοῖς ἐστεφανωμένος. εἰς δὲ τὸ Ἰδαῖον καλούμενον ἄντρον καταβάς ἔρια ἔχων μέλανα τὰς νομιζόμενας τρεῖς ἐννέα ἡμέρας ἐκεῖ διέτριπεν καὶ καθήγισεν τῷ Διὶ τὸν τε στορνύμενον αὐτῷ κατ' ἔτος θρόνον ἐθεάσατο, ἐπίγραμμά τ' ἐνεχάραξεν ἐπὶ τῷ τάφῳ ἐπιγράψας 'Πυθαγόρας τῷ Διί', οὗ ἡ ἀρχὴ ὧδε θανὼν κεῖται Ζάν, ὃν Δία κικλήσκουσιν...

Αν και η σχετική αναφορά προέρχεται από τον Πορφύριο, οι μελετητές την θεωρούν βασική πηγή για τα μυστηριακά δρώμενα στο Ιδαίο Άντρο, όπως και την αναφορά του Αντωνίνου Λιβεράλις για μια ετήσια φωτιά στο σπήλαιο²⁴.

Πρέπει να σημειωθεί ότι έχει υποτεθεί πως τα ονόματα Ζαν και Μόργος απηχούν κάποια λατρευόμενη θνήσκουσα μορφή. Σημειώνεται ακόμη ότι το α' μισό του 19ου μ.Χ. αιώνα μαρτυρείται ότι στη γειτονική στο Ιδαίο Άντρο Μονή Δισκουρίου οι ζωοκλέπτες έδιναν ιερό όρκο με την αρχαιοπρεπή επίκληση "Νη Ζα". Το ίδιο μαρτυρείται και στον 20ό αιώνα.

Μυθολογούνται ακόμη διάφορα σχετικά με την κάθοδο στο Ιδαίο Άντρο και του μύστη Επιμενίδη, γνωστού Κρητικού προφήτη-ιατρομάντη, όπως αναφέρονται οι ιερείς που κάνουν καθαρμούς πριν από τον 5ο αι. π.Χ.²⁵ Ο Επιμενίδης, ως γνωστόν, είχε κληθεί στην Αθήνα για να καθάρει με θυσία την πόλη από το Κυλώνειον άγος των Αλκραιωνιδών²⁶ (εικ. 5).

22. Μαρτυρία αρ. 5.

23. Μαρτυρία αρ. 18. Βλ. όμως πιο πάνω σημ. 4. σχετικά με την αξιοπιστία του Πορφύριου και τον τάφο του Δία.

24. Μαρτυρία αρ. 13.

25. Parker 1985, 209-210.

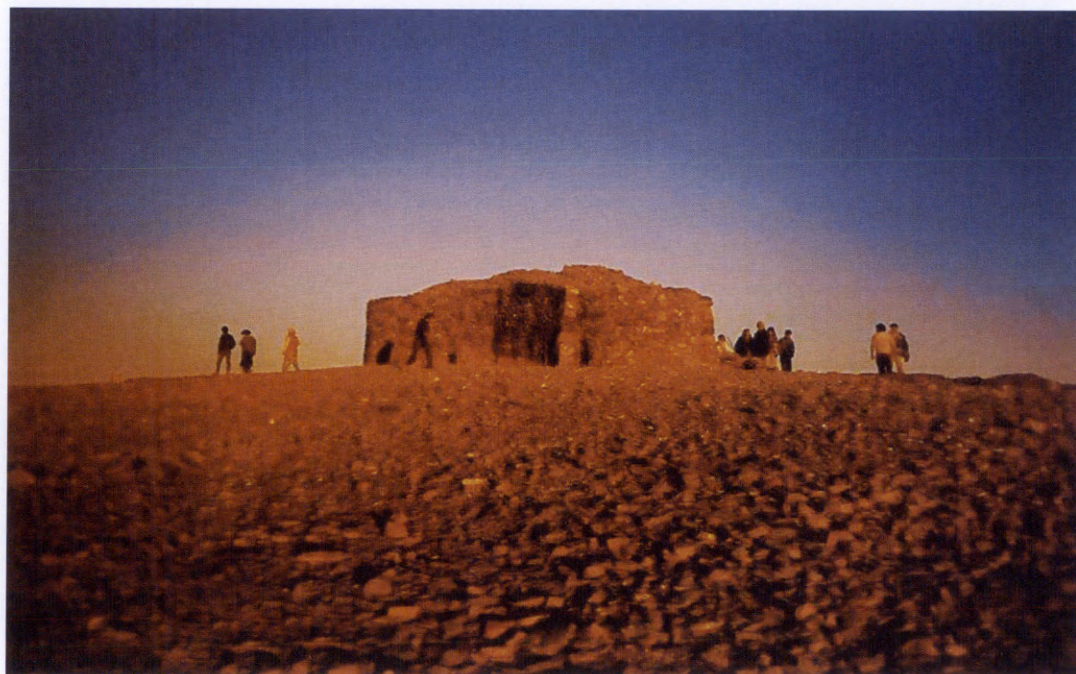
26. Parker 1985, 209, 211, 259, 276.



5. Εικονογραφημένη επιστολή Αμερικανού επισκέπτη στο Ιδαίο Άντρο τη δεκαετία του '80.

Β. Η ΘΕΣΗ

Όπως δηλώνει και η ονομασία του, το Ιδαίο Άντρο είναι το σπήλαιο της Ίδης, όπως είναι η αρχαία ονομασία του Ψηλορείτη, αυτού του κεντρικού, δυναμικού και υψηλότερου βουνού της Κρήτης, ύψους 2.456 μ. Δεν είναι μικρό το ύψος της Ίδης και γι' αυτό δεν είναι τυχαία η σύνδεσή της στην αρχαιότητα με τον Δία, τον ύψιστο Έλληνα θεό, τον θεό των υψηλότερων κορυφών και του αιθέρα, αλλά ούτε τυχαία είναι και η σύνδεση της Ίδης στη χριστιανική Κρήτη με τον Τίμιο Σταυρό (εικ. 6, 7). Ακόμη και σήμερα για τους απανταχού Κρητικούς ο κρητικός Όλυμπος είναι το σύμβολο κατά κυριολεξία του συγκρητισμού, καθώς στατιστικά και παρά τον αρχαιότατο έντονο κρητικό τοπικισμό, τα περισσότερα κρητικά σωματεία ανά τον κόσμο ονομάζονται «Ο Ψηλορείτης».



6. Η εκκλησία του Τιμίου Σταυρού στην κορυφή της Ίδης.



7. Η κορυφή της Ίδης χιονισμένη.

Έχει υποτεθεί ότι ο σημαντικότερος Κρητικός της διασποράς, ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, ζωγράφησε κατ' εξοχήν τους ουραμούς του Ψηλορείτη (εικ. 8, 9). Παγκρήτιος ο Ψηλορείτης, ωσάν να ξαπλώνεται σε ολόκληρη τη μεγαλόνησο, δεν ανήκει αποκλειστικά ούτε στο Ηράκλειο ούτε στο Ρέθυμνο. Αν και η πραγματική ρίζα του βρίσκεται στον Νότο, το βόρειο πρανές του Ψηλορείτη, όπου και το Ιδαίο Άντρο, ανήκει διοικητικά μόνον στον Δήμο Ανωγείων και στην επαρχία Μυλοποτάμου του νομού Ρεθύμνης. Ενοποιητικός ως ενορατικός ποιητής ο Βιτζέντζος Κορνάρος καθώς και ο άλλος μεγάλος Κρητικός, ο Νίκος Καζαντζάκης, αν και Ηρακλειώτης την καταγωγή, επεκτείνοντας, όπως και ο κρητικός λαός την έννοια του Ψηλορείτη σε Ανατολή και Δύση, θεώρησε την Κρήτη «πλεούμενη τρικάρτη φρεγάτα και πιο ψηλό κατάρτι της τον Ψηλορείτη». Είναι τυχαίο, άραγε, ότι ο Ψηλορείτης περιγράφεται σε ποίημα του Ερμανουήλ Βυβιλάκη το 1840 «Ως αν του πλοίου τον ιστόν/ οπού με τά σκοινιά του,/ κρατεί πλωριά, δεξιά, ζερβά/ και τά πρυμιά πλευρά του»¹.

Το Ιδαίο Άντρο δεν είναι το μόνο σπήλαιο ακόμη και σε αυτό το τμήμα του Ψηλορείτη. Πολύ κοντά βρίσκεται το σπήλαιο των Ζωνιανών, ενώ το γνωστό και με αρχαιολογικό ενδιαφέρον σπήλαιο των Καμαρών απέχει από το Ιδαίο Άντρο 5 περίπου χλμ. σε ευθεία γραμμή και 12 χλμ. από την πρόσβαση του Πόρου της Μηλιάς. Μικρότερα σπήλαια στην περιοχή της Νίδας είναι ο Ατσιγγανόσπηλιος και ο Βορεινός Βουρλόκαμπος. Το Ιδαίο Άντρο, όμως, το μεγαλύτερο σπήλαιο του βουνού, θεωρήθηκε η καρδιά του

1. Στ. 9-10, Σακελλαράκης 1990, χειρ. Βλαστού 744.



8. Ετοιμάζεται καταιγίδα επάνω από τον Ψηλορείτη.



9. Πίνακας
του Δομήνικου
Θεοτοκόπουλου.

Ψηλορείτη, λόγω και της εκεί μυθικής γέννησης του Δία. Και όπως ο Δίας είναι η μυθική μορφή, έτσι το σπήλαιο είναι το μυθικό πλαίσιο της λατρείας του. Ακόμη εύλογο είναι, ότι ο Ολύμπιος Δίας έγινε κατά τις αρχαίες κρητικές επιγραφές Φιδάτας και Ιδαίος Ζεύς. Άλλωστε, ο Όλυμπος είναι μόλις 461 μ. υψηλότερος από τον Ψηλορείτη. Και άλλο ένα στοιχείο που μπορεί να έπαιξε ρόλο στην καθιέρωσή του στην απώτερη αρχαιότητα είναι η σχέση με τη θέση Αγκαθιάς, σε υψόμετρο 2.424 μ., σε απόσταση 1.300 μ. και μόλις 32 μ. χαμηλότερα από την υψηλότερη κορυφή, τον Τίμιο Σταυρό. Από μακριά οι δύο κορυφές θυμίζουν διπλά κέρατα, τα γνωστά μινωικά κέρατα καθοσίωσης.

Στην εκκλησία του Τίμιου Σταυρού στην κορυφή του Ψηλορείτη “το ιερό προσκύνημα”, το οποίο μαρτυρείται από το 1860, γίνεται μέχρι σήμερα με καταγραμμένες συνθήκες² που δεν παραλλάσσουν από αρχαίες πομπές ακόμη και στην περιφορά του σταυρού, η πορεία που γινόταν τις νυκτερινές ώρες για την ευκολότερη ανάβαση με δάδες³. Οι άνθρωποι του 7ου-6ου αι. π.Χ., που άφησαν τα λεπτότεχνα κεραμικά ίχνη τους σε απόσταση 200 μ. ανατολικά από την εκκλησία του Τίμιου Σταυρού, ασφαλώς δεν ήταν ορειβάτες αλλά, όπως παρατηρήθηκε, κάποιοι λάτρεις του Δία.

Ι. ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ - ΔΑΣΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ

1. Χλωρίδα - Πανίδα

Η λέξη ίδη και στη δωρική διάλεκτο ίδα, σημαίνει το δένδρο το χρήσιμο για ξυλεία, αλλά και το δάσος⁴. Δύο βουνά ονομάστηκαν στην αρχαιότητα Ίδη, η φρυγική Ίδη στην Τρώαδα και η Ίδη στην Κρήτη, προφανώς για τα δάση τους. Για την κρητική Ίδα ο Άγγλος ποιητής John Milton (1608-1674) έγραψε στο βιβλίο του Απολεσθείς Παράδεισος (*Paradise Lost*, 1667):

«...So Jove usurping reigned These first in Crete
At Ida known, thence on the snowy top
Of cold Olympus ruled the middle air...»

Ο D.B. George⁵ σχολιάζει τον J. Milton «λατινιστή» της εποχής του (17ος αι. μ.Χ.) και θεωρεί ότι η κρητική Ίδα είναι ένας χώρος καταγωγής (origin), ένας χώρος των πρώτων, όχι ακριβώς των θεών αλλά επίσης των ανθρώπων και των θεσμών.

Για τον δασωμένο Ψηλορείτη αρκεί να διαβάσει κανείς τον Πλάτωνα⁶, ο οποίος περιγράφει ότι στην πορεία από την Κνωσό στο σπήλαιο και ιερό

2. Σακελλαράκης 1990, σελ. 72 χειρ. Βλαστού.

3. Σακελλαράκης 1990, κεφ. ο ναός της Ίδης, σελ. χειρ. 726.

4. Ίλιάς Π 502, Ηρόδοτος I, 110, IV,

109, Πλάτων, Νόμοι I, 625B, Πausanias X, 12, 3.4, Ήσύχιος λ. Ίδα.

5. George 2006, 229.

6. Νόμοι I, 625B.

του Δία τριών ανδρών, ενός Κρητικού του Κλεινία, ενός Σπαρτιάτη του Μέγιλου, και ενός Αθηναίου χωρίς όνομα, πιθανώς του ίδιου, ξεκουράζεται κανείς σε σκιερά μέρη με πανύψηλα δένδρα. Ο Θεόφραστος⁷ αναφέρει τα υψηλά κυπαρίσσια της Ίδης και ο Στράβων (1ος αι. π.Χ.) περιγράφει την Κρήτη ως νήσο «ορεινή καί δασεία». Παρά την υπερβόσκηση, αυτήν τη μάστιγα της οποίας χλωρίδας των ελληνικών βουνών, και παρά τις ηθελημένες ή τυχαίες παλαιότερες ή τελευταίες πυρκαϊές, δεν λείπουν μικρά ή και μεγαλύτερα δάση και σήμερα στον Ψηλορείτη, το δάσος του Ρούβα ή και το δάσος στα Βρουλίδια, δυτικά της Ζωμίνθου. Άλλωστε, εδώ κι εκεί συναντάει κανείς στο κύριο, μεγάλο, βόρειο πρανές του Ψηλορείτη μεμονωμένα αιωνόβια δένδρα, όπως την υπέροχη, ως ιερό δένδρο, τεράστια τρικοκιά της Ζωμίνθου, την κράταιγο (*crataegus monogyna*) (εικ. 10) που λόγω της σπανιότητάς της κηρύχθηκε “Μνημείο της Φύσης”, ή τον πρίνο του Κοντόκαλου στη Ρούσα Λίμνη, δυτικά της Ζωμίνθου. Το μεγαλειώδες κυπαρίσσι στον Βώσακο, στα Ταλλαία όρη, φυτεύτηκε, σύμφωνα με τον ηγούμενο της μονής Τιμόθεο, το 1145, με την ίδρυση της μονής. Είχε ύψος 37,5 μ. και η διάμετρος του κορμού του ήταν 6,80 μ. Στεκόταν μέχρι πρόσφατα, δηλαδή το 2010⁸, όταν κτυπήθηκε από κεραυνό.



10. Ο κράταιγος, το ιερό δένδρο της Ζωμίνθου.

7. *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* IV,1,3.

Κρήτης βλ. Ζαχαρίας 1977.

8. Για τα άλλοτε πλούσια δάση της

Είναι βέβαιη η ύπαρξη δασών στην Κρήτη στην αρχαιότητα και μάλιστα στην Ίδη, που αποτελούσαν σημαντικό παράγοντα της οικονομίας της από τα Μινωικά χρόνια μέχρι την Ύστατη αρχαιότητα. Ο Θεόφραστος (327-287 π.Χ.) μιλάει για λειμώνες⁹ και αναφέρει περίπου είκοσι συνολικά¹⁰ είδη δένδρων στον Ψηλορείτη¹¹, καρποφόρα και μη, αλφαβητικά: αίγειρος (είδος λεύκας), άμπελος, δάφνη, διοσβάλανον, δρυς, ελάτη, κάρυον, κέδρος, κολοιτία – η κολοιτία του Ησυχίου – κυπάρισσος, μεσπίλη, μηλέα, μίλον, οξύη, πεύκη, πτελέα, πλάτανος, που συνδέεται με τον ιερό γάμο του Δία με την Ευρώπη, ρόα, σφένδαμνος, συκή και τέρμινθος. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι από αυτά τα είδη, τρία σχετίζονται με το Ιδαίο Άντρο ή τη μινωική Κρήτη, δηλαδή η αίγειρος, το διοσβάλανον και η τέρμινθος. Ένα άλλο, είναι η πεύκη, ένα δένδρο που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τη φρυγική Ίδα¹², έχει όμως ένα υποείδος με το όνομα ιδαία πεύκη, πάντοτε κατά τον Θεόφραστο. Ο ίδιος αναφέρει την αίγειρο που βρίσκεται στο στόμιο του Ιδαίου Άντρου, όπου ήταν κρεμασμένα τα αφιερώματα. Η κρητική Ίδα συνδέεται κυρίως με το κυπάρισσι. Ο Βιργίλιος στα *Γεωργικά* (284) μνημονεύει *Idaeae cyparissae*¹³. Ο Θεόφραστος αναφέρει τον πλάτανο της Γόρτυνας¹⁴.

Εκτός από τα δένδρα, πολλά είναι τα γνωστά φυτά. Ο Θεόφραστος¹⁵ μιλάει για την ποικιλία των θεραπευτικών φυτών της Κρήτης. Ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα*¹⁶ αναφέρει το δίκταμο της Κρήτης: «*Dictamnium genetrix Cretaea carpit ab Ida*»¹⁷. Ο Q. Serenus (2ος ή αρχές 3ου αι. μ.Χ.)¹⁸ συνιστά πολλά φαρμακευτικά βότανα από το Ιδαίο που ανακουφίζουν από διάφορες αρρώστιες. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος (1ος αι. μ.Χ.) συνιστά το *Idaeus rubus*. Ο Πλίνιος¹⁹ ο νεότερος αναφέρει τα *Idaeae herbae*.

Από τις λατινικές πηγές είναι βέβαιο ότι από την εποχή του Αυγούστου και ιδιαίτερα από την εποχή του Κλαύδιου η περιοχή γύρω από την Ίδα ήταν κέντρο συλλογής και εξαγωγής φαρμακευτικών βοτάνων²⁰. Μέσα στο σπήλαιο και στις ρωγμές των τοιχωμάτων φύεται η πλατύφυλλος βοτάνη, την οποία οι ντόπιοι θεωρούν θεραπευτική της σπλήνας, και κρέμεται το λεπτόφυλλο κεράστιον (*cerastium glomeratum*). Οι πηγές επιβεβαιώνονται από τις παλαιοβοτανικές έρευνες που διενεργούνται τα τελευταία χρόνια.

Ο στύραξ είναι ένα αυτοφυές φυτό στην Ελλάδα και την Κρήτη (*liquidambar orientalis*), το κόμμα του οποίου χρησιμοποιήθηκε στην αρχαιότητα ως θυμίαμα. Χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον Μνησίμαχο²¹:

9. Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* III, 3,4.

10. Chaniotis 1999, 181-220.

11. Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* IX, 16,3.

12. George 2006, 230: «Phrygiae proper pinus».

13. George 2006, 231.

14. Σταυριδάκης 2005, 13.

15. *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* IX, 16,3.

16. *Αἰνείας* XII, 412.

17. George 2006, 231, βλ. διάφορες ονομασίες και ιδιότητες του δίκταμου στην Κρήτη σε Σακελλαράκη 1990, Δίκταμος.

18. *Liber Medicinalis* 22, 424.

19. Πλίνιος ο νεότερος 27,93.

20. Σακελλαράκης 1990, George 2006, 232.

21. Μνησίμαχος, *Ἰππότροφος* I, 62.

... ὁσμή σεμνή μυκτῆρα δονεῖ λιβάνου ... σμύρνης ... στύρακος²². Ο Burkert²³, πιστεύει ότι η λέξη μύρο προέρχεται από την εβραϊκή λέξη mur. Το θυμίαμα χρησιμοποιείται ως αποτροπαϊκό αλλά και για απολύμανση στον Όμηρο²⁴ γι' αυτό υπάρχουν θυμιατήρια στους τάφους.

Ένα άνθος που εικονίζεται στην αίθουσα του θρόνου της Κνωσού ταυτίζεται από τον Π. Κρητικό με το Διός άνθος, διόσανθος, ένα είδος γαρύφαλλου που αναφέρεται από τον Θεόφραστο²⁵. Το φυτό αυτό χρησιμοποιείται για στεφάνια και στη λατρεία του Δία²⁶.

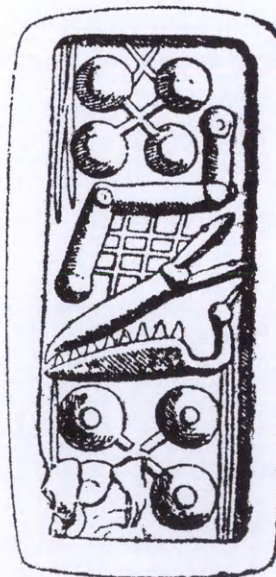
Πρέπει να σημειωθεί η σχέση της μινωικής θεότητας της φύσης με τα δένδρα και ο χαρακτήρας του νεαρού θεού που επιβιώνει στα ιστορικά χρόνια με τον Βέλχανο, ο οποίος γεννιέται και πεθαίνει κάθε χρόνο. Ο Βέλχανος εικονίζεται σε νόμισμα της Φαιστού, ενώ πλάτανος εικονίζεται στα νομίσματα της Γόρτυνας και ο Ερμής κεδρίτης είναι γνωστός από την Κάτω Σύμη²⁷.

Όπως ήδη σημειώθηκε, τα δάση της Ίδης δεν αναφέρονται για την αιφνίδια, τρέχουσα, περιβαλλοντική ευαισθησία, αλλά για τη σημασία τους στην αρχαία κρητική οικονομία. Το ξύλο υπήρξε στην αρχαιότητα μια βασική πρώτη ύλη, από την απλή κατασκευή αγγείων και σκευών, μέχρι την επιπλοποιία κι από την οικοδομική τέχνη μέχρι τη ναυπηγική, όπως γνωρίζουμε από αιγυπτιακές πηγές²⁸. Προφανής είναι ακόμη η χρήση του στα όποια τροχήλατα μεταφορικά μέσα της εποχής. Η ευρύτατη χρήση του ξύλου ήδη από τα Μινωικά χρόνια είναι βέβαιη και μόνον από τις ξυλοδεσιές, όπως τεμνηρώθηκε από την εργασία της Τσακανίκα για τη μινωική αρχιτεκτονική²⁹. Άλλωστε, έχει ήδη υποστηριχθεί ότι η ξυλεία των κρητικών δασών ήταν μία από τις γενεσιουργές αιτίες της λεγόμενης μινωικής θαλασσοκρατίας³⁰.

Είναι γνωστό το τεράστιο πριόνι της Ζάκρου και το αντίστοιχο ιερογλυφικό σημείο από τη λεγόμενη Νότια Οικία της Κνωσού (εικ. 11), του α' μισού του 16ου αι. π.Χ., μήκους 1.63 μ. Κατά τη μυθολογία, ο κρητικός Τάλως



11. Ιερογλυφική σφραγίδα της Κνωσού. Σημείο του πριονιού.



22. Heldreich 1862.

23. Burkert 1993, 126, 127.

24. Burkert 1993, 176.

25. *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* VI, 1,1, 4,6.

26. Κρητικός 1953-54, 253-266, ιδίως 258-266.

27. Σύμη I 1985, 146-155, 163-187.

28. Vercoutter 1956, 420.

29. Τσακανίκα-Θεοχάρη 2006.

30. Ορλάνδος 1955, Ίδη, 28, Κρήτη 21, 21.4, 23, 25.9, 39.2, 41.2, 45.5, 50.2, 70.1, Heldreich 1862.

είναι ο εφευρέτης του πριονιού. Ήδη ο Sir Arthur Evans επισήμανε το ιερογλυφικό σημείο του πριονιού³¹ που χρησιμοποιείται ελαφρά παραλλαγμένο τόσο στη μινωική Γραμμική Α γραφή, όσο και στην ελληνική Γραμμική Β. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε μια πινακίδα Γραμμικής Β γραφής από την Πύλο αναφέρονται οι δρυτόμοι, *du-ro-to-mo*³², δηλαδή ξυλουργοί για προμήθεια ξύλων τροχών και παραφυάδων δένδρων. Είναι παροιμιακός σχετικά με την επιδεξιότητα των τεχνουργών ο ομηρικός στίχος³³ *μήτι τοι δρυτόμος μέγ' ἀμείνων ἢ ἐ βίηφιν*: ο νους τον κάνει, και όχι η δύναμη, τον άξιο τον δρυτόμο.

Ο Sir Arthur Evans πρόσεξε μια τετράπλευρη μινωική ιερογλυφική σφραγίδα, στην οποία το ιερογλυφικό του πλοίου συνοδεύεται από πέντε ιερογλυφικά δένδρων, κάτι που κατ' αυτόν υποδηλώνει το δάσος (εικ. 12)³⁴. Ο ίδιος υπέθεσε μια πιθανή αναφορά στο μινωικό εμπόριο της ξυλείας, που ίσως έφθασε και στην Αίγυπτο μέσω συριακών λιμένων υπενθυμίζοντας τη μνεία στο 34ο έτος των χρονικών του κραταιού Φαραώ Τούθμωση του Γ', για την παρουσία πλοίων των Κεφτιού, μινωικών δηλαδή πλοίων, «φορτωμένων με κορμούς» σε ένα λιμάνι της συροπαλαιστινιακής ακτής³⁵.

Η ύπαρξη δασών και η εκμετάλλευσή τους είναι ασφαλής, λοιπόν, για τα Μινωικά χρόνια, ίσως μάλιστα τόσο έντονη, που οδήγησε στη μείωση των δασών³⁶ κατά τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, γιατί στην επόμενη χρονολογική φάση παρατηρείται μείωση των στιβαρών ξυλοδεσιών του ανακτόρου, ίσως από έλλειψη διαθέσιμης ξυλείας κατά τον Sir Arthur Evans³⁷.

Ιδιαίτερα ο Θεόφραστος αναφέρεται στα δένδρα της Ίδης, από το ριζικό τους σύστημα μέχρι το ξύλο του κορμού, τα άνθη και τους καρπούς, αλλά και για όσα δένδρα φύονται *έν έψύδροις τόποις* του Ψηλορείτη (εικ. 13). Οι ξυλοκόποι της Ίδης έχουν δικές τους διακρίσεις των διαφόρων δένδρων: *Μεσπίλης δ' έστι τρία γένη, άνθηδών, σατάνειος, άνθηδονοειδής, ως οί περί τήν Ίδην διαιρούσι*. Οι σημερινοί κυπαρισσώνες της Κρήτης κάλυπταν στην αρχαιότητα και τις χιονισμένες κορυφές των βουνών: *Έν Κρήτη γούν*



12. Τετράπλευρη μινωική ιερογλυφική σφραγίδα.

31. Evans 1909, 189 αρ. 23, βλ. και *Ιδαίο Αντρο* 2011, 63.

32. M. Ventris - J. Chadwick 1956, 33 εικ. 6, 123, 350.

33. *Ίλιάς* Ψ 315.

34. Evans 1909, 154 P.26a, πίν.ΙΙ P.26a, *Palace of Minos* 1964, ΙΙ, 247-248, 565, 657.

35. Helck 1967, 306-307, Δαμιανίδης 1998.

36. Τσακανίκα-Θεοχάρη 2006.

37. Hughes 1983, 437-452.



13. Δένδρα που φύονται στον Ψηλορείτη.

φασίν ἐν τοῖς Ἰδαίοις ὄρεσι καὶ ἐν τοῖς Λευκοῖς καλουμένοις ἐπὶ τῶν ἄκρων ὅθεν οὐδέποτε' ἐπιλείπει χιὼν κυπάριττον εἶναι. Πλείστη γὰρ αὕτη τῆς ὕλης καὶ ὅλως ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἐν τοῖς ὄρεσιν³⁸. Στην Ἰδη υπήρχε η δάφνη αλεξάνδρεια. Για το αξιοπερίεργο της ύπαρξης αμπέλου στην Ἰδη, ο Θεόφραστος μνημονεύει τη θέση, *περὶ τὰς Φαλάκρας καλουμένας*. Πληροφορεῖ ἀκόμη για κάποιους απατεῶνες στην Ἰδη σχετικά με το ξύλο της οξυάς: *ἐκ τῆς Ἰδης ξανθὸν σφόδρα καὶ ὅμοιον τῇ κέδρῳ, δι' ὃ καὶ τοὺς πωλοῦντας φασὶν ἐξαπατᾶν ὡς κέδρον πωλοῦντας*.

Κυρίως, ὅμως, ο Θεόφραστος³⁹ επισημαίνει τον κερδοφόρο δασικό πλούτο του Ψηλορείτη, ὄχι μόνον για τη δεδομένη χρήση του στη ναυπηγική, την οικοδομική και την επιπλοποιία, ἀλλὰ και για τη φαρμακευτική, ὡπως αναφέρθηκε πιο πάνω, και τη βαφή. Εκτός ἀπὸ τα πέντε εἶδη πεύκου, *ἡμερίς*, *αἰγίλωψ*, *πλατύφυλλος*, *ψηγός* και *ἀλίφλοιος*, στην Ἰδη υπάρχει η *ἰδαία πεύκη*, που εἶναι *ἔνδαδος*. Ο Θεόφραστος μνημονεύει μια τάξη ξυλοκόπων του Ψηλορείτη, τους *δαδουργούς*, δεδομένου ὅτι το φως των αναμμένων πυρσῶν ἦταν περιζήτητο στην αρχαιότητα. Μάλιστα, ο Θεόφραστος γράφει ὄχι μόνον για τα νοσήματα της πολυτίμης πεύκης, ἀλλὰ και για τον τρόπο ἀποκοπῆς των κομματιῶν για τους πυρσούς: *Λεπίζουσι δὲ τὸ πρὸς ἥλιον μέρος ἐπὶ δύο ἢ τρεῖς πήχεις ἀπὸ τῆς γῆς*.

38. Βλ. πιο πάνω για *Ideae cyparissae* (Βιργίλιος και Πλίνιος).

39. Hughes 1985.

Ο Βιτζέντζος Κορνάρος περιγράφει τον Ψηλορείτη:

«Συχνιά περιδιαβάσας, κάθ' ὥρα ξεφαντῶνα,
 ὦρες σὲ δάση, σὲ βουνιά, κι' ὦρες 'ς γιαλοῦ λιμιῶνα,
 Μὰ πλιά συχνιά παρὰ ποθὲς στὴν Ἰδα κατοικοῦσα,
 κεῖνον τὸν τόπο ρέγουνταν κι' ἐκεῖνον ἀγαποῦσα.
 Ἐκεῖ 'σάν κάμποι καὶ βουνιά καὶ δάση καὶ λαγκάδια,
 χορτάρια, λούλουδα, φυτὰ καὶ βρύσες καὶ πηγάδια,
 δέντρη μ' ἄθους καὶ μὲ καρπούς καὶ δροσερὰ λιβάδια,
 μετόχια μὲ πολλοὺς βοσκούς κι' ἀρίφνητα κουράδια·
 κι' ἀπ' ὅλους κείνους πού 'σανε ἐκεῖ κατοικημένοι,
 μιὰ βοσκοπούλα βρίσκουντον ὁμορφοκαρωμένη,
 κι' ὁ κύρης τση τὴν ἤπεμπε κι' ἤβλεπε τὸ κουράδι,
 συχνιά συχνιά παντήχνασι μ' αὐτὸ τὸ νιὸν ὁμάδι,
 ὅποιος μὲ τὸ δοξάριν του ἐγύρευγε κυνήγι,
 κι' ὡς τοῦ 'χε λάχει νὰ τὸ δῇ, δὲν τ' ἄφηνε νὰ φύγη».
 (Ερωτόκριτος Β 631-644, ανατύπωση ἀπὸ τὴν ἐκδ. Στ. Ξανθοῦδίδου,
 ἐκδ. οἶκος Γ. Παπαδημητρίου, Αθήναι 1952.)

Δηλαδή, ἡ φύση ἦταν καὶ στὴν περίοδο τῆς Ενετοκρατίας ὅπως στὴν ἀρχαιότητα.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ολόκληρη ἡ περιοχή ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ σπήλαιο μέχρι τὴ Νίδα ἔχει πλούσια θαμνώδη βλάστηση. Ο Ε. Πλατάκης⁴⁰ ἀναφέρει θαμνώδη βλάστηση τῆς ευρύτερης περιοχῆς τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, δηλαδή τὴν αλουτσά με κίτρινα ἀνθὰ καὶ υπόξυνους καρπούς που ἀποτελοῦν τροφή γιὰ τὰ ζῶα (βερβερίς ἡ κρητικὴ, *Berberis cretica* L.) (εἰκ. 14), τὴν κεντούκλα (αστράγαλος ὁ κρητικὸς, *Astragalus creticus* L.), τὴν ἀωνίδα (ὠωνίς τῶν ἀρχαίων, *Ononis antiquorum* L.), τὸν ἀσφένταμο (*Acer creticum* L.) καὶ τὸν σχοῖνο (*Pistacia lentiscus* L.). Αναφέρονται ἀκόμη ἡ δρακοδιά, τὸ πολυτρίχι, τὸ σπληνόχορτο, ἡ ἀγκαραθιά, τὸ σφαλάγκαθο, τὸ σφαράγγι καὶ ἡ ἀγριοβιολέττα. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι στὴν πλατεία μπροστὰ ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου καὶ ἀριστερὰ ὑπάρχει μιὰ ἀγριαχλαδιά (*Pyrus amygdaliformis*) (εἰκ. 15).

Σε τελευταῖες ἐρευνες που ἐγίναν ἀπὸ ἐιδικούς στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ζωμίνθου⁴¹, με τὴν τεχνικὴ τῆς ἐπίπλευσης τῶν χωμάτων διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων εἰδῶν φυτῶν στὸν Ψηλορείτη, μερικὰ βρώσιμα. Σύμφωνα με τὴ σχετικὴ μελέτη τῶν Α. Λιβάρδα καὶ Γ. Κοτζαμάνη, στὸν χώρο ἐντοπίζονται σε μικρότερη ἢ μεγαλύτερη συγκέντρωση, δημητριακά, ὄσπρια, φρούτα καὶ ἀγρία φυτὰ. Ενδεικτικὰ: Στὰ δημητριακὰ περιλαμβάνονται κυρίως σπόροι σιταριοῦ (*Triticum* sp.) καὶ κριθαριοῦ (*Hordeum vulgare* L.) ἀλλὰ καὶ ἐλάχιστη ποσότητα κεχριοῦ (*Panicum miliaceum* L.), τὸ ὁποῖο μαρτυρεῖται

40. Πλατάκης 1987, με πλούσια βιβλιογραφία.

41. Α. Λιβάρδα - Γ. Κοτζαμάνη, ἀδημοσίευτη μελέτη.



14. Βερβερίς η κρητική
(Αρχείο Γ. Σφήκα).



15. Εμπρός από το στόμιο του Ιδαίου Άντρου στη σκιά της αγριαχλαδιάς
ο ανασκαφέας Γιάννης Σακελλαράκης.

για πρώτη φορά στη μελέτη της Κρήτης της εποχής του Χαλκού⁴². Τα όσπρια αντιπροσωπεύονται από τη φακή (*Lens culinaris* Medik.), το μπιζέλι (*Pisum sativum* L.), το λαθούρι (*Lathyrus* sp.), το λαθούρι (*Lathyrus sativus*) και τον βίκο (*Vicia* sp.), σπόροι από ρόβι (*Vicia ervilia*). Το σύκο (*Ficus carica* L.), το σταφύλι (*Vitis vinifera* L.) και η ελιά (*Olea europaea* L.), είδη διαδεδομένα στην Κρήτη από αρχαιοτάτων χρόνων, βρέθηκαν και στη Ζώμινθο. Τέλος, από τους σπόρους άγριων ειδών που συλλέχθηκαν, μεγαλύτερη συγκέντρωση παρουσιάζουν οι οικογένειες *Compositae*, *Leguminosae*, *Cruciferae*, *Galium/Asperula* και *Graminae*⁴³. Στα πορίσματα της εν λόγω μελέτης αναφέρεται: «Το ρεπερτόριο των φυτικών ειδών που εντοπίστηκαν στη συγκέντρωση της Ζωμίνθου παραπέμπει σε μια ποικίλη και καλά ισορροπημένη φυτική διατροφική βάση, την οποία συνθέτουν τα δημητριακά, ως πηγές υδατανθράκων, διαφορετικά είδη οσπρίων, ως πηγές πρωτεϊνών, και τα φρούτα και οι καρποί, ως πηγές βιταμινών⁴⁴».

Όλα αυτά δείχνουν τον πλούτο που μπορούσε να παρέχει το βουνό στους κατοίκους της απόμακρης αυτής περιοχής, καθώς ήταν προϊόντα που εξασφάλιζαν την οικονομία διαχρονικά.

Η πανίδα, όπως διαπιστώθηκε μέσα και έξω από το σπήλαιο, είναι επίσης πλούσια. Μέσα στο σπήλαιο πετούν αγριοπερίστερα (*Columba livia* Bonnat), πετροχελίδονα (*Riparia rupestris*), σπίνοι (*Fringilla montifringilla* L.), κυρίως επειδή δροσίζονται από τις σταγόνες που βγαίνουν από τα τοιχώματα του σπηλαίου, πέρδικες (*Alectoris graeca*), τροχίλοι (*Troglodytes stresemanni*), κολιοί (*Carrulus glandarius* ή *colæus monedula saemmeringii*)⁴⁵. Μία φορά φάνηκε ένα γαλάζιο πουλί όμοιο με το περίφημο της κνωσιακής τοιχογραφίας. Στα δάση της Ίδης γνωρίζουμε ότι έτρεχαν αίγαγροι. Στην περιοχή βρέθηκαν οστά και κέρατα αιγάγρου⁴⁶.

Το πλήθος των οστών⁴⁷ αιγών (*Capra hircus*), προβάτων (*Ovis capra*), βοοειδών (*Bos taurus*), χοίρων (*Sus domesticus*), πουλιών, σκύλου ή αλεπούς (*Canis familiaris/Vulpes vulpes*) και ελαφιών της κατηγορίας *Dama dama* που βρέθηκαν στον μινωικό οικισμό της Ζωμίνθου, δεν αφήνουν ερωτηματικά για το είδος των ζώων, που κυκλοφορούσαν στο βουνό⁴⁸. Τα οστά που βρέθηκαν στη Ζώμινθο ανήκουν σε οικόσιτα ζώα, από τα οποία άλλα χρησιμοποιήθηκαν προς βρώση (νεαρά ζώα) και άλλα για την επεξεργασία του δέρματος και του μαλλιού (μεγαλύτερα). Ακόμη, κάποια οστά ήταν επεξεργασμένα για τη χρήση τους ως εργαλεία. Δύο δόντια ανήκουν σε ζώα της οικογενείας των ιππιδών (*Equidae*).

42. Για το κεχρί βλ. Α. Λιβάρδα - Γ. Κοτζαράνη, χειρ. σελ. 15 και 23.

43. Α. Λιβάρδα - Γ. Κοτζαράνη, 10-33.

44. Α. Λιβάρδα - Γ. Κοτζαράνη, 23.

45. Α. Κανέλλης, Η πανίδα των ελληνικών βουνών, περ. *Το Βουνό* 1946, 35.

46. Για τον κρητικό αίγαγρο βλ. Σακελλαράκης 2004, 14-15.

47. Σακελλαράκης 2007, 95.

48. Αικ. Γλυκού 2008, αδημοσίευτη μελέτη.

Η οικονομία του Ψηλορείτη βασιζόταν και βασίζεται στην κτηνοτροφία⁴⁹. Στο Ιδαίο Άντρο οστά αιγοπροβάτων αναγνωρίζονται από τη Νεολιθική περίοδο⁵⁰ και αργότερα βοοειδών, προφανώς από θυσίες που γίνονταν στον μεγάλο βωμό έξω από το σπήλαιο στα Αρχαϊκά και Κλασικά χρόνια, που γνωρίζουμε από άλλα ιερά, όπως το Δικτυνναίο⁵¹. Ακόμη, αναγνωρίστηκαν οστά χοίρων, ζώων θυσίας, όπως γνωρίζουμε από τα Ελευσίνια Μυστήρια⁵². Δεν είναι βέβαιο εάν τα άλογα που εικονίζονται στην ειδική κατηγορία υστερογεωμετρικών ελεφάντινων σφραγίδων από το Ιδαίο Άντρο⁵³ δηλώνουν την εκτροφή αλόγων στην περιοχή ή ήταν δείγμα μίας αριστοκρατικής τάξεως υπέων⁵⁴ πιθανώς από την Κνωσό, η οποία είχε τον έλεγχο του ιερού. Πάντως, μία κατηγορία ιππιδών εμφανίζεται ενωρίς στη γειτονική Ζώμινθο⁵⁵.

Τα αιγοπρόβατα εκτός από το κρέας ασφαλώς έδιναν και το μαλλί, που όπως ξέρουμε από τις πινακίδες της Κνωσού απασχολούσε διάφορες κατηγορίες ανθρώπων⁵⁶. Τα μάλλινα υφάσματα και το δέρμα ήταν από τα είδη τα οποία εξήγαγαν στην Αίγυπτο ή την Ανατολή⁵⁷. Οι διάφορες χρωστικές ύλες που βρέθηκαν στις ανασκαφές της Ζωμίνθου και τα υφαντικά βάρη (εικ. 16) δείχνουν ότι το βουνό προμήθευε την Κνωσό, που είχε την ευθύνη της διακίνησης, εκτός από φαρμακευτικά ή αρωματικά βότανα και με προϊόντα της κτηνοτροφίας. Στη διαδικασία αυτή το ιερατείο του Ιδαίου Άντρου θα είχε ουσιαστικό λόγο. Δεδομένη είναι από την Ύστερη Νεολιθική



16. Υφαντικά βάρη από τις ανασκαφές της Ζωμίνθου.

49. Γενικά βλ. Willetts 1955, 135, Chaniotis 1999.

50. Βλ. πιο κάτω Νεολιθική περίοδο, και Μαντέλη 2006, 15.

51. ICret. II, 1939, xi,3.

52. Βλ. πιο κάτω κεφ. ΣΤ. Η Λατρεία.

53. Σακελλαράκης 1987, 251-252 εικ. 11, βλ. τόμ. Β', κεφ. VI,1. Ελεφάντινες σφρα-

γίδες για τη σχέση τους με χρυσά αττικά διαδήματα.

54. Willetts 1955, 155, Παναγόπουλος 1981, 66-72, Σακελλαράκης 1987.

55. Σακελλαράκης 2007, 95, Γλυκού 2008.

56. Killen 1964.

57. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1971, για ύφανση, είδη βαφής 146, 186-191 κ.λπ.

εποχή η κτηνοτροφία που ήταν πηγή πλούτου ήδη στην ευρύτερη περιοχή του Ιδαίου Άντρου, όπως και στις μεταγενέστερες περιόδους, που αποτελούσε αντικείμενο εκμετάλλευσης από το ισχυρό ιερατείο του Ιδαίου Άντρου, όπως θα δούμε (εικ. 17).

Οι μέλισσες, επίσης, που συνδέονται με τη μυθολογία της ανατροφής του Δία σε ιερό σπήλαιο⁵⁸ καθώς και το μέλι, έχουν σχέση με τη λατρεία στο Ιδαίο Άντρο. Ο ρόλος των μελισσών και του μελιού στη λατρεία διαφόρων θεοτήτων, όπως η Ρέα, η Κυβέλη, η Δήμητρα, ο Διόνυσος και άλλες, έχει από παλαιά επισημανθεί⁵⁹. Είναι γνωστή η παράδοση για τον πρώτο ναό στους Δελφούς⁶⁰, σύμφωνα με την οποία ήταν κτισμένος από κερί και φτερά μελισσών, καθώς και η υπόθεση ότι η λατρεία των μελισσών κατάγεται από την Κρήτη⁶¹.

Στις πλουτοπαραγωγικές πηγές της Ίδης δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς την εξόρυξη της ορείας κρυστάλλου που εντοπίζεται σε πολλά σημεία του βουνού. Είναι αξιοσημείωτο ότι, κατά τον δρ. Χαρ. Φασουλά του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, η ορεία κρύσταλλος βρίσκεται σε φυσική κατάσταση σε ακτίνα 12 περίπου χλμ. από τη Ζώμινθο, στην περιοχή της Αξού, τη Δαμάστα αλλά και τα Ταλλαία όρη⁶². Ορεία κρύ-



17. Η κτηνοτροφία στο Ιδαίο Άντρο, γνωστή από την Ύστερη Νεολιθική εποχή, συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

58. Αντωνίνος Λιβεράλις, που αντλεί τον μύθο, όπως ο ίδιος αναφέρει, από την *Όρνιθογωνία* του Βοίου που γράφτηκε το 300 π.Χ.

59. Cook 1895, Σακελλαράκης-Μέλισσες.

60. Πausanías X, 5, 9.

61. Cook 1895, 6.

62. Σακελλαράκης 2007, 80, Σακελλαράκης 2008, 107-108.

σταλλο έχουμε επισημάνει και ανατολικά της Ζωμίνθου στην έξοδο από το Κρουσανιώτικο Λιβάδι προς την Ξερολίμνη. Ο Σπ. Μαρινάτος⁶³ είχε επισημάνει επίσης στα γειτονικά χωριά, τα Καλύβια και τα Λιβάδια, την ύπαρξη ορείας κρυστάλλου. Τελευταία (έρευνα 2008), σε επιφανειακή έρευνα που διενεργήσαμε στα ΒΔ του Κεντρικού Κτηρίου της Ζωμίνθου, σε απόσταση 1.600 μ., στη θέση Λενικό στην ανατολική πλαγιά του λόφου Χαμένι⁶⁴ εντοπίστηκε στην επιφάνεια συγκέντρωση πλήθους θραυσμάτων φυσικής κρυστάλλου διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, άμορφων πολυεδρικών διαφανών ή ημιδιαφανών (εικ. 18). Από ορεία κρύσταλλο έχουν κατα-



18. Πολυεδρικά θραύσματα φυσικού κρυστάλλου από τη Ζώμινθο.

σκευαστεί πλήθος αντικειμένων τα οποία βρέθηκαν τόσο στο Ιδαίο Άντρο όσο και στη μινωική Ζώμινθο, όπου εντοπίστηκε και εργαστήριο⁶⁵. Στο Δωμάτιο 15, κυρίως, αλλά και στον Χώρο 19 της Ζωμίνθου βρέθηκαν επίσης τεμάχια ορυκτού χαλαζία, δηλαδή διοξειδίου του πυριτίου και χαλαζιακής άμμου που διαθέτει και ασβέστιο από τα στρείδια, και είναι η πρώτη ύλη για την κατασκευή φαγεντιανής αλλά και του λεγόμενου αιγυπτιακού μπλε. Ένα άλλο υλικό που εντοπίστηκε είναι ο πυρολουσίτης.

63. Μαρινάτος 1931, 159 εικ. 1.

64. Σακελλαράκης 2008, 108.

65. Σακελλαράκης 2008, 106-107.

Η γεωλογική και γεωμορφολογική μελέτη που έγινε στη Ζώμινθο⁶⁶ έδειξε ότι ακόμη και για την κατασκευή των κτισμάτων χρησιμοποιήθηκε εντόπιο υλικό. Συγκεκριμένα, στο δυτικό τμήμα της Ζωμίνθου, όπου έγιναν οι έρευνες, διαπιστώθηκε η εμφάνιση δύο ειδών πετρωμάτων, του πλακοειδούς ασβεστολίθου (Plattenkalk) και του ασβεστολίθου της ζώνης της Τριπόλεως, γεγονός που δείχνει την αυτάρκεια των κατοίκων από πολλές πλευρές.

Τελευταία, μα εξαιρετικά σημαντική, είναι η σχέση της Ίδης με τους μεταλλουργούς Ιδαίους Δακτύλους, που υποδηλώνει όχι μόνον την επεξεργασία ορισμένων έργων στην περιοχή αλλά και την εξόρυξη μετάλλου⁶⁷. Είναι σαφής, λοιπόν, ο πλούτος του Ψηλορείτη και μάλιστα της περιοχής κοντά στο ιερό σπήλαιο.

Το αρχαίο όνομα του βουνού, Ίδη-Ίδα, σώθηκε στο διπλανό στο Ιδαίο Άντρο οροπέδιο της Νίδας, το μεγαλύτερο οροπέδιο του Ψηλορείτη. Η Νίδα είναι μια πόλη με παχιές νεότερες προσχώσεις και καταβόθρες, λανθάνοντα δηλαδή αποχετευτικά χάσματα. Βρίσκεται χαμηλότερα και κάτω από το Ιδαίο Άντρο, σε υψόμετρο 1.400 μ. Έχει μήκος 2.250 μ., μέγιστο πλάτος 1.600 μ. και ελάχιστο πλάτος 250 μ. Πρόκειται για την πηγή ζωής του τόπου. Για την οικονομία της Ελλάδας και της Κρήτης οι μικρές έστω πεδιάδες έχουν τεράστια σημασία, όπως επισήμανε ο Μαρινάτος⁶⁸. Η Αργολική πεδιάδα υπήρξε πηγή πλούτου της Αργολίδας στην αρχαιότητα αλλά και σήμερα, το Θριάσιο πεδίο ήταν αιτία πολέμου μεταξύ Αθήνας και Ελευσίνας, ενώ ο πόλεμος μεταξύ Χαλκιδέων και Ερετριέων τον 9ο π.Χ. αιώνα για το Αηλάντιο πεδίο ήταν πολυετής. Έτσι, και η Νίδα υπήρξε πεδίο ανταγωνισμών.

Το γόνιμο έδαφος και ο μοναδικός φυσικός τάπητας της Νίδας διαθέτουν τη θρεπτικότητα για τα πρόβατα νευρίδα⁶⁹ (εικ. 19).

Εύλογα η νευρίδα (εικ. 20) (πιθανώς *Anthoxanthum odoratum* L. ή *Phleum pratense*) θεωρείται ότι είναι το χρυσόχορτο. Ο Ψιλάκης⁷⁰ λέει ότι πρόκειται για το *Polygonum idaeum* Hay το οποίο, κατά τον Πλατάκη, ονομάστηκε χρυσόχορτο. Ο Βλαστός το ονομάζει λαμπιδώνα⁷¹. Ήδη από το 1415 ο Φλωρεντίνος Christoforo Buondelmonti άκουσε από βοσκούς γι' αυτό και το 1615 ο Τοράζο Πισκάκι αναφέρει για τα χρυσά δόντια των προβάτων. Ο Αιλιανός περιγράφει φωσφορίζον φυτό που χρησίμευε για επούλωση τραυμάτων, το “κυνόσπαστον” ή “αγλαοφώτις”, που ίσως είναι η νευρίδα. Το φυτό «έκφαινεται καὶ διαπρέπει ὥς ἀστήρ τὴν νύκτα»⁷².

66. Chr. Siart, *Geomorphologisch-geoarchäologische Untersuchungen in Umfeld der minoischen Siedlung von Zominthos. Ein Beitrag zur Erforschung der holozänen Landschaftsgeschichte Zentral-kretas*, Heidelberg 2010.

67. Βλ. τόμ. Β', κεφ. II. Τα μεταλλικά αντικείμενα.

68. Μαρινάτος 1956-57, 242.

69. Για τη γεωλογία, υδρολογία και κλιματολογία της περιοχής βλ. Πλατάκης 1965, 11 κε. Για τη νευρίδα βλ. Πλατάκης 1979, 95-96.

70. Ψιλάκης 2008-09.

71. Σακελλαράκης 1990, κεφ. «Η λαμπιδών».

72. Ψιλάκης 2008-09.



19. Η νευρίδα απλώνεται ως φυσικός τάπητας στο οροπέδιο της Νίδας.

Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρει τον 1ο αι. π.Χ. ότι: «κατὰ δὲ τὴν Ἰδην, ἐν ᾗ συνέβη τραφῆναι τὸν θεόν, τό τε ἄντρον ἐν ᾧ τὴν διαίταν εἶχε καθιέρωται, καὶ οἱ περὶ αὐτὸ λειμῶνες ὁμοίως ἀνεῖνται, περὶ τὴν ἀκρόρειαν ὄντες». Δηλαδή, τον καιρό του Διόδωρου⁷³ ήταν ιερά τόσο το Ιδαίο Ἄντρο όσο και οι λειμῶνες, τα λιβάδια γύρω από αυτό, κατ' ἐξοχήν βέβαια η Νίδα. Είναι γνωστό ότι στην Αττική η λίμνη των Ρειτών, η σημερινή λίμνη του Κουμουνδούρου, ήταν καθιερωμένη στο ελευσινιακό ιερό⁷⁴. Στην Κλασική περίοδο, *ιερά γη*, καθιερωμένη δηλαδή σε ένα γειτονικό ιερό, ήταν η γη που εχρησιμοποιεῖτο, ὅπως κάθε άλλη γη



20. Τα άνθη της νευρίδας (φωτ. Ν. Ψιλάκης).

73. Διόδωρος V, 70,4 (Μαρτυρία αρ. 8).

74. Πausanias, Ἀττικά, 38, 1: «λέγονται δε

οἱ ῥεῖτοὶ Κόρης ἱεροὶ καὶ Δῆμητρος εἶναι».

αλλά τα έσοδά της ανήκαν στο ιερό, ή η γη που έμενε παντελώς ακαλλιέργητη. Η τελευταία μπορούσε να είναι και άβατος, απαγορευμένη για γέννηση, θάνατο και γενετήσιες πράξεις⁷⁵. Είναι γνωστή η ιερότης χορτολιβαδιών: «ούτε βοσκός τολμάει να βοσκήσει το κοπάδι του, ούτε σίδερο πέρασε ποτέ».

Φυσικά η χρησιμοποιούμενη *ιερά γη* είχε κάποια σημασία για το ιερατείο, σχετικά με πολιτικούς διακανονισμούς. Η εκζήτηση βοσκοτόπων είναι δεδομένη για τους κτηνοτρόφους. Είναι γνωστοί οι πόλεμοι μεταξύ των αρχαίων κρητικών πόλεων για την πρόσκτηση βοσκοτόπων. Η τελευταία γνωστή κρητική διαμάχη για την κατοχή, μάλιστα, της Νίδας, έγινε επί τουρκοκρατίας το 1870. Σε ένα έμμετρο επύλλιο που δημοσίευσε ο Σπ. Μαρινάτος, το λεγόμενο «Τραγούδι του Κεφαλογιάννη» ή «Ο νταβάς (= Η δίκη) της Νίδας», ένας ογδοηκοντούτης Κεφαλογιάννης, όπως αναφέρει ο ίδιος, αφηγείται τη διαμάχη των Βοριζίων, στη νότια κλιτύ του Ψηλορείτη και των Ανωγείων. Τα Βορίζια είναι πλησιέστερα στη Νίδα, παρά ταύτα όμως τη νομή της Νίδας απέκτησαν οι πονηρότεροι Ανωγειανοί. Ακόμη και σήμερα άλλωστε στον Ψηλορείτη η ένταση των σχέσεων μεταξύ των γειτονικών χωριών Ανωγείων και Ζωνιανών οφείλεται σε διεκδικήσεις βοσκοτόπων.

2. Πηγές

Όπως είναι γνωστό, ο Ψηλορείτης, και ιδιαίτερα η περιοχή του Ιδαίου Άντρου, δεν έχει ποτάμι άξιο των νερών του, καθώς αυτά χάνονται στις καταβόθρες της Νίδας. Ο Γεροπόταμος, ο αρχαίος Όαξος, που ξεκινάει χαμηλά από την Αξό και τα Ταλλαία όρη, τρέχει μόνον τον χειμώνα. Οι πηγές είναι, λοιπόν, σημαντικές.

Στην ευρύτερη περιοχή του Ιδαίου Άντρου και τη Νίδα υπήρχε το απαραίτητο νερό για ανθρώπους και ζώα. Η διαχρονική σημασία του νερού καταφαίνεται και από την επιβίωση μιας αρχαίας λέξης, της λέξης κράνα, όπως λέγεται η κρήνη στη δωρική διάλεκτο, δεδομένου ότι Κράνα ονομάζεται μέχρι σήμερα ένα χωριό του ορεινού Μυλοποτάμου λόγω της κρήνης, το «φλεγικό πηγάδι» που έχει. Όπως σημειώνεται πιο κάτω, και μέσα στο Ιδαίο Άντρο υπάρχουν σταγονορροές ακόμη και τον Αύγουστο. Ωστόσο, αρκετό νερό για τους ανθρώπους και τα ζώα της Νίδας έχει η ευρύτερη περιοχή, βασική αιτία της διαμάχης για την εκμετάλλευση της περιοχής από τους βοσκούς.

Πλησιέστερη είναι η πηγή της Αναλήψεως (Χριστού) αμέσως κάτω από το Ιδαίο Άντρο, πηγή άφθονου νερού, που βέβαια ονομάζεται πηγή του Χριστού (εικ. 21)⁷⁶. Ο Μαρινάτος και ο Πλατάκης την ταυτίζουν με την πηγή του Σαύρου που αναφέρει ο Θεόφραστος⁷⁷. Στην ίδια πλαγιά με αυ-

75. Ευριπίδης, *Ίππόλυτος*, 73-81.

76. Μαρινάτος 1956, 225, Πλατάκης 1965, 12 σημ. 12.

77. *Περὶ φυτῶν ιστορίας* III, 3,4: «κρήνην Σαύρου καλουμένην», βλ. Σακελλαράκης 1983, 483 σημ. 3.



21. Ο πλάτανος που φύτεψε στην πηγή του Χριστού ο Γιάννης Σακελλαράκης το 1983.

τήν του Χριστού και σε απόσταση 300 μ. είναι το Περδικόνερο (εικ. 22). Άλλες πηγές είναι το νερό του Ρώτη, η πηγή του Ρομάνου και της Μηλιάς. Στο μέσον της διαδρομής Ανώγεια-Νίδα βρίσκεται η πηγή Ζώμινθος, της οποίας το νερό φθάνει σήμερα μέχρι τα Ανώγεια, που υδρεύονται και από μια γεώτρηση που βρίσκεται βόρεια από το Ιδαίο Άντρο⁷⁸. Άλλη πηγή νερού υπάρχει στη θέση Μυθιά - Άγιος Μάμας, στην ευρύτερη περιφέρεια.



22. Η πηγή Περδικόνερο στην ίδια πλαγιά με την πηγή του Χριστού.

78. Για τις πηγές βλ. Σακελλαράκης 1983, 419.

3. Μητάτα της Νίδας (εικ. 23,24)

Σε ολόκληρη την έκταση του οροπεδίου της Νίδας, όπως και στον υπόλοιπο Ψηλορείτη, είναι κατασπαρμένα τα μητάτα και τα τυρόσπιτα⁷⁹, θολωτές κατασκευές, κτισμένες από την πέτρα της περιοχής στα πρότυπα των θολωτών τάφων της πρωτομινωικής Κρήτης, όπως παρατήρησε πρώτος ο Ξανθουδίδης⁸⁰, με μεγάλη πέτρα στο άνοιγμα της κορυφής. Έχουν χαμηλή θύρα (ύψ. 1 έως 1.20 μ.) «για να μην εισέρχεται πολύς αέρας που βλάπτει το τυρί», όπως λένε οι βοσκοί. Το ανώφλι είναι από λεπτή πλάκα χωρίς ανακουφιστικό τρίγωνο. Στο εσωτερικό υπάρχει συνήθως τετράγωνο ερμάριο.

Τα μητάτα που βρίσκονται στο οροπέδιο της Νίδας είναι: 1) του Αντώνη Κ. Κουνάλη (ή των Κουνάληδων) στα ανατολικά του σπηλαίου, 2) του Δημήτρη Γ. Κουτεντέ (ή των Κουτεντέδων ή Κλαροτζάνηδων) προς τον Πόρο της Μηλιάς, 3) του Βασίλη Σταυρακάκη στο Αστριώτικο, 4) του Σάββα Σμπώκου (ή Ατζαρά) στις Κόκκινες Πλάκες, 5) του Αριστείδη Σμπώκου στο Βάλσαμο, 6) του Βασίλη Κουνάλη (ή Σταυροβασίλη) βορειοανατολικά του σπηλαίου, 7) των Στυλιανού και Χαράλαμπου Σταυρακάκη (ή Μαркеζίνη και Λιάπη) στην Πετρόκουρτα. Μητάτα της ευρύτερης περιοχής καταγράφηκαν και στην έρευνα του 2006⁸¹, όπως στα δυτικά της θέσης Μνήματα, στις θέσεις “Κάμποι”, “Κουραδόβρυση”, “Χαμένη”, “Γαβρά”. Άλλα μητάτα στα ανατολικά, κοντά στη θέση “Τσίτσι” κ.λπ., δείχνουν τη διαχρονική κατοίκηση και τον σταυλισμό στον Ψηλορείτη.

Το μητάτο είναι συγκρότημα εγκαταστάσεων για την παρασκευή και τη φύλαξη του τυριού καθώς και για τη διαμονή των βοσκών. Αποτελείται από τον Κούμο, που θυμίζει θολωτό μυκηναϊκό τάφο, και χρησιμεύει για κατοικία-τυροκομείο και την χωρίς στέγη Μάντρα ή Κούρτα⁸², όπου παραμένουν τα ζώα⁸³.

II. ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ⁸⁴

Εξερεύνηση της περιοχής έγινε από τους παλαιότερους αρχαιολόγους που έσκαψαν λιγότερες ή περισσότερες ημέρες στο σπήλαιο, όπως θα σημειώσουμε παρακάτω. Πιο συστηματική έρευνα, όμως, έγινε από τον τελευταίο ανασκαφέα, Γ. Σακελλαράκη, κατά τη δεκαετία του 1980, και τους συνεργάτες του, ιδιαίτερα τον Άγγελο Μπούφαλη αργότερα (2008-10) κατά τη διάρκεια της ανασκαφής της Ζωμίνθου.

Το Ιδαίο Άντρο είναι απομακρυσμένο από τα μεγάλα κέντρα αλλά βρίσκεται σε περιοχή που συνδέεται με δρόμους με τα διάφορα σημεία της κεντρικής Κρήτης και σε σημείο ένωσης αυτών των περιοχών⁸⁵.

79. Πλατάκης 1965, 15, Σακελλαράκης 1983, 419-420.

80. Xanthoudides 1924, 136.

81. Σακελλαράκης 2006α, 141.

82. Πιθανόν από τη λατινική λέξη curta.

83. Για τα μητάτα βλ. Πλατάκης 1965, 15-16.

84. Για σπηλιές και άλλες θέσεις, βλ. Σακελλαράκης 1983, 416 κε., Σακελλαράκης 1987, 239 για την τοπογραφία.

85. Βλ. σχετικά πιο κάτω.



23. Τα μητάτα στο οροπέδιο της Νίδας (φωτ. Γ. Πετράκη).



24. Μητάτα.

Η ευρύτερη περιοχή του Ιδαίου Άντρου και η περιφέρεια της Νίδας είχε διάφορες θέσεις κατοίκησης σε μεγαλύτερα ή μικρότερα σπήλαια ή άλλες θέσεις. Σημαντικότατο σπήλαιο στον Ψηλορείτη, βέβαια, ήταν το σπήλαιο των Καμαρών με ακμή στη Μέση εποχή του Χαλκού. Πλησιέστερα στο Ιδαίο ήταν το σπήλαιο των Ζωνιανών, το οποίο έδωσε πρώιμη ΠΜ κεραμική, ΥΜ ΠΙΑ/Β αλλά και ρωμαϊκή⁸⁶. Μινωική κεραμική έδωσε το σπήλαιο Κυλίστρια της Ζωμίνθου και το Αστριώτικο. Η “Βραχοσκεπή” στον Βουρλόκαμπο έδωσε ευρήματα Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου. Ίδιας εποχής κεραμική βρέθηκε στο “Πηγάδι” στη Μηλιά. Το σπήλαιο “ο Ατσιγγανόσπηλιος” έδωσε ελληνιστική κεραμική και βυζαντινούς πίθους, το σπήλαιο με το όνομα “του Πατραμάνη η τρύπα” δεν είναι βέβαιο ότι χρησιμοποιήθηκε στην αρχαιότητα. Στον “σπήλιο στου Άρκαλου”, βρέθηκε ενετική κεραμική, στην “Τρύπα στον Κυπαρισά” βρέθηκε κλασική και ελληνιστική κεραμική, ενώ το σπήλαιο “η Χαούνα” βρίσκεται ανατολικά της Νίδας. Ιδιαίτερα σημειώθηκαν ρωμαϊκές θέσεις κοντά στο σπήλαιο της Ανάληψης και στην περιοχή του τουριστικού περιπτέρου. Στον Κουρουπητό ανασκάφηκαν σπηλαιώδεις μυκηναϊκοί τάφοι που έδωσαν σημαντικά αντικείμενα (εικ. 25-26)⁸⁷.



25. Σπηλαιώδης μυκηναϊκός τάφος στον Κουρουπητό.

86. Γαβριλάκη 1998.

87. Βλ. Έργον 2009, 73 εικ. 75, Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 2010.



26. Μυκηναϊκά όστρακα από τους τάφους στον Κουρουπητό.

Οι θέσεις κατοίκησης βρίσκονταν χαμηλότερα από το Ιδαίο Άντρο. Οι ποικίλες ονομασίες θέσεων της ευρύτερης περιοχής του Ιδαίου Άντρου και της Νίδας, που αναφέρονται στο λεγόμενο τραγούδι του Κεφαλογιάννη, οι θέσεις Αμηνάς, Άρκαλος, Άσπρο Αρμί, Γρηάς “τ’ αναβολέματα”, Δρακολάγκαδα, Καλοκύρης, Καυκαλοσπηλιάρα, Μαγερεψώνας, Μασκάλι του Σταυρού, Μαύρη Κορφή, Μαύρος Κούμος, Μνήμα του Δερβίση, Ορθόλαγκος, Πηγάδι της Μηλιάς, Πίπερος, Σκινάτου η σκάλα, Χαλασοκεφάλα, Χελιδονιές και Χριστός, που ακούγονται μέχρι σήμερα, υποδηλούν προφανώς τη διακίνηση των βοσκών ανά τους αιώνες.

Ένας από τους βασικούς στόχους της έρευνας του Ιδαίου Άντρου το 1982 και 1983⁸⁸, δηλαδή από την αρχή της ανασκαφής, ήταν και η διερεύνηση της ευρύτερης περιοχής, όχι μόνον για τον εντοπισμό και άλλων αρχαιολογικών θέσεων αλλά ουσιαστικά για την ένταξη του ιερού στην περιοχή του. Για τον λόγο αυτόν έγινε προσπάθεια από το επιστημονικό προσωπικό της ανασκαφής να συλλεχθούν πληροφορίες από τους κατοίκους των Ανωγείων για την ύπαρξη αρχαιοτήτων, ενώ πραγματοποιήθηκαν ακόμη και πολλές αυτοψίες και περισυλλογές. Ειδικότερα, ερευνήθηκαν δύο περιοχές, η περιοχή Ζωμίνθου (εικ. 27) και η περιοχή του οροπεδίου της Νίδας και των γύρω υψωμάτων. Επίσης, καταγράφηκαν χώροι, όπου πιθανολογείται η ύπαρξη αρχαιοτήτων, χωρίς να γίνει αυτοψία λόγω έλλειψης χρόνου (θέσεις Κουνά, του Σάββα το σπηλιάρι, Πετραδολάκια, Φραδιά, Αρμούδι, Μαύρη Κορφή).

88. Σακελλαράκης 1983, 443-447.



27. Το μινωικό Κεντρικό Κτήριο της Ζωμίνθου.

Με τις αυτοψίες διαπιστώθηκε η ύπαρξη του γνωστού οικισμού που χρονολογείται στην ΥΜ Ι εποχή και τάφων στην περιοχή Ζωμίνθου. Επίσης, διαπιστώθηκε η ιδιαίτερα έντονη ανθρώπινη παρουσία στον χώρο του οροπεδίου της Νίδας στη Ρωμαϊκή εποχή σε επτά τουλάχιστον θέσεις, από τις οποίες τρεις είναι σπήλαια. Η ανακάλυψη στο οροπέδιο της Νίδας οστράκων που πιθανόν ανήκουν στα Μινωικά χρόνια αποτελεί επίσης πολύτιμη ένδειξη για την κατοίκηση στην περιοχή ήδη από την Προϊστορική εποχή, που ασφαλώς σχετίζεται με τη χρήση του Ιδαίου Άντρου στα Μινωικά χρόνια.

Στην περιοχή της Ζωμίνθου βασικές θέσεις είναι οι Άλωνες⁸⁹, όπου το μινωικό Κεντρικό Κτήριο το οποίο ανασκάπτεται συστηματικά⁹⁰, η θέση Μνήματα στον χώρο δύο παλαιών τυροκομείων με μία πηγή κοντά, όπου ήλθε στο φως μυκηναϊκό συγκρότημα κατά τη δεκαετία του 1980 και συνεχίστηκε η έρευνα στις τελευταίες ανασκαφές⁹¹ (εικ. 28-31). Στην κορυφή του υψώματος Σπηλιάρι υπάρχει η “Βραχοσκεπή” ενώ στη θέση Χαλίκια, κοντά στους Άλωνες, υπάρχουν ίχνη τοίχων σύμφωνα με πληροφορίες.

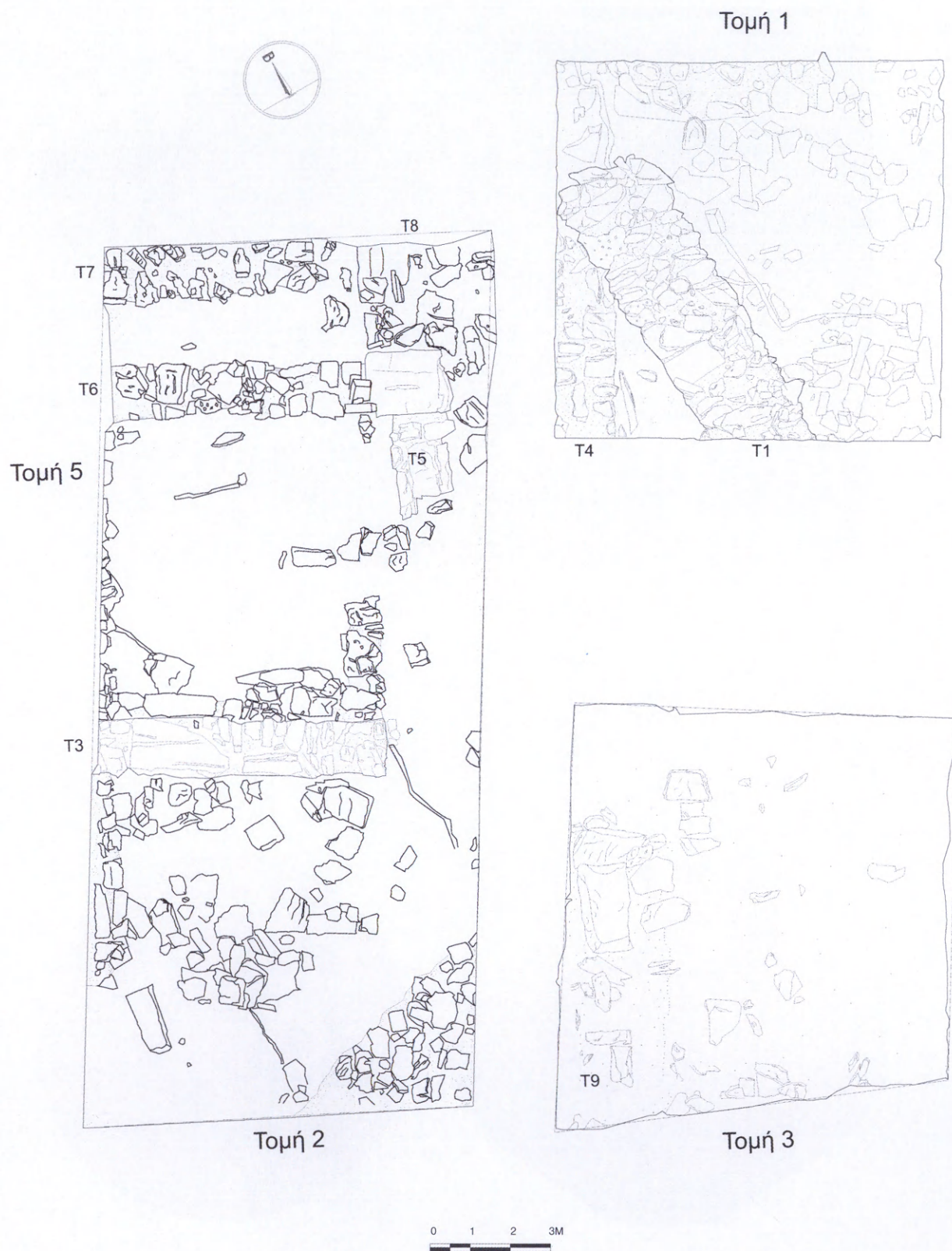
Στην Κυλίστρια Ζωμίνθου έγινε αυτοψία⁹² σε μικρό σπήλαιο, όταν παραδόθηκε από τον Δ. Σκουλά ένα μινωικό άωτο κωνικό κύπελλο. Η θέση

89. Σακελλαράκης 1983, 443-445.

90. ΠΑΕ 2005-2012.

91. ΠΑΕ 2009-2010.

92. Σακελλαράκης 1983, 498.



28. Τομές μυκηναϊκού Κτηρίου στη θέση Μνήματα.



29. Μυκηναϊκός ψευδόστομος αμφορέας κατά χώραν.



30-31. Ο ψευδόστομος μυκηναϊκός αμφορέας μετά τη συγκόλλησή του.

Κυλίστρια βρίσκεται μετά την τοποθεσία Ξυλόκουρτα, απ' όπου⁹³ υπάρχουν μονοπάτια που οδηγούν στα χωριά Γωνιές και Κρουσώνας, σε απόσταση 1,5 χλμ. ανατολικά από τη Ζωμίνθο. Το σπήλαιο στο οποίο έγινε η αυτοψία είναι πολύ μικρό, περίπου 4×4 μ. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Β. Σκουλά ή Κακοβασίλη, πριν από είκοσι χρόνια το έδαφος μέσα στο σπήλαιο βρισκόταν 0,70-0,50 μ. υψηλότερα. Το στόμιο επίσης του σπηλαίου ήταν μικρότερο. Αργότερα ο Β. Σκουλάς έσπασε την είσοδο και μεγάλωσε το άνοιγμα, στην προσπάθεια του μαζί με τον Δ. Σκουλά ή Καργοδημήτρη να ανοίξουν τυρότρυπα. Κατά το σκάψιμο των χωρικών μέσα στο σπήλαιο αναφέρθηκε πως βρέθηκαν πλήθος οστράκων και πολλά αγγεία, τα οποία περιγράφουν ως «4-5 κομμάτια, ποτηράκια πήλινα με χερούλι, μικρά, ακέραια φλιτζανάκια, πήλινο πιάτο που ήταν μέσα γυαλισμένο κι έβαζαν το γάλα και έπιναν, ένα σταμνάκι με χερούλι ακέραιο, χοντρό που έβαζε μέσα 2 ποτήρια νερό, που το πήγαν στο μητάτο». Βρέθηκαν επίσης πολλά άωτα κωνικά αγγεία, το ένα μέσα στο άλλο «μέχρι και δεκαπέντε». Αναφέρεται ακόμη, ότι βρέθηκε και ένα νόμισμα με τη χρονολογία 1926. Κατά την αυτοψία παρατηρήθηκε η συσσώρευση πολλών χωμάτων και λίθων, πεσμένων τόσο έξω όσο και μέσα στο σπήλαιο, σημάδι έντονης διατάραξης. Συλλέχθηκε ένα μόνον όστρακο Μινωικών χρόνων.

Στην περιοχή της Ζωμίνθου, στον χαμηλό λόφο νότια του λόφου Τσίτσι, διακρίνεται τοίχος ισχυράς κατασκευής⁹⁴, όπου βρέθηκε ρωμαϊκή και ενετική κεραμική. Ρωμαϊκή κεραμική συλλέχθηκε από τη θέση «Νοτικά σπήλια» της περιοχής Κεντρομούρια⁹⁵. Κεραμική συλλέχθηκε επίσης και από τη θέση «Απίδακας»⁹⁶.

Σημαντικό εύρημα ήλθε στο φως στη θέση «Αλουτσόλακκος» από όπου προέρχεται ο χάλκινος λέβητας που παρέδωσε το 2006⁹⁷ ο Ελευθέριος Φασουλάς (Λευτέρακας). Κατά την αυτοψία στον χώρο βρέθηκε υστερογεωμετρική-αρχαϊκή κεραμική. Το εύρημα αυτό συνδέεται άμεσα με τα ευρήματα της εποχής αυτής στο Ιδαίο Άντρο και ίσως δηλώνει την κατασκευή κάποιων από τα σημαντικά αφιερώματα του σπηλαίου στην ευρύτερη περιοχή του.

Το 1984, «τρίτο χρόνο διαρκούς αρχαιολογικής παρουσίας μας στον Ψηλορείτη, μετά την επιτυχία κατά τον χρόνο αυτόν της ανασκαφής στο Ιδαίο Άντρο και, βέβαια, μετά τη συνεχή επαφή με τους κατοίκους των Ανωγείων και την ενημέρωσή τους με διαλέξεις ή και με την επίδειξη των ευρημάτων της ανασκαφής, παραδόθηκαν αντικείμενα ιδιαίτερα σημαντικά και έγιναν οι σχετικές αυτοψίες στους χώρους που υποδείχθηκαν».

Ο Γ. Φασουλάς ή Γιαχουντής παρέδωσε ελεφάντινη ανάγλυφη κεφαλή περόνης⁹⁸, που βρήκε πριν αρκετά χρόνια στο Ιδαίο Άντρο, παρόμοια με

93. Σακελλαράκης 1983, 499.

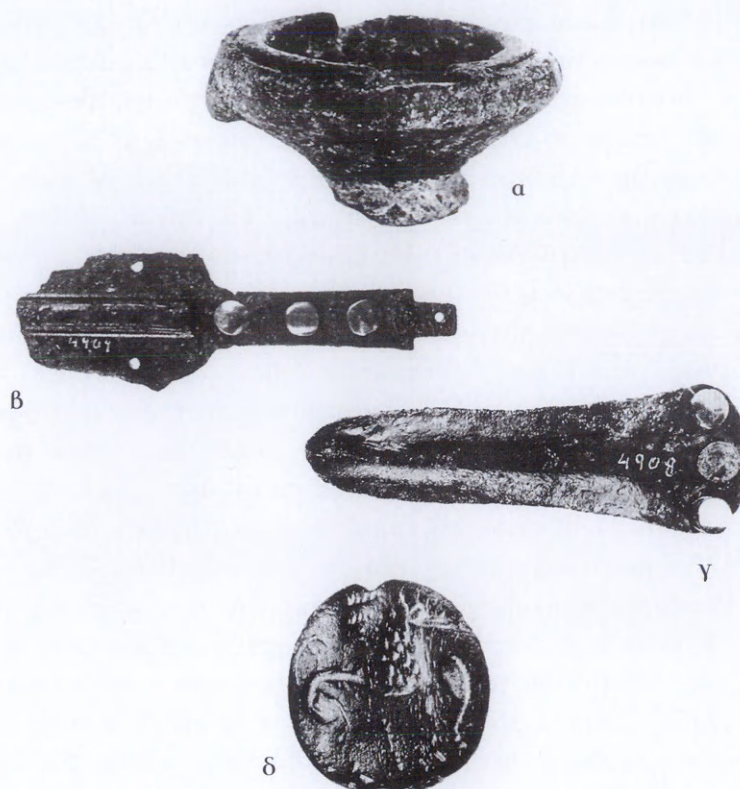
94. Λεπτομέρειες στο Σακελλαράκης 2006, 40-41.

95. ΠΑΕ 2005, 105.

96. Σακελλαράκης 2006, 141.

97. Σακελλαράκης 2006α, 141-142.

98. Σακελλαράκης 1984, πίν. 249γ, βλ. τόμ. Β', κεφ. V. Αντικείμενα από ελεφαντόδοντο.



32. α. Δίμυξος λύχνος από οφίτη, β-γ. Τμήμα χάλκινου ξίφους και εγχειρίδιο.
δ. Φακοειδής σφραγίδα από τα Σείσαρχα.

άλλην που ήλθε στο φως κατά την ανασκαφή του 1983⁹⁹. Το νέο αυτό αντικείμενο διατηρείται σε άριστη κατάσταση και κοσμεύεται και πάλι με δύο αντίνωτα γυναικεία κεφάλια, με ταπεινό όμως πόλο (τόμ. Γ', πίν. 112).

Η δεύτερη παράδοση, για την οποία μεσολάβησε ο Δήμαρχος Ανωγείων Γ. Κλάδος, έγινε από τον Κωνσταντίνο Ιωάννου Νταγιαντά ή Λαμπρινόκωστα¹⁰⁰. Ο Κ. Νταγιαντάς παρέδωσε (εικ. 32) έναν δίμυξο λύχνο από οφίτη¹⁰¹, τμήματα χάλκινου ξίφους με χρυσές εφηλίδες¹⁰², χάλκινο εγχειρίδιο με τρία χρυσά καρφιά¹⁰³, χάλκινο εργαλείο, φακοειδή σφραγίδα¹⁰⁴, νόμισμα που φέρει την κεφαλή Καλιγούλα κ.λπ. Όλα τα αντικείμενα, που παραδόθηκαν από τον Κ. Νταγιαντά, προέρχονται κατά τη μαρτυρία του από την ανατολική και βόρεια πλευρά του αγρού του, που βρίσκεται στη θέση Καβούσι Σεισάρχων. Κατά την αυτοψία βρέθηκαν ΠΜ, ΜΜ και ΥΜ όστρακα. Στον χώρο εύρεσης του χάλκινου εργαλείου αναφέρθηκε¹⁰⁵ ότι υπήρχαν

99. Σακελλαράκης 1983, 466 πίν. 272δ, εικ. 6.

100. Σακελλαράκης 1984, 593-596.

101. Σακελλαράκης 1984, 593 πίν. 251α.

102. Σακελλαράκης 1984, 593 πίν. 251β.

103. Σακελλαράκης 1984, 593 πίν. 251γ.

104. Σακελλαράκης 1984, 593 πίν. 251δ.

105. Σακελλαράκης 1984, 595.

ακόμη τοίχος και πιθάρια, ο τοίχος όμως δεν επισημάνθηκε γιατί προφανώς διαλύθηκε. Σε πολλά σημεία του αγρού υπήρχαν ίχνη από κατεργασία λίθων. Εξάλλου, σε όλη την έκτασή του συλλέχθηκαν πλήθος όστρακα, τα περισσότερα από τα οποία ήταν μινωικά.

Εκτός από τις παραδόσεις αρχαίων, το 1984 συνεχίστηκε, επίσης, η επισήμανση θέσεων και οι σχετικές περισυλλογές¹⁰⁶.

Στη θέση Περδικάρμι και συγκεκριμένα στην πηγή με το όνομα “Περδικόνερο”, 200 μ. ανατολικά του σπηλαίου και 150 μ. από τον καταυλισμό της ανασκαφής, βρέθηκε λίθινος πέλεκυς με φθαρμένο το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειάς του.

Σε μικρό σπήλαιο, διαστάσεων περίπου 0,50×0,50 μ., στην περιοχή του “Πόρου του Βοσκερού” ανατολικά της Μαύρης Κορφής και δυτικά της Χαλασοκεφάλας, βρέθηκαν δύο όστρακα, το ένα από έξω νεύον χείλος πίθου που σώζει έκφυση ταινιόσχημης κατακόρυφης λαβής, πιθανώς Ρωμαϊκών χρόνων, και το άλλο από βάση και τοίχωμα ανοικτού κυπέλλου με εξίτηλο ερυθρό επίχρισμα εσωτερικά και μελανό εξωτερικά, Ρωμαϊκών χρόνων.

Στη θέση Τουρκόλακκοι, περιοχή Πετραδολάκια Νίδας, στην τοποθεσία Άγιος Μύρων, συλλέχθηκε όστρακο βάσης και τοιχώματος σκυφοειδούς αγγείου με μελανό επίχρισμα.

Στη θέση “Χελιδονιές”, 300 μ. από το δυτικότερο άκρο της Μεσορράχης και γύρω στα 700 μ. από τη θέση “Το νερό της Μηλιάς”, βρέθηκε πρόχους που σώζεται αποσπασματικά.

Στη θέση “Πόρος της Μηλιάς” στην περιοχή του Αρκάλου, σε κορυφή βόρεια της “Μαύρης Κορφής” στο νότιο τμήμα του οροπεδίου της Νίδας, βρέθηκε σιδερένια αιχμή βέλους.

Εκτός από τις σημαντικές παραδόσεις και τις περισυλλογές που σημειώθηκαν, διάφοροι κάτοικοι Ανωγείων υπέδειξαν επανειλημμένα με πληροφορίες πιθανές αρχαιολογικές θέσεις στην ευρύτερη περιοχή του Ψηλορείτη¹⁰⁷: Ο Παύλος Χαιρέτης επισήμανε πιθανή αρχαιολογική θέση στο Μαύρο Μασχάλι του Ψηλορείτη, στη θέση Τάφος, όπου διανοίγεται σπήλαιο με πρόσβαση, κατακόρυφη είσοδο, διαστάσεων 300 τ.μ., με πηγή νερού. Αριστερά μετά την είσοδο παρατηρήθηκε η ύπαρξη οστράκων μικρών αγγείων.

Σύμφωνα με πληροφορίες του Γ.Ι. Σμπώκου, δασκάλου Ανωγείων, επισημάνθηκε στη θέση Κλαπατάς, κοντά στα Σείσαρχα και ανατολικά, σε μία λεκάνη με διάφορες προσβάσεις, πιο κάτω από τη θέση Κουνά, σπήλαιο που ονομάζεται Σκλαβότρυπα. Υπάρχουν επίσης πληροφορίες για την ανεύρεση εκεί πλησίον πίθων και τάφων στη θέση Φαραγγάκι δεξιά από τον δρόμο Σεισάρχων-Ανωγείων. Το 1968-1970 είχαν βρεθεί «σε μία τρύπα» δύο ακέραια αγγεία, πιθανότατα Ελληνιστικών χρόνων κατά τις περιγραφές, που είχαν άλατα από νερό και παραδόθηκαν στο Μουσείο Ρεθύμνου.

106. Σακελλαράκης 1984, 592.

107. Σακελλαράκης 1984, 596.

Στη θέση Σπαθαριά υπάρχουν πληροφορίες για την ύπαρξη αρχαίου οικισμού. Στην ίδια θέση βρέθηκε ενεπίγραφο πλακίδιο. Στη θέση Λίμνη βρέθηκαν ανθρώπινα οστά μεταξύ των οποίων και μία σιαγόνα. Στη θέση “Μύλου Κεφάλα” επισημάνθηκε παλαιός οικισμός. Στη θέση Άγιος Νικήτας, στα ερείπια παλαιάς εκκλησίας, βρέθηκαν οστά. Στη θέση Μάκρη, πάλι κοντά σε παλαιά εκκλησία, στη θέση “Του Σκορδίλη ο Μύλος” επισημάνθηκαν αρχαία κτίσματα. Κοντά στη θέση Δανούσα, σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από το Μετόχι, επισημάνθηκε σπήλαιο που ονομάζεται Λαγαρόσπηλιος.

Σύμφωνα ακόμη με πληροφορίες του Κωνσταντίνου Νταγιαντά ή¹⁰⁸ Λαμπρινόκωστα επισημάνθηκαν αρχαίες θέσεις κοντά στα Σείσαρχα. Συγκεκριμένα, στη θέση Κερασιές, 400 μ. δυτικά από το Καβούσι, στον αγρό των κληρονόμων του Κωνσταντίνου Ηλιάκη βρέθηκε το 1956 ένα πιθάρι. Περί τα 300 μ. βορειοανατολικά του αγρού του Λαμπρινόκωστα, αριστερά του αγροτικού δρόμου είχε βρεθεί τοίχος και όστρακα και νοτιοανατολικά του ίδιου αγρού, στο υψηλότερο σημείο του λόφου, στη θέση Τσαντήρι, υπάρχουν ασαφείς πληροφορίες για αρχαιότητες. Τέλος, ο Γεώργιος Δραμουντάνης, ο λεγόμενος Λουδοβίκος των Ανωγείων, επισήμανε την ύπαρξη αρχαίων στη θέση “Στου Τρουλλή τη γωνιά” στον Ψηλορείτη.

Πρέπει να αναφερθεί ακόμη, για το όνομά της, μία θέση στον δρόμο προς την κορυφή της Ίδας, τον Τίμιο Σταυρό, που φέρει το όνομα “Πάνας”¹⁰⁹. Η θέση αυτή βρίσκεται στον συντομότερο δρόμο προς την κορυφή, που περνάει από τα χωριά Βυζάρι και Φουρφουράς του Αμαρίου, και αναφέρεται μόνον για το όνομα που έχει σχέση με τον ποιμενικό θεό Πάνα ισχυρά δεμένο στη μυθολογία με τον Δία.

Θέσεις περί το οροπέδιο της Νίδας (εικ. 33, 34)

Πιο ενδιαφέρουσες, όμως, ήταν οι πληροφορίες που συλλέξαμε για το οροπέδιο της Νίδας που έχει άμεση σχέση με το Ιδαίο.

Το οροπέδιο της Νίδας, στις παρυφές του Ιδαίου Άντρου¹¹⁰, αποτελείται από ένα ορθογώνιο πλάτωμα και ένα ημιορεινό τμήμα στον Νότο, που χωρίζεται από το ύψωμα Μεσορράχη. Το οροπέδιο περιβάλλεται από τα βουνά Χαρκιάς, Δαμάκη, Κουρουπητό και Τυρπανάτορας στα βόρεια και Μαγερεψώνας στα ανατολικά. Το μήκος του οροπεδίου είναι 2.250 μ. το μέγιστο πλάτος 1.600 μ. και το ελάχιστο 250 μ., συνολικά δηλαδή έχει έκταση 4.000 τ. μ. περίπου.

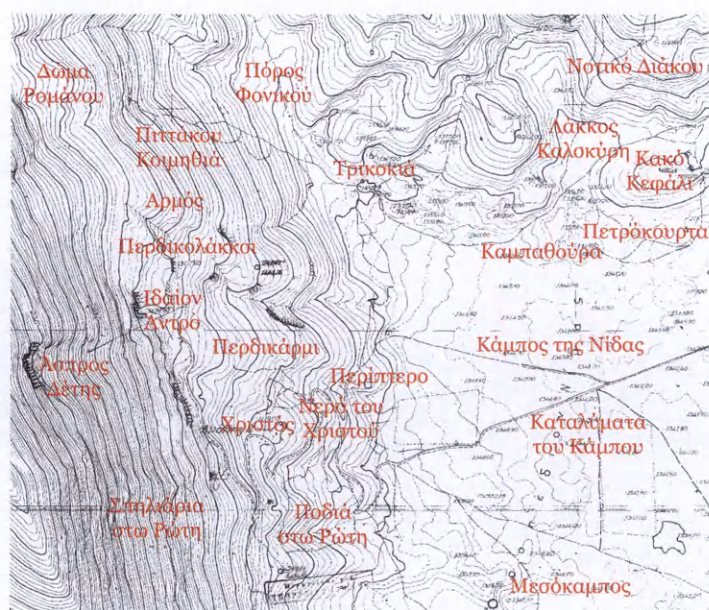
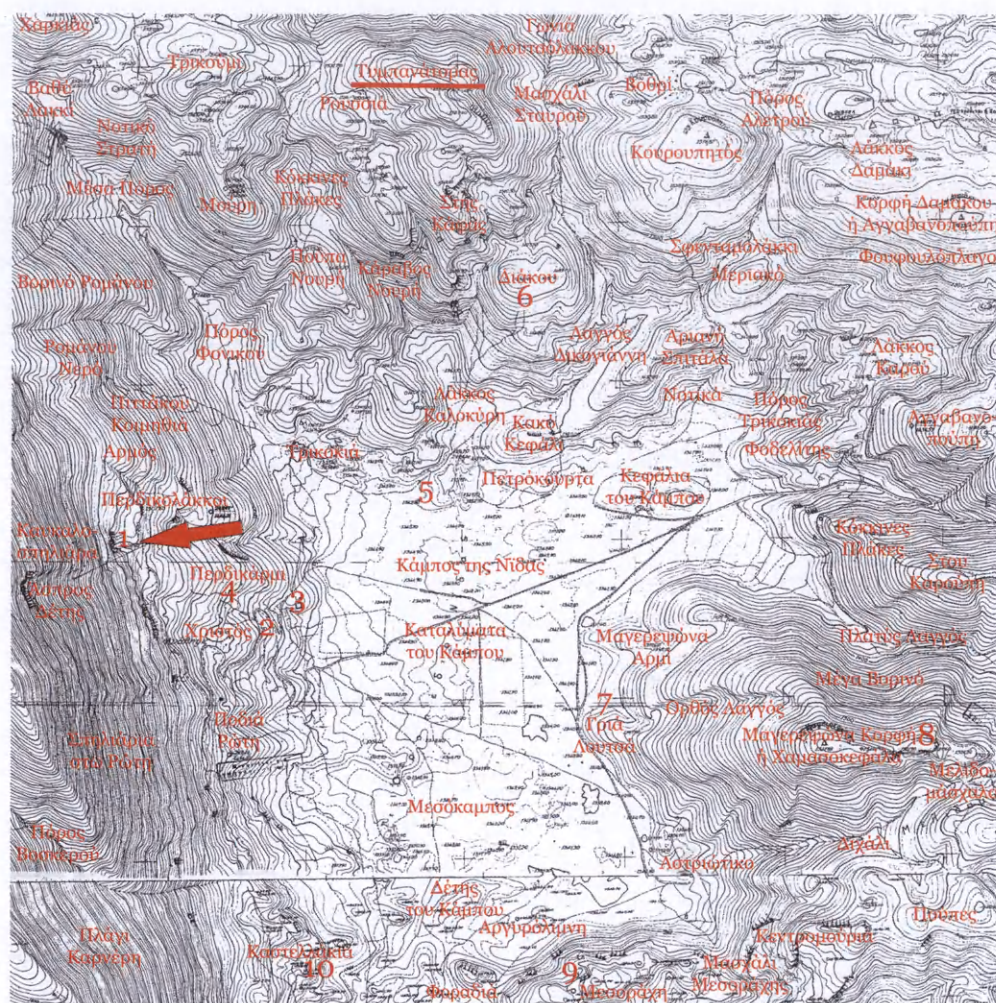
Οι πληροφορίες των βοσκών¹¹¹ της περιοχής του οροπεδίου της Νίδας οδήγησαν σε αυτοψίες σε όλη του την έκταση. Στη νότια πλευρά του το

108. Σακελλαράκης 1984, 597.

109. Σακελλαράκης 1990.

110. Σακελλαράκης 1983, 419.

111. Σακελλαράκης 1983, 445.



33-34. Χάρτες της περιοχής του οροπεδίου της Νίδας.

οροπέδιο κλείνεται από το ύψωμα Βορεινός Βουρλόκαμπος, που έχει το ίδιο όνομα με τον Βουρλόκαμπο ο οποίος το χωρίζει από τα συνεχόμενα χαμηλά υψώματα, Μεσορράχη και Κεντρομούρια, με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά. Στον Βορεινό Βουρλόκαμπο ερευνήθηκαν δύο σπήλαια, ο Ατσιγγανόσπηλιος και ένα μικρό σπήλαιο χωρίς όνομα. Ανάμεσα στη Μεσορράχη και τον Βορεινό Βουρλόκαμπο υπάρχει η θέση Μαντράκι, όπου έχουν κτιστεί δύο μητάτα. Στα δυτικά της Μεσορράχης υπάρχει το βραχώδες ύψωμα του Αρκάλου, στην κορυφή του οποίου ένα σπήλαιο έχει γίνει μητάτο. Βορειότερα της Μεσορράχης και του συνεχόμενου υψώματος Κεντρομούρια υψώνεται το ύψωμα Αστριώτικο, που καταλήγει στην πλαγιά της Χαμοσοκεφάλας, του ανατολικού ορίου του οροπεδίου της Νίδας. Από τις θέσεις αυτές της νότιας πλευράς του οροπεδίου χωρίζεται η βόρεια πλευρά με ένα εκτεταμένο πεδίο.

Στη βόρεια πλευρά του οροπεδίου, στο ύψωμα Πετρόκουρτα, ερευνήθηκε η θέση “Κακό Κεφάλι”. Στη βορειοανατολική παρυφή του οροπεδίου είναι το ύψωμα Κόκκινες Πλάκες, για το οποίο υπάρχουν ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες σχετικές με την ύπαρξη αρχαιοτήτων. Δεν αποκλείεται από κάποια από αυτές τις θέσεις να προέρχονται οι παραδόσεις Γεωργίου Πλεύρη και Θεοδωράκη, που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Λεπτομερέστερα αναφέρονται τα ευρήματα δύο σπηλαίων και άλλων θέσεων που έδωσαν κυρίως ρωμαϊκή κεραμική, ένα στοιχείο που πλουτίζει τις γνώσεις μας για τη Ρωμαϊκή περίοδο που αντιπροσωπεύεται δυναμικά μέσα στο Ιδαίο Άντρο και δείχνει μονιμότερες εγκαταστάσεις.

Στο σπήλαιο του Βορεινού Βουρλόκαμπου, χαμηλό σπήλαιο που σχηματίζει δύο κόγχες και βρίσκεται στην πλαγιά του βουνού, σημειώθηκε έξω από το στόμιό του σύληση αρχαιοκαπήλων. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν ανήκουν σε χρηστικά αγγεία και χρονολογούνται¹¹² στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή εποχή· είναι κομμάτια από μελαμβαφή αγγεία, κύλικες, σκύφους κ.λπ.

Ο Ατσιγγανόσπηλιος¹¹³ βρίσκεται σε μεγαλύτερο ύψος και στην ίδια πλαγιά με τον Βορεινό Βουρλόκαμπο. Αποτελείται από έναν κεντρικό χώρο δεξιά από τον οποίο συνεχίζεται σε αρκετό βάθος. Στον Ατσιγγανόσπηλιο έγιναν δύο αυτοψίες, και εκτός από τα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας, προφανώς ζωοκλεπτών, περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων της Ύστερης Ρωμαϊκής εποχής, διακοσμημένα συχνά με εγχάρακτες οφιοειδείς γραμμές ή ανάγλυφες, κυματοειδείς ταινίες κ.λπ.

Στις πλαγιές του υψώματος, στη θέση Αρκάλου, και στη γύρω περιοχή υπάρχουν κομμάτια πράσινου σχιστόλιθου και όστρακα Ρωμαϊκής εποχής. Σύμφωνα με πληροφορίες στη θέση Μαντράκι, βορειοδυτικά των δύο μητά-

112. Σακελλαράκης 1983, 446.

113. Από τη θέση αυτή προέρχονται πήλινα

ευρήματα, ρωμαϊκά αγγεία και δύο χάλκινα νομίσματα (ΑΔ 32 (1977) Χρονικά Β2, 316).

των είχαν σκάψει αρχαιοκάπηλοι και βρήκαν έναν τοίχο. Σήμερα δεν υπάρχουν ορατά ίχνη τοίχων αλλά αφθονούν τα όστρακα Ρωμαϊκής εποχής.

Στο Αστριώτικο, στην πλαγιά του υψώματος συλλέχθηκαν όστρακα από τα οποία ένα ανήκει μάλλον σε μινωικό πίθο, ενώ άλλα χρονολογούνται στη Ρωμαϊκή εποχή. Σύμφωνα με πληροφορίες, στην ανατολική πλευρά του υψώματος βρέθηκε το 1965 μεγάλος ακέραιος πίθος. Στην κορυφή του υψώματος Πετρόκουρτα, που ονομάζεται Κακό Κεφάλι, εντοπίστηκαν και πάλι δύο συλήσεις αρχαιοκαπήλων. Σε αυτούς τους χώρους και σε όλη τη νότια πλαγιά του απόκρημνου υψώματος συλλέχθηκαν όστρακα που ανήκουν, ένα στη Μινωική ίσως εποχή, ένα όστρακο πίθου με σχοινοειδή¹¹⁴ διακόσμηση και άφθονα Ρωμαϊκών χρόνων. Όλη η επιφάνεια του Κακού Κεφαλιού καλύπτεται από μικρούς λίθους, ενώ στη βόρεια πλευρά ορισμένοι ογκόλιθοι δίνουν την εντύπωση τοίχων.

Η θέση Πλατύλαγκος¹¹⁵ βρίσκεται στην ανατολική παρυφή του οροπεδίου της Νίδας σε κοίλωμα που σχηματίζεται στις πλαγιές της Χαμοσοκεφάλας. Στη θέση αυτή συλλέχθηκε χάλκινο έλασμα. Στη βόρεια και δυτική παρυφή του λόφου της Χαμοσοκεφάλας βρέθηκαν πολλά όστρακα, κυρίως Ρωμαϊκών χρόνων, που ανήκουν σε χείλη ή λαβές χονδροειδών χρηστικών αγγείων.

Η θέση Ανθρωπόλιθος ή Ανθρωπόλιτος¹¹⁶ βρίσκεται στη βόρεια παρυφή της Νίδας. Ο Ανθρωπόλιθος είναι κατασκευή πυραμιδοειδής κτισμένη από ξερολιθιά, ύψους περίπου 1,80 μ. και πλάτους βάσης περίπου 0,70 μ. Η κατασκευή του δεν είναι αρκετά στερεή. Στην περιοχή συλλέχθηκαν όστρακα πίθου με εμπίεστη διακόσμηση, όστρακα από έσω νεύοντα χείλη αγγείων Ρωμαϊκής εποχής, καθώς και όστρακα από τοιχώματα χρηστικών αγγείων, κυρίως Ρωμαϊκών χρόνων.

Στη θέση "Χριστός"¹¹⁷, στον χώρο της κουζίνας του καταυλισμού της ανασκαφής, κατά τη διάρκεια εκσκαφής μικρού οχετού, διαστάσεων 0,70x 0,70 μ. και βάθους 0,50 μ., συλλέχθηκαν πολλά όστρακα μικρών κυρίως αγγείων Ρωμαϊκής εποχής. Χαρακτηριστικά αναφέρονται, λαβή χονδροειδούς αγγείου τομής πεπλατυσμένου κυλίνδρου, όστρακο δακτυλιοσχημής βάσης ανοικτού αγγείου μεσαίου μεγέθους, όστρακο τοιχώματος κλειστού αγγείου με διακόσμηση από τρεις εγχάракτες παράλληλες γραμμές, όστρακο χείλους ελαφρά έσω νεύοντος ανοικτού αγγείου, που φέρει εξωτερικά διακόσμηση δύο ανάγλυφων ταινιών εναλλασσόμενων με εγχάракτες, κυματοειδείς γραμμές, όστρακο από έξω νεύον χείλος και ώμο ανοικτού αγγείου, όστρακο ταινιωτής λαβής και χείλους κύλικας, όστρακο ταινιωτής υπερυψωμένης λαβής και χείλους κανθάρου καθώς και¹¹⁸ όστρακο χείλους ελαφρά έξω νεύοντος χονδροειδούς ανοικτού αγγείου.

114. Σακελλαράκης 1983, 447.

115. Σακελλαράκης 1983, 486.

116. Σακελλαράκης 1983, 486.

117. Σακελλαράκης 1984, 592.

118. Σακελλαράκης 1984, 593.

III. ΑΠΟ ΤΟ ΟΡΟΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΝΙΔΑΣ ΣΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ

Μικροί λόφοι βρίσκονται σε αλληπάλληλα επίπεδα στην πλευρά της Νίδας όπου βρίσκεται το Ιδαίο Άντρο, εκεί που υψώνεται η κεντρική ορεινή κορυφή του Ψηλορείτη¹¹⁹. Στο κατώτερο τμήμα, αμέσως μετά την πεδιάδα, εκεί όπου έχει κτιστεί το περίπτερο του ΕΟΤ το 1976, δίπλα και νότια του, είναι τα ίχνη ρωμαϊκών σπιτιών, που αποκάλυψε ο Σπ. Μαρινάτος, όπως θα δούμε στην ιστορία των ανασκαφών. Λίγο υψηλότερα, καθώς ανεβαίνει ο δρόμος σε υψόμετρο 1.370 μ., είναι η πηγή του Χριστού και ένα νεότερικό σχετικά κτίσμα του 1934, που κατασκευάστηκε από την οικογένεια των Κουνάληδων και χρησίμευσε ως τυροκομείο. Στο σημείο αυτό φύτεψε ο Γιάννης Σακελλαράκης το 1983 έναν πλάτανο δίπλα στην ποτίστρα των προβάτων. Έχει γίνει τεράστιος. Στον ίσκιο του από κάτω δροσίζονται βοσκοί και τουρίστες.

Υψηλότερα, σε υψόμετρο 1.419 μ., βρίσκεται η νεότερη επίσης εκκλησία του Χριστού, που κτίστηκε, κατά τους γεροντότερους, το 1882 από τον Βασ. Μιχ. Σταυρακάκη. Είναι αξιοσημείωτο για τη συνέχεια της λατρείας, ότι η εκκλησία γιορτάζει την Ανάληψη του Χριστού (εικ. 35) που, όπως είναι γνωστό, είναι μια γιορτή αποθέωσης. Στη γιορτή συμμετέχουν όλοι οι βοσκοί της Νίδας κι είναι χαρακτηριστικές οι επιτάφιες προσφορές¹²⁰



35. Από τη γιορτή της Αναλήψεως του Χριστού.

119. Σακελλαράκης 1983, πίν. 253.

120. Σακελλαράκης 1983, 420-421.

που γίνονται στους τάφους τριών πατριωτών εκεί, του Ζαχ. Εμμ. Σπιθούρη και Γεωργ. Ιωάν. Σπιθούρη, που σκοτώθηκαν το 1866, και του Μιχ. Βασ. Βρέντζου, που σκοτώθηκε στην Κατοχή στις 3.9.1943. Λίγο υψηλότερα, σε υψόμετρο 1.498 μ., καθώς ανεβαίνει ο δρόμος, υπάρχουν και άλλοι πρόβουνοι, από τους οποίους χαρακτηριστικό δεξιά είναι το ύψωμα Περδικάρμι. Ο δρόμος σταματάει ευτυχώς σε υψόμετρο 1.497 μ., σε ένα σημείο όπου πριν μερικά χρόνια είχε γίνει μια μικρή διαπλάτυνση. Και από εκεί ένα πλατύ ανηφορικό μονοπάτι οδηγεί αμέσως στο Ιδαίο Άντρο και πρώτα στην Πλατεία που σχηματίζεται εμπρός του.

Στη θέση Χριστός¹²¹, όπου η εκκλησία και ο καταυλισμός του συνεργείου της ανασκαφής, περισυλλέχθηκε μικρό, στενό, λυγισμένο χάλκινο έλασμα.

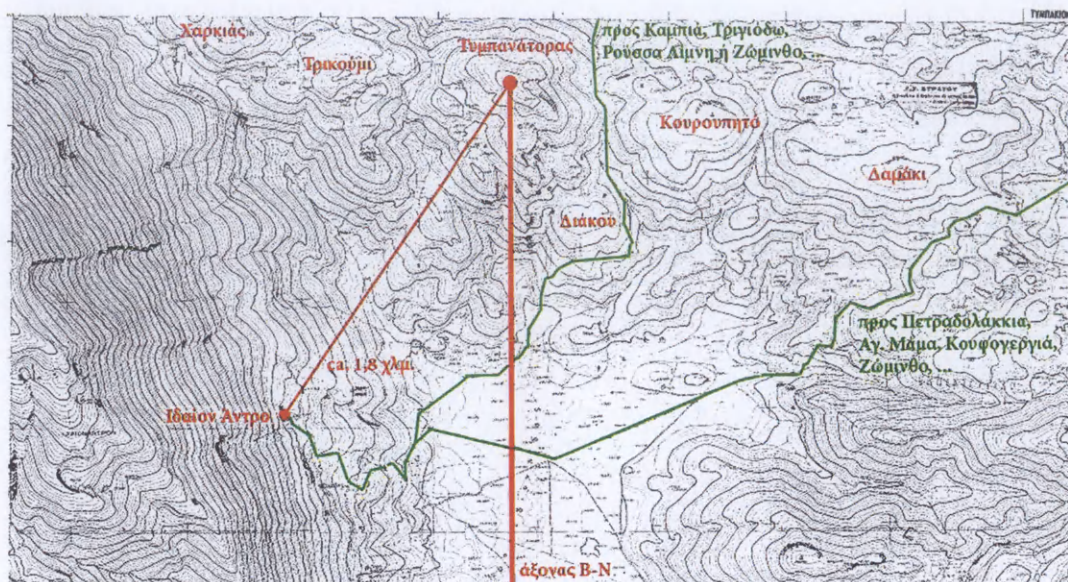
1. Προσβάσεις στο Ιδαίο Άντρο (εικ. 36-38)

Η σημασία των βουνών δεν έγκειται μόνον στη συντηρητικότητά τους, που ενδιαφέρει, εκτός από τους ποιητές, ίσως μόνον κάποιους ιστορικούς και άλλους ερευνητές, καθώς τα βουνά έχουν αυτόνομη γεωστρατηγική σημασία. Ενδιαφέρει τους πολιτικούς κάθε εποχής, κάθε στρατιωτικό αλλά και οικονομικό επιτελείο. Τα συμβάντα στον Ψηλορείτη με τους Έλληνες, τους Άγγλους και τους Γερμανούς στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είναι γνωστά και



36. Πρόσβαση στο Ιδαίο Άντρο από ΒΑ.

121. Σακελλαράκης 1983, 487.



37-38. Προσβάσεις στο Ιδαίο Άντρο.

πασίγνωστη είναι μία κορυφαία αντιστασιακή πράξη, η απαγωγή του Γερμανού στρατηγού Κράιπε. Για την αρχαιότητα, που μας απασχολεί ιδιαίτερα, η γεωστρατηγική σημασία των βουνών καταφαίνεται από τους πολιτικούς διακανονισμούς για τα βοσκοτόπια και την εν γένει οικονομία του νησιού¹²² και ιδιαίτερα του Ψηλορείτη, όπως για την ξυλεία και για άλλα προϊόντα τα οποία εξετάζονται σε άλλο σημείο.

Η Νίδα, αλλά και ολόκληρο το ορεινότερο τμήμα του Ψηλορείτη, το λεγόμενο πάνω αόρι, είχαν ανάγκη προσβάσεων για την εκμετάλλευσή τους, πολύ περισσότερο για τους χιλιάδες των προσκυνητών στα χρόνια της ακμής του Ιδαίου Άντρου. Οι πρώτες προσβάσεις στα βουνά, τα μονοπάτια, δημιουργούνται από τα ζώα, που αναγνωρίζουν τα φυσικά περάσματα, και αυτά ακολουθούν και οι κτηνοτρόφοι.

Οι μικροί δρόμοι προσπέλασης διευρύνονταν στην αρχαιότητα, καμιά φορά και με αναλημματικούς τοίχους ή και πλακοστρώνονταν, όπως γνωρίζουμε για τους μινωικούς ήδη δρόμους, εάν μάλιστα ήταν σε ανακτορικό περιβάλλον. Ο μύθος για το ετήσιο προσκύνημα του Μίνωα στο Ιδαίο Άντρο δεν επιτρέπει υποθέσεις. Λογικό είναι, όμως, ότι σε περιόδους ακμής του Ιδαίου Άντρου να υπήρχαν κάποιες διαμορφώσεις των παμπάλαιων δρόμων που οδηγούσαν στο σπήλαιο. Στον σημερινό δρόμο προς τη Ζώμινθο και το Ιδαίο Άντρο, αριστερά, αμέσως νότια από τα Ανώγεια, φαίνεται ένας πλακοστρωμένος, νεοτερικός πάντως, δρόμος με αναβαθμούς. Για την ύπαρξη, όμως, Κλασικών χρόνων δρόμου από την Κνωσό στο Ιδαίο Άντρο υπάρχει η μαρτυρία του Πλάτωνα στους *Νόμους*¹²³: ... πάντως δ' ἤγεν (ή “δ' ἤ γε” ή “δή γε”) ἐκ Κνωσοῦ ὁδὸς εἰς τὸ τοῦ Διὸς ἄντρον καὶ ἱερόν, ὡς ἀκούομεν, ἱκανή, καὶ ἀνάπαυλαι κατὰ τὴν ὁδόν, ὡς εἰκός, πνίγους ὄντος τὰ νῦν ἐν τοῖς ὑψηλοῖς δένδρεσιν εἰσι σκιαραί...¹²⁴.

Η σημασία της αρχαιότατης αυτής κύριας κνωσιακής πρόσβασης που θα περνούσε από τον σημερινό Κρουσώνα επιτείνεται από την ανακάλυψη της μινωικής Ζωμίνθου, τόσο του Κεντρικού Κτηρίου, όσο και του οικισμού, του οποίου η χρήση είναι διαχρονική, όπως φαίνεται ιδιαίτερα από τις τελευταίες ανασκαφές¹²⁵. Αλλά και σε αυτό το Ιδαίο Άντρο υπάρχουν στοιχεία για τη σημασία του βορειοανατολικού κεντρικού κνωσιακού δρόμου, όπως η ανίδρυση υπερφυσικών χάλκινων αγαλμάτων στην κορυφή της Πλατείας του Ιδαίου Άντρου, που σηματοδοτούν από μακριά, στον Βορρά, τη θέση του σπηλαίου.

Στον δρόμο που συνδέει τη Ζώμινθο με τον Κρουσώνα¹²⁶ έγιναν επιφανειακές έρευνες, κατά τις οποίες εντοπίστηκαν πιθανές αρχαιολογικές θέσεις, συγκεκριμένα το “λακκί του Απίδακα”, η θέση “Μπώκου-Πόρος”.

Ο δεύτερος φυσικός δρόμος από τον Νότο, την πεδιάδα της Μεσαράς

122. Chaniotis 1999.

123. Πλάτων, *Νόμοι* I, 625B, Μαρτυρία αρ. 3.

124. Για την επίσκεψη του Πλάτωνα, βλ. Παναγόπουλος 1981, 59 κε.

125. Σακελλαράκης 2010 (υπό εκτύπω-

ση), Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, ΠΑΕ 2011-2012, Έ. Σαπουνά-Σακελλαράκη, *Ο πλούτος του Ψηλορείτη*, 2012, σε www.archaeologia.gr.

126. Σακελλαράκης 2006, 140.

και μάλιστα τη Γόρτυνα, για τον δεσμό της οποίας με το Ιδαίο Άντρο γίνεται λόγος σε διάφορα κεφάλαια, περνούσε από τον σημερινό Ζαρό, τα Βορίζια, τον Πόρο της Μηλιάς. Από ΒΔ ερχόταν ο δρόμος της Αξού και, τέλος, από Βορρά ο δρόμος από την Τύλισο, τον Σκλαβόκαμπο και τη Ζώμινθο¹²⁷.

Αυτές ήταν αναμφίβολα οι κύριες, φυσικές άλλωστε, προσβάσεις στο Ιδαίο Άντρο. Αυτές τις κεντρικές προσβάσεις θα χρησιμοποιήσαν προσκυνητές από ολόκληρη την ανατολική και τη δυτική Κρήτη, από την εσχατία της τελευταίας, την Πολυρρηνία η οποία αντιπροσωπεύεται στο Ιδαίο από ένα σημαντικό αφιέρωμα, το χρυσό νόμισμα του Αλεξάνδρου. Τους δρόμους αυτούς θα χρησιμοποιούσαν και οι προσκυνητές από εξωκρητικά μέρη, αν όχι και υπερπόντια. Και μόνον από την μέχρι σήμερα διατήρηση των αρχαιότατων προσβάσεων στον Ψηλορείτη υποδηλώνεται, όπως άλλωστε και για τον Όλυμπο, η πυκνότητα της ανθρώπινης διακίνησης στα βουνά.

Η συντηρητικότητα που διέπει τη βουνίσια ζωή, σε σχέση με τα πεδινά και παράλια μέρη, που υπόκεινται σε πάμπολλες επιρροές και μετασχηματισμούς, είναι τεράστια με ασφαλές χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Ψηλορείτη. Αυτό φαίνεται ακόμη και από τη διατήρηση των τοπωνυμίων καθώς και την από μόνον το όνομα ανακάλυψη της μινωικής Ζωμίνθου. Η θέση μιας κορυφής απέναντι από το Ιδαίο Άντρο, που ακούει στο όνομα Τυμπανάτορας¹²⁸, είναι πιθανότατο ότι απηχεί τη μυθολογική κρούση των τυμπάνων των Κουρητών. Είναι πιθανόν η γλώσσα των βοσκών να διατηρεί πολλές ακόμη αρχαίες λέξεις. Χαρακτηριστική είναι η λέξη πετάσι, όπως ονομάζεται το τσουλούφι των μαλλιών των προβάτων, αυτό που τους σκιάζει το πρόσωπο, μία λέξη που παραπέμπει αυτόματα στο πλατύγυρο καπέλο του Ερμή, τον πέτασον. Ο Χαρ. Κριτζάς αποθησαύρισε τα τοπωνυμικά Εκδορά, Τεμένι, Πολυμυστηρίδι¹²⁹. Κι ακόμη το τοπωνύμιο Στύρακας που προέρχεται από το φυτό στύραξ¹³⁰.

2. Σχέσεις επιρροής του σπηλαίου

Κνωσός

Η σχέση με την Κνωσό συζητείται στο κεφάλαιο των αρχαιολογικών ευρημάτων διεξοδικά. Είναι σαφές ότι η Κνωσός παίζει, ως η μεγάλη δύναμη, έναν βασικό ρόλο διαχρονικά στο Ιδαίο Άντρο, ιδιαίτερα στην πρώτη μεγάλη περίοδο ακμής του σπηλαίου, τη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή. Ο Büchner¹³¹ θεωρεί ότι το σπήλαιο των Καμαρών ανήκε στη δικαιοδοσία της Φαιστού και της Γόρτυνας ενώ το Ιδαίο Άντρο στη δικαιοδοσία της Κνωσού.

Ωστόσο, άλλες γειτονικές θέσεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του ιερού. Ιδιαίτερα η Αξός.

127. Για τους δρόμους βλ. Σακελλαράκης 1983, 417-418.

128. Χριστοφοράκης 1964, 66, 98, 99, 100-101.

129. Κριτζάς 2006, 183 σημ. 2.

130. Βλ. πιο πάνω για τον στύρακα που χρησιμοποιείται ως θυμίαμα.

131. Büchner, "Ida", λ. σε RE, 1914, 860.

Αξός

Σχετικά με την Αξό¹³² που είναι η πλησιέστερη πόλη στο Ιδαίο Άντρο με διαχρονική σχέση με την Κνωσό, καθώς και τη σχέση της πόλης αυτής με το σπήλαιο πρέπει να σημειώσουμε τα πιο κάτω: Η Αξός¹³³ έχει αδιάκοπη οικιστική συνέχεια από την ΥΜ ΙΙΙ μέχρι τη Γεωμετρική περίοδο που μας ενδιαφέρει για την πρώτη σπουδαία φάση λειτουργίας του Ιδαίου Άντρου. Αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής της Κνωσού e-ko-so¹³⁴. Ο Ηρόδοτος διασώζει την ανάμνηση του βασιλέα της Αξού Ετέαρχου και της κόρης του στην ιστορία που συνδέει τον αποικισμό της Κυρήνης από τον Θηραίο Βάττο με την Κρήτη και ιδιαίτερα την Αξό¹³⁵.

Η ύπαρξη του θεσμού της βασιλείας στην Κρήτη είναι γνωστή από τα ομηρικά έπη¹³⁶. Αν η Αστάλη, στον όρμο του σημερινού Μπαλί, είναι επίνειο της αρχαίας Αξού¹³⁷ θα έχει ιδιαίτερη σημασία για το Ιδαίο Άντρο. Στις Σίσεις, το επίνειο της Αξού υπάρχουν ενδείξεις για εκκαρμίνευση σιδήρου¹³⁸, κάτι που ενδιέφερε τους Φοίνικες εμπόρους¹³⁹ που κυκλοφορούσαν στους πρώιμους αιώνες της Εποχής του Σιδήρου. Τα χάλκινα τέχνηρα του 7ου αιώνα, όπως η γνωστή μήτρα από την περιοχή αυτή, βρίσκονται στην παράδοση των ευρημάτων του Ιδαίου, ενώ βρέθηκαν και κάποια παλαιότερα μεταλλικά αντικείμενα σύγχρονα εκείνων του σπηλαίου.

Είναι, επομένως, δικαιολογημένη η άποψη ότι στα Αρχαϊκά χρόνια το Ιδαίο Άντρο ήταν υπό τον “έλεγχο” της Αξού¹⁴⁰. Υπάρχουν ακόμη ευρήματα του 5ου και 4ου αι. π.Χ., από την Αξό, όπως μερικά ειδώλια¹⁴¹. Οι επιγραφές και τα νομίσματα είναι ενδείξεις για το θαλάσσιο εμπόριο. Στα τοπικής κατασκευής νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. αυτής της δευτερεύουσας, κατά τον Σιδηρόπουλο, πόλης¹⁴², αποδίδονται οι κεφαλές του Απόλλωνα, του Δία, της Αρτέμιδος με τον τρίποδα, αλλά και ο Δίας με κεραυνό επάνω σε θρόνο σε νόμισμα του β' μισού του 2ου αι. π.Χ. Στη Ρωμαϊκή περίοδο, πριν από τη μάχη του Ακτίου, όπως δείχνουν οι επιγραφικές μαρτυρίες¹⁴³, ήλθαν στην Αξό, όπως και στη Γόρτυνα, τα δηνάρια μαζί με μόνιμους κατοίκους. Στο γειτονικό της Ταλλαίο σπήλαιο λατρευόταν ο Ερμής¹⁴⁴. Δύο

132. ICret. II, 1939, ν, 35, βλ. Μανδαλάκη 2006, 188 σημ. 8, Στέφ. Βυζάντιος: *οαξός πόλις Κρήτης*.

133. Prent 2005, 311, B52, Μανδαλάκη 2006, 187-204.

134. McArthur 1993, 134.

135. Ηρόδοτος IV, 154,2-155, Μανδαλάκη 2006, 190.

136. Μανδαλάκη 2006, 190 σημ. 21.

137. Μανδαλάκη 2006, 193 σημ. 43, Ν. Πλάτων 1948, 359-360, 364 σημ. 56, αλλά και αντίθετες γνώμες του Kirsten, “Oaxos” λ. σε RE 1937, 17,2 και της Guarducci

ICret. II, 1939, 43.

138. Γουλιά 2006, 64, Γ. Τζεδάκης, AD 21 (1966) Χρονικά, 429.

139. Βλ. τόμ. Β, κεφ. ΙΙ. Τα μεταλλικά αντικείμενα.

140. Ν. Πλάτων 1948, 93-108, Capedeville 1990, 91 κε.

141. Ν. Πλάτων, AD 17 (1962), Χρονικά 294, Σακελλαράκης, AD 20 (1965) Χρονικά 567.

142. Σιδηρόπουλος 2006.

143. Baldwin-Bowsky 2006, 253 κε.

144. Baldwin-Bowsky 2006, 250.

επιγραφές αναφέρουν ρωμαϊκά ονόματα, όπως π.χ. τον Τερέντιο της Αξού που το όνομά του υπάρχει σε αμφορείς κρασιού, ενώ είναι γνωστή η κεραμοποιία¹⁴⁵. Αν και δεν έχει συστηματικά ερευνηθεί η Αξός, τα ερείπια δείχνουν ότι επήλθε πτώση αλλά όχι εγκατάλειψη. Ρωμαϊκά λείψανα βρέθηκαν επάνω από έναν αρχαϊκό ναό και επάνω από το ελληνιστικό ιερό της Δήμητρας, καθώς και τάφοι Ελληνιστικής και Ρωμαϊκής περιόδου¹⁴⁶. Τα ρωμαϊκά ονόματα εξάλλου που βρέθηκαν σε λύχνους, υφαντικά βάρη και όστρακα στο Ιδαίο Άντρο εντοπίζονται στην Κεντρική Κρήτη, εκτός από δύο εργαστήρια που έρχονται στην Κρήτη από την Ιταλία¹⁴⁷.

Γόρτυς

Η Γόρτυς κατοικείται από τη Νεολιθική περίοδο, ενώ είναι βέβαιη και η κατοίκηση στην περιοχή στην ΥΜ Ι περίοδο και η καταστροφή της στην ΥΜ ΙΒ για να ξανακτιστεί στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο. Από τον Όμηρο ονομάζεται *τειχιόεσσα*¹⁴⁸. Καταστρέφεται, τον 8ο αι. π.Χ. Ο οικισμός κτίζεται και ξανακτίζεται τον 7ο και 6ο αι. π.Χ., καθώς και οι ναοί. Δεν σώζονται πολλά ερείπια από τον 5ο αι. π.Χ. Σε αυτήν την περίοδο η Γόρτυς βρισκόταν σε διαρκείς διαμάχες με την Αξό, για την κατοχή και τον έλεγχο του Ιδαίου Άντρου, αν και δεν έχουμε φιλολογικές πηγές ανάλογες των αντίστοιχων στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Τον 5ο αι. π.Χ. φαίνεται ότι η Αξός έχασε τον έλεγχο του ιερού που πέρασε στη Γόρτυνα¹⁴⁹. Τον 5ο αιώνα χρονολογούνται και οι γνωστοί “Νόμοι της Γόρτυνας”, το πιο σημαντικό μνημείο της περιόδου. Μία επιγραφή των αρχών του 5ου αι. π.Χ.¹⁵⁰ μας γνωρίζει ότι οι κάτοικοι της Ριζηνίας (σημ. Πρινιάς) μπορούν να είναι αυτόνομοι από τους Γορτύνιους με τον όρο να παρέχουν ανα τριετία τα σφάγια της θυσίας στο Ιδαίο Άντρο, αξίας 350 στατήρων. Προφανώς λοιπόν οι Γορτύνιοι είχαν κάποια εποχή τον έλεγχο του ιερού ή ήταν υπεύθυνοι γι’ αυτό¹⁵¹. Ενώ από μία άλλη επιγραφή του 4ου αι. π.Χ.¹⁵² σωζόμενη αποσπασματικά: «αι [κ'] εν Φιδαι α πόλις θύωντι τάν ένα[---]», φαίνεται ότι η Γόρτυς θύει στο Ιδαίο.

Στα Ρωμαϊκά χρόνια, η Γόρτυς είναι σημαντικό κέντρο. Από τα έξι ρωμαϊκά ονόματα του 2ου αι. μ.Χ. που βρέθηκαν σε επιγραφές του Ιδαίου Άντρου δύο έχουν παράλληλα στη Γόρτυνα και τη Μεσαρά, όπως ο Ελπιδιανός¹⁵³, και ένα στην Κνωσό ο Μ.Ιόλ(ιος)¹⁵⁴. Και τα δύο ονόματα προέρχονται από την Ιταλία.

145. Baldwin-Bowsky 2006, 262.

146. Baldwin-Bowsky 2006, 257 σημ. 15 με πλούσια βιβλιογραφία.

147. Baldwin-Bowsky 2006, 266.

148. *Ίλιάς* Β, 646.

149. Faure 1964, 126, Verbruggen 1981, 98-99.

150. ICret. IV 80, 146, Sokolowski 1962,

184, αρ. 114.

151. Verbruggen 1981, 98, Willetts 1962, 242-243.

152. ICret. IV, 146.

153. Σακελλαράκης 1983, 468 σημ. 6, Sapouna 1998, 105.

154. Σακελλαράκης 1983, 481, Baldwin-Bowsky 2006, 266 σημ. 65.

Γ. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Ι. ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ (εικ. 39-43)

Στην περιοχή του Ιδαίου Άντρου¹ εμφανίζονται οι πλακώδεις ασβεστόλιθοι, οι ασβεστόλιθοι της ενότητας Τριπόλεως, ο μεταφλύσξης των πλακωδών ασβεστόλιθων και τεταρτογενή ιζήματα. Το σπήλαιο του Ιδαίου έχει διανοιγεί μέσα στους πλακώδεις αυτούς ασβεστόλιθους της Ίδας².



39. Η είσοδος του Ιδαίου Άντρου.

1. Σακελλαράκης 1983, 419.

2. Βλ. Δ. Θεοδοροπούλου - Α. Παπαπέτρου-Ζαράνη, Αι πόλγαι της Νίδας και του

Καθαρού, Δελτίον Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας 9,2 (1972) 82-92 και Καρπούργου 1984, 417 κε.



40-41. Η κορυφή της εισόδου του σπηλαίου με τους τακτικούς επισκέπτες του.



42. Η εξωτερική όψη του σπηλαίου.



43. Η είσοδος του σπηλαίου. Διακρίνονται οι ράγες και ο βωμός.

Το Ιδαίο Άντρο δεν ονομάστηκε τυχαία από το λαό Σπηλιάρα ή Σπηλιάρα τση Βοσκοπούλας, καθώς είναι το υψηλότερο μεγάλο σπήλαιο στον Ψηλορείτη. Μόνον ο μικρός Λαγαρόσπηλιος είναι γνωστό ότι βρίσκεται υψηλότερα. Από τα διάφορα κρητικά ονόματα για τις σπηλιές, σπήλιο (το), σπηλιαρίδι, σπήλαιος, σπήλιарος, σπηλέ (ή), σπηλιάδα, σπηλιά, σπηλιαράκι, σπηλιάρι, τρυπητή, τρύπα, για το Ιδαίο Άντρο επελέγη η λέξη Σπηλιάρα, η μεγάλη σπηλιά. Δεν αποκλείεται να υπονοείται, ίσως, και το κεντρικό σπήλαιο, όχι μόνον γιατί ο Ψηλορείτης είναι το κεντρικό και υψηλότερο βουνό της Κρήτης, αλλά και για την κεντρική θέση του Ιδαίου Άντρου στο μέγιστο, βόρειο πρानές του Ψηλορείτη, σχεδόν στο κέντρο της μεγαλονήσου. Άλλωστε, η κεντρική θέση του Ιδαίου Άντρου επιτείνεται από την άμεση γειτνίασή του με το οροπέδιο της Νίδας, το εύφορο μέγιστο οροπέδιο του Ψηλορείτη, αλλά και με τις πηγές νερού. Η ονομασία Σπηλιάρα τση Βοσκοπούλας παραπέμπει εξάλλου όχι στον μύθο της γέννησης του Δία αλλά σε έναν άλλο μύθο που μνημονεύεται στον Ερωτόκριτο. Ο προσανατολισμός του Ιδαίου Άντρου είναι επίσης προνομιακός, καθώς το τεράστιο άνοιγμα, πλάτους 26,50, και ύψους 9, 30 μ., βλέπει στην Ανατολή, με ό,τι αυτό σημαίνει για την κατοίκηση ήδη στα Νεολιθικά χρόνια, αλλά και για τη μυστηριακή λατρεία αργότερα. Προφανώς, λοιπόν, όλοι οι παραπάνω παράγοντες συνείργησαν για την ονομασία του Ιδαίου Άντρου ως Σπηλιάρα, καθώς η ίδια η σπηλιά, όπως φαίνεται τουλάχιστον, δεν είναι μεγάλη.

Για πρώτη φορά αναφέρεται το Ιδαίο Άντρο³ στα νεότερα χρόνια από τον G. Casabona, τον Ιταλό περιηγητή⁴, που επισκέφτηκε τη “Σπηλιάρα της Ίδας” σε ένα ταξίδι του στην Κρήτη το 1591. Η περιγραφή του Casabona για την επιφανειακή επίχωση του σπηλαιίου ανταποκρίνεται απόλυτα στη σημερινή πραγματικότητα. Είναι πιθανόν περιηγητές να συνέχισαν να επισκέπτονται το Ιδαίο Άντρο, αφού κι ο Captain Spratt διανυκτέρευσε στο σπήλαιο στα μέσα του προπερασμένου αιώνα, κατά την ανάβασή του στην κορυφή του Ψηλορείτη⁵. Στα νεότερα χρόνια, πάντως, το σπήλαιο ήταν γνωστό με το όνομα “Σπηλιάρα της Νίδας” ή “Σπηλιάρα της Βοσκοπούλας”, ονομασία που σχετίζεται με τη διήγηση του Κρητικού ήρωα Χαρίδημου στον Ερωτόκριτο⁶ που διαδραματίζεται στον Ψηλορείτη.

II. Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΛΗΨΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ HALBHERR

Το πρώτο πρόσωπο που συνδέεται με το Ιδαίο Άντρο τη δεύτερη χιλιετία μ.Χ. είναι ο Φλωρεντινός περιηγητής βοτανολόγος Giuseppe Casabona που επισκέφτηκε το 1591 το σπήλαιο. Ο Casabona ήταν επιφορτισμένος να κατασκευάσει τους κήπους του αρχιδούκα Φερδινάνδου των Μεδίκων στη

3. Σακελλαράκης 1983, 423.

4. Beschi 1984.

5. Spratt 1865, I, 19.

6. Ερωτόκριτος 107 B, στ. 633.

Φλωρεντία και γι' αυτό ερευνούσε τα φυτά του Ψηλορείτη⁷. Ο Casabona μιλάει και περιγράφει με λεπτομέρεια το σπήλαιο του Δία που οι ντόπιοι ονόμαζαν “Σπηλιάρα της Ίδας”, παράλληλα με το όνομα “Σπηλιάρα της Βοσκοπούλας”. Οι αναφορές του Ερωτόκριτου εξάλλου για τη Νίδα⁸ δεν είναι τυχαίες.

Η νεότερη ιστορία του Ιδαίου Άντρου αρχίζει το 1884. Εννέα πρόσωπα έπαιξαν μοιραίο ρόλο στην πρώτη μέγιστη σύληση του Ιδαίου Άντρου τα τέλη του 19ου αι.: Ο πρώτος, που συνδέθηκε στα νεότερα χρόνια (το 1884) με το σπήλαιο, ήταν ο Ανωγειανός βοσκός Γιάννης Πασπαράκης, ο λεγόμενος Μουσάς ίσως για το γένι που διατηρούσε, όπως φαίνεται σε μια φωτογραφία που σώθηκε από τους απογόνους του. Φαίνεται ότι ο Πασπαράκης ανακάλυψε τυχαία στη μοναξιά του κάποια αρχαία αντικείμενα στη λεγόμενη Πλατεία, εξωτερικά του σπηλαίου, όπου “βόσκειυγε” και όπου έγινε και η πρώτη ανασκαφή, όπως θα δούμε πιο κάτω, και από περιέργεια ή και παρακινήμενος από τον μύθο για τον τάφο της Βοσκοπούλας έσκαψε περισσότερο. Έτσι αποκτήθηκε η πρώτη ιδιωτική ακόμη συλλογή αρχαίων του Ιδαίου Άντρου⁹.

Η συνέχεια είναι γνωστή από τις πάμπολλες, δυστυχώς, ελληνικές, ιταλικές, αιγυπτιακές κ.λπ. αρχαιοκαπηλίες. Ο αγροίκος βοσκός, ο άξεστος χωρικός και ο φαράς που μπερδεύονται τα δίχτυα του, εμπιστεύονται το μυστικό τους στον αρμοδιότερο έμπορο της πιο κοντινής πόλης, στον χρυσοχόο ή στον χαλκουργό, αν πρόκειται και για χάλκινα, τα οποία μπορούν να ξαναχυθούν. Στο κοντινό στα Ανώγεια Ηράκλειο χρυσοχόος ήταν το 1885 ο Χανιώτης Ιωάννης Μητσοτάκης, και αυτός ήταν ο αποδέκτης των αρχαίων του Ιδαίου Άντρου, το μεθεπόμενο και σημαντικό πρόσωπο αυτής της ιστορίας. Είναι πιθανόν ότι ο Μουσάς πλούτισε από την πώληση των αρχαίων του Ιδαίου Άντρου. Ένα στοιχείο γι' αυτήν την υπόθεση είναι η προσωπογραφία του, σε εποχή που ακόμη και η απλή φωτογράφιση ήταν προνόμιο της αστικής και μόνον τάξης. Άλλωστε, μέχρι πριν από λίγα χρόνια απόγονοί του, αυτοί που κατείχαν την προσωπογραφία, διέμεναν στην πλουσιότερη περιοχή της Αθήνας.

Το δεύτερο πρόσωπο που συνδέθηκε με το Ιδαίο Άντρο και ο πρώτος μάλιστα αρχαιολόγος, ήταν ο Γερμανός Ernst Fabricius (εικ. 44). Ο Fabricius ήταν ο πρώτος αρχαιολόγος που ταύτισε τη Σπηλιάρα της Νίδας με το Ιδαίο Άντρο. Και είναι αξιοσημείωτο ότι, καθώς έτυχε να είναι υπότροφος του Γερμανικού Κράτους και περιόδευε μάλιστα στην Κρήτη, βρέθηκε στο Ιδαίο Άντρο το καλοκαίρι του 1884, όταν πλήθος Ανωγειανοί ανέσκαπταν για την ανεύρεση θησαυρών. Ο Ernst Fabricius¹⁰ είναι εκείνος που ειδοποίησε τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου και ο Ιωσήφ Χατζι-

7. Beschi 1984, 19.

8. *Ερωτόκριτος* 107B, στ. 633.

9. Σακελλαράκης 1987, 241, La Rosa 2009, 159-161, για την πρώτη σύληση του Ιδαίου

Άντρου.

10. Fabricius 1885, 59-72 και 280, Halbherr 1888, 188.



44. Ο Ernst Fabricius.

δάκης έλαβε τα μέτρα για τα οποία γίνεται λόγος πιο κάτω. Το 1885 ο Fabricius δημοσίευσε δύο επιστημονικά άρθρα, με τα οποία έκανε γνωστή την τελική και πολυπόθητη ταύτιση του Ιδαίου Άντρο. Σχεδόν εξήντα χρόνια μετά, το 1941, υπέργηρος, περιγράφει εκείνη την περιπέτεια σε ένα, ευτυχώς, βραχύβιο εθνικοσοσιαλιστικό περιοδικό, χωρίς να κρύβει τις πολιτικές πεποιθήσεις του, τις οποίες, φαίνεται ότι είχε εκ νεότητός του. Χαρακτηριστικές είναι οι επαφές που είχε με τους αρχαιοκάπηλους της εποχής, τον Ιωάννη Μητσοτάκη στο Ηράκλειο και τον Θεόδωρο Τριφύλλη στο Ρέθυμνο.

Το τρίτο σημαντικό πρόσωπο για το Ιδαίο Άντρο της εποχής ήταν ο πολυμήχανος όσο και φιλόδοξος γιατρός, Ιωσήφ Χατζιδάκης, που, αν και πρόεδρος του λεγομένου Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου, δεν ενδιαφέρθηκε και τόσο για την παιδεία ούτε για την εκπαίδευση ενός νέου Κρητικού αρχαιολόγου στην Αθήνα, καθώς προτιμούσε να έχει άριστες σχέσεις με τους ξένους και είχε ψυχρότητα με την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Όχι γιατί φυσικά ευχαριστεί τον Federico Halbherr, αλλά γιατί τονίζει «οιασδήποτε εθνικότητας» σχετικά με το πρόσωπο που θα ανασκά-



45. Ο Ιωσήφ Χατζιδάκης.

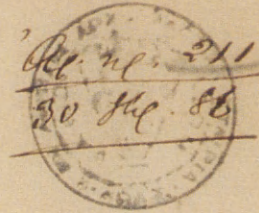
φει το Ιδαίο Άντρο. Η προσήλωση στις τότε προστάτιδες δυνάμεις κατοχής της Κρήτης και όχι στην Ελλάδα καταφαίνεται και από τη λογοδοσία του ως προέδρου του εν Ηρακλείω Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Στο βιβλίο μας *Αρχαιολογικές αγωνίες στην Κρήτη του 19ου αι.* (1998) δημοσιεύονται πολλά έγγραφα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας σχετικά με την προσπάθεια του τότε Γενικού Γραμματέα της, Στεφάνου Κουμανούδη, στην οποία αντιδρούσε με διάφορους τρόπους ο Ιωσήφ Χατζιδάκης (εικ. 45, 46). Την εύνοιά του προς τους ξένους κατέδειξε άλλη μια φορά ο Ιωσήφ Χατζιδάκης όταν κληροδότησε τη μοναδική, τότε, ελληνική ανασκαφή μινωικού ανακτόρου, αυτήν των Μαλίων, στους Γάλλους αντί πινακίου φακής. Οι Γάλλοι δέχθηκαν να εκδώσουν μεταφρασμένο το άρθρο του Ιωσήφ Χατζιδάκη για την Τύλισο. Σημειώνεται, βέβαια, ότι η ανασκαφή των Μαλίων ανήκε στην Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ελπίζω ότι δεν είμαι υπερβολικός, ως καταγγελτικός. Άλλωστε, δεν είμαι ούτε ξενόφοβος ούτε ξενοδίστικος και δεν λησμονώ όσα καλά έκαναν επιφανείς ξένοι πολλών εθνικοτήτων για τις ελληνικές αρχαιότητες. Είναι γνωστό, επίσης, ότι προσωπικά έχουμε συνεργαστεί με πολλούς ξένους,

ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ

ΕΝ ΗΡΑΚΛΕΙΩ ΚΡΗΤΗΣ.

ΑΡΙΘΜ. 98

Εν Ηρακλείω τῇ 25^ῃ Σεπτεμβρίου 1886

Χοριε Πρόεδρε,

Μετὰ χαρὰς ἀναμνηστέοντα ὕμνῳ οὐκ ἠγορά-
σαμεν ἀντὶ πνευματικῶν χηρῶν φράσεων τὸ ἐν Ποσειδωνί φρο-
νέουσαν ἀνταναγκάζειν ἀράματα. Ἐντὶ δὲ χηρῶν φράσεων
τὰ ἑξῆς:

α.) Δύο αἰσθητοὶς Ποσειδωνίου ἀνταναγκάζονται.
β.) Ἐν ἀράματι ποσειδωνίου μετὰ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται.
γ.) Δύο ἀράματα ποσειδωνίου μετὰ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται.
δ.) Ἐν ἀράματι ποσειδωνίου μετὰ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται.
ε.) Ἐν ἀράματι ποσειδωνίου μετὰ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται.

δ.) Τέσσαρες ἀράματα Ποσειδωνίου ἀνταναγκάζονται. Τέσσαρες
καὶ ποσειδωνίου ἀνταναγκάζονται ὅπως ὁποῖται.

Τὰ πάντα τὰ ἀνωτέρω ἀράματα καὶ αἱ ἀνταναγκάζονται
εἶναι ἐν τῇ ἀντὶ τῶν ποσειδωνίου ἀνταναγκάζονται τὸ
ἑξῆς δέον καὶ τὴν μετὰ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται, ἐν τῇ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται
καὶ τὴν μετὰ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται. Τὰ πάντα τὰ ἀνωτέρω ἀράματα καὶ
αἱ ἀνταναγκάζονται.

ε.) Ἐν τῇ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται τὸ ἐν τῇ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται.
στ.) Ἐν τῇ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται τὸ ἐν τῇ ἀντὶ ἀνταναγκάζονται.

α.) Τέσσαρες ἀράματα ποσειδωνίου ἀνταναγκάζονται.

β.) Τέσσαρες ἀράματα ποσειδωνίου ἀνταναγκάζονται.

αλλά επί ίσοις όροις. Καθώς δεν φταίνε μόνον οι όποιοι κακοί ξένοι αλλά πολύ περισσότερο οι όποιοι Έλληνες ξενόδουλοι γραικύλοι.

Το τέταρτο πρόσωπο της θλιβερής ιστορίας είναι ένας Ανωγειανός, δηλαδή πεμπτοφαλαγγίτης, καθώς είναι αδύνατη η άλωση χωρίς κάποιον Εφιάλτη. Ο Γεώργιος Αεράκης, που μνημονεύεται ως γυμνασιάρχης, αναφέρεται, ευφήμως φυσικά, από τον Ιωσήφ Χατζιδάκη¹¹: «ίνα μετά του κ. Αεράκη επέλθω εις Ανώγεια». Η πραγματική του δράση αποκαλύπτεται όμως από τον Ernst Fabricius. Σχετικά πρέπει να επισημανθεί ότι κατά τον προαιώνιο άγραφο νόμο του κρητικού ορεινού Μυλοπόταμου προέχει η διαφύλαξη ακόμη και έκνομων ενεργειών των μελών της κοινότητας έναντι οποιασδήποτε έννομης τάξης. Η τήρηση αυτού του άγραφου νόμου έχει ως γνωστόν πανελλήνια απήχηση, όπως με την περίφημη απαγωγή της Τασούλας το 1950 ή την υπόθεση των Ζωνιανών, ακόμη και στον 21ο αιώνα.

Τίποτε δεν μένει μυστικό, όμως, σε μια κλειστή κοινότητα, στην οποία συγγενεύουν οι περισσότεροι, και μάλιστα ο ξαφνικός πλούτος και η εγκατάλειψη της μόνης προσοδοφόρου εργασίας που υπάρχει, της βοσκικής. Από τη στιγμή, λοιπόν, που μαθεύτηκε ο τόπος εξόρυξης του θησαυρού, πλήθος Ανωγειανών συνέρρευσαν στο Ιδαίο Άντρο και επιδόθηκαν ομαδικά στη σύληση των αρχαίων. Δεν αποκλείεται συνεργός-υποκινητής από απόσταση να ήταν ήδη ο Ιωάννης Μητσοτάκης, όπως συμβαίνει μέχρι σήμερα με πολλούς πλούσιους «χορηγούς». Άλλωστε, η σύμπραξη του ισχυρού Ιωάννη Μητσοτάκη ως επίτιμου υποπροξένου της Ρωσίας στο Ηράκλειο καταφαίνεται όχι μόνον από την πώληση, το 1898, στην Αρχαιολογική Εταιρεία από τη χήρα του Τερψιχόρη, μεγάλου αριθμού χρυσών, ελεφάντινων, χάλκινων κ.λπ. αρχαίων από το Ιδαίο Άντρο¹² αλλά και από τη μαρτυρία του Ιωσήφ Χατζιδάκη, πρώτου διευθυντή του Μουσείου Ηρακλείου και τότε προέδρου του εν Ηρακλείω Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Στη λογοδοσία του προέδρου του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου, που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Μίνως* του Ηρακλείου αναφέρεται:

«Καίτοι όμως προς τούτο ουδενός εφείσθημεν κόπου ουδέ δαπάνης, δεν κατωρθώσαμεν ίνα αποκτήσωμεν πάντα τα ευρήματα, διότι εύρομεν ισχυράν σύμπραξιν εκ μέρους γνωστού ενταύθα αρχαιοκαπήλου. Παρατηρήσαντες ότι ο κύριος ούτος εκ παντός τρόπου και δια πάσης μηχανής ήθελε να αποκτήση τα Ιδαία ευρήματα, πολύ από τούτων προσδοκών κέρδος, και ότι και άλλοι κερδοσκοποί δεν υστέρουν προς τούτο, εξητήσαμεν παρά της Διοικήσεως την αυστηράν απαγόρευσιν πάσης ανασκαφής εν τω Ιδαίω άντρω, σκοπούντες ίνα εν καιρώ ευθέτω ανασκάψωμεν τούτο υπό την εποπτείαν ανδρός. Η Διοίκησις προθύμως επεδέξατο την αίτησιν ημών και έταξε φρουράν εν τω τόπω. Δυστυχώς όμως καθ' άς ημέρας επεκράτησεν αναρχία εν Κρήτη ένεκα του διοικητικού ζητήματος η φρουρά ανεχώρησε και οι χωρικοί ώρμησαν μετά λύσεως επί την λείαν, και οι αρχαιοκάπηλοι πάλιν

11. Βλ. πιο κάτω εφημ. *Μίνως*.

12. Σακελλαράκης 1998, 76-88, 163-185.

επί των χωρικών των ανευρόντων αρχαιότητας. Τότε απεφασίσθη ίνα εγώ ο ίδιος μετά του κ. Αεράκη επέλθω εις Ανώγεια, ίνα αποσπάσωμεν από τας χείρας των κερδοσκόπων όσα δυνηθώμεν. Και τω όντι κατωρθώσαμεν ημείς τότε αντί τιμής όμως υπερόγκου ένεκα του ανταγωνισμού. Αφού πάλιν απεκατεστάθη η τάξις, ετέθη φρουρά εν τω τόπω έως λάβωμεν καιρόν ίνα ενεργήσωμεν τακτικάς ανασκαφάς».

Δεν πρέπει να λησμονηθεί σχετικά¹³ η πολιτική κατάσταση στην Κρήτη την περίοδο αυτή.

Το πέμπτο και κυριότατο πρόσωπο που συνδέεται με τη σύληση του Ιδαίου Άντρου τον 19ο αι. είναι ο Χανιώτης, χρυσοχόος στο επάγγελμα, Ιωάννης Μητσοτάκης¹⁴, ο οποίος «είχε βάλει να σκάψουν γι' αυτόν στο Ιδαίο Άντρο», κατά τον La Rosa¹⁵. Ο Ι. Μητσοτάκης, ήταν εγκαταστημένος στο Ηράκλειο ως επίτιμος υποπρόξενος της Ρωσίας¹⁶. Είναι γνωστόν ότι έλαβε ενεργό μέρος στην επανάσταση του 1866 και μάλιστα υπήρξε ιδρυτής της Μυστικής Εταιρείας με τον αριθμό 25. Το πλουσιότατο αρχείο του, που περιμένει τον ερευνητή του, εναπόκειται στο Ιστορικό Μουσείο στο Ηράκλειο. Από τη σταχυολόγηση του αρχείου Μητσοτάκη προκύπτουν κάποια αξιοσημείωτα στοιχεία για το ενδιαφέρον τόσο του ίδιου όσο και της ρωσικής πλευράς για τις κρητικές αρχαιότητες, αλλά και ποικίλα άλλα ενδιαφέροντα και αξιοπερίεργα.

Ός κατάσκοπος ο Μητσοτάκης, παράλληλα με στρατιωτικές πληροφορίες, ενημέρωνε για πάμπολλα θέματα. Ήδη στις 28/1/1863 είκοσι χρόνια πριν από την ανακάλυψη του Ιδαίου Άντρου ο Ιβανώφ από τα Χανιά παρακαλεί τον Μητσοτάκη να μην λησμονήσει την περί αρχαιότητος παράκλησή του. Στις 21.6.1866 ο Μητσοτάκης αναφέρει στον Νεάγα, πρόξενο της Ρωσίας στα Χανιά, ότι ο Άγγλος πρόξενος Billiotti, που ενδιαφερόταν για αγγλική ανασκαφή στην Κνωσό, επισκέφτηκε, με τον υποπρόξενο της Αγγλίας Λυσίμαχο Καλοκαιρινό, τον Εσάτι Βέη και τον Μητροπολίτη Τιμόθεο, την Κνωσό και επέστρεψε στα Χανιά. Στις 13.4.1885 ο Μητσοτάκης πληροφορεί τον Νεάγα στα Χανιά, ότι Ρώσος αρχαιολόγος κρατήθηκε από τις αστυνομικές αρχές λόγω παρεξήγησης και ότι θα ζητήσει αποζημίωση.

Ο Ιωάννης Μητσοτάκης παρακολουθεί π.χ. τη Γερμανίδα κυρία Schwartz και αναφέρει σχετικά στην προξενική αρχή στα Χανιά¹⁷. Ο Υποδιοικητής

13. La Rosa 2009, 147.

14. Σακελλαράκης 1998, 150-155.

15. La Rosa 2009.

16. Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Αρχείο Ι. Μητσοτάκη (αναγραφή Μητσοτάκης, βλ. Σακελλαράκης 1988, 180, βιβλιογραφία). 10/22.5.1861. Αναγγελία του διορισμού από τη Ρωσική πρεσβεία της Κων/λης και περιγραφή των καθηκόντων του.

Άλλα στοιχεία που συγκέντρωσε ο Γ. Σακελλαράκης σχετικά με τον Ι. Μητσοτάκη:

28.1.1863 Βουλγαρίδης (Χανιά) προς Μητσοτάκη:

Έφθασε η επίσημη έκθεση στα Χανιά. Χαιρετισμούς και ευχές του θείου του Βουλγαρίδη (Δενδρινό). Ελπίδες για τον γρήγορο προβιβασμό του Ι. Μητσοτάκη. Παράκληση του Ιβανώφ (Χανιά) για το σχετικά με τις αρχαιότητες θέμα του. Ο Ιβανώφ σας προσφέρει τις... καθώς σας παρακαλεί να μην λησμονήσετε την περί αρχαιότητος παράκλησή του.

2/14.9.1864 Βουλγαρίδης προς Μιτσοτάκη:

Ο Βουλγαρίδης υπενθυμίζει πως οι στρατιωτικές πληροφορίες επείγουν. Ο Σιδερίδης αναρωτιέται εάν ο Μιτσοτάκης πήρε τα φάρια που του έστειλε (μεγάλη ανησυχία).

2/14.3.1867 Ι. Μιτσοτάκης προς Ρεσίτ Εφένδη (Υποδιοικητή Ηρακλείου):

Γράμμα διαμαρτυρίας για τις παρανομίες της διοίκησης προς τον Ι. Μιτσοτάκη και το Ρωσικό Υποπροξενείο. Απαγόρευση του Ι. Μιτσοτάκη από το λιμάνι μετά την επίσκεψή του στο Αυστριακό ατμόπλοιο. Σύλληψη δύο υπαλλήλων του προξενείου.

23.7.1867 Ερμ. Ν. Ζωγραφάκης (Σύρος) προς Μιτσοτάκη:

Ο αποστολέας στέλνει στον Ι. Μιτσοτάκη δύο ζεύγη υποδημάτων, που την αξία τους (44γρ.) του χρεώνει από σήμερα, για να πιστέψει πως τηρεί την συμφωνία: παρακαλεί να του απαντήσει.

25.4.1863 Βουλγαρίδης προς Μιτσοτάκη:

Παρακαλεί τον Ι. Μιτσοτάκη να ερευνήσει αν έφθασε κατά λάθος –με το Αυστριακό ταχυδρομείο– δέμα με γλυκά και να συστήσει στον διευθυντή του ταχυδρομείου, τα προς τα προξενικά δέματα ή γράμματα να τα στέλνει την ίδια μέρα στα Χανιά.

30.9.1867 Σαλούστρος (Σύρος) προς Μιτσοτάκη:

Παρακαλεί τον Ι. Μιτσοτάκη να του στείλει τα γρ. που του είχε αφήσει ο αντιφίος του αποστολέα, Ερμ. Χριστοφοράκης (ο οποίος έχει πεθάνει).

{ Επαναλαμβάνει την απαίτησή του και σε άλλα γράμματα }

21.10.1867 Ι. Μουρελάκης (Αθήνα) προς Μιτσοτάκη:

Σύντομο σημείωμα, συνοδευτικό εσώκλειστου γράμματος, παρακαλεί τον Ι. Μιτσοτάκη να του στείλει (αν υπάρχει τρόπος) το ρολόι του.

21/22.2.1868 Βουλγαρίδης προς Μιτσοτάκη:

Σύμφωνα με πληροφορίες, η διοίκηση Ηρακλείου ετοιμάζει αναφορά με την οποία ζητά την απομάκρυνση του Ι. Μιτσοτάκη από το Ηράκλειο, σαν μόνο υπεύθυνο για τις ταραχές και ανωμαλίες. Ο Βουλγαρίδης του δίνει οδηγίες για τον χειρισμό του θέματος και τον συμβουλεύει να κάνει οτιδήποτε από κοινού με τους συναδέλφους του ώστε να μην δίνει αφορμές.

11/12.1866 Είχε φιλικές σχέσεις με την Κα Νεάγα και του ζητούσε τακτικά να της

αποστέλλει προϊόντα όπως κρασί.

21.6.1866 Μιτσοτάκης προς Νεάγα (πρόξενο της Ρωσίας στα Χανιά):

Ο Άγγλος πρόξενος Billiotti επισκέφτηκε με τον υποπρόξενο της Αγγλίας Καλοκαιρινό, τον Εσάτι Βέη, τον Μητροπολίτη Τιμόθεο και την Κνωσό και επέστρεψε στα Χανιά.

13.4.1885 Μιτσοτάκης προς Νεάγα:

Ρώσος αρχαιολόγος κρατήθηκε από τις αστυνομικές αρχές λόγω παρεξήγησης και θα ζητήσει αποζημίωση.

11.1.1891 Διοικητής Ηρακλείου προς Μιτσοτάκη:

Το τελωνείο παρατύπησε κατά τον εκτελωνισμό δέματος που απευθυνόταν στον Μιτσοτάκη γιατί δεν γνώριζε ούτε του ανακοινώθηκε ότι είναι υπηρεσιακό αλλά το θεώρησε σαν ιδιωτικό.

21.1.1891 Τζεβάτ Πασάς (Χανιά) προς Νεάγα:

Του δηλώνει ότι έγινε αυστηρή επίπληξη στον διευθυντή του τελωνείου.

21.1.1891 Νεάγας προς Μιτσοτάκη:

Δόθηκαν διαταγές στο τελωνείο, σύμφωνα με τις διεθνείς συνθήκες. Να μην αποσφραγίζονται επίσημα δέματα.

31.1.1891 Μιτσοτάκης προς Διοικητή Ηρακλείου:

Διαμαρτύρεται γιατί ο διευθυντής του τελωνείου παρά τους διεθνείς κανονισμούς άνοιξε χρηματόδεμα που απευθυνόταν στο υποπροξενείο.

22.10.1866 Βουλγαρίδης προς Μιτσοτάκη:

Ρωτά αν πήρε το χρηματόδεμα της Κας Schwartz.

3.5.1895 Μιτσοτάκης προς Βουλγαρίδη (Γενικός Διοικητής Ρωσίας):

Διαφωνίες, προστριβές και παραστάσεις στον Γενικό Διοικητή έγιναν με αφορμή της διενέργειας ανασκαφών στη ΓΟΡΤΥΝΑ από τη διοίκηση Ηρακλείου, χωρίς την συγκατάθεση και επίβλεψη του Αρχαιολογικού συλλόγου Ηρακλείου.

13.4.1896 Ν. Δέμερικ (Δ/ντής Ρωσικού προξενείου στα Χανιά) προς Μιτσοτάκη:

Του ανακοινώνει την ίδρυση στην Κωνσταντινούπολη του Ρωσικού αρχαιολογικού συλλόγου και του ζητά να δώσει ορισμένες πληροφορίες για τα ενδιαφέροντά του.

17. Ιστορικό Μουσείο Κρήτης Αρχείο Ι. Μητσοτάκη 2/14.7.1866. Μητσοτάκης προς Δενδρινό.

Ηρακλείου απαγορεύει στην κυρία Schwartz όχι μόνον να επισκεφτεί τους έξω του Ηρακλείου χώρους αλλά ούτε καν το μόνον αρχαίο οικοδόμημα του Ηρακλείου, τον «Τζεπχανέ», χωρίς την άδεια του Ισμαήλ Πασά. Η κυρία Schwartz έγραψε στον Ισμαήλ Πασά και ο Λ. Καλοκαιρινός (υποπρόξενος της Αγγλίας) στον πρόξενό του για το ίδιο θέμα: «Η κυρία Schwartz αναχώρησε το βράδυ με το αυστριακό ατμόπλοιο για τη Σύρο, με σκοπό να πάει από εκεί στη Θήρα, για να επισκεφτεί το ηφαίστειο. Γρήγορα θα επιστρέψει στα Χανιά. Η κυρία Schwartz επέστρεψε από τη Θήρα και αναχωρεί σήμερα για Χανιά»¹⁸.

Ο Ιωάννης Μητσοτάκης δεν ήταν, λοιπόν, συλλέκτης, όπως λανθασμένα αναφέρεται ακόμη σε κάποιες ξένες δημοσιεύσεις, δεδομένου ότι σημαντικά χρυσά, χάλκινα, ελεφάντινα κ.λπ. ευρήματα του Ιδαίου Άντρου, που βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ως δωρεά της Αρχαιολογικής Εταιρείας, πουλήθηκαν από τη χήρα του¹⁹. Αποδεδειγμένα κάποια χάλκινα ευρήματα του Ιδαίου Άντρου πούλησε ο Ιωάννης Μητσοτάκης κατά περιόδους, ήδη το 1898 και το 1899, και σε ένα ξένο αρχαιολόγο στην Κρήτη, ίσως λοιπόν και σε άλλους. Είναι γνωστή η απόκτηση λίγα χρόνια αργότερα, λαβής λέβητα με άλογο από ξένο αρχαιολόγο, τον Έβανς²⁰, και ενός μικρού χρυσού δισκίου, το οποίο παρέδωσε ο Bosanquet²¹, τώρα στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης. Για τη λαβή και για κάποια άλλα χάλκινα λέει ότι τα αγόρασε ο Evans, με προέλευση το Ιδαίο Άντρο, ενώ αφήνει ανοικτό το θέμα της ευρύτερης διασποράς των αντικειμένων του σπηλαίου. Είναι χαρακτηριστικές, εξάλλου, οι αφηγήσεις γηραιότερων κατοίκων των Ανωγείων, ότι οι Ανωγειανές νοικοκυρές έβρισκαν καμιά φορά στον κήπο τους κάποια μικρά χρυσά κομμάτια, που ήταν αναμεμιγμένα με τα χώματα που έφερναν από τη Σπηλιάρα, για να αναζωογονήσουν τα φυτά τους με χωνεμένη κοπριά. Όπως θα δούμε, άλλωστε, στο κεφάλαιο των χρυσών, ο Ιωάννης Μητσοτάκης συγκόλλησε αυθαίρετα δύο χρυσά κοσμήματα του Ιδαίου Άντρου, προφανώς για να αυξήσει την αγοραστική τους αξία.

Ο Γενικός Γραμματέας της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, στα τέλη του 19ου αι., Στέφανος Κουμανούδης στιγματίζει ρητά τον Ι. Μητσοτάκη ως αρχαιοκάπηλο. Την ίδια κρίση φαίνεται ότι είχε εκφράσει και ο Ιταλός Domenico Comparetti, όταν αναφορικά με τα αντικείμενα του Ιδαίου Άντρου που είχαν καταλήξει στα χέρια ιδιωτών, παραπονιόταν ότι μερικά από αυτά τα αντικείμενα «έπεσαν στα χέρια ενός φιλοχρήματου άρπαγα που, κανείς δεν ξέρει πώς, είναι υποπρόξενος της Ρωσίας σε μια πόλη της Κρήτης», έκφραση που, κατά τον Vincenzo La Rosa, θεωρήθηκε βαριά από τον πρώτο ανασκαφέα του Ιδαίου Άντρου Federico Halbherr, ο οποίος φοβόταν αντιδράσεις από την πλευρά της «καλής κοινωνίας του Ηρακλείου». Αποδεδειγμένα, λοιπόν, ο Ιωάννης Μητσοτάκης πούλησε κά-

18. 18/30.7.1866

19. Σακελλαράκης 1998.

20. Boardman 1961, 86.

21. Boardman 1961, 88.

ποια χάλκινα ευρήματα του Ιδαίου Άντρου κατά περιόδους, ήδη το 1898 και το 1899. Ο La Rosa²² αναφέρει ότι ο Μητσοτάκης «...είχε βάλει να σκάψουν γι' αυτόν στο Ιδαίο Άντρο και αρνήθηκε ήδη από την αρχή να δείξει στον κύριο Φρειδερίκο τις αρχαιότητες που κατείχε».

Όπως σημειώνεται όμως πιο κάτω, ίσως, τόσο ο D. Comparetti όσο και ο F. Halbherr, ενδιαφέρονταν για την πρόσκτηση αρχαίων από τους Ιταλούς. Σχετικά με τον Ι. Μητσοτάκη είναι ακόμη γνωστό ότι είχε κάποια συγγενική σχέση με τους γνωστούς Καλοκαιρινούς, αφού ο ανηψιός του Γεώργιος, που φέρεται ως στενός συνεργάτης του και έπειτα κληρονόμος της διπλωματικής του θέσης, είχε νυμφευθεί την Καλλιόπη, θυγατέρα του Λυσίμαχου Καλοκαιρινού.

Ο Ι. Μητσοτάκης κατείχε και μian επιγραφή σε όστρακο έξω νεύοντος χείλους ανοικτού αγγείου μεγάλου μεγέθους, 1ου-2ου αι. μ.Χ., που πούλησε η γυναίκα του. Την επιγραφή δημοσίευσε ο F. Halbherr²³.

Η δωρεά της Αρχαιολογικής Εταιρείας, η οποία είχε αγοράσει από τον Μητσοτάκη και τη χήρα του τα ευρήματα του Ιδαίου Άντρου, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο έγινε το 1898²⁴.

Το έκτο πρόσωπο που εμπλέκεται στη σύληση του Ιδαίου Άντρου και ο δεύτερος έμπορος ήταν ο Κυθήριος Θεόδωρος Αντωνίου Τριφύλλης, γενικός πράκτωρ του αυστριακού Lloyd, με έδρα την Κέρκυρα και ταυτόχρονα υποπρόξενος της Μεγάλης Βρετανίας και της Αυστρο-Ουγγρικής Αυτοκρατορίας στο Ρέθυμνο. Και μόνον η επαγγελματική του ιδιότητα γεννά κάποια υποψία για αρχαιοκαπηλική δράση, δεδομένου ότι οι λεγόμενοι πράκτορες, όπως άλλωστε και ο Ιωάννης Μητσοτάκης, είχαν παλαιόθεν ποικίλες, όχι πάντοτε αγαθές, ασχολίες.

Όπως είναι φυσικό, ο Τριφύλλης ταξίδευε από την Κρήτη στην Κέρκυρα και τανάπαλιν, μέχρι το 1902, που εγκαταστάθηκε τελικά μόνιμα στην Κέρκυρα. Ήταν παντρεμένος με την επίσης Κυθήρια Ρόζα Καλούτση. Το όνομα Καλούτση επιτείνει ισχυρά την υποψία που εκφράστηκε πιο πάνω. Όπως είναι ευρύτερα γνωστό, και όχι μόνον με όσους ασχολήθηκαν με την κυθηραϊκή ιστορία του 19ου αι., ο γενάρχης Καλούτσης, όχι μόνον συνέδραμε τον αλήστου μνήμης λόρδο Elgin στο περίφημο κυθηραϊκό ναυάγιο του κατάφορτου με παρθενώνεια γλυπτά πλοίου Μέντορα το 1802²⁵, αλλά εξυπηρέτησε πολλαπλά τους αυθέντες του, ακόμη και για την πρόσκτηση αρχαιοτήτων. Προσέτι οι Καλούτσηδες, μέχρι και τρίτης γενεάς, πρόσφεραν αρχαία ελληνικά αντικείμενα ως δώρα σε Άγγλους.

Ο Θεόδωρος Τριφύλλης, όπως είναι γνωστό από τα πρακτικά μιας συνεδρίας του δημοτικού συμβουλίου Ρεθύμνου, φιλοξένησε τον Arthur Evans. Γνωστές έγιναν τελευταία και οι επαφές που είχε «πολλές φορές» με τον F. Halbherr. Είναι γνωστοί μάλιστα και οι μήνες δύο επισκέψεων του

22. La Rosa 2009, 161.

23. Βλ. τόμ. Β, κεφ. VII. Οι επιγραφές.

24. Σακελλαράκης 1998, 117.

25. Κουρκουμέλης 2011, 103. Για Καλούτση βλ. Κ. Αρώνη-Τσιχλή - Ν. Χούτα, περ. Νόστος (Αθήνα 2012) 15, 17, 37.

Halbherr στον Τριφύλλη, τον Νοέμβριο του 1885 και τον Μάρτιο του 1886, λίγους μήνες πριν από τη σφαγή των Χριστιανών από τους Τούρκους στο Ηράκλειο. Φυσικά, είναι άγνωστα τα διαμειφθέντα μεταξύ του Τριφύλλη και των επιφανών ξένων αρχαιολόγων που βρίσκονταν τότε στην Κρήτη.

Η απόλυτη επιβεβαίωση, όμως, ότι ο Κυθήριος Θεόδωρος Τριφύλλης ήταν αρχαιοκάπηλος ήλθε τελευταία με κάποια στοιχεία, που έγιναν γνωστά από το αρχείο του Federico Halbherr στο Ροβερέτο.

Ο Halbherr προμηθεύτηκε τον κατάλογο με τις τιμές των ένδεκα αρχαίων αντικειμένων του Ιδαίου Άντρου, που είχε στείλει ο Τριφύλλης, ίσως και με την ιδιότητά του ως υποπροξένου της Μεγάλης Βρετανίας, προκειμένου να αγοραστούν από το Βρετανικό Μουσείο. Το Βρετανικό Μουσείο δεν δέχθηκε την τιμή και τα επέστρεψε στον Τριφύλλη στο Ρέθυμνο. Τα ίδια αυτά αρχαία αντικείμενα του Ιδαίου Άντρου είδε ο F. Halbherr στο Ρέθυμνο, στο σπίτι ή στο γραφείο Τριφύλλη, που ήταν στην τότε θέση Χαλάστρα, σήμερα οδός Αντ. Μελιδόνη. Δεν γνωρίζουμε τί ακριβώς έστειλε στο Βρετανικό Μουσείο και αν είναι τα ίδια με αυτά που δόθηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου²⁶. Αντικείμενα της Συλλογής Τριφύλλη ήλθαν στο Μουσείο από το 1886.

Βέβαια, ο Halbherr θεωρεί τον Τριφύλλη «άνθρωπο σοβαρό και αμερόληπτο και συγχρόνως πληροφορημένο, ως πρόξενο δύο δυνάμεων», με ό,τι αυτό σημαίνει για τα ενδιαφέροντα και των δύο.

Κάποιο πρόσθετο ενδιαφέρον για το θέμα του Ιδαίου Άντρου παρουσιάζει μία κόρη του Τριφύλλη. Ο Τριφύλλης είχε τρία παιδιά, έναν γιό τον Αντώνη και δυο κόρες την Αλκινόη, σύζυγο Στυλ. Π. Ζαχαρίου, και την Ρεγγίνα, ένα συνηθισμένο κυθηραϊκό όνομα. Η Ρεγγίνα, σε μια εποχή που τα συνοικέσια ήταν αποκλειστικά απόφαση των γονέων, παντρεύτηκε τον Νικόλαο Κεφαλογιάννη, το τελευταίο, για την ώρα, πρόσωπο της ιστορίας. Υπάρχει, λοιπόν, μία ακόμη υποψία για ακόμη μεγαλύτερης έκτασης αρχαιοκαπηλία. Γιατί το όνομα Κεφαλογιάννης παραπέμπει κατ' ευθείαν και μόνον στα Ανώγεια. Δεν αποκλείεται δηλαδή το συνοικέσιο να ευνοούσε τα γενικότερα οικογενειακά συμφέροντα. Όπως, όμως, όλοι οι εμπορικοί πράκτορες και όχι μόνον, κρατούσαν μυστικές τις δραστηριότητές τους, έτσι και ο Θεόδωρος Τριφύλλης. Το 1902 ο τότε, Τούρκος ακόμη, δήμαρχος Ρεθύμνου, Αλή Γιατζιδάκης, τον ανακήρυξε επίτιμο δημότη της πόλης, γιατί ήταν «φιλάρχαιος και όχι αρχαιοκάπηλος», κατά τα πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου²⁷.

26. Σακελλαράκης 1998, 54, 163. Στη σελ. 110 σημ. 59 αναφέρονται οι αριθμοί καταλόγου των αντικειμένων που παραδόθηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου, La Rosa 2009, 160.

27. Σημ. Είχε αρχίσει ήδη έρευνα από τον Γ. Σακελλαράκη στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών και των μουσείων των

ξένων δυνάμεων που δεν πρόλαβε να τελειώσει. Πολλά είναι τα ερωτηματικά που είχε ο Γ. Σακελλαράκης, το πλήθος όμως των αντικειμένων και το μέγεθος της δουλειάς δεν μου επέτρεψαν να συνεχίσω την έρευνα σε αυτήν την κατεύθυνση, ελπίζοντας ότι κάποιος θα την συνεχίσει αργότερα. Ε. Σ.

III. Ο FEDERICO HALBHERR ΣΤΟ ΙΔΑΙΟ ΑΝΤΡΟ (εικ. 47)

Ήταν φυσικό, μετά τη μεγάλη σύληση του Ιδαίου Άντρου και την κυκλοφορία του νέου της ανεύρεσης χρυσών και άλλων αντικειμένων της αρχαίας κρητικής τέχνης, οι λίγοι, τότε, ξένοι αρχαιολόγοι και αρχαιολογούντες στη ρομαντική εποχή της αρχαιολογίας, να στρέψουν την προσοχή τους στο βουνό της Κρήτης. Όπως θα σημειωθεί και πιο κάτω, οι σκέψεις των τότε ξένων αρχαιολόγων δεν ήταν άσχετες με τις πολιτικές βλέψεις των χωρών τους εμπρός στην επερχόμενη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο πρώτος που συνέδεσε επιστημονικά το όνομά του με το Ιδαίο Άντρο – δεύτερος μετά τον Πασπαράκη ή Μουσά – ήταν ο Γερμανός E. Fabricius, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, που ταύτισε τη Σπηλιάρα της Βοσκοπούλας με το περιλάλητο Ιδαίο Άντρο, και μετά έρχεται ο F. Halbherr.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στη διαπάλη των τότε Μεγάλων Δυνάμεων, ποιά θα αποκτήσει τους περισσότερους αρχαιολογικούς θησαυρούς, δεν έμεινε άμοιρη και η Ιταλία με δύο πρόσωπα, τον ελληνιστή Domenico Comparetti και τον νεαρό επιγραφολόγο Federico Halbherr. Όπως σημειώνεται, όμως, σε άλλο σημείο, ίσως, τόσο ο D. Comparetti όσο και ο F. Halbherr, ενδιαφέρονταν για την πρόσκτηση αρχαίων.

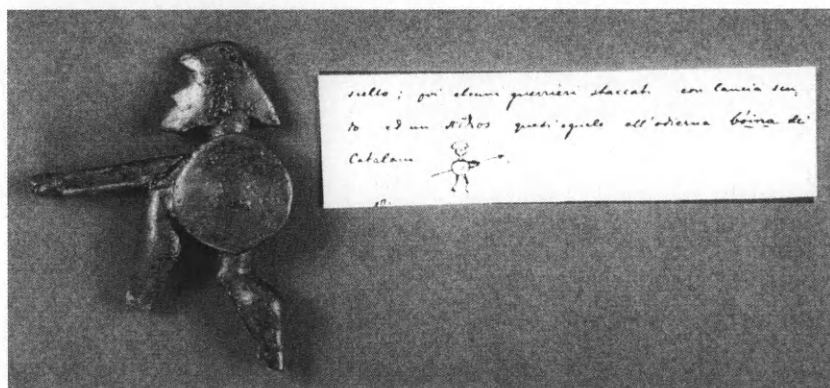


47. Ο Federico Halbherr.

Η πρώτη επιστημονική αντιμετώπιση του Ιδαίου Άντρου στο τέλος του 19ου αι. οφείλεται στην πρωτοβουλία του προέδρου του περίφημου Φιλεκαπαιδευτικού Συλλόγου στο Ηράκλειο, του Ιωσήφ Χατζιδάκη²⁸, να συνδράμει στην ανασκαφή του ήδη αναμοχλευμένου σπηλαίου, με τον Federico Halbherr, νεαρό τότε αρχαιολόγο που βρισκόταν στην Κρήτη. Στον Ιταλό Federico Halbherr²⁹ ανήκει, λοιπόν, η τιμή της πρώτης και σημαντικής για την εποχή, πραγματικής ανασκαφής και της υποδειγματικής για την εποχή άμεσης μάλιστα, δημοσίευσης του περίφημου ήδη στην αρχαιότητα σπηλαίου (εικ. 50). Πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι και αυτός ο πρώτος και μεγάλος ανασκαφέας του Ιδαίου Άντρου απέφυγε να μνημονεύσει, όπως πρέπει, τον Fabricius, όπως περίπου την ίδια εποχή ο Arthur Evans απέφυγε να αναφερθεί στον πρώτο ευρέτη της μυθικής Κνωσού τον Μίνωα Καλοκαιρινό, δείγμα εγωιστικής μικροψυχίας μεγάλων επιστημόνων.

Όπως συμβαίνει δυστυχώς συχνά, οι επίγονοι μερψιμοιρούν για τα πεπραγμένα των προγόνων, καθώς σπάνια αναλογίζονται τις συνθήκες στις οποίες οι πρώτοι εργάστηκαν, και μάλιστα στη συγκεκριμένη περίπτωση την αιματηρή εποχή του τέλους της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη. Και ακόμη, οι σημερινοί ερευνητές, με την τεράστια πρόοδο της σύγχρονης τεχνολογίας, αδικούν συχνά τους παλαιότερους ομοτέχνους τους. Ασφαλώς το ίδιο θα συμβεί και στο μέλλον, όταν γίνει ευρύτερα γνωστό ότι σε αρκετές σημερινές ανασκαφές και με την ανοχή των αρχών, δεν παρίστανται οι υπεύθυνοι αρχαιολόγοι, αλλά ανίδεοι νεαροί βοηθοί.

Για την πρώτη ανασκαφή, λοιπόν, γνωρίζουμε ότι γύρω από τον βωμό βρέθηκαν αναθηματικά αντικείμενα, λύχνοι, χρυσά κοσμήματα και πόδια τριπόδων³⁰. Μία τομή που έγινε στην Πλατεία στις 31 Αυγούστου 1885 αποκάλυψε το αρχαίο στρώμα σε βάθος 1-1.50 μ. Εκεί έγιναν όλα τα χαλκά ευρήματα, το τύμπανο, οι ασπίδες, που πιθανώς κρέμονταν, τα αγγεία, τα γλυπτά, κ.λπ. μαύρο χώμα, στάχτη κατά τόπους αποτεφρωμένα κόκκα-



48. Εύρημα και χειρόγραφο σημείωμα του F. Halbherr.

28. Σακελλαράκης 1998, 138, La Rosa 2009, 147.

29. Για τον F. Halbherr βλ. La Rosa

2000, 155-156, La Rosa 2009, 155-156.

30. Halbherr 1888, 693, Faure 1964, 100-101.

λα, μεγάλη ποσότητα γεωμετρικών και ρωμαϊκών οστράκων και οι περισσότερες ασπίδες. Στην Κεντρική Αίθουσα και στον Βόρειο Μυχό παχιά στάχτη, μισοκαμένα κόκκαλα, αρκετές ταυροκεφαλές με τα κέρατα και πολλοί λύχνοι στο εσωτερικό³¹. Όπως ήταν επόμενο, παρά τον ηρωισμό του πρώτου ανασκαφέα, λόγω των μεγάλων δυσκολιών της ανασκαφικής έρευνας και μάλιστα σε χρόνια Τουρκοκρατίας, οι καθαρά ανασκαφικές ειδήσεις στην πρώτη δημοσίευση είναι ελάχιστες και ασαφείς. Ακόμη και από το ημερολόγιο της ανασκαφής F. Halbherr που βρέθηκε³², λίγα είναι τα ανασκαφικά στοιχεία που προσκομίζονται (εικ. 48). Από το ημερολόγιο γίνεται γνωστό ότι οι εργασίες άρχισαν τη Δευτέρα 19 Αυγούστου 1885, ότι το σύνολο των εργατών που δούλεψαν ήταν 20 και ότι η ανασκαφή στοίχισε συνολικά 7.985,35 γρόσια. Γνωρίζουμε μόνον γενικά ότι ο F. Halbherr έσκαψε παντού και μέσα και έξω από το σπήλαιο και στο βόρειο τμήμα της εισόδου και στην Κεντρική Αίθουσα αλλά και γύρω από τον μεγάλο βωμό, στην Πλατεία, ανάμεσα στις αναμοχλεύσεις των ορεσιβίων, των «montanari», όπως αναφέρει τους Ανωγειανούς, χωρίς όμως ακριβείς πληροφορίες. Με άλλα λόγια, δεν γνωρίζουμε τη θέση ανεύρεσης καθενός από τα σπουδαιότερα αντικείμενα που ήλθαν στο φως, τις περίφημες χάλκινες ασπίδες, το χάλκινο τύμπανο, τα χάλκινα ειδώλια και σκεύη κ.λπ., που δημοσιεύονται απλά ως έργα τέχνης.

Για τα πολλαπλά αντικείμενα της ανασκαφής του F. Halbherr, τα χρυσά, αργυρά, σιδερένια, ελεφάντινα, πήλινα κ.λπ. γίνεται λόγος στα οικεία κεφάλαια του τόμου Β. Και είναι αυτός ακριβώς ο θησαυρός πληροφοριών που στέρωσε τη φήμη του Ιδαίου Άντρου στα νεότερα χρόνια.

Μία ομάδα ελληνιστικών ειδωλίων που βρίσκονται στο Λούβρο³³, από τα οποία επτά αποδίδουν γυμνό νέο προς τον οποίο γέρνει γυναικεία μορφή και ένα ειδώλιο νεαρού ιματιοφόρου που στηρίζεται σε ερμαϊκή στήλη θεωρούνται ότι έχουν προέλευση το Ιδαίο. Ένα όμοιο με το τελευταίο, «άγνωστης προέλευσης», βρίσκεται στο Μουσείο Ρεθύμνου³⁴. Ωστόσο, σε καμία από τις ανασκαφές του Ιδαίου Άντρου δεν έχουν βρεθεί όμοια ειδώλια που κατά τα άλλα είναι κοινοί τύποι στην Ελληνιστική περίοδο.

Για τον τρόπο της πρώτης εκείνης ανασκαφής του Ιδαίου Άντρου το 1885 υπήρξαν, βέβαια, αντιρρήσεις ήδη το 1886. Ο Αθανάσιος Κουμανούδης, απεσταλμένος από την Αρχαιολογική Εταιρεία «δεν εκφράζεται κολακευτικά»³⁵. Τα παραπάνω δεν μειώνουν, φυσικά, τη μεγάλη σημασία της διάσωσης πλήθους ιστορικών στοιχείων για την επιστήμη.

Η ανασκαφή του F. Halbherr το 1885 είναι λοιπόν η πιο σημαντική έρευνα³⁶ που έγινε ποτέ στο Ιδαίο Άντρο, με την εξαίρεση της ανασκαφής της Αρχαιολογικής Εταιρείας που άρχισε το 1983. Η άμεση δημοσίευση των

31. Σακελλαράκης 1983, 426.

32. Ευχαριστούμε τον διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα καθ. Α. Di Vita, που έθεσε στη διάθεσή μου τις σχετικές φωτοτυπίες.

33. Besques-Mollard 1972, III, 62 D 353-359 πίν. 77 c-d, 78, 79a.

34. Mariani 1895, 194 εικ.35.

35. Σακελλαράκης 1998, 149.

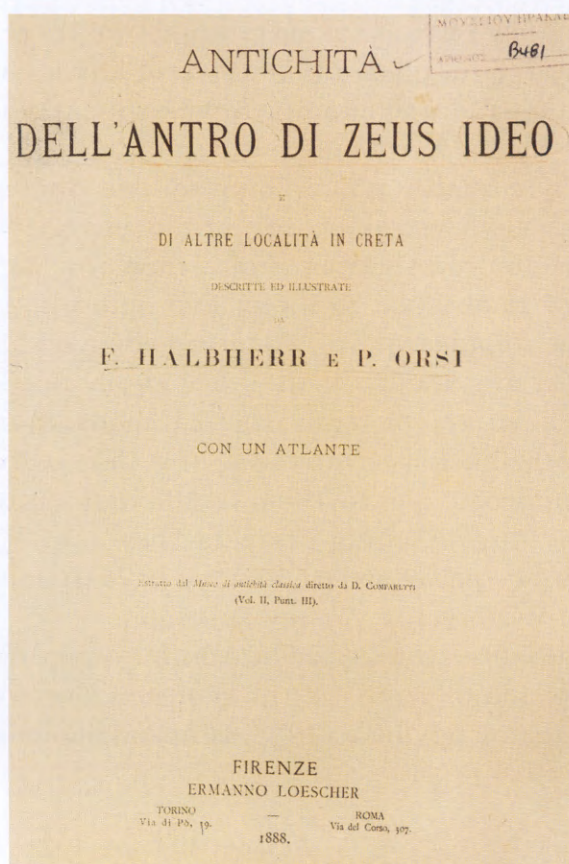
36. Σακελλαράκης 1983, 426.

ευρημάτων από τον F. Halbherr, σε συνεργασία με τον P. Orsi³⁷ ήταν εξαιρετικά σημαντική, γιατί έθεσε στη διάθεση της επιστήμης όλα τα περίφημα έκτοτε ευρήματα της ανασκαφής και μάλιστα τις χάλκινες ασπίδες και κατέδειξε τη σημασία του Ιδαίου Άντρου. Η πρώτη αυτή δημοσίευση, για την οποία θα γίνει λόγος πιο κάτω, είναι βασική ακόμη και σήμερα. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί η δημοσίευση του πλακιδίου με την εγχάρακτη επιγραφή ΔΙ.



49. Πλακίδιο με εγχάρακτο αφιέρωμα στον Δία.

ΙΔΑΙ[Ω] ΕΥΧΗΝ. ΑΣΤΗΡ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ (εικ. 49), βάσει της οποίας ο E. Fabricius³⁸ ταύτισε οριστικά τη Σπηλιάρα της Νίδας με το Ιδαίο Άντρο της αρχαιότητας, ταύτιση που δεν αμφισβητήθηκε ποτέ, αντίθετα με άλλα σημαντικά από την αρχαιότητα σπήλαια της Κρήτης.



50. Πρώτη δημοσίευση για το Ιδαίο Άντρο. Φλωρεντία 1888.

37. F. Halbherr - P. Orsi 1888.

38. Fabricius 1885, F. Halbherr - P. Orsi 1888, 74, Guarducci 1935, 97.

Σχέσεις του F. Halbherr με ελληνικά Ιδρύματα και πρόσωπα. Πολιτική και Αρχαιολογία τον 19ο αιώνα

Μέχρι τώρα η μοναδική πηγή ήταν κάποιες απομνημονευτικές λιγόλογες ειδήσεις του Ι. Χατζιδάκη³⁹, και όσα στοιχεία διέθετε το πλούσιο σχετικά αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Όπως φαίνεται όμως, στο Ροβερέτο⁴⁰ διασώζεται το πλουσιότερο αρχείο του F. Halbherr. Φαίνεται ότι ο αρχαιολόγος Τριφύλλης ήταν γνωστός του F. Halbherr⁴¹, δεδομένου ότι είχε μαζί του επαφές και σώθηκαν πολλές επιστολές, ίσως και για χαμένα αντικείμενα του Ιδαίου Άντρου. Όπως σημειώθηκε πιο πάνω, τον Μάρτιο του 1886 ο F. Halbherr έχει παραδόξως στην κατοχή του τον κατάλογο με τις τιμές των ένδεκα αντικειμένων που είχε στείλει ο Τριφύλλης, προκειμένου να αγοραστούν από το Βρετανικό Μουσείο. Επίσης παράδοξο είναι το γεγονός ότι τον παραπάνω κατάλογο στέλνει στην Ιταλία. Ο F. Halbherr επισκέπτεται τη συλλογή Τριφύλλη τον Νοέμβριο του 1885⁴².

Με την ευκαιρία της εκ νέου ανάληψης της επιστημονικής έρευνας του Ιδαίου Άντρου από την Αρχαιολογική Εταιρεία και στο πλαίσιο της ιστορικής αρχαιολογίας έχουν γραφεί διάφορα αλληλοσυγκρουόμενα για το θέμα της πρώτης ανασκαφής του και γι' αυτό είναι απαραίτητη μία σύντομη ανασκόπηση.

Είναι γνωστό ότι αμέσως μετά την ανακάλυψη της μεγάλης επιγραφής της Γόρτυνας και τη δημοσίευσή της από τον Fabricius, το ενδιαφέρον της Αρχαιολογικής Εταιρείας για τα όποια αρχαιολογικά δρώμενα της υπόδουλης Κρήτης αυξήθηκε κατακόρυφα⁴³. Από μία πρόσφατη ιταλική δημοσίευση για τον F. Halbherr παραλείπεται, όμως, η αναφορά του ελληνικού ενδιαφέροντος για τις κρητικές αρχαιότητες. Η ελληνική κυβέρνηση, βέβαια, είχε, τότε, σοβαρά προβλήματα, απασχολημένη με την απελευθέρωση της Κρήτης από τον τουρκικό ζυγό. Μεγάλο, όμως, ήταν το ενδιαφέρον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, που αποσιωπάται στην πρόσφατη ιταλική δημοσίευση. Η Αρχαιολογική Εταιρεία και μάλιστα ο τότε πρόεδρος της Στ. Κουμανούδης, επιφανής επιγραφολόγος της εποχής, ενήμεροι των σχεδίων του F. Halbherr, δεν ορρωδούν, αλλά παρά τη βοήθεια που έχουν από τον Περδικάρη⁴⁴, προσκρούουν στον Ι. Χατζιδάκη, πρόεδρο του δραστήριου Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου. Για τις ενέργειες τότε της Αρχαιολογικής Εταιρείας έγινε ήδη λόγος πιο πάνω, όπως για την αγορά των συληθέντων αρχαίων του Ιδαίου Άντρου, αλλά και για το ταξίδι του Αθ. Κουμανούδη στην Κρήτη και το Ιδαίο Άντρο.

39. Λογοδοσία Προέδρου του εν Ηρακλείω Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, Εφημ. Νέα εβδομάς, 21/2/1886.

40. La Rosa 2000.

41. Σακελλαράκης 1998, 54, La Rosa 2009, 160.

42. Σακελλαράκης 1987, 243, σε αναφο-

ρά Κουμανούδη για την "άτακτη ανασκαφή Halbherr" και τις επιστολές Χατζιδάκη προς την Αρχαιολογική Εταιρεία σχετικά με "δωρήματα" του (συλλέκτη) κ. Τριφύλλη "εκ Ρεθύμνης από το Ιδαίον Άντρον".

43. Σακελλαράκης 1998, 135.

44. Σακελλαράκης 1998, 149.

Από ελάχιστα στοιχεία που έγιναν τελευταία γνωστά για το θέμα, συμπεραίνεται αβίαστα ο αγώνας των Ιωσήφ Χατζιδάκη και Federico Halbherr να αγοραστεί επείγοντως ο χώρος της ανεύρεσης της μεγάλης επιγραφής στη Γόρτυνα. Δεδομένου ότι ήταν επτά συνολικά οι νόμιμοι κάτοχοι, χρειάστηκαν τρεις συμβολαιογραφικές πράξεις, μία στο Ηράκλειο και δύο στις Μοίρες. Είναι βέβαιο ότι οι αγορές έγιναν όχι με κρητικά ή ελληνικά χρήματα, αλλά με ιταλικά. Χαρακτηριστικό είναι εν προκειμένω ένα απόσπασμα μετάφρασης επιστολής του Federico Halbherr προς τον D. Comparetti που υποδηλώνει μιαν απάτη εις βάρος μιας ιδιοκτήτριας «γριάς» και των «απλήστων και φιλέριδων» χωρικών της Γόρτυνας:

«...Τώρα σκεφτήκαμε (Federico Halbherr και Ιωσήφ Χατζιδάκης) να καλέσουμε τον Δαριβιανό και τον Πηρουνάκη (τον Δημήτρη) από τη μια και τον Μανόλη Ηλιάκη από την άλλη. Θα τους κάνουμε ένα μικρό γεύμα και θα πούμε στο Μανόλη τί θα κάνει ως ενδιαμέσος. Ίσως έτσι, σε δήθεν φιλική ατμόσφαιρα και με τη βοήθεια της ευγλωττίας του Ηλιάκη, που θα τους κτυπήσει στο φιλότιμο σύμφωνα με τις συνήθειες της περιοχής, θα μπορέσουμε να τους κάνουμε να σκεφτούν πιο λογικά».

«Εγώ κλείστηκα στο σπίτι του Μανόλη (Ηλιάκη) με τους Πηρουνάκηδες, ο πρόεδρος του Συλλόγου (Ι. Χατζιδάκης) στο άλλο με τη γριά για να προσέχουμε τους μεν⁴⁵ όσο ο συμβολαιογράφος ετοίμαζε την πράξη για τους δε. Έτσι, το τμήμα που ανήκε ή που απαιτούσαν οι Πηρουνάκηδες αγοράστηκε με το όνομά μου, εκείνο της γριάς με το όνομα του Χατζιδάκη, ο οποίος θα παραχωρήσει σε Εσάς τις πράξεις αγοράς, όπως θα κάνω και εγώ για τις άλλες»⁴⁶.

Σχετικά με το Ιδαίο Άντρο, που μας απασχολεί, έγιναν γνωστά νέα στοιχεία για τη μεταφορά των ευρημάτων της πρώτης ανασκαφής από τα Ανώγεια στο Ηράκλειο. Ο Ιταλός συνάδελφος V. La Rosa⁴⁷ γράφει πρόσφατα, ότι «όταν μετά το πέρας των εργασιών ετοιμαζόταν μαζί με τον γυμνασιάρχη Αεράκη να φέρει (ο F. Halbherr) τα ευρήματα στην Κάντια, οι τοπικές αρχές της Βασιλικής Ανωγείων⁴⁸ αποφάσισαν να απαιτήσουν άμεσα την παράδοση του ενός τρίτου των ευρημάτων που είχαν συμφωνήσει με τον Σύλλογο». Συνεχίζοντας ο ίδιος μεταφράζει προφανώς απόσπασμα επιστολής του F. Halbherr σε κάποιον άγνωστο στην Ιταλία, που έχει ως εξής:

«Ένα άλλο επεισόδιο μας έτυχε κατά την επιστροφή: φθάνοντας στα Ανώγεια αναγκαστήκαμε να δείξουμε τα αντικείμενα στους αρχηγούς ή αντιπροσώπους των κυριοτέρων γενεών του χωριού και ήθελαν⁴⁹ να μας τα κατασχέσουν, να τα σφραγίσουν και να τα φυλάξουν στο δημαρχείο, μέχρις ότου θα γινόταν εκτίμησή τους για το δικαίωμα του ενός τρίτου της αξίας που περιμένει ο Δήμος από τον Σύλλογο. Οι αρχές του Ρεθύμνου, ειδοποιημένες από ένα τηλεγράφημα του προέδρου του Συλλόγου έστειλαν

45. La Rosa 2009, 162.

46. La Rosa 2009, 162.

47. La Rosa 2009.

48. La Rosa 2009, 155.

49. La Rosa 2009, 155.

όμως τον επικεφαλής των *zaratie* της επαρχίας με οδηγίες, και η παρουσία του βοήθησε πολύ, διότι μετά από μακρά και ζωντανή συζήτηση και αφού οι αντιπρόσωποι του χωριού σύνταξαν έναν κατάλογο ο καθηγητής Γ. Αεράκης φόρτωσε τα πράγματα τη νύχτα και ανεχώρησε για την Κάντια».

Η μετάφραση του γραπτού κειμένου του F. Halbherr, προφανώς του 1885, και τα σύγχρονα ιταλικά σχόλιά του σε ελληνικό περιοδικό, αφήνουν, όμως, αρκετά κενά. Κατ' αρχήν πρέπει να σημειωθεί ότι η σύγχρονη αρχειακή έρευνα απαιτεί τη δημοσίευση ολόκληρων και όχι αποσπασματικών κειμένων και μάλιστα στη γλώσσα που γράφηκαν, για τον προφανή έλεγχο των ερευνητών. Στην προκειμένη περίπτωση είναι άγνωστος όχι μόνον ο αποδέκτης, ίσως επιστολής, αλλά και η ακριβής ημερομηνία. Ακόμη θα ήθελε κανείς να γνωρίζει ποιο είναι το ίσως σχετικό με το Ιδαίο Άντρο «άλλο επεισόδιο», που αναφέρει ο F. Halbherr.

Σημαντικότερο όμως για την προσπάθεια συζήτησης των συνθηκών της πρώτης αυτής ανασκαφής του Ιδαίου Άντρου είναι η ιστορική αλήθεια, που βασίζεται στις πηγές. Είναι, φυσικά, γνωστότατο ότι το 1885 συνεχίζεται η Τουρκοκρατία στην Κρήτη, μετά μάλιστα την αιματηρή εξέγερση των Κρητών. Ο Halbherr το 1896-1898 δεν πήγε στην Κρήτη⁵⁰ πριν από τη σφαγή. Η εποχή έχει εμπνεύσει και τη μυθιστοριογραφία⁵¹. Είναι ακριβώς η εποχή που οι ξένες δυνάμεις αμιλλώνται, όπως σημειώθηκε, τόσο για την πολιτική όσο και την πολιτιστική επικυριαρχία. Σε αυτό το ιστορικά βέβαιο δεδομένο, η δημοσίευση αποσπασματικών πληροφοριών από το πλούσιο κατά τα φαινόμενα αρχείο του F. Halbherr, που σώζεται στο Ροβερέτο, όχι μόνον αφήνει κενά αλλά και διάφορα ερωτηματικά.

Στο πλαίσιο αυτό των προαναφερθέντων, όμως, και σχετικά με την πρόσφατη ιταλική δημοσίευση, παρατηρείται ότι λίγα αναφέρονται ως προς τον Ι. Χατζιδάκη⁵² για τα τότε τεκταινόμενα παρά το γεγονός της ιδιαίτατα φιλικής του σχέσης με τον F. Halbherr μέχρι το τέλος της ζωής του. Και πρέπει να επισημανθούν ακόμη τέσσερα σημεία:

Πρώτο, το αναφερόμενο «αναγκαστήκαμε να δείξουμε τα αντικείμενα στους αρχηγούς ή αντιπροσώπους των κυριοτέρων γενεών του χωριού», ωσάν να μην είχαν δικαίωμα, ακόμη και αγροίκοι ορεσίβιοι, να γνωρίζουν τί συμβαίνει στον τόπο τους.

Δεύτερο, η ενέργεια του Ι. Χατζιδάκη να προειδοποιήσει τους Τούρκους στο Ρέθυμνο, που έστειλαν *zaratie* στα Ανώγεια⁵³.

Τρίτο, η απάτη στην οποία συνήργησαν Χατζηδάκης - Halbherr, να μην τηρήσουν την ομολογημένη συμφωνία της «παράδοσης του ενός τρίτου των ευρημάτων» στον Δήμο Ανωγείων.

Τέταρτο, η σύμπραξη μαζί με τους Χατζηδάκη - Halbherr του Ανωγειανού γυμνασιάρχη Γ. Αεράκη, που «φόρτωσε τα πράγματα τη νύχτα (εννοεί-

50. La Rosa 2009, 147.

51. Ρέα Γαλανάκη, *Ο αιώνας του λαβυρίνθου*, 2002.

52. La Rosa 2009, 147.

53. La Rosa 2009, 155.

ται τα αρχαία) και ανεχώρησε για την Κάντια (εννοείται το Ηράκλειο)».

Τα παραπάνω δεν συνάδουν ίσως με τα αγιογραφικά υμνητικά, που γράφονται για τον F. Halbherr από το νεότερο Ιταλό συνάδελφό του. Πολιτικοί λόγοι κρύβονται ίσως και στη διαφαινόμενη απέχθεια του F. Halbherr για τη Ρωσία. Η διαπάλη των ξένων δυνάμεων και τότε και για τα αρχαιολογικά της Κρήτης είναι σαφής και από τα λίγα δημοσιευμένα στοιχεία. Άλλωστε, η ιταλική κυβερνητική κάλυψη του F. Halbherr διαφαίνεται και από τη σχέση του με τον δικτάτορα B. Mussolini για το ιταλικό *mare nostrum*. Ασφαλώς, όμως, οι πολιτικές θέσεις του F. Halbherr καθόλου δεν μετριάζουν την τεράστια προσφορά του στην κρητική αρχαιολογία και μάλιστα στο Ιδαίο Άντρο.

Η τύχη των αρχαίων κινητών ευρημάτων

Όπως προαναφέρθηκε η ύπαρξη αρχαιοτήτων μέσα στο σπήλαιο ανακαλύφθηκε τυχαία πριν 100 χρόνια⁵⁴, το 1884, από τον Ανωγειανό βοσκό Γ. Πασπαράκη ή Μουσά, που ξέθαψε σκαλίζοντας διάφορα μικροαντικείμενα. Το νέο μαθεύτηκε στα Ανώγεια και τον ίδιο χρόνο πολλοί κάτοικοι έσκαφαν φαίνεται στη Σπηλιάρα συλλέγοντας πάλι διάφορα αντικείμενα. Η τύχη πολλών από αυτά τα ευρήματα είναι άγνωστη και δεν αποκλείεται να αποκτήθηκαν από διάφορους περιηγητές, που γύριζαν εκείνα τα χρόνια στην Κρήτη και τώρα να βρίσκονται άγνωστα και χωρίς προέλευση σε διάφορα ξένα μουσεία. Τα περισσότερα από τα ευρήματα αγοράστηκαν από Κρητικούς συλλέκτες αρχαιοτήτων, τον Ρεθυμνιώτη Θεόδωρο Τριφύλλη και τον Ηρακλειώτη Ιωάννη Μητσοτάκη, πρόξενο της Ρωσίας στην Κρήτη, κουμπάρο του Μουσά και χρυσοχόο τότε στο Ηράκλειο (εικ. 51). Για μερικά όμως είναι γνωστό ότι βρίσκονται στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και βέβαια στο Μουσείο Ηρακλείου.

Το Ashmolean Museum της Οξφόρδης έχει μια μικρή συλλογή με μερικά σπουδαιότερα αντικείμενα, για τα οποία είναι βεβαιωμένο ότι προέρχονται από το Ιδαίο Άντρο, γιατί αγοράστηκαν από τον A. Evans, προφανώς από τους συλητές του 1884. Πρόκειται για το περίφημο χάλκινο αγγείο με πλαστική απόδοση κεφαλής με βοστρυχωτή κόμμωση⁵⁵, μία λαβή χάλκινου τρίποδα και μερικά χάλκινα αγγεία.

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο βρίσκονται πολλά αντικείμενα από το Ιδαίο Άντρο, που αγοράστηκαν από τη συλλογή Μητσοτάκη. Πρόκειται για διάφορα χρυσά κοσμήματα⁵⁶ και μία ακέραιη χάλκινη ασπίδα.

Πολλά θραύσματα των ασπίδων βρίσκονται στο Μουσείο Ηρακλείου⁵⁷, δεκαπέντε περίπου ημισφαιρικές, ακόσμητες φιάλες, μία φιάλη κυπριακού

54. Σακελλαράκης 1983, 424.

55. Boardman 1961, 81 αρ. 378 πίν.

XXVIII εικ. 35.

56. Levi 1945, 313 κε. εικ. 23.

57. Kunze 1931, 32, 72 πίν. 47.



51. Χρυσό κόσμημα από τη Συλλογή Ι. Μητσοτάκη.

τύπου με λαβές που απολήγουν σε άνθη, μία φιάλη με έκτυπη διακόσμηση βοοειδών, ειδώλια βοοειδών και αιγοειδών, η γνωστή πόρπη βοιωτικού τύπου⁵⁸, στρεπτά ελάσματα, σφίγγες, ανδρικό ειδώλιο, κομμάτια βάσης λέβητα κυπριακού τύπου, όλα χάλκινα, ένα ειδώλιο από φαγεντιανή και αρκετά κομμάτια ελεφάντινων αντικειμένων, όπως πλακίδια, βάσεις ειδωλίων με ζεύγη ποδιών⁵⁹ κ.λπ. Μέχρι τον Μάρτιο του 1983 υπήρχε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ένα χρυσό περίτμητο έλασμα με παράσταση τριάδας από το Ιδαίο Άντρο⁶⁰, που μεταφέρθηκε στο Μουσείο Ηρακλείου και συγκολλήθηκε με τμήμα⁶¹ του ίδιου κοσμήματος στο Μουσείο Ηρακλείου, που αγοράστηκε από χωρικό στην Αζό το 1909⁶².

Στο Μουσείο Ηρακλείου βρίσκονται ακόμη πολλά αντικείμενα από δωρεές, παραδόσεις και αγορές, που προέρχονται από τη σύληση του Ιδαίου

58. Sapouna-Sakellarakis 1978, 107 αρ. 1947 πίν. 44.

59. Kunze 1935-36, 230-233 πίν. 84-6.

60. Levi 1945, εικ. 29.

61. Σακελλαράκης 1983, 425.

62. Το κομμάτι του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου είχε αριθμό 677 και του Μουσείου Ηρακλείου 415. Συγκολλημένο καταγράφηκε με τον αριθμό X-A 1387 στα ευρετήρια του Μουσείου Ηρακλείου.

Άντρου το 1884, και μάλιστα από τις συλλογές Τριφύλλη και Μητσοτάκη, όπως χάλκινα σκεύη, τμήματα ασπίδων, πήλινα ειδώλια, κορμάτια φαγεντιανής και μερικά όστρακα λύχνων και αγγείων⁶³. Πολύ σημαντικές είναι δύο μινωικές φακοειδείς σφραγίδες από ορεία κρύσταλλο, η μία με παράσταση γυναικείας μορφής που κρατάει τρίτωνα εμπρός από αμφίκοιλο βωμό, επάνω στον οποίο βρίσκονται κέρατα καθιέρωσης⁶⁴, και η άλλη με παράσταση αρχιτεκτονικών θεμάτων⁶⁵.

Από τον αριθμό, τη σπουδαιότητα και τη διασπορά των αντικειμένων που αναφέρθηκαν, καταφαίνεται και η έκταση της σύλησης του Ιδαίου Άντρου το 1884. Η σύληση θα ήταν πολύ μεγαλύτερη, εάν δεν είχε αρχίσει τότε την ενεργό δράση του στο Ηράκλειο ο περίφημος Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος, με επικεφαλής τον Ι. Χατζηδάκη, τον μετέπειτα πρώτο διευθυντή του Μουσείου Ηρακλείου. Ο Χατζηδάκης παρενέβη το 1884 στον Πασά του Ηρακλείου και επέτυχε την αποστολή φρουράς στον Ψηλορείτη για την απαγόρευση των λαθραίων ανασκαφών. Κινήθηκε για την εξεύρεση χρηματικών πόρων, τους οποίους και τελικά διέθεσε στον νεαρό τότε Ιταλό αρχαιολόγο, τον Federico Halbherr, που βρισκόταν στην Κρήτη⁶⁶. Έτσι, άρχισε ο F. Halbherr το 1885, την πρώτη μεγάλη ανασκαφή του Ιδαίου Άντρου, με τη συμπαράσταση του Ανωγειανού γυμνασιάρχη Γεωργίου Αεράκη και με τον τρόπο που συζητήθηκε πιο πάνω.

Είναι παράδοξο ότι μετά την ανασκαφή του F. Halbherr το 1885 νομίστηκε πως δεν υπήρχε περιθώριο ανασκαφικής έρευνας στο Ιδαίο Άντρο και μόνον δύο αρχαιολόγοι ανέβηκαν από τότε στον Ψηλορείτη, ο Στ. Ξανθουδίδης το 1917, τριάντα δύο χρόνια μετά τον Halbherr και ο Σπ. Μαρινάτος το 1956, τριάντα εννέα χρόνια μετά τον Στ. Ξανθουδίδα. Η τελευταία έρευνα του Γ. Σακελλαράκη (1983-86) απέδειξε ότι το ιερό σπήλαιο έχει να δώσει πολλά ακόμη.

63. Από τη σύληση του 1884 αποκτήθηκαν τα εξής αντικείμενα από το Μουσείο Ηρακλείου: Μ 54, Ν 1088, Ο-Ε 99, 245, Π 596, 1104-1111, 1114-6, 1154, 1170-1172, 6304-6323, Σ-Κ 24-5, Χ 12, 28-30, 87-8, 111, 138, 141, 153, 166, 169-175, 180, 184, 210-2, 214-5, 217-9, 233, 242, 250-1, 256, 263-84, 288-91, 329, 847, 1635-62, Χ-Α 23, 176, 177, Υ 116-121, τα οποία ανήκαν στη Συλλογή Θ. Τριφύλλη (Π 1104-1111, 1154, Σ-Κ 24, Τ 116, 118-121, Χ 12, 28, 87-8, 111, 138, 141, 153, 166, 169-75, 180, 184, 210, 214, 215, 217-9, 233, 263,

329, 847), δωρεάς Σταύρου Μαυράκη (Π 1114-1116, 1170-1172, Χ 242), παράδοσης Δ. Χαιρέτη (Ο-Ε 245), αγορά από χωρικούς (Χ 29, 30, 211-2, 250-1, 256, 264-84, 288-291), από τη Συλλογή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (Ο-Ε 99, Σ-Κ 25), αγορά από τη χήρα Μητσοτάκη (Π 6304-6323, Χ 1635-1709, 1714-1721).

64. CMS II, 3, αρ. 7.

65. CMS II, 2, αρ. 4.

66. Χατζηδάκης 1931, 12-14. *Creta Antica* 1884, 53-54.

IV. ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΩΝ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗ ΚΑΙ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

Φαίνεται ότι η μοίρα του Ιδαίου Άντρου ήταν συνυφασμένη με τον τόπο και την ειδική λατρεία του, από τον θάνατο στην αναγέννηση και από την ακμή στην παρακμή. Όπως καταγράφεται πιο κάτω, η ανασκαφή ενός σπηλαίου, και μάλιστα του Ιδαίου Άντρου, δεν είναι εύκολη υπόθεση, καθώς χρειάζεται ειδική σκευή. Σήμερα, π.χ., προβλέπεται η διενέργεια μιας μελλοντικής ανασκαφής του, όχι με την άδεια μιας κάποιας τοπικής εφορείας αρχαιοτήτων αλλά της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας Νοτίου Ελλάδος. Επόμενο ήταν ότι στο Ιδαίο Άντρο μπορούσαν να σκάσουν μόνον δυναμικοί και ακμαίοι αρχαιολόγοι, όπως ο Federico Halbherr, για τον οποίο έγινε ήδη λόγος, και οι διευθυντές του Μουσείου Ηρακλείου Στέφανος Ξανθουδίδης (εικ. 52) και Σπυρίδων Μαρινάτος (εικ. 53). Ως γνωστόν, ο Στέφανος Ξανθουδίδης υπήρξε όχι μόνον άριστος αρχαιολόγος αλλά και μέγας κρητολόγος. Για τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο, αξίζει να μνημονευθεί η ανακάλυψη της μινωικής Θήρας με τους ανέπαφους θησαυρούς της και η δημιουργία του μεγάλου τότε Μουσείου Ηρακλείου.



52. Ο Στέφανος Ξανθουδίδης.



53. Ο Σπυρίδων Μαρινάτος στις ανασκαφές της Θήρας.

1. Ανασκαφή Ξανθουδίδη, 1917⁶⁷

Το 1917 ο Στέφανος Ξανθουδίδης, ο δεύτερος διευθυντής του Μουσείου Ηρακλείου, έσκαβε τους θολωτούς τάφους της Μεσαράς και, επειδή ενδιαφέρθηκε για τον τρόπο κατασκευής τους, πήγε να δει τα μητάτα της Νίδας, τα οποία και συνάπτει με τους θολωτούς τάφους στο μνημειώδες έργο του⁶⁸. Το ενδιαφέρον του Στ. Ξανθουδίδη για τον Ψηλορείτη⁶⁹ δεν κίνησαν μόνον τα ποιμενικά της Κρήτης, αλλά και το Ιδαίο Άντρο, από όπου ένα-δύο χρόνια πριν είχε παραδοθεί στο Μουσείο Ηρακλείου ένα ασημένιο νόμισμα της Γόρτυνας⁷⁰.

Σε συνοπτική έκθεσή του αναφέρει ο Στ. Ξανθουδίδης τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που έκανε στο Ιδαίο Άντρο το 1917⁷¹, την οποία διενήργησε επιστρέφοντας στο Ηράκλειο από τις ανασκαφές των θολωτών τάφων της Μεσαράς. Ασφαλώς, ο Ξανθουδίδης επισκέφτηκε το Ιδαίο Άντρο έφιππος από τον Πόρο της Μηλιάς με Ανωγειανούς συνοδούς⁷².

Η ανασκαφή διήρκεσε δύο μέρες και έγινε με δύο εργάτες από τη Μεσαρά και τρεις ή τέσσερις βοσκούς από τα Ανώγεια. Ερεύνησε τον χώρο με τις βάσεις των αγαλμάτων, χωρίς όμως να βρεθεί ίχνος των χάλκινων αγαλμάτων, που θα πρέπει να είχαν διαρπαγεί σε παλαιότερες εποχές. Έγινε, επίσης, μικρή δοκιμαστική έρευνα στο βάθος του σπηλαίου, σε σημείο όπου δεν είχε ανασκάψει ο F. Halbherr, και αναφέρεται ότι σε βάθος δύο μέτρων βρέθηκαν άπειρα θραύσματα λύχνων. Τα χώματα, όμως, ήταν αναμοχλευμένα από τους βοσκούς. Η έρευνα του Ξανθουδίδη δεν διήρκεσε εξαιτίας της έλλειψης χρημάτων και επαρκών εργατικών χεριών.

2. Ανασκαφή Μαρινάτου, 1956⁷³

Ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα στο Ιδαίο Άντρο έγινε το 1956 από τον Σπ. Μαρινάτο, που διέκοψε άλλες κρητικές ανασκαφές του για να κάνει δοκιμαστική έρευνα στο σπήλαιο, με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Η δισέλιδη έκθεση του Μαρινάτου⁷⁴ είναι εξαιρετικά συνοπτική και ακόμη⁷⁵ σε ένα άλλο δημοσίευμα⁷⁶ του ανασκαφέα ελάχιστες είναι οι ανασκαφικές ειδήσεις που προστίθενται⁷⁷. Είναι γνωστό μόνον πως ο Μα-

67. Σακελλαράκης 1983.

68. Xanthoudides 1924.

69. Σακελλαράκης 1983, 427.

70. ΜΗ, Ν 1088.

71. Ξανθουδίδης 1918, 23, και Ξανθουδίδης 1948: «Εἰς Νίδα ἔμεινα δύο ἡμέρες, 29 καὶ 30 Ἰουλίου, τῇ 31ῃ ἀνεχώρησα ἐκεῖθεν καὶ διὰ Κρουστώνος ἦλθον τὴν ἐσπέραν εἰς Σάρχον, ὅπου διανυκτέρευσα».

72. Πλατάκης 1965, 36 κε.

73. Το κείμενο προέρχεται από Σακελλαράκης 1983.

74. Μαρινάτος 1956, 224-225.

75. Σακελλαράκης 1983, 428.

76. Μαρινάτος 1956-57, 231-254.

77. Στο ημερολόγιο της ανασκαφής αναφέρεται ότι έλαβαν μέρος οι τότε φοιτητές Μαρία Παντελίδου και Αντώνης Ζώης.

ρινάτος έσκαψε μέσα στο σπήλαιο, στο Μικρό Σπήλαιο που βρίσκεται στο δυτικό τοίχωμά του⁷⁸, και ακόμη, χαμηλότερα από το σπήλαιο, στη θέση που κτίστηκε μεταγενέστερα το περίπτερο του ΕΟΤ, όπου και ανακάλυψε κτήρια Ρωμαϊκών χρόνων. Για την έρευνα μέσα στο σπήλαιο δεν δίνονται πολλές πληροφορίες, εκτός από το γεγονός ότι τα διάφορα ευρήματα, που αναφέρονται πάλι συνοπτικά, χρονολογούνται από τη Μινωική μέχρι τη Ρωμαϊκή εποχή. Γίνεται λόγος για έναν «πελώριον βωμόν μετά κεκαυμένων στρωμάτων έκ τῶν θυσιῶν» στο κέντρο, στα μαύρα χώματα και προφανώς εννοεί αυτά που καλύπτουν μεγάλο τμήμα του δυτικού τοιχώματος της Κεντρικής Αίθουσας. Αναφέρεται, τέλος, ότι στο κέντρο του σπηλαίου διατηρείται κτίσμα: «έντός τοῦ σπηλαίου ὑπῆρχε κτίσμα, διότι τοῖχος παχύς 0.80 μ. καί μήκους ἄνω τῶν 10 μ. διατηρεῖται εἰσέτι» (εικ. 54), χωρίς όμως ακριβέστερα στοιχεία⁷⁹.



54. Τοίχος ευρισκόμενος στο κέντρο του σπηλαίου.

78. Για την ανεύρεση ενός αρχαϊκού ειδωλίου καθισμένης γυναικείας μορφής βλ. Faure 1964, 109.

79. Βλ. περιγραφή πιο κάτω, στη λεπτομερέστερη έκθεση της Κεντρικής Αίθουσας μετά από την ανασκαφή Σακελλαράκη τη

δεκαετία του 1980. Για τις δυσκολίες της ανασκαφής, τη διαμονή του συνεργείου στο ανώτερο τμήμα του σπηλαίου, τη διατροφή, τη βοήθεια του Καπετάν Μιχ. Ξυλούρη κ.λπ. βλ. Μαρινάτος 1956-57, 239.

Επειδή οι πληροφορίες που παρέχουν τα σύντομα δημοσιεύματα του Μαρινάτου για τη δοκιμαστική ανασκαφή του 1956 είναι ελλιπείς και ακόμη, όσα στοιχεία περιέχονται στο ημερολόγιο του⁸⁰, που είχε κατατεθεί στην Αρχαιολογική Εταιρεία, δεν είναι περισσότερα, έγινε μια προσπάθεια να συγκεντρωθούν κάποια στοιχεία από τους επιζώντες εργάτες της ανασκαφής του 1956, ώστε να εντοπιστεί κυρίως ο χώρος της έρευνας μέσα στο σπήλαιο, αλλά και να ανασυντεθούν οι ανασκαφικές συνθήκες. Πληροφορίες συγκεντρώθηκαν από τους Επαμεινώνδα Ξυλούρη, που επισκεπτόταν τακτικά την ανασκαφή, Ανδρέα Ξυλούρη, τον λεγόμενο Μανταλιώτη, που δούλεψε ως εργάτης για λίγες μέρες, και τον Χαράλαμπο Ξυλούρη, τον λεγόμενο Πλαστήρα, που εργάστηκε επίσης στην ανασκαφή για δύο-τρεις μέρες, όλους κατοίκους Ανωγείων. Τα στοιχεία που αναφέρονται στη συνέχεια προέρχονται κυρίως από τις ενθυμήσεις του Επαμεινώνδα Ξυλούρη, που είχε την καθαρότερη εικόνα για την ανασκαφή, όπως διαπιστώνεται και σε σύγκριση με τα δημοσιεύματα του Μαρινάτου.

Η ανασκαφή του Σπ. Μαρινάτου διήρκεσε 10 ημέρες⁸¹ και χρησιμοποιήθηκαν λιγότεροι από 15 εργάτες. Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε κυρίως στο εσωτερικό, στην Κεντρική Αίθουσα⁸², σε πολύ μικρό τμήμα του Βόρειου Μυχού και στο Μικρό Σπήλαιο, το οποίο βρήκε «ανασκαλευμένο υπό του Γάλλου ανθρωπολόγου», όπως γράφει στο ημερολόγιό του. Έξω από το σπήλαιο ερεύνησε την Πλατεία και τη γύρω περιοχή. Εκτός του σπηλαιού γράφει στο ημερολόγιο «ηνοίξαμεν τάφρους μίαν μεν από Ν. προς Β. πέραν των ιχνών των δύο ιταλικών τάφρων εις απόστασιν 25-30 μ. από του στομίου του σπηλαιού. Κατά το Ν. αυτής άκρον ευρέθησαν λείψανα πυράς, τέφρα, κεκαυμένον χώμα και μικρά τεμάχια οστών εριφίων ή αρνίων. Το Β. τμήμα της τάφρου παρουσίασε χώματα ανέπαφα. Αφήκαμεν την έρευναν της πυράς δι' ευθετώτερον χρόνον. Ετέραν τάφρον ηνοίξαμεν προς Ανατολάς του μεγάλου βωμού εκ Β. Δ. προς Ν. Α. Εκεί έχει ανασκαλευθή το μέρος υπό Ιταλικών ανασκαφών (κενά μεταξύ των λίθων πληρωθέντα χώματος). Ευρίσκοντα ενδιαφέροντα τεμάχια χαλκών ελασμάτων».

Οι πέντε σωροί των χωμάτων που βρίσκονται στην Κεντρική Αίθουσα προέρχονται από την εκεί έρευνα του Μαρινάτου, που κατά τη συνήθειά του, επέχωσε όλες τις τομές του. Η διαλογή των χωμάτων γινόταν μέσα στο σπήλαιο και ελάχιστο χώμα μεταφέρθηκε έξω για κοσκίνισμα. Η ανασκαφή λέγεται ότι δεν προχώρησε σε βάθος περισσότερο από 1 μ. και σε

80. Μαρινάτος-Ημερολόγιο, αδημοσίευτο, 48-55.

81. Κατά το ημερολόγιο της ανασκαφής του 1956, η έρευνα άρχισε στις 16 Αυγούστου και τελείωσε στις 25 του ίδιου μήνα. Σχετικά με τους χώρους ανασκαφής μέσα στο σπήλαιο γράφει στις 16 Αυγούστου: «Το σπήλαιον φέρει δύο κευθμόνας. Ήδη και χθες ανοίγεται τάφρος εις τον Ν. κευθ-

μόνα. Η τάφρος 2 ολίγον βορειότερον. Ενταύθα μετά σκαφήν 0.50-0.60 παύουν τα κεκαυμένα χώματα. Ανευρίσκοντα τα φυσικά, καστανοκιτρίνου χρώματος. Η τάφρος 3 ανοίγεται τέλος εις το κέντρον των μελανών χωμάτων, και προχωρεί με χώματα διαρκώς και μελανώτερα».

82. Σακελλαράκης 1983, 429.

κανένα σημείο δεν βρέθηκε ο φυσικός βράχος. Οι χωρικοί θυμούνται τον τοίχο, που σημειώνει ο Μαρινάτος, γιατί ανέφεραν τη φωτογράφησή του⁸³. Ο Επ. Ξυλούρης, μάλιστα, μίλησε για δύο μικρά «τραφουλάκια». Η ανασκαφή γινόταν στο σκοτάδι, με τη χρήση μιας μόνον λάμπας lux. Χαρακτηριστικά διηγήθηκαν οι χωρικοί ότι τα ευρήματα τοποθετούνταν σε κιβώτια και τρία παιδιά με γαϊδούρια τα οδηγούσαν στην εκκλησία του Χριστού, όπου πλένονταν. Μετά φορτώνονταν σε δέκα γαϊδούρια και μεταφέρονταν στα Ανώγεια από τον Μαρινάτο, που παρακολουθούσε «πορπατάρης». Πρέπει να σημειωθούν λοιπόν οι δυσκολίες της έρευνας, που οδήγησαν ίσως στις ατέλειες της έκθεσης, που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Γιατί έστω και συνοπτικά ο Σπ. Μαρινάτος επισήμανε⁸⁴ τη μοναδικότητα του Ιδαίου Άντρου και τη σημασία της μελλοντικής ανασκαφής του.

Δυστυχώς, όμως, οι αρχαιοκαπηλίες συνεχίστηκαν μέχρι και πρόσφατα στο Ιδαίο Άντρο, το οποίο ανήκε μέχρι και το 1977 στην αρμοδιότητα της ΚΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Χανίων. Το 1981 και 1982 παραδόθηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου δύο ομάδες σιδερένιων αιχμών βελών και άλλων αντικειμένων από κάτοικο των γειτονικών Βοριζίων⁸⁵. Και αυτός ήταν ένας σημαντικός ακόμη λόγος για τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε. Σημειωτέον ότι ο Σπυρίδων Μαρινάτος υπήρξε διάδοχος του Στέφανου Ξανθουδίδη στη διεύθυνση του Μουσείου Ηρακλείου.

Σε μια διάλεξη που δόθηκε στον «Παρνασσό» στις 28 Ιανουαρίου 1957, που δημοσιεύθηκε αργότερα, ο Σπυρίδων Μαρινάτος αναφέρει ότι σχεδίαζε για χρόνια την ανασκαφή, που ανέλαβε η Αρχαιολογική Εταιρεία, και αναβαλλόταν γιατί τεχνικά είναι δυσκολότατη. Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά δύο Ανωγειανούς, αν και «ολόκληρον το χωρίον συνέδραμε την προσπάθειάν του», και πρώτα τον Ελευθέριο Σκουλά, πολιτευτή και δικηγόρο της εποχής, που τον ενθάρρυνε επίμονα και διευκόλυνε «εξ Ηρακλείου σταθερώς δια πάντα τα χρειώδη». Στη δύσκολη τότε μετεμψυλιακή περίοδο συμμετείχε ο Σκουλάς, κύριος βοηθός υπήρξε πάντως, ο δεύτερος, ο καπετάν Μιχαήλ Ξυλούρης, ο λεγόμενος Χρηστομιχάλης «Ο δεύτερος κατέμεινε μεθ' ημών μέχρι τέλους της ανασκαφής, παρέχων πάσαν συνδρομήν και ευκολίαν με το κύρος και την επιβολήν του εις το άγριον αυτό περιβάλλον, όπου σεμνώς και αθορύβως έδρασε διαρκούσης της Εθνικής αντιστάσεως». Είναι αξιοσημείωτο ότι, ο Σπυρίδων Μαρινάτος, καθηγητής τότε του Πανεπιστημίου Αθηνών, έφθασε από τα Ανώγεια στη Νίδα έφιππος. Όπως γράφει σχετικά: «Από του χωρίου μέχρι του οροπεδίου απαιτείται 5 ωρών οδοιπορία δια δυσβατωτάτης ατραπού, την οποίαν μόνον των Ανωγείων ορεσίτροφα υποζύγια δύνανται να δαμάσουν»⁸⁶.

83. Βλ. πιο κάτω στην περιγραφή της Κεντρικής Αίθουσας.

84. Μαρινάτος 1956-57, 253-254.

85. Σ 132-134, 163-167. Παράδοση Γεωργ. Πολυδ. Καργάκη.

86. Μαρινάτος 1956-57, 240.

«Αν και ήτο τέλος Αυγούστου», γράφει ο Σπυρίδων Μαρινάτος, «εβασανίσθημεν από τον άνεμον και το αισθητόν ψύχος της νυκτός. Εγκατεστήσαμεν την σκηνήν ημών εντός του ανωτέρου μέρους του σπηλαίου, διότι το κατώτερον είναι ψυχρόν και υγρόν». Ο ίδιος είναι ο πρώτος αρχαιολόγος που κατέθεσε τα σημαντικότερα των οστράκων στο Μουσείο Ηρακλείου, όπως θα δούμε πιο κάτω. Τα υπόλοιπα όστρακα αλλά και τα οστά είχε την πρόνοια να τα θάψει μέσα στο σπήλαιο, όπου και βρέθηκαν στην ανασκαφή Σακελλαράκη.

Από τα σημαντικότερα ευρήματα της έρευνας του Σπυρίδωνος Μαρινάτου το 1956 ήταν δύο όστρακα από ανοικτά αγγεία του 1ου-2ου αι. μ.Χ., που είχαν εγχάρακτες επιγραφές πρίν από την όπτηση και είναι χαραγμένες με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να διαβαστούν από έξω⁸⁷. Και οι δύο επιγραφές σώζονται αποσπασματικά. Ο Σπ. Μαρινάτος όμως συνέλαβε την ιστορική τους αξία για την τοπογραφία του αρχαίου ιερού και, αν και η ανασκαφική του έκθεση υπήρξε συνοπτική, όμως δημοσίευσε κανονικά και τις δύο επιγραφές. Τα ενεπίγραφα όστρακα εξετάζονται στον τόμο Β', κεφ. VII.

Δυστυχώς, στη θέση της ανασκαφής του Σπ. Μαρινάτου χαμηλότερα και ανατολικά ιδρύθηκε το 1964-65 επί δημαρχίας Σκουλά ένα τουριστικό περίπτερο που υπολειτούργησε και γι' αυτό στην ίδια θέση κτίστηκε στη συνέχεια το 1988-89, επί δημαρχίας Κλάδου, ένα μεγαλύτερο τουριστικό περίπτερο από τον ΕΟΤ, που επίσης υπολειτούργησε. Έτσι, οποιαδήποτε περαιτέρω έρευνα στο σημαντικό αυτό σημείο είναι αδύνατη.

V. ΟΙ ΣΥΝΕΧΕΙΣ ΣΥΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΙΔΑΙΟΥ ΑΝΤΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ⁸⁸

Οι συλήσεις στο Ιδαίο Άντρο συνεχίστηκαν μετά τις πρώτες ανασκαφές, όπως αναφέρουν όλοι οι μεταγενέστεροι του Halbherr ερευνητές. Οι βοσκοί αλλά και οι επισκέπτες του σπηλαίου πλούτιζαν την ανάβασή τους με κάποιο "αναμνηστικό" από το αφύλακτο σπήλαιο, εκτός βέβαια από τους συστηματικούς αρχαιοκάπηλους που επέφεραν καταστροφές. Είναι προφανές λοιπόν ότι οι συλήσεις συνεχίστηκαν στο Ιδαίο Άντρο και μετά το 1917 (χρόνος ανασκαφής Ξανθουδίδη). Στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου επισημάνθηκαν τέσσερα ακατάγραφα αντικείμενα που παραδόθηκαν από την Ανωγειανή προφανώς Μαγδαληνή Φασουλά το 1930. Πρόκειται για ένα πήλινο δισκοειδές υφαντικό βάρος με εγχάρακτη την επιγραφή *BIBAS*⁸⁹, τμήμα χάλκινης πόρπης ζώνης με έκτυπη παράσταση γρύπα⁹⁰, ένα

87. Μαρινάτος 1956, 225.

88. Πλατάκης 1965, 36-38. Η σπηλαιολογική έρευνα του Faure 1958.

89. Πρβ. το λατινικό όνομα Βιβίας, με πολλά παραδείγματα στη Φαιστό, ICret. I,

278, αρ. 27.

90. Στο Μουσείο Ηρακλείου βρίσκονται δύο παρόμοιες χάλκινες πόρπες ζώνης, από παράδοση της χήρας Μητσοτάκη (X 394, 1625).

σημαντικό για την πρόιμη μινωική χρονολόγησή του κυλινδρικό περίαπτο από στεατίτη, ελλιπές στο ανώτερο τμήμα, και μία τετράπλευρη ψήφος, πάλι από στεατίτη, με εγχάρακτη διακόσμηση, που έχουν την ένδειξη “Ανώγεια Ρεθύμνης, Σπηλιάρα Ίδης”. Μαζί με τα παραπάνω βρέθηκαν πάλι στις αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου δύο ομάδες αντικειμένων με την ένδειξη “Ανώγεια” και τα ονόματα ιδιωτών που τα παρέδωσαν. Η παράδοση του Γεωργίου Πλεύρη είναι ένα πλήνιο πυραμιδικό βάρος και δύο βάσεις πλήνινων αγγείων. Η δεύτερη παράδοση κάποιου Θεοδωράκη είναι ένα μικρό γυάλινο αγγείο Ρωμαϊκών χρόνων.

Άλλες “επεμβάσεις” στον ιερό χώρο.

Ο σπηλαιολόγος Paul Faure, κατά τη διενέργεια της μελέτης των κρητικών σπηλαίων εξερεύνησε το σπήλαιο, ιδιαίτερα το Μικρό Σπήλαιο σε ύψος 8 μέτρων από το δάπεδο του κυρίως σπηλαίου, χωρίς προφανώς άδεια ανασκαφής, σε τρεις χρονιές, από το 1953 μέχρι το 1955, συνέλεξε υλικό και έκανε τις σχετικές δημοσιεύσεις⁹¹. Ο Σπ. Μαρινάτος στο χειρόγραφο ημερολόγιό του της Τετάρτης 22 Αυγούστου αναφέρει: «...ανέβημεν εις το άνω σπήλαιον, όπερ εύρομεν ανεσκαλευμένον υπό του Γάλλου Ανθρωπολόγου... Έχει αρκετά χώματα εντός, ένθα όστρακα χονδροειδή και θραύσματα λύχνων (2) Ρωμαϊκού και υστάτου Ελληνιστικού. Εν τεμάχιον είναι πλήννον ειδώλιον (Ρέα καθημένη ? Δαιδαλικής εποχής?). Σήμερον το σπήλαιον είναι ερημική κοιλότης, συχναζομένη αραιώς υπό των ολίγων ποιμένων της περιοχής και υπό των σκαλευτών, οίτινες επί αιώνας ήδη εξακολουθούν να αναζητούν τους θησαυρούς»⁹².

Ο Ελευθέριος Πλατάκης μελέτησε το σπήλαιο επισημαίνοντας τις λαθραίες ανασκαφές⁹³.

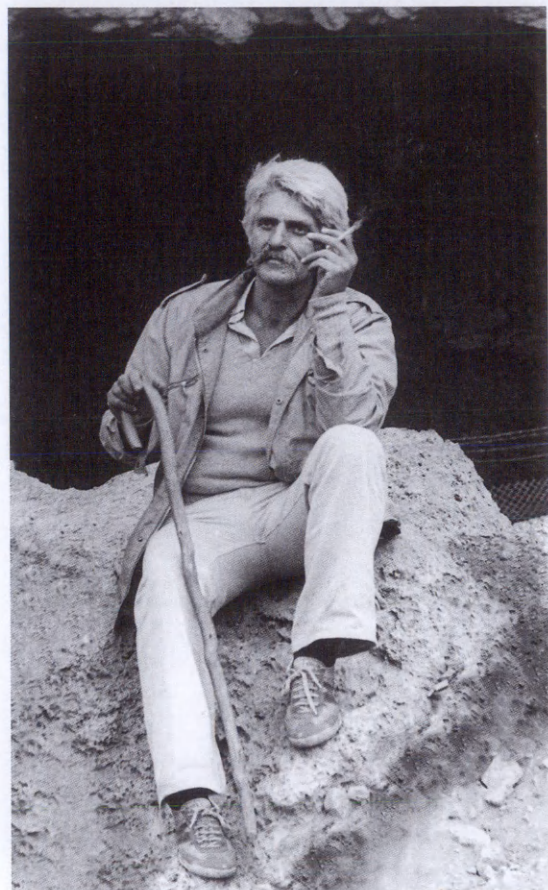
91. Faure 1956, 157, - 1956a, 97-98, - 1958, 38, - 1964, 108-109.

92. Μαρινάτος 1956-57, 249.

93. Πλατάκης 1965, 37.

Δ. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ (ΕΙΚ. 55)

Ο Μαρινάτος μετά τη σύντομη ανασκαφή του έγραφε¹: «...Η ταχεία αυτή σκιαγραφία είναι αρκετή να δείξη, πόσον μεγάλη είναι η ανάγκη συστηματικής και τελείας ανασκαφής του Ιδαίου Άντρου. Τας προσφάτους ανασκαφάς εχρηματοδότησεν η Αρχαιολογική Εταιρεία, το γεραρόν τούτο σωματείον, εις το οποίον οφείλει κολοσσιαίον χρέος η επιστήμη της αρχαιολογίας εν Ελλάδι. Δυστυχώς η ανασκαφή του Ιδαίου άντρου είναι πολυδάπανος. Υπελόγισα, ότι η επίχωσις του σπηλαίου ανέρχεται εις χιλιάδας κυβικά μέτρα λίθων και χώματος, το δ' υλικόν τούτο, ίνα γίνη πραγματική επιστημονική έρευνα, πρέπει να εξαχθή εκ του σκοτεινού σπηλαίου εις το φως της ημέρας. Τότε μόνον και η έρευνα θα είναι πλήρης και το σπήλαιον θα καταστή ευκόλως προσιτόν. Τοιαύτη όμως εργασία θέλει απαιτήσει τουλάχιστον έν εκατομμύριον δραχμών».

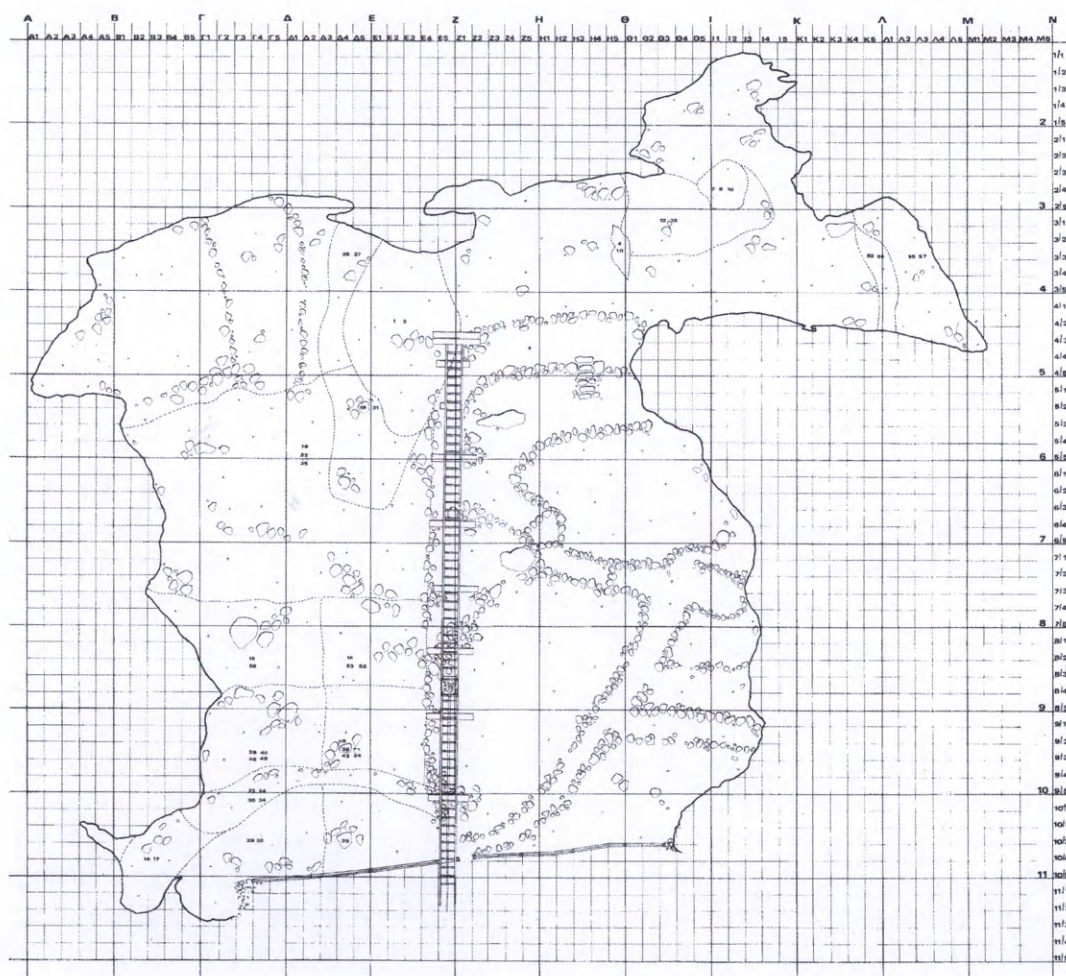


55. Ο Γιάννης
Σακελλαράκης
στην ανασκαφή του.

1. Μαρινάτος 1956-57, 253-254.

Συστηματική ανασκαφή, όπως την εννοούσε ο Μαρινάτος, έγινε μετά από αρκετά χρόνια, από τον Γ. Σακελλαράκη, μεταξύ δηλαδή των ετών 1982 και 1986². Ένας από τους κύριους και πρωταρχικούς στόχους του Σακελλαράκη ήταν ο καθαρισμός του σπηλαιίου από τα λείψανα προηγούμενων ανασκαφών που ήταν διαταραγμένα, δεδομένου ότι ο ένας ανασκαφέας έσκαβε στα χώματα του προηγούμενου. Ο Μαρινάτος είχε αφήσει σωρούς χωμάτων στην Κεντρική Αίθουσα. Έτσι, χρειάστηκε να αφαιρεθούν αρχικά τόννοι χωμάτων που κοσκινίστηκαν³. Παρά τη διατάραξη, το σύστημα ανασκαφής με αριθμημένα ζερπίλια έδωσε κάποια στοιχεία.

Με τον σύγχρονο τρόπο της ανασκαφής Σακελλαράκη είναι γνωστή για πρώτη φορά η ακριβής θέση πολλών αναθημάτων στο Ιδαίο Άντρο, και με τη δημιουργία κανάβων (εικ. 56, 57) αποτυπώθηκε η ακριβής θέση των

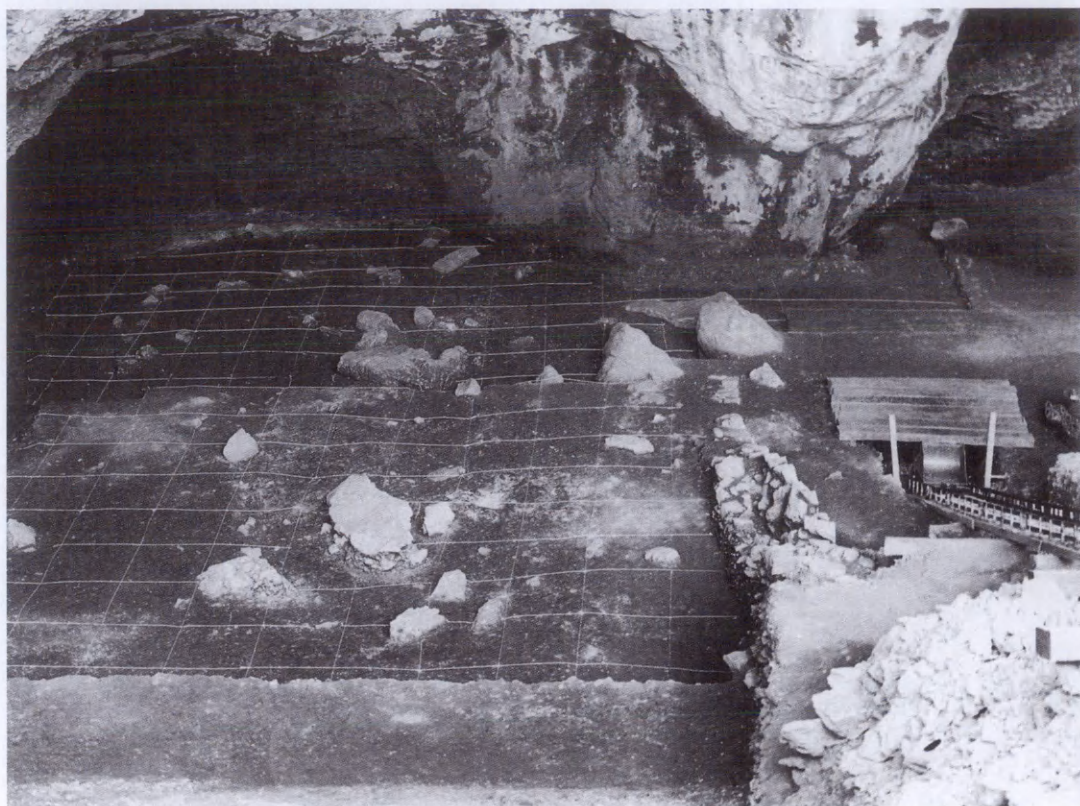


56. Κάτοψη με τον κανάβο.

2. Σακελλαράκης 1983-1984, Έργον 1983-1986, Σακελλαράκης 1985, 14 κε., Σακελλαράκης 1986, 9 κε., Σακελλαράκης

1987, 239, Sakellarakis 1988a, 207 κε., βλ. σημ. 23.

3. Σακελλαράκης 1987, 244-246.



57. Ο κάναβος της ανασκαφής από την είσοδο του σπηλαίου.

ευρημάτων, αν και διαταράξεις είχαν γίνει ήδη στην αρχαιότητα. Εντοπίστηκαν βεβαίως και “φωλιές” αδιατάρακτων στρωμάτων, π.χ. ο χώρος όπου βρέθηκε η ασπίδα (εικ. 58-59) ή τα νεολιθικά όστρακα (εικ. 60), και κάποια ευρήματα στην κόγχη του Βόρειου Μυχού ή στον Νότιο Μυχό. Ο Γ. Σακελλαράκης για να περιορίσει τις συλήσεις προέβη σε διάφορες εργασίες, όπως την κήρυξη αρχαιολογικών χώρων της περιοχής, και έκανε και διάφορα άλλα έργα, όπως φυλάκιο, δρόμο, μονοπάτι, περίφραξη του χώρου. Φρόντισε για τη δενδροφύτευση δένδρων που αναφέρονται από τους αρχαίους συγγραφείς. Ο πλάτανος που φύτευσε στην πηγή τη δεκαετία του '80 είναι ήδη τεράστιος και σκεπάζει τη μικρή πλατεία της πηγής. Μηχανεύθηκε διάφορες μεθόδους για την προφύλαξη του σπηλαίου από τα χιόνια, με το κλείσιμό του με στύλους της ΔΕΗ (εικ. 61) κ.λπ. Ο Καρέλλης, Δήμαρχος Ηρακλείου και διευθυντής εφημερίδας, έγραφε ότι για πρώτη φορά εργάστηκαν έτσι οι Ανωγειανοί!

«Πού να θυμάμαι, σημειώνει ο Γ. Σ., δεκάδες κοπέλια, το Μάνωλα, το Γιάννη Φασουλά, δημοσιογράφο, τον Σωκράτη Κεφαλογιάννη, σημερινό δήμαρχο κ.λπ.» Ο Βασιλέας του είπε «κατάλαωές τηνε τη Νίδα». «Δεν ήταν δικό μου έργο», γράφει ο Γ. Σ. στις σημειώσεις του, ή ακόμη θυμάται ένα τηλεφώνημα του Λουδοβίκου που του είπε: «Ζεύς Ίδθηθεν μεδέων»= βασιλεύων.



58. Το σημείο όπου βρέθηκε η νέα ασπίδα από τον Γιάννη Σακελλαράκη.



59. Η στιγμή της αποκάλυψης της ασπίδας.



60. Αδιατάρακτο νεολιθικό στρώμα.



61. Προστασία του σπηλαίου από τα χιόνια με στύλους της ΔΕΗ.

Ι. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ

Η τελευταία μεγάλη και συστηματική αυτήν τη φορά ανασκαφή έγινε από τον Γ. Σακελλαράκη εκατό χρόνια μετά από την πρώτη, το 1982-85 με πολυμελή ομάδα αρχαιολόγων, ιστορικών, γεωλόγων, αρχιτεκτόνων κ.λπ. Λεπτομερής έκθεση των αποτελεσμάτων έχει δοθεί σε πολυσέλιδα ημερολόγια και σε εκθέσεις στο Έργον και τα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*.

Η ανασκαφή του 1982 διήρκεσε τριάντα ημέρες⁴, του 1983 τριάντα μία ημέρες, του 1984 διήρκεσε πενήντα έξι ημέρες και είχε άριστη τεχνική υποδομή⁵.

Συγκεκριμένα, το 1983 εγκαταστάθηκε σύστημα αναβατορίου με σιδηροτροχιές (εικ. 62, 63), ώστε να μεταφέρονται τα χώματα έξω και να κοσκινίζονται (εικ. 64), σε αντικατάσταση της αρχικής υψηλής ξύλινης κατασκευής⁶ του 1982. Ακόμη, εγκαταστάθηκε σύστημα ηλεκτροφωτισμού στο σπήλαιο με γεννήτρια (εικ. 65) που καταύγασε το εσωτερικό του σπηλαίου για πρώτη φορά, ιδιαίτερα τους δύο μυχούς, και τοποθετήθηκαν τρία βαγόνια

4. Η έκθεση τού 1982 περιλαμβάνεται στο Σακελλαράκης 1983, 430-443 του 1983, στον ίδιο τόμο σελ. 449.

5. Σακελλαράκης 1984, 510-512.

6. Σακελλαράκης 1983, 433.



62-63. Σύστημα αναβατορίου με σιδηροτροχιές.



64. Κοσκίνισμα των χωμάτων.



65. Σύστημα ηλεκτροφωτισμού στο εσωτερικό του σπηλαίου.



66. Βαγόνια για τη μεταφορά χωμάτων και λίθων.



67. Το προστατευτικό δίχτυ της ανασκαφής.

χωρητικότητας 0,72 κυβ. μ. (εικ. 66). Το 1984 αφαιρέθηκαν περίπου 1.400 κυβ. μέτρα λίθων και χώματος που κοσκινίστηκε στην Πλατεία, όπου είχε εγκατασταθεί συνεργείο γι' αυτήν τη δουλειά. Στην Κεντρική Αίθουσα τοποθετήθηκε δίχτυ, 6x12 μ., το οποίο στηρίχτηκε σε μεταλλικούς πύργους (εικ. 67), για την προστασία των εργαζομένων που εργάζονταν με κράνη, με τα οποία εφοδιάζονται και οι επισκέπτες.

Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι για την ευκολία των εργαζομένων δημιουργήθηκε ολόκληρη εγκατάσταση στον χώρο κοντά στον Χριστό. Γιατί τον πρώτο χρόνο η μεταφορά του προσωπικού γινόταν με τα φορτηγά του

Δήμου, γεγονός που καταπονούσε όλους. Κάποιες φορές στο πρώιμο στάδιο της έρευνας, το επιστημονικό προσωπικό διέμενε στο τουριστικό περίπτερο. Από το 1983 δημιουργήθηκε ο καταυλισμός με σπιτάκια από hard-board (εικ. 68-70) που στήνονταν από τον αείμνηστο Αλέκο Παπαδάκη, τεχνίτη του Μουσείου Ηρακλείου, κάθε χρόνο, γιατί δεν άντεχαν να παραμένουν τον χειμώνα. Τον καταυλισμό-“χωριό” αποτελούσαν μικρά λευκά σπιτάκια με πράσινες πόρτες (εικ. 71), βολικά, με ωραία κρεββάτια και σκεπάσματα. Υπήρχε ένας κεντρικός υπαίθριος χώρος συγκέντρωσης με σημαία επάνω σε υψηλό ιστό, ένα μαγειρείο, τραπεζαρία - τόπος εργασίας και συζήτησης. Στο προαύλιο παντού φυτά, βασιλικοί κυρίως, αλλά και μικρό μποςτάνι και ένα κλουβί με έναν κορυδαλλό που άκουγε στο όνομα Φεντερικό (εικ. 72), προς τιμήν του πρώτου ανασκαφέα του Ιδαίου Άντρου, του Federico Halbherr. Οι φίλοι που έρχονταν είχαν τον δικό τους χώρο και ήταν πολλοί, όπως η Μελίνα, που ήλθε με ελικόπτερο, ενώ ο Ψαραντώνης μετά τις συναυλίες του αναπαυόταν σε ένα κρεββάτι πριν πιάσει τη λύρα του και αρχίσει με τη ζεστή βραχνή φωνή του μία μελωδία-ύμνο στον Δία. Η διάσημη ντίβα της όπερας Gueneth Jones λάτρεψε το φυσικό ηχείο και ο Ξαρχάκος με τον ανασκαφέα σχεδίαζαν μια συναυλία στα βουνά, στην Πλατεία του Ιδαίου.

Για τη σωστή διενέργεια της ανασκαφής και την για πρώτη φορά συστηματική αποτύπωση του χώρου εύρεσης των αντικειμένων δημιουργήθηκε κάναβος 5×5 μ. με υποκανάβους 1×1 μ. Εντός των κανάβων ορίσθηκαν αριθμημένες δέκα λωρίδες σε κάθε στρώμα, ώστε να καθορίζεται το ακριβές βάθος και η έκταση.



68. Τα σπιτάκια του καταυλισμού της ανασκαφής.



69



71



72



70

69. Η ετήσια συναρμολόγηση του καταυλισμού.

70. Η Έφη Σακελλαράκη επιβλέπει τη δημιουργία του καταυλισμού.

71. Τα λευκά σπιτάκια του καταυλισμού με τις πράσινες πόρτες.

72. "Ο Φεντερίκο".

Μορφολογία - Γεωλογία του σπήλαιου

Το σπήλαιο ανοίγεται στον όγκο των ασβεστολίθων της Ίδης. Πρόκειται για τον πλακώδη κρυσταλλικό ασβεστόλιθο με λεπτές ενστρώσεις από κερατόλιθο νεοπαλαιοζωικής ηλικίας (Περμίου) που εμφανίζεται σε ολόκληρη την Κρήτη⁷.

Το Ιδαίο Άντρο ως σπήλαιο δεν είναι εντυπωσιακό από πλευράς μορφολογίας (εικ. 73, 74). Δεν εμφανίζει λιθωματικές μορφές, όπως άλλα σπήλαια, που η φυσική τους διαμόρφωση επιτρέπει εντυπωσιασμούς με τα σχήματα που δημιουργούν οι σταλακτίτες, όπως π.χ. το γειτονικό σπήλαιο



στα Ζωνιανά και άλλα πιο εντυπωσιακά. Ο λιθωματικός διάκοσμος του σπηλαίου περιορίζεται μόνον στο Μικρό Σπήλαιο. Στο κυρίως σπήλαιο κατά τους θερινούς μήνες είναι συνεχείς οι σταγονορροές, ενώ τον χειμώνα οι βροχοπτώσεις δημιουργούν κρουνοίς ύδατος, που όμως δεν λιμνάζει αλλά, προφανώς, βρίσκει κάποια διέξοδο. Η έλλειψη αυτή, εντούτοις, επέτρεψε τις τεχνητές διαμορφώσεις στο εσωτερικό για τις ανάγκες των τελετουργιών, όπως κατασκευές λίθινες, σκεύη και έπιπλα που οι ιερείς χρησιμοποιούσαν στις διάφορες λειτουργίες. Το Μικρό Σπήλαιο (εικ. 75) που ανοι-

73-74. Εσωτερικές όψεις του Ιδαίου Άντρου.

7. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. σε Πλατάκης 1965, 12, ιδιαίτερα σημ. 9.

8. Μαρινάτος, 1956-57, βλ. επίσης πιο κάτω, Λεβεντάκης 2011.

γόταν στα δυτικά τοιχώματα της μεγάλης Κεντρικής Αίθουσας είχε σταλακτίτες, οι οποίοι όμως δεν ήταν ορατοί στο κοινό αλλά ίσως έπαιζαν κάποιο ρόλο στις “εν κρυπτώ” μυσταγωγίες.

Ο προσανατολισμός του σπηλαίου είναι προς ανατολάς με πλάτωμα αμφιθεατρικό ανατολικά από αυτό. Οι ιερείς και οι πιστοί μέσα στο σπήλαιο θα μπορούσαν να δουν: «Το απόγευμα στο υψηλότερο σημείο του σπηλαίου τον Βέγα, αργότερα τον αστερισμό του Κύκνου, τον Αλτάιρ του Αετού, τον Άρη επάνω από τα βουνά του οροπεδίου, ενώ οι θεαματικότεροι αστερισμοί εμφανίζονται μετά τα μεσάνυχτα. Στις 3 το πρωί εμφανίζεται ο αστερισμός του Ταύρου. Εμπρός από το στόμιο περνούσαν οι Πλειάδες, που τις ακολουθούσαν οι Υάδες και ο “ερυθρίζον” Λαμπαδίσκος. Μετά από αυτούς τους αστερισμούς ακολουθούσε ολόκληρος ο μεγαλοπρεπής αστερισμός του Ωρίωνος και περί την χαραυγή ανέτελλε ο Σείριος σαν πελώριο διαμάντι, μαζί με την Αφροδίτη, η οποία ήταν ορατή και μετά την ανατολή του ηλίου». Αυτές τις παρατηρήσεις έκανε ο Μαρινάτος⁸ τις μέρες που έμεινε στο σπήλαιο. Ίσως αυτές οι παρατηρήσεις δηλώνουν και τον χρόνο που γίνονταν οι τελετές, δηλαδή νυκτερινές λειτουργίες που επηρέαζαν τους ιερείς και τους πιστούς. Άλλωστε, το πλήθος των λύχνων στα Ρωμαϊκά χρόνια ενισχύει την άποψη αυτή. Σε αρχαιότερους χρόνους ίσως ήταν διαφορετική η σειρά ή ο τρόπος των τελουμένων, γιατί δεν βρίσκονται πολλά λυχνάρια παλαιότερων περιόδων.



75. Η είσοδος του Μικρού Σπηλαίου.

Η λειτουργία του σπηλαίου εκτείνεται και στους εξωτερικούς χώρους πριν από την είσοδο. Ανάμεσα σε αυτούς πρέπει κανείς να υπολογίσει το οροπέδιο της Νίδας, διαστάσεων δύο επί ένα χιλιομέτρων (εικ. 76), που θα ήταν λίμνη αν δεν υπήρχαν οι καταβόθρες στα ασβεστολιθικά πετρώματα, στις οποίες εξαφανίζονται τα νερά, και καλύπτεται από την νευρίδα, το χόρτο για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω. Ίσως το οροπέδιο αποτελούσε την “ιερά γη”. Διάφορα ιερά κατείχαν “ιεράν γην” που συνδέεται με τη λατρεία κάποιας θεότητας, όπως Κνωσός-Ασκληπιός, Ρύτιον-Ζεύς Σκύλλιος. Ιερή γη Δίκτυννας έχουν η Γόρτυς, η Επισκοπή και το Δικτυνναίο αλλά είναι αβέβαιο εάν όσα γράφονται στις επιγραφές αφορούν το μεγάλο ιερό ή άλλα μικρότερα.

Ο Διόδωρος μαρτυρεί ρητώς ότι ολόκληρο το οροπέδιο της Νίδας ήταν αφιερωμένο στον Δία⁹. Στις παρυφές του οροπεδίου εντοπίστηκαν λείψανα δωματίων Ρωμαϊκής εποχής¹⁰ με τις αναθηματικές επιγραφές στα χείλη ρωμαϊκών αγγείων, που κατά τον Μαρινάτο¹¹ μπορούν να συμπληρωθούν: *Επί τ[ων δείνα κορμιόντων.....Δι]ο[ς]*. (Βλ. τόμ. Β΄, κεφ. VII.)



76. Το οροπέδιο της Νίδας.

9. Μαρινάτος, 1956-57, 252.

224-225.

10. Έργον 1956, 110, Μαρινάτος 1956,

11. Έργον 1956, 110.

1. Ο εξωτερικός χώρος

Η Πλατεία (εικ. 77)

Το πλάτωμα που ανοίγεται εμπρός από το σπήλαιο έχει μήκος από Δυσμάς προς Ανατολάς 74 μ. και από Βορρά προς Νότο μέγιστο πλάτος 34 μ. Έχει φυσικό αμφιθεατρικό σχήμα. Ο βοτανολόγος Giuseppe Casabona, μάλιστα, που ήταν επιφορτισμένος να φτιάξει τους κήπους του Φερδινάνδου των Μεδίκων και εξερευνούσε το 1591 τον Ψηλορείτη, είχε αυτή την εντύπωση, ενώ ο Federico Halbherr χαρακτήρισε το τεράστιο άνοιγμα του σπηλαίου “σκηνή θεάτρου”. Σε μερικές περιπτώσεις άλλων ιερών υπάρχουν αμφιθεατρικά κατασκευασμένες βαθμίδες, οι οποίες επιτρέπουν τη συμμετοχή μεγαλύτερου αριθμού ατόμων σε ορισμένες τελετές. Τμήματα από βάθρα υπάρχουν στο πλάτωμα. Βάθρα μικρά και μεγάλα είδε ο Μαρινάτος στην Πλατεία, πιστεύει δε ότι θα υπήρχαν τοποθετημένες και συνθήκες, αν και δεν βρέθηκε παρά μόνον μία πώρινη επιγραφή μέχρι τώρα¹². Είναι πιθανό, η συνθήκη μεταξύ Κυδωνίας και Απολλωνίας του πρώιμου 2ου αι. π.Χ., αφιέρωμα στον Ιδαίο Δία που αναφέρεται από τον Πολύβιο¹³, να είχε στηθεί εμπρός από το σπήλαιο, στην Πλατεία.

Ίσως ακόμη, ο χώρος αυτός έξω από το σπήλαιο, όπου ετελούντο διάφο-



77. Ο εξωτερικός χώρος. Η Πλατεία.

12. Μαρινάτος 1956-57, 250-251, Έργον 1956, 109-110.

13. Πολύβιος XVIII, 24. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VII. Οι επιγραφές.



78. Λίθινη τράπεζα προσφορών στην Πλατεία.

ρες πράξεις, να είναι ο ναός που αναφέρεται στους *Κρήτες* του Ευριπίδη¹⁴ και το “ιερόν”. Στους *Νόμους* του Πλάτωνα αναφέρεται “ἄντρον καὶ ἱερόν”¹⁵.

Εμπρός από την είσοδο του σπηλαίου το 1984¹⁶ περισυλλέχθηκαν τα εξής αντικείμενα που είχαν παραμείνει από τις παλαιότερες ανασκαφές: Λίθινη ορθογώνια τράπεζα με κοιλότητα (εικ. 78), ένας πέτρινος κρίκος πρασίνου χρώματος, ένα τμήμα πήλινου ποδιού γεωμετρικού σκεύους με γραπτή διακόσμηση, τετραγωνικής τομής, ένα τμήμα πήλινου δίσκου προσφοράς, του οποίου σώζεται τμήμα του περιχειλώματος και της βάσης με αποτύπωμα δακτύλου, καθώς και όστρακο με δυσδιάκριτη παράσταση ανδρικής μορφής. Τέλος, στον ίδιο χώρο συλλέχθηκαν χάλκινα ελάσματα, το ένα με διακόσμηση εγχάρακτων γραμμών και ομόκεντρων κύκλων και το άλλο με εγχάρακτη διακόσμηση, πιθανώς φτερού πτηνού (βλ. στα σχετικά κεφάλαια στον τόμο Β'). Στο πλάτωμα ανατολικά του σπηλαίου βρέθηκαν δύο τεμάχια ακατέργαστου στεατίτη, το ένα χρώματος καστανόμαυρου, καθώς και τμήμα χάλκινου παχέος ελάσματος, που σώζει τμήμα παρυφής.

Ο λίθινος βωμός (εικ. 79-81)

Στην Πλατεία, ΝΑ της εισόδου του σπηλαίου, βρίσκεται μεγάλος βωμός σκαλισμένος στον βράχο. Πρόκειται για μεγάλο ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο βωμό κατασκευασμένο από ριζωμένο ασβεστολιθικό ογκόλιθο που προφανώς είχε κατολισθήσει. Έχει προσανατολισμό από Ανατολή σε Δύση, κατά μήκος του άξονα της Κεντρικής Αίθουσας του σπηλαίου. Έχει μήκος 4,80-4,90 μ., πλάτος 1,90 μ. και ύψος 0,77-0,90 μ. Ο όγκος του έχει υπολογιστεί ότι είναι 8,50 κυβ. μ. Τον κύριο όγκο περιβάλλει ζώνη λαξευμένη στον ίδιο ασβεστολιθικό ογκόλιθο, διαβρωμένη σε πολλά σημεία, πλάτους

14. Ευριπίδης *Κρήτες*, F 472.

15. Πλάτων, *Νόμοι* I, 625B.

16. Σακελλαράκης 1984, 592.



79-81. Ο λίθινος βωμός από Β. και από ΝΑ.

στον Βορρά και τον Νότο 1,30 μ., στην Ανατολή 1,45 και τη Δύση 1,40 μ. Το ύψος της βάσης του κυρίως βωμού από το δάπεδο είναι 3,10 μ. Ο Μαρινάτος στο ημερολόγιό του γράφει ότι η ανώτατη βαθμίδα προσόδου στον βωμό θα ήταν λαξευτή, ενώ οι κατώτερες θα ήταν “κτισταί”. Το μέγεθος του βωμού υποδηλώνει την ταυτόχρονη θυσία πολλών – και ίσως των μεγαλύτερων – ζώων που από φιλολογικές πηγές είναι γνωστές ως *εκατόμβες*. Στην ανασκαφή του F. Halbherr βρέθηκαν γύρω από τον βωμό πλήθος οστών ζώων. Είναι προφανές ότι μερικές από τις τελετουργίες γίνονταν έξω από το σπήλαιο στον βωμό αυτόν. Υπαίθριος λίθινος βωμός με βαθμίδες και μαύρα λιπαρά κατάλοιπα υπάρχει και στη Σύμη, ιερό που λειτουργεί στην Αρχαϊκή περίοδο¹⁷, αλλά η άσκηση υπαίθριας λατρείας γινόταν και πριν από τη Γεωμετρική περίοδο¹⁸. Τα ευρήματα και εκεί, όπως και στο Ιδαίο, είναι ανάμεικτα, παλαιότερα και νεότερα¹⁹.

Υπάρχει και άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο του εξωτερικού του σπηλαίου: Ο Θεόφραστος αναφέρει ότι εμπρός από το στόμιο του σπηλαίου εφύετο *αίγειρος κάρπιμος*, δηλαδή που έδινε καρπούς. Για μία ιτιά αντί αιγείου μιλάει και ο Πλίνιος²⁰. Ο Μαρινάτος αναφέρει το 1956 μίαν *άχερδο*, δηλαδή μία αγριαπιδιά, ίσως αυτή που υπάρχει ακόμη. Η αναφορά ενός δένδρου στο στόμιο του σπηλαίου σχετίζεται πιθανώς με τα αναθήματα που ήλθαν στο φως εκεί, στην ανασκαφή των Ιταλών και μάλιστα οι περίφημες χάλκινες ασπίδες. Είναι γνωστό από τους θρησκευτολόγους, εθνολόγους και λαογράφους ότι, από τα Προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα, σε πολλά μέρη του κόσμου, και μάλιστα στην Κρήτη, οι πιστοί κρεμούσαν και κρεμούν ποικίλα αναθήματα σε δένδρα, όπως γνωρίζουμε από αφιερώματα στο ιερό του *Ερμή Κεδρίτη* στη Σύμη Βιάννου²¹. Άλλωστε, η ασπίδα που βρέθηκε το 1984 στην Κεντρική Αίθουσα φαίνεται, από τη φορά που είχε βρεθεί, ότι είχε πέσει ή κυλήσει από υψηλότερα²².

Βάσεις αγαλμάτων (εικ. 82)

Βορειοανατολικά του πλατώματος 70 μ. από τον βωμό και στο υψηλότερο σημείο της περιφέρειας του χώρου επισημάνθηκε από τον Fabricius²³ και εξετάστηκε από τον Ξανθουδίδη το 1917²⁴ αλλά και τον Μαρινάτο²⁵ έξαρμα για τη στήριξη των αναθημάτων (των αγαλμάτων προφανώς), στην περιφέρεια του οποίου υπάρχουν δύο λίθοι που συνανήκουν και αποτελούν λίθινη βάση. Ο ένας λίθος έχει υποδοχές στο σχήμα πελμάτων ενώ υπάρχουν

17. Λεμπέση 1981, 10.

18. Λεμπέση 1981, 13.

19. Λεμπέση 1981, 16.

20. Βλ. πιο πάνω κεφ. Β, Ι. Φυσικό περιβάλλον.

21. Σύμη Ι 1985, 73, Λεμπέση 1981, 4.

22. Σακελλαράκης 1984, 537 κε. εικ. 2, πίν. 241α.

23. Fabricius 1885, 61.

24. Ξανθουδίδης 1918, 23.

25. Μαρινάτος-Ημερολόγιο, 23 Αυγούστου 1956.



82. Βάσεις αγαλμάτων στα ΒΑ της εισόδου του σπηλαίου και 70 μ. από τον βωμό.

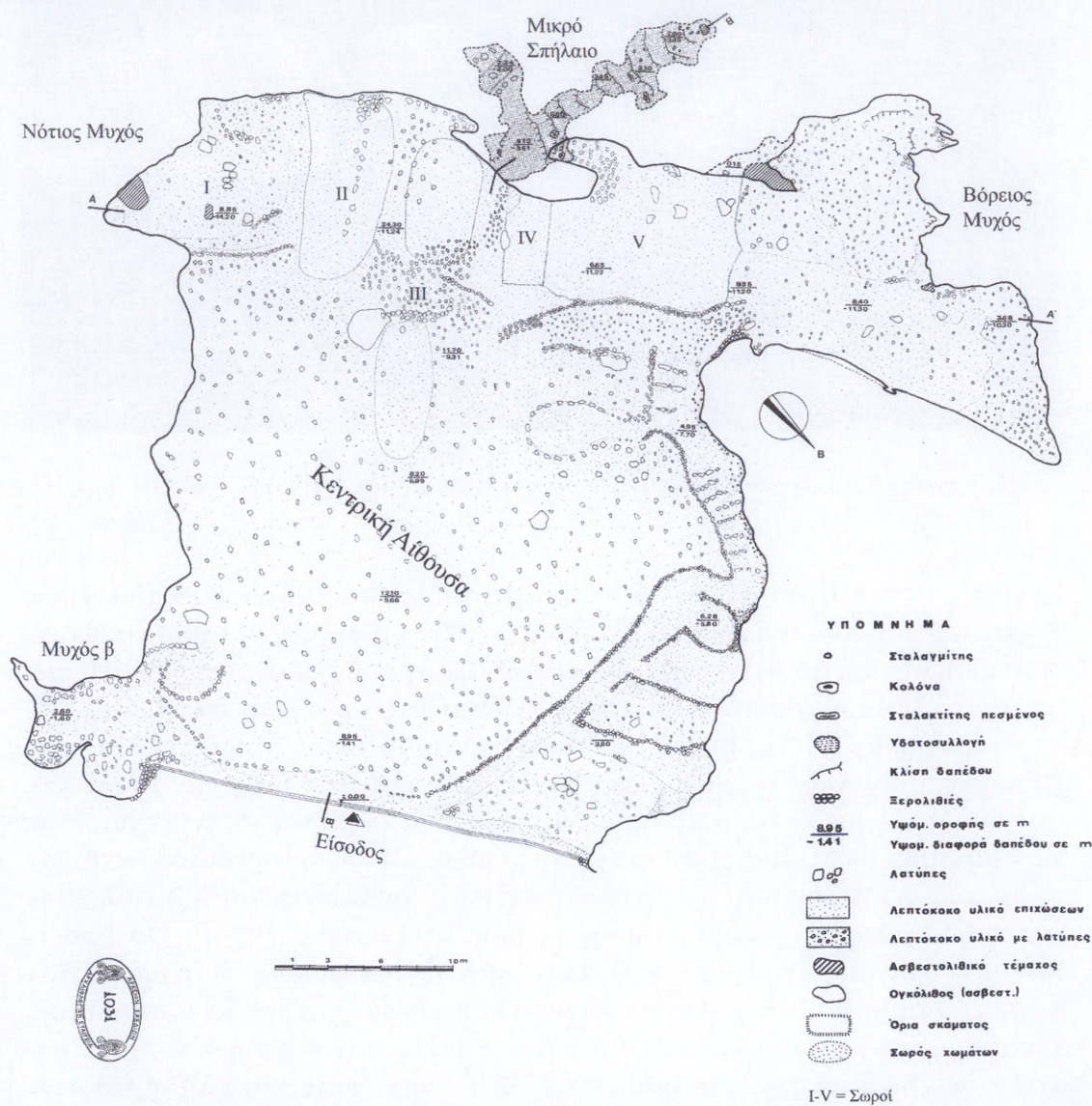
εγκοπές ενώσεως μολύβδου, δύο από τις οποίες διαθέτουν βαθμίδα. Κατά την τελευταία ανασκαφή Σακελλαράκη, έγιναν μετρήσεις και παρατηρήσεις που οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα²⁶. Προφανώς αποτελούν βάσεις μεγάλων χαλκών αγαλμάτων, τα οποία έβλεπαν στο οροπέδιο της Νίδας. Από τις παρατηρήσεις στις βάσεις και στον κεντρικό όγκο στήριξης, που έχει τέσσερις παραλληλόγραμμες υποδοχές, φαίνεται ότι υπήρχαν υποδοχές για δύο αγάλματα που ίσως συγκροτούσαν ένα σύμπλεγμα. Στην πρόσθια και οπίσθια όψη υπάρχουν ανά δύο αναβαθμοί. Από τις διαστάσεις του πέλματος συμπεραίνεται ότι τα αγάλματα θα είχαν ύψος περί τα 2,20-2,30 μ. Λεπτομερής μελέτη έγινε από τον Γ. Σακελλαράκη το 1984²⁷. Θα αποτελούσαν, την περίοδο που στήθηκαν, μία μεγαλοπρεπή εισαγωγή στον χώρο, η οποία θα διευκόλυνε τους επισκέπτες και για τον εντοπισμό από μακριά του ιερού σπηλαίου, που χάνεται μέσα στο αυχμηρό τοπίο. Στον χώρο των βάσεων των αγαλμάτων το 1984²⁸ βρέθηκαν και άλλοι λίθοι με αύλακες, αλλά και μικρότερα κομμάτια, όπως ένα μεγάλο πήλινο πλακίδιο, όστρακα λύχνων, λίγα τμήματα αγγείων και ένα τμήμα πυρήνα πυριτόλιθου.

26. Βλ. παρατηρήσεις και λεπτομερείς διαστάσεις σε Σακελλαράκης 1983, 427, 442, Σακελλαράκης 1984, 589-592.

27. Αναφορά σε Σακελλαράκης 1983, 427,

442, πλήρεις μετρήσεις -1984, 589-591.

28. Βλ. σε Σακελλαράκης 1984, 589, πλήρης περιγραφή και διαστάσεις.



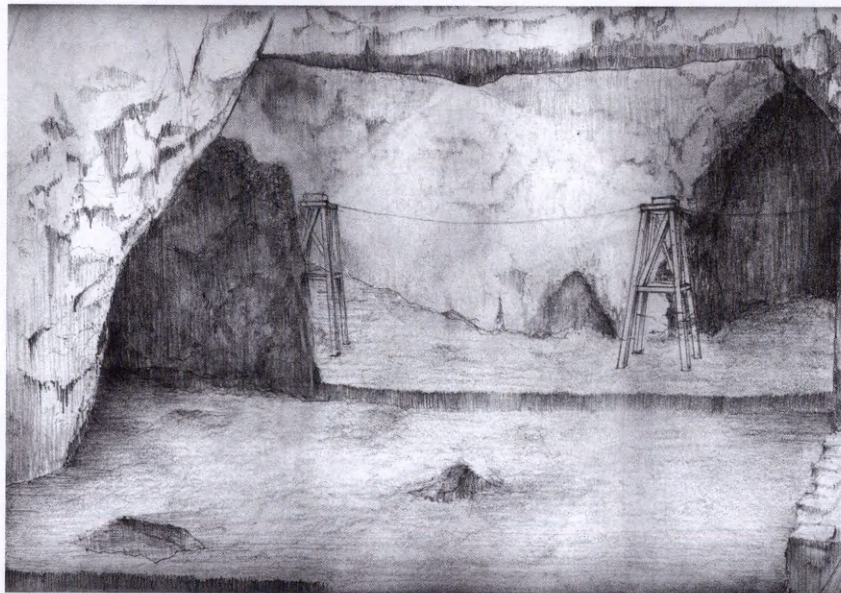
83. Κάτοψη του εσωτερικού του σπηλαίου.

2. Το εσωτερικό του σπηλαίου (εικ. 83)

Η διαμόρφωση του εξωτερικού χώρου δίνει σαφώς την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα οργανωμένο ιερό. Το εσωτερικό με τις ποικίλες τεχνητές διαμορφώσεις του ενισχύει την άποψη αυτή (εικ. 84).

Η είσοδος στο σπήλαιο, στραμμένη προς την Ανατολή, έχει πλάτος 25 μ. και ύψος 16 μ. Αμέσως μετά την είσοδο, το δάπεδο παρουσιάζει κλίση 25 μοιρών.

Το κυρίως σπήλαιο του οποίου το εσωτερικό έχει μήκος 57,2 και πλάτος 46,05 μ., ενώ το ύψος του είναι 21-24 μ., χωρίζεται σε τρία μέρη: Σε μία μεγάλη, κύρια, σχεδόν ορθογώνια, Κεντρική Αίθουσα (εικ. 85-86) και



84. Σχέδιο του εσωτερικού χώρου από τον Dalibor Vesely.



85. Άποψη της Κεντρικής Αίθουσας.

σε δύο μικρότερων διαστάσεων Μυχούς, τον μεγαλύτερο δεξιά και προς τον Βορρά, τον Βόρειο Μυχό (εικ. 87), και τον δεύτερο και μικρότερο προς Νότο, τον Νότιο Μυχό (εικ. 88). Σχεδόν απέναντι από την είσοδο βρίσκεται στα δυτικά τοιχώματα του σπηλαιού και σε ύψος 8,5 μ. μία τριμερής κόγχη, το λεγόμενο Μικρό Σπήλαιο. Τέλος, ένας μικρός, αλλά άξιος μνείας λόγω των σημαντικότερων ευρημάτων του, μυχός βρίσκεται αμέσως αριστερά από την είσοδο του σπηλαιού και αναφέρεται ως Μυχός Β (εικ. 89)²⁹.



86. Άποψη της Κεντρικής Αίθουσας.



87. Ο Βόρειος Μυχός.

29. Σακελλαράκης 1984, 584 κε.



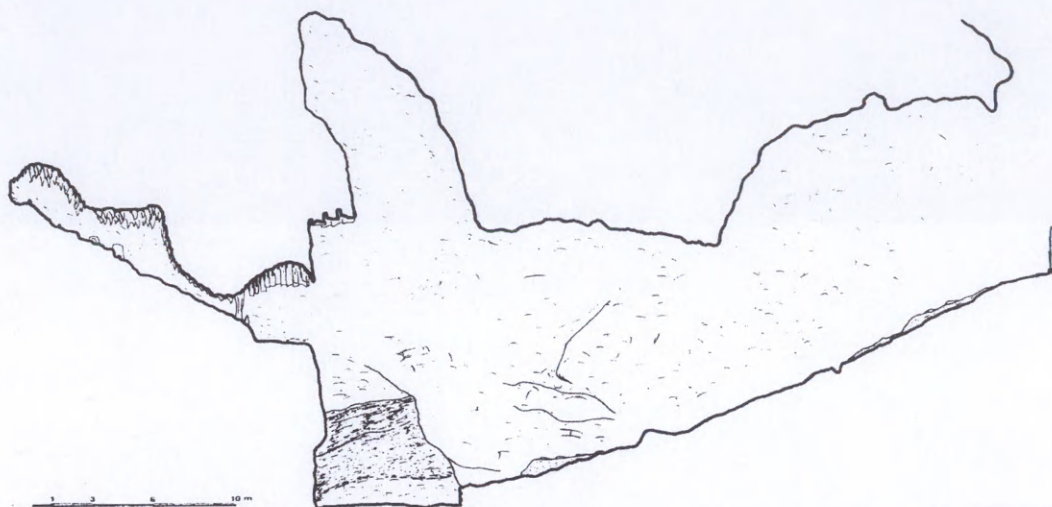
88. Ο Νότιος Μυχός.



89. Ο Μυχός Β, αμέσως αριστερά από την είσοδο του σπηλαίου.

Η Κεντρική Αίθουσα

Η Κεντρική Αίθουσα έχει σε κάτοψη μήκος 36 μ. και με την κεκλιμένη διαδρομή, κλίσης 25 μοιρών περίπου από το άνοιγμα μέχρι το βάθος, 41 μ. Το μέγιστο πλάτος της είναι 34 μ. και το ελάχιστο 26 μ. Το μέγιστο ύψος από το δάπεδο στο βάθος είναι 24 μ. και το ελάχιστο στην είσοδο 9,30 μ. (εικ. 90, βλ. και εικ. 56 και 83). Πρέπει να σημειωθεί ότι είναι πιθανό το σπήλαιο να είναι μεγαλύτερο και να έχουν επιχωσθεί κάποια τμήματά του, ακόμη και από βράχους που κατέπεσαν. Στην κορυφή της αίθουσας υπάρχουν κατά περιοχές “έγκοιλα”, ενώ σε διάφορα σημεία των τοιχωμάτων υπάρχει λιθωματικό υλικό σε σωληνοειδή μορφή ή σαν καταρράκτες³⁰.



90. Τομή του Ιδαίου Αντρου από Ανατολή προς Δύση.

Είναι χαρακτηριστικό ότι αρχαιολογικά ευρήματα έγιναν σε διάφορα σημεία της περιφέρειας της Κεντρικής Αίθουσας, σε έναν μυχό υψηλά αμέσως μετά την είσοδο, νότια και αριστερά, στον Μυχό Β, σε μία κόγχη δεξιά στα τοιχώματα του Βόρειου Μυχού αλλά και πίσω από πεσμένους βράχους στο δυτικό τοίχωμα της Κεντρικής Αίθουσας, προς τα βόρεια και δεξιά. Στην Κεντρική Αίθουσα αποκαλύφθηκε τοίχος και σωροί μαύρων λιπαρών χωμάτων μέσα στα οποία βρέθηκαν χρυσά αφιερώματα, αντικείμενα από φαγεντιανή, ελεφάντινα, κυρίως χάλκινα, ασπίδες, αγγεία, ειδώλια, θραύσματα λεβήτων, πήλινοι “ναΐσκοι”, υποστάτες, στρεπτές “ωτογλυφίδες” –ή σπάτουλες. Τα περισσότερα βρέθηκαν ανακατεμένα χρονικά, προφανώς από τις ανασκαφές, όταν το σπήλαιο ήταν σκοτεινό και ο ένας έσκαβε τα χώματα του άλλου. Ο Μαρινάτος “έθαψε”, σύμφωνα με το ημερολόγιό του,

30. Πλατάκης 1965, 17.

θραύσματα σε λάκκο νότια του “τοιχού”. Ο τοίχος ίσως αποτελούσε, όπως θα φανεί πιο κάτω, ένα τμήμα του βωμού. Βωμός σε σχήμα πλατιού τοίχου με μαύρο λιπαρό χώμα³¹ βρέθηκε στη Σύμη, που χρησιμοποιήθηκε από την ΠΓ και τη Γεωμετρική περίοδο.

Η συστηματική ανασκαφή Σακελλαράκη των ετών 1983-1986 μέσα στο σπήλαιο³²

Είναι σκόπιμο να σημειωθούν, γράφει ο Γ. Σακελλαράκης το 1985³³, οι δυσκολίες της ανασκαφικής έρευνας του Ίδαίου Άντρου, όχι μόνον για το ύψος των 1.500 μ. και την απόσταση των 20 χλμ. από τον πλησιέστερο κατοικημένο τόπο, τα Ανώγεια, αλλά και για τις ιδιομορφίες που παρουσιάζονται³⁴ καθημερινά στην αρχαιολογική-ιστορική-θρησκευολογική-γεωλογική-σπηλαιολογική αυτήν έρευνα, π.χ. με την απομάκρυνση τέτοιων όγκων επίχωσης (εικ. 91), ακόμη και με τη διάλυση τεράστιων βράχων που κατολήσθησαν στους αιώνες, ένας από τους οποίους διαλύθηκε το 1985 (εικ. 92) και υπολογίστηκε ότι ζύγιζε συνολικά πέντε τόνους. Δεν ήταν, επίσης, εύκολη εργασία το κλείσιμο του τεράστιου ανοίγματος του σπηλαίου, όχι μόνον για λόγους ασφάλειας αλλά ακόμη και για να αποφευχθεί η είσοδος του χιονιού, με υπερμεγέθεις ξύλινους στύλους της ΔΕΗ (εικ. 61), τους οποίους, όμως, οι ισχυροί άνεμοι πέταξαν σε μεγάλη απόσταση πολύ σύντομα. Ωστόσο, χαρακτηριστικό ότι όλες αυτές οι δυσκολίες αντιμετωπίστηκαν με εξαιρετική επιτυχία με τη σκληρή εργασία, τον μόχθο και την αφοσίωση όχι μόνον των



91. Προσπάθεια απομάκρυνσης των βράχων της επίχωσης.



92. Ο τεράστιος βράχος βάρους πέντε τόνων.

31. Λεμπέση 1981, 12.

32. Για λεπτομερή και εκτενή έκθεση της ανασκαφής Σακελλαράκη βλ. Έργον 1983, -1984, -1985, -1986, Σακελλαράκης

1983, -1984, -1985, -1986.

33. Έργον 1985, 83.

34. Έργον 1985, 83.



93. Η Κεντρική Αίθουσα γεμάτη χιόνι τον Αύγουστο.

Ανωγειανών εργατών, αλλά και ολόκληρου του τεχνικού, φυλακτικού και επιστημονικού προσωπικού. Το ενδιαφέρον των κατοίκων της περιοχής δηλώνεται και από αθρόες παραδόσεις αρχαίων που είχαν βρεθεί παλαιότερα, όπως π.χ. ενός σημαντικότερου ελεφάντινου έργου σε σχήμα δύο ολόγλυφων αντίκωπων μορφών³⁵, που είχε βρεθεί από ιδιώτη στη δεκαετία του '60 και εφέτος (1985) παραδόθηκε στο Μουσείο Ηρακλείου.

Στις πρώτες ανασκαφικές περιόδους (1982-1983) της νέας έρευνας της Αρχαιολογικής Εταιρείας³⁶ είχε αφαιρεθεί το μεγαλύτερο τμήμα των διαταραγμένων στρωμάτων από τις παλαιότερες ανασκαφές του 1885 και του 1956³⁷, αλλά και από τις λαθρανασκαφές και αναμοχλεύσεις των βοσκών και των διαφόρων επισκεπτών στην Κεντρική Αίθουσα, τον Νότιο και τον Βόρειο Μυχό. Στη νοτιοδυτική κλιτύ της Κεντρικής Αίθουσας³⁸ είχε ήδη διαπιστωθεί η ύπαρξη αδιατάρακτης ρωμαϊκής επίχωσης, ενώ στο δυτικό τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας δημιουργήθηκε ισόπεδο 400 περίπου τ.μ., το οποίο είχε χωριστεί ενωρίς σε κανάβους. Στον Βόρειο Μυχό αποκαλύφθηκαν διαταραγμένα ρωμαϊκά στρώματα, ανάμεικτα με υλικό παλαιότερων χρόνων, ιδιαίτερα της Νεολιθικής εποχής. Οι μεγάλης κλίμακας αυτές

35. Έργον 1985, εικ. 110, Σακελλαράκης 1984, 593 πίν. 249γ. Βλ. τόμ. Β', κεφ. V. Αντικείμενα από ελεφαντόδοντο.

36. Έργον 1986, 141.

37. Βλ. σε άλλο σημείο πιο κάτω για τους Σωρούς με λεπτομερείς περιγραφές, όπως αναφέρονται σε Σακελλαράκης 1983 και -1984.

38. Έργον 1986, 142.

εργασίες προετοίμασαν, λοιπόν, στους χώρους που αναφέρθηκαν, την ανασκαφική έρευνα της Εταιρείας, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη συστηματική ανασκαφή αδιατάρακτων στρωμάτων του Ίδαίου Άντρου, εκατό χρόνια μετά από την πρώτη ανασκαφή του Halbherr.

Η ανασκαφή της δεκαετίας του 1980, που υπήρξε πολλές φορές δυσχερής όπως αυτή του 1983, όταν στις 18 Αυγούστου, αν και το χιόνι έφθανε τα 4 μ. (εικ. 93) στην Κεντρική Αίθουσα³⁹, έδωσε πλούσια ευρήματα λόγω της τεχνικής υποδομής. Από την άποψη της υποδομής, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, πρέπει να αναφερθεί η δημιουργία αναβατορίου, αρχικά ξύλινου και αργότερα με ράγες (εικ. 94), που προμηθευτήκαμε από τον ΟΣΕ. Ο φωτισμός έγινε με γεννήτρια ισχύος 7 kw που με πολλούς προβολείς στον χώρο βοήθησε στην καλύτερη διερεύνηση των Σωρών και των νέων άσκαφων τμημάτων. Σημαντικός, επίσης, υπήρξε ο χωρισμός του κεντρικού τμήματος σε κανάβους, 1x1 μ., σε συνολική έκταση 102 τ.μ. και σε βάθος 0,30 μ. για την προσεκτικότερη παρακολούθηση της στρωματογραφίας. Από τα πλούσια ευρήματα πρέπει να αναφερθούν ιδιαίτερα κάποια που συνδέονται με αυτά του 1884. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα ελε-



94. Πολύτιμη η τεχνική βοήθεια που προσέφερε το αναβατόριο.

39. Έργον 1983, 93, Σακελλαράκης 1983, 451 πίν. 266-267.

φάντινο πώμα με αρ. ΜΗ 73 των παλαιών ανασκαφών που συγκολλήθηκε με ένδεκα νέα κομμάτια. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ιδιαίτερα το πλήθος των ελεφάντινων έργων που έρχονται από την Ανατολή, όπως θα φανεί στην εξέταση του υλικού (εικ. 95). Πλήθος είναι οι ελεφάντινοι και οστέινοι οφθαλμοί, που γνωρίζουμε και από άλλες ελληνικές ανασκαφές, καθώς και ελληνικά ελεφαντουργήματα, όπως το ανώτερο τμήμα περόνης με δύο αντωπές γυναικείες κεφαλές. Τα μεταλλικά αντικείμενα και τα χάλκινα

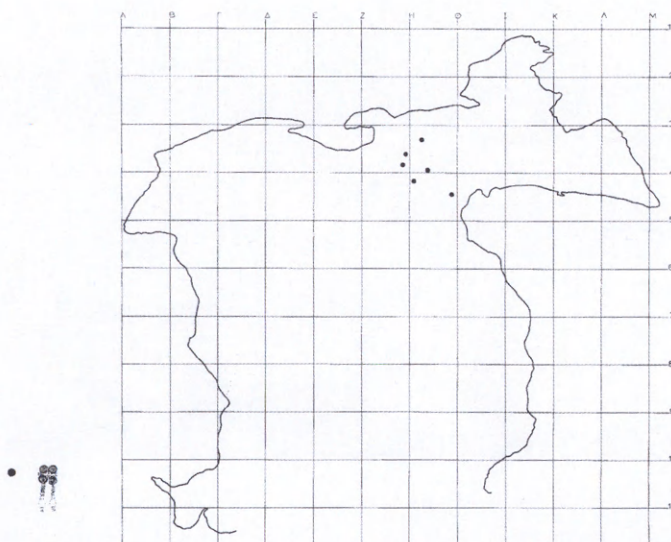


95. Πλήθος ελεφάντινων έργων που έρχονται από την Ανατολή.

ελάσματα, όπως τα πιο σημαντικά ευρήματα, βρέθηκαν στα μαύρα χώματα του τεράστιου “βωμού τέφρας”. Αξίζει να αναφερθεί, επίσης, η εύρεση και πολλών χάλκινων κομματιών από μεγάλα αγάλματα, ένα μεγάλο πόδι από ρωμαϊκό πήλινο άγαλμα⁴⁰ αλλά και αντικείμενα, όπως κεφάλι γραπτού ειδωλίου με οφθαλμούς από φαγεντιανή⁴¹ (εικ. 96, 97).



96-97. Διασπορά
χρυσών
κοσμημάτων.



40. Σακελλαράκης 1983, 481 πίν. 275.

41. Η θέση και οι συνθήκες ανεύρεσης αναφέρονται λεπτομερώς στα ΠΑΕ και το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας των ετών 1983-86. Η παραπομπή εδώ στην περιληπτικότερη έκθεση της ανασκαφής στο

Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας οφείλεται στο ότι όλα τα στοιχεία δίνονται στα ΠΑΕ και η επανάληψη θα ήταν χωρίς λόγο. Η διαπραγμάτευση του υλικού γίνεται στις οικείες θέσεις.

Οι Σωροί I-V

Στην Κεντρική Αίθουσα αφαιρέθηκαν σωροί χώματος από παλαιές ανασκαφές, συγκεκριμένα από τους Σωρούς, (βλ. εικ. 83) που βρίσκονται στο κεντρικό και νοτιότερο τμήμα του σπηλαίου. Ο Σωρός I βρισκόταν στον Νότιο Μυχό⁴². Ο Σωρός II έφραζε το βόρειο τμήμα της εισόδου του Νότιου Μυχού⁴³. Ο Σωρός III βρισκόταν στο ΝΔ τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας με κατεύθυνση από ανατολικά προς τα δυτικά⁴⁴ και οι Σωροί IV⁴⁵ και V⁴⁶ στην Κεντρική Αίθουσα (εικ. 98, 99).

Το 1983 ερευνήθηκε ο Σωρός IV, σε απόσταση 1,50 μ. από τον Σωρό V, που ήταν πλούσιος σε ευρήματα από διάφορες ύλες. Αν και σε διαταραγμένα στρώματα, απέδωσε μερικά από τα χαρακτηριστικά ευρήματα του σπηλαίου, όπως, π.χ., μινωικό σφραγιδόλιθο από σάρδιο με παράσταση δύο ζώων⁴⁷, ελεφάντινο πλακίδιο με σπείρες, πόδια ελεφάντινων ζώων⁴⁸, όστρακα κλασικών χρόνων⁴⁹, τμήμα ρύγχους χυτού λέοντα, χάλκινες βλεφαρίδες⁵⁰, περόνες και άλλα χάλκινα⁵¹, τμήμα πήλινου ανθρωπομορφικού αγγείου με δήλωση των οφθαλμών από χάνδρα φαγεντιανής⁵². Μεταξύ του



98-99. Οι Σωροί στην Κεντρική Αίθουσα.

- 42. Σακελλαράκης 1983, 434.
- 43. Σακελλαράκης 1983, 451, 459.
- 44. Σακελλαράκης 1984, 526, 540-546.
- 45. Σακελλαράκης 1983, 460.
- 46. Σακελλαράκης 1983, 465.
- 47. Σακελλαράκης 1983, 462 εικ. 5α.
- 48. Σακελλαράκης 1983, 462 εικ. 5γ.
- 49. Σακελλαράκης 1983, 460.
- 50. Σακελλαράκης 1983, 464.
- 51. Σακελλαράκης 1983, 463.
- 52. Σακελλαράκης 1983, 462 πίν. 272β.



πλήθους των ευρημάτων χαρακτηριστική είναι χρυσή κεφαλή με κοκκίδωση⁵³, περίτεχνες χρυσές σπειροειδείς χάνδρες με κρεμάμενα ρόδια⁵⁴, σιδερένιο ρωμαϊκό δακτυλίδι με παράσταση ζεύγους μορφών σε ένθετο δακτυλιόλιθο⁵⁵, κατώτερο τμήμα ελεφάντινου ριπιδίου που σώζει πόδια γυναικείας μορφής⁵⁶, ελεφάντινο τμήμα πυξίδας που συγκολλήθηκε με άλλα κομμάτια της ανασκαφής του 1885⁵⁷. Βρέθηκαν επίσης στις έρευνες του 1983-1985 χάνδρες από διάφορες ύλες: ελεφαντόδοντο, φαγεντιανή, ορεία κρύσταλλο και ημιπολύτιμες ύλες⁵⁸, αλλά και κεραμικά ευρήματα όλων των περιόδων⁵⁹.

Το 1983 διερευνήθηκε ο Σωρός V που βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία της Κεντρικής Αίθουσας ανάμεσα στον Σωρό IV και τον Βόρειο Μυχό. Ο Σωρός V εκτεινόταν δυτικά μέχρι τα δυτικά τοιχώματα του σπηλαίου και ανατολικά μέχρι σχεδόν τις ανατολικές παρυφές του Βόρειου Μυχού και ανασκάφηκε σε τρία στρώματα, καθώς και το επίπεδο κάτω από τους Σωρούς IV και V⁶⁰. Πολυάριθμα ήταν τα χρυσά ελάσματα (εικ. 100) και τα κοσμήματα των νέων ανασκαφών από τον Σωρό V, όπως μία χρυσή περό-



100. Χρυσά κοσμήματα και ελάσματα.

53. Σακελλαράκης 1983, 465 πίν. 272α.

54. Σακελλαράκης 1983, πίν. 272γ.

55. Σακελλαράκης 1983, 469 πίν. 271α.

56. Σακελλαράκης 1983, 464 πίν. 271β.

57. Σακελλαράκης 1983, 477 πίν. 271γ.

58. Σακελλαράκης 1983, 465 κ.α. πίν. 277β.

59. Σακελλαράκης 1983, πίν. 278 α,β.

60. Σακελλαράκης 1983, 465-481.

νη⁶¹, ασημένιο νόμισμα της Ρόδου, του 2ου αι. π.Χ.⁶², ένα χάλκινο μινωικό ειδώλιο⁶³, ζώδιο χάλκινο⁶⁴, τμήματα από σκεύος terra sigillata⁶⁵, πήλινο πέλμα φυσικού μεγέθους⁶⁶. Μία περόνη με απόδοση δύο αντίνωτων γυναικείων κεφαλών⁶⁷ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της αρχαϊκής κομψότητας. Από τα πιο σπουδαία ευρήματα είναι σειρά ελεφάντινων σφραγίδων του 8ου αι. π.Χ.⁶⁸, που δηλώνει την ανάπτυξη των κρητικών εργαστηρίων την περίοδο αυτήν⁶⁹.

Το 1984 ανασκάφηκαν οι Σωροί IV-V σε δέκα λωρίδες⁷⁰. Κάτω από τους Σωρούς IV και V των παλαιών ανασκαφών ήλθε στο φως το αρχαιότερο αδιατάρακτο στρώμα με χαρακτηριστικό παράδειγμα ακέραιη οφθαλμωτή πρόχου, MM ΙΑ χρόνων (εικ. 101, 102)⁷¹. Αδιατάρακτο στρώμα βρέθηκε και στον ισόπεδο χώρο, στο ΒΔ τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας, στο σημείο εισόδου στον Βόρειο Μυχό (εικ. 102)⁷². Το 1984, στη μέση σχεδόν της



101. Ακέραιη οφθαλμωτή πρόχους από αδιατάρακτο στρώμα.

61. Σακελλαράκης 1983, πίν. 273δ.

62. Σακελλαράκης 1983, πίν. 273β.

63. Σακελλαράκης 1983, 469 πίν. 273α.

64. Σακελλαράκης 1983, 476 πίν. 275α.

65. Σακελλαράκης 1983, 473 πίν. 273ε-στ.

66. Σακελλαράκης 1983, 481 πίν. 475γ.

67. Σακελλαράκης 1983, 466 πίν. 272δ.

68. Σακελλαράκης 1983, πίν. 275β.

69. Βλ. πιο κάτω στα ειδικά κεφάλαια.

70. Σακελλαράκης 1984, 526-583.

71. Έργον 1984, 108, Σακελλαράκης 1984, 572 πίν. 250α.

72. Έργον 1986, 144.



102. Αδιατάρακτο στρώμα μινωικών χρόνων στο εσωτερικό του σπηλαίου.

Κεντρικής Αίθουσας, στο ΝΑ τμήμα (λωρίδα 4), κάτω από στρώμα πεσμένων λίθων και βράχων, πάχους 10 μ., σημαντική ήταν η ανεύρεση χάλκινης ασπίδας. Πρόκειται για την πρώτη χάλκινη ασπίδα (εικ. 58-59) της οποίας γνωρίζουμε την ακριβή θέση⁷³. Η ασπίδα, που χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ., βρέθηκε άριστα διατηρημένη και κοσμεύεται με τέσσερις γρύπες και επτά σφίγγες σε ζώνη⁷⁴. Σημειώνεται ακόμη ότι κοντά στην ασπίδα βρέθηκε χάλκινο νόμισμα του πραίτορα της Κυρηναϊκής Lollius (1ος αι. π.Χ.)⁷⁵.

Κάτω από τους Σωρούς IV και V βρέθηκε ενεπίγραφο όστρακο χείλους μεγάλου αγγείου με επιγραφή Ι ΙΟΛ⁷⁶ μαζί με ρωμαϊκούς λύχνους, χάνδρες ήλεκτρου, τμήματα ελεφάντινων πυξίδων, ελεφάντινους οφθαλμούς, και με οφιανούς. Στον Σωρό V βρέθηκε και μία από τις ελεφάντινες γεωμετρικές σφραγίδες με παράσταση ιππέα⁷⁷.

Στα διαταραγμένα στρώματα της Κεντρικής Αίθουσας, το 1984 βρέθηκαν και πάλι, συχνά ανάμεικτα, μέγα πλήθος όχι μόνον από μεταλλικά αντικείμενα διάφορων χρόνων -χρυσά, αργυρά, χάλκινα, σιδερένια, μολύβδινα- αλλά και από πολλές άλλες ύλες, όπως λίθο, οφιανό, πυριτόλιθο,

73. Σακελλαράκης 1984, 537-540 εικ. 2 πίν. 241β.

74. Βλ. τόμ. Β', κεφ. II, 1. Τα χάλκινα. ΠΑΕ 1984, 537 πίν. 241β εικ. 2.

75. Σακελλαράκης 1984, 540 πίν. 243β.

76. Σακελλαράκης 1983, 481.

77. Σακελλαράκης 1983, 478 πίν. 275γ.

ορεία κρύσταλλο, φαγεντιανή, γυαλί, ήλεκτρο κ.λπ., καθώς και διαφόρων ειδών αντικείμενα, ειδώλια, αγγεία και σκεύη, κοσμήματα, ανάμεσα στα οποία και πολλά δακτυλίδια (εικ. 103), σφραγίδες, νομίσματα, πόρπες⁷⁸, στρεπτές ράβδοι⁷⁹.

Στο ενιαίο στρώμα των Σωρών IV και V βρέθηκαν τμήματα ελεφάντινου επίπλου με διακόσμηση⁸⁰ κ.λπ., που εξετάζονται συστηματικά στα ειδικά κεφάλαια. Εξαιρετικά σημαντικό μεταξύ των ευρημάτων των Σωρών αυτών της Κεντρικής Αίθουσας είναι διπλό κέρας καθοσίωσης ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου, που συγκολλήθηκε με κομμάτια της ανασκαφής του 1956⁸¹. Πολλά ευρήματα έχουν ενδιαφέρον όχι μόνον καθ' εαυτά, αλλά γιατί συνανήκουν σε παλαιότερα ευρήματα, όπως οι νέες χάνδρες ενός περίτεχνου χρυσού περιδεραιού με σπείρες και ρόδια⁸², ή συγκολλούνται. Γνωστότατα ευρήματα των παλαιών ανασκαφών, όπως το σπουδαίο ελεφάντινο ζωομορφικό σκεύος, το πόδι του οποίου (με τη χαμηλή αρίθμηση του Μουσείου Ηρακλείου), είχε βρεθεί στην ανασκαφή του 1885, συνδέεται τώρα με τα νέα ευρήματα και γνωρίζουμε ότι αποδίδει λέοντα⁸³.



103. Ομάδα δακτυλιδιών από την Κεντρική Αίθουσα.

Μοναδική για το Corpus της σφραγίδογλυφίας είναι η σφραγίδα από χαλκηδόνιο με την παράσταση ενός ζώου με το νεογνό του⁸⁴, όχι μόνον για το θέμα, τη σύνθεση και την εκτέλεση, αλλά ακόμη και για το σχήμα, γιατί φαίνεται πως ήταν ένθετη σε δακτυλίδι που χρονολογείται στο τέλος των Μεσομινωικών και στην αρχή των Υστερομινωικών χρόνων. Η ομάδα

78. Σακελλαράκης 1984, 464 πίν. 248γ.

79. Σακελλαράκης 1984, 563 πίν. 248β.

80. Σακελλαράκης 1984, 553 πίν. 245β.

81. Σακελλαράκης 1983, 469, Έργον 1985, 82, Έργον 1987, εικ. 167.

82. Έργον 1984, εικ. 147, Σακελλαράκης

1984, 562, 569 πίν. 247γ.

83. Έργον 1984, εικ. 148, Σακελλαράκης 1984, 559-560 εικ. 6 πίν. 246β. Sakellarakis 1985, εικ. 29.

84. Σακελλαράκης 1984, 554 εικ. 5 και τόμ. Γ, πίν. 122,7.

των βορειοσυριακών ελεφαντουργημάτων πλουτίστηκε με πλήθος από νέα σημαντικότερα έργα, όπως ένα ανάγλυφο κεφάλι, που χρησιμοποιήθηκε ως ένθεση, καλύτερης διατήρησης και από την περίφημη ομάδα της Nimrud στο Βρετανικό Μουσείο⁸⁵. Σημαντικότερο για τη γεωμετρική χρυσοχοΐα, και όχι μόνον της Κρήτης, είναι το κομμάτι του περίτμητου ελάσματος από τον Σωρό ΙΙΙ με την απόδοση δύο αντίκτων, κρανοφόρων μορφών πολεμιστών⁸⁶. Μοναδικό και για τη μικροτεχνική του απόδοση είναι ακόμη ένα περίτμητο, ελεφάντινο όμως, πλακίδιο, ύψους μόλις 5 εκ., από το οποίο σώζεται η κεντρική μορφή μιας πτερωτής “Πότνιας θηρών”, σε συνάφεια, φαίνεται, με δύο ζώα⁸⁷. Πρόκειται για μια ραδινή μορφή που στέκεται όρθια, ντυμένη με περίτεχνο χιτώνα και με την εξεζητημένη κόμμωση της εποχής, που θυμίζει έντονα έργα μνημειώδους πλαστικής. Σπουδαιότερος ιστορικά είναι ο χρυσός στατήρας του Μεγάλου Αλεξάνδρου, που βρέθηκε με σημαντικά αντικείμενα διαφόρων περιόδων στην είσοδο προς τον Βόρειο Μυχό αλλά στο δυτικοκεντρικό τμήμα. Είναι άριστης και πάλι διατήρησης, όπως όλα τα ευρήματα του Ιδαίου Άντρου, με την κεφαλή της Αθηνάς και την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ⁸⁸. Στην πίσω όψη με την παράσταση της Νίκης είναι χαραγμένη η λέξη ΠΟΛΥΡΗΝΙΩΝ, από τη σημαντικότερη πόλη της δυτικής Κρήτης που το αφιέρωσε.

Στον Σωρό ΙΙΙ βρέθηκαν το 1984, μεταξύ άλλων, μινωικό χάλκινο ειδώλιο ζώου⁸⁹, χάλκινα πόδια λεόντων από σκεύη⁹⁰, τμήμα ελεφάντινου ανακεκλιμένου μοσχαριού⁹¹.

Το 1985, έγινε αποκομιδή 700 περίπου κυβικών μέτρων λίθων και χωμάτων από την Κεντρική Αίθουσα και τον Βόρειο Μυχό. Ολοκληρώθηκε έτσι ο βασικός στόχος της πρώτης φάσης του πενταετούς προγράμματος, της βασικά προανασκαφικής, με τη δημιουργία ισόπεδου 400 τετρ. μέτρων περίπου, η μεγαλύτερη επιφάνεια του οποίου καλύπτεται από αδιατάρακτα στρώματα Ρωμαϊκών χρόνων. Έτσι στην επόμενη ανασκαφική φάση άρχισε η ανασκαφή του Ιδαίου Άντρου σε αδιατάρακτα στρώματα, ακριβώς εκατό χρόνια από την ανακάλυψή του και την πρώτη ανασκαφική του διερεύνηση. Τεράστιος ήταν ο αριθμός των ευρημάτων του 1985, χάνδρες περιδεραιών, δακτυλίδια, αγγεία και σκεύη, σφραγίδες, νομίσματα⁹², ειδώλια κ.λπ. Τα ξεχωριστά αυτά ευρήματα διαπραγματευόμαστε στα ειδικά κεφάλαια. Αξίζει εδώ να σημειωθούν δύο από αυτά, μια πρωιμότερη μινωική σφραγίδα⁹³, ίσως ΠΜ ΙΙ χρόνων και ένας μοναδικός, χρυσός τριποδικός λέβητας με λαβές⁹⁴

85. Έργον 1984, 110 εικ. 149, Σακελλαράκης 1984, 562 πίν. 247β.

86. Έργον 1984, 110 εικ. 150, Σακελλαράκης 1984, 546, πίν. 244β.

87. Έργον 1984, εικ. 151, Σακελλαράκης 1984, πίν. 247.

88. Σακελλαράκης 1984, 516 πίν. 239α-β,

Έργον 1984, εικ. 152.

89. Σακελλαράκης 1984, 542 πίν. 243α.

90. Σακελλαράκης 1984, 545 πίν. 244α.

91. Σακελλαράκης 1984, 543 πίν. 243γ.

92. Έργον 1985, 82.

93. Έργον 1985, εικ. 106-107.

94. Έργον 1985, εικ. 108.

που βρέθηκε στην Κεντρική Αίθουσα, όπου βρέθηκαν τα περισσότερα χρυσά με διασπορά στον Βόρειο Μυχό και λιγότερη στον Νότιο. Ο χρυσός λέβητας⁹⁵, για τον οποίο γίνεται λόγος στο ειδικό κεφάλαιο, υποδηλώνει χαρακτηριστικά τον πλούτο και τη σημασία των ευρημάτων, αλλά ακόμη και τί αναμένεται πως θα αποδώσει η ανασκαφή αδιατάρακτων στρωμάτων μελλοντικά.

Στη νοτιοανατολική κλιτύ της Κεντρικής Αίθουσας⁹⁶, που καλύφθηκε σε τεράστιο πάχος από αδιατάρακτη ρωμαϊκή επίχωση, η οποία ίσως δημιουργήθηκε από σεισμούς ή και αλληπάλληλες κατολισθήσεις και πτώσεις τεράστιων βράχων από την είσοδο και την οροφή του σπηλαίου (εικ. 104), έγιναν το 1986 οριστικές εργασίες διαμόρφωσης των δύο νοτιότερων από τα πέντε άνδρα (εικ. 105) που δημιουργήθηκαν⁹⁷, όχι μόνον για να αποτραπεί μελλοντικά η πτώση λίθων και χωμάτων αλλά και για να επεκταθεί ανατολικά ο ισόπεδος χώρος της Κεντρικής Αίθουσας. Η ανασκαφή του 1986 επιβεβαίωσε τη υπόθεση ότι η μεγάλη επίχωση δημιουργήθηκε στα Πρώιμα Αυτοκρατορικά χρόνια.

Έγινε φανερό, δηλαδή, ότι κυρίως στο κεντρικό τμήμα αλλά και στο νότιο τοίχωμα του σπηλαίου, κατά τη διαδικασία δημιουργίας της επίχωσης, που διήρκεσε επί μεγάλο διάστημα, κύλησε υλικό παλαιότερων εποχών και μάλιστα αναθήματα, που σώζονταν μέχρι τα Ρωμαϊκά χρόνια στο στόμιο του σπηλαίου, αλλά ίσως και σε άλλα ανώτερα σημεία, μυχούς, αναβαθμούς ή κόγχες. Εκτός από τεμάχια λεπίδων οφιανού και πυριτόλιθου, λίγα νεολιθικά όστρακα, αρκετή μινωική κεραμική ακόμη και μια πρώιμη μινωική σφραγίδα, ίσως ΠΜ ΙΙΙ χρόνων, από στεατίτη⁹⁸, γεωμετρικά όστρακα και τμήματα άλλων σκευών, βρέθηκαν μαζί με σημαντική κεραμική και λύχνους Ρωμαϊκών χρόνων⁹⁹, συχνά μαζί και με αρκετά κομμάτια χάλκινων αρχαϊκών ασπίδων. Μία ομάδα τεμαχίων που βρέθηκε το 1986¹⁰⁰ συνανήκει στην ίδια ασπίδα των αρχών του 7ου αι. π.Χ., με διακόσμηση από ομόκεντρες ζώνες που κοσμούνται με πάνθηρες, ελάφια, πλοχμούς και έκτυπους κύκλους, άλλα κομμάτια της οποίας είχαν βρεθεί σε γειτονική περιοχή το 1985. Είναι χαρακτηριστική η ωραία πατίνα των χαλκών αντικειμένων, που βρέθηκαν σε αυτό το τμήμα.

Τα αποτελέσματα της έρευνας του 1985 ήταν σημαντικότερα, αφού βεβαιώθηκε πια με σαφέστατα στοιχεία η ύπαρξη αδιατάρακτων αρχαιολογικών στρωμάτων, των οποίων η ανασκαφή θα προσθέσει πλήθος στοιχείων και πληροφοριών για τη χρήση του σπηλαίου, τη λατρεία και την εξέλιξή της στους σαράντα περίπου αιώνες της ιστορίας του. Γιατί το 1985 επιβεβαιώθηκε με πολύ περισσότερα στοιχεία η ένδειξη του 1984¹⁰¹ για την πρώτη χρήση του σπηλαίου ήδη στην τέταρτη χιλιετία π.Χ., στην τελευταία Νεολι-

95. Έργον 1985, 82, εικ. 108.

96. Έργον 1986, 141-148.

97. Έργον 1986, εικ. 125.

98. Έργον 1986, εικ. 132.

99. Έργον 1986, 143.

100. Έργον 1986, 142.

101. Σακελλαράκης 1984, 518 πίν. 239ε.

τική περίοδο. Η Νεολιθική εποχή, κατά την οποία το Ιδαίο Άντρο χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ως τόπος εποχικής κατοίκησης, τεκμηριώνεται από την ανεύρεση και στον Βόρειο Μυχό, όπως και στην Κεντρική Αίθουσα, σημαντικής ποσότητας νεολιθικής κεραμικής. Ακόμη, η ανεύρεση λεπίδων, απολεπισμάτων και πυρήνων οφιανού, καθώς και λεπίδων, απολεπισμάτων και πυρήνων πυριτόλιθου, για τους οποίους γίνεται λόγος πιο κάτω, βεβαιώνει την έντονη παρουσία του ανθρώπου στο Ιδαίο Άντρο στα Ύστερα Νεολιθικά χρόνια¹⁰².

Εκτός από τα κινητά ευρήματα ήλθαν στο φως το 1986 σημαντικότερα νέα στοιχεία, που αφορούν κυρίως στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση του εσωτερικού του σπηλαίου. Συγκεκριμένα, η επισήμανση-αποκάλυψη στο βόρειο όριο του βαθύτερου ανδρήρου της ΝΑ κλιτύς της Κεντρικής Αίθουσας της θέσης του ισχυρότατου τοίχου Ρωμαϊκών χρόνων¹⁰³, την ύπαρξη

104. Κατολισθήσεις βράχων από την είσοδο και την οροφή του σπηλαίου.



105. Διαμόρφωση των δύο νοτιότερων ανδρήρων της Κεντρικής Αίθουσας.



102. Έργον 1985, 81.

103. Έργον 1986, 143 εικ. 126. Ο Μαρινάτος στο ημερολόγιό του (βλ. αμέσως πιο κάτω) δεν αναφέρει καθόλου ρωμαϊκά όστρακα σχετικά με τον τοίχο. Από μεταγενέστε-

ρα της Γεωμετρικής περιόδου ευρήματα, αναφέρεται μόνον μία κεφαλή λέοντος Πτολεμαϊκής φαγεντιανής από την τάφρο 2 (Β. κευθμώνα).

του οποίου είχε σημειώσει ο Σπ. Μαρινάτος στη δοκιμαστική ανασκαφή της Εταιρείας το 1956. Ο Μαρινάτος τον είχε επιχώσει και κατά μήκος της μιας πλευράς του είχε αποθέσει μέσα σε τάφρο μεγάλη ποσότητα κεραμικής (εικ. 106). Στην έκθεση της μικρής έρευνας του 1956 ο ανασκαφέας αναφέρει μεγάλο τοίχο, μήκους 10,30 μ. και πάχους 0,80 μ., με κατεύθυνση από την Ανατολή προς τη Δύση απέναντι από την είσοδο¹⁰⁴. Ο τοίχος (εικ. 107, 108) αποτελείτο από δύο σειρές λίθων με μικρότερους στη μέση και διατηρούσε καθ' ύψος μία σειρά λίθων. Γώνιαζε με άλλον που είχε κα-



106. Τοίχος από τη δοκιμαστική ανασκαφή του 1956, όπως αποκαλύφθηκε στις τελευταίες ανασκαφές.

104. Μαρινάτος-Ημερολόγιο, σελ. 6-7, 20-23 Αυγούστου 1956. Αντιγραφή από το ημερολόγιο: Σελ. 4. Παρασκευή 17 Αυγούστου. Σήμερα επεβεβαιώθη χθεσινή ήδη υποψία ότι εις τον πυθμένα της τάφρου 2 (που βρίσκεται στον Β. κευθμόνα), εμφανίζεται κτίσμα. Εις βάθος 1,1/5 μέτρου περίπου από της σημερινής επιφανείας παύουν τα μέλανα χρώματα και αρχίζουν τα φυσικά καστανόχρωα της περιοχής, ταυτοχρόνως δ' ενεφάνησαν προς Δ. μεν, ένθα τα μελανά χρώματα προχωρούσι βαθύτερον, μεγάλον ογκόλιθον εκ του φυσικού δαπέδου του σπηλαίου. Ανατολικότερον είχε φανή χθες σειρά λίθων, οίτινες δεν διεκρίνετο αν ήσαν τοίχος ή φυσικός βράχος. Σήμερα αποδεικνύεται, ότι πρόκειται περί στερεού τοίχου, βαίνοντος εκ των Δυτ. ογκολίθων προς Αν. με εμφανή καμπυλότητα, ης το κοίλον είναι προς Β. Είναι δυνατόν να είναι μέγας κύκλος, διαμ. περί τα 10 μ., ον ονομάζω «βωμόν». Εξωτερικώς των θεμελίων του βωμού, ου μία μόνον σειρά λίθων φαίνεται να διατηρείται εις το Δυτικότερον μέρος, ανευρίσκονται όστρακα

πιτηνών, μεγαλύτερα οστά αρνίων, ευρέθησαν δ' εισέτι δύο χαλκαί κεφαλαί ήλων και τινα άλλα τεμάχια ελασμάτων, αλλά εις την περιοχόν των κεκαυμένων χωμάτων. Χαμηλότερον των θεμελίων σκάπτομεν εξωτερικώς (προς Ν) και εκεί, ανάμεσα εις τα κάθυγρα χαλκώδη καστανά χρώματα, ευρέθη λεπίδιον οφιανού με άριστα διατηρούμενας ακμάς, εν γεωμετρικόν όστρακον,...

Σάββατον 18 Αυγούστου. Ο τοίχος εις την μεσαίαν τάφρον συνεχίζεται προς Ανατολάς, με ελαχίστην καμπυλότητα, επομένως δεν πρόκειται περί βωμού.

Κυριακή 19 Αυγούστου. Κατά την πλύνειν μερικών οστράκων σήμερα, εκ των μελανών χωμάτων του «βωμού», ενεφάνησαν 4-5 αναμφισβητήτως Μυκηναϊκά όστρακα. Ο τοίχος προχωρεί σχεδόν ευθύς προς Ανατολάς, προς την είσοδον του σπηλαίου, εσωτερικώς δε (προς Β.) παρουσιάζονται και ίχνη λιθοστρώτου. Ίσως πρόκειται περί διαδρόμου καθόδου εις το σπήλαιον. Το λιθόστρωτον εφάνη και εις τον πυθμένα της Νοτιωτάτης τάφρου 1, εις βάθος 1,65 από της σημερινής επιφανείας.

107. Ο τοίχος στην Κεντρική Αίθουσα και ο περιβάλλον χώρος.



108. Ο τοίχος μετά τον καθαρισμό.



Σελ. 6. Δευτέρα 20 Αυγούστου. Σήμερα ο εκ Δ. προς Α. τοίχος, όστις προεχώρει εις το στόμιον με ελαφράς ανωμαλίας, παρουσίασε γωνίαν καμπτομένην προς Β., επομένως ίσως πρόκειται περί κτίσματος, ουχί απλής προσβάσεως. Εις το εσωτερικόν του κτίσματος τούτου, υπό τα κεκαυμένα χώματα, καθαρίζομεν τον ανώμαλον λιθόστρωτον, όπερ ίσως είναι δάπεδον.

Τρίτη 21 Αυγούστου. Πλην ασημάτων τεραχίων εκ της παρακολουθήσεως του τοίχου, πάντα τα σημερινά ευρήματα προέρχονται εκ του «λιθοστρώτου» εις τον πυθμένα των κεκαυμένων χωμάτων του σπηλαίου, κατά το Δ. τέρμα του σκαπτομένου τοίχου. Το κατώτατον τούτο στρώμα είναι πλήρες δεκάδων ευρημάτων... Έχουν γίνει πολλάι αναμοχλεύσεις.

Τετάρτη 22 Αυγούστου. Συνήθη ευρήματα εκ του λιθοστρώτου των κεκαυμένων χωμάτων. Ψήγματα χρυσού, σιδηρούς δακτύλιος και αιχμή βέλους σιδηρά.

Παρασκευή 24 Αυγούστου. Τελειώνει η τάφρος 3, ην ηνοιξαμεν εις το κέντρον των

κεκαυμένων χωμάτων. Το αποκαλυφθέν τμήμα είναι οριζόντιον, χαλικόστρωτον, φέρει δε και 4 πλάκας ακανονίστους εις την θέσιν των εισέτι. Επομένως υπήρχε και πλακόστρωτον υπό το χαλικόστρωτον, εκτός εάν πρόκειται περί χείλους περιθέοντος τον βωμόν. Ο μέγας τοίχος είναι στερεόν κατασκεύασμα, πάχους 0,80 με δύο σειράς λίθων εις τας πλευράς και μικροτέρους εν τω μέσω. Πρόσωπον έχει μόνον προς τα έσω, ήτοι προς Β., ων η Ανατολική διατηρουμένη αρτία, έχει μήκος 1 μ., η δε Δ. 0,90 μ., κακώς διατηρουμένη. Μόνον μία σειρά λίθων διατηρείται εις τον τοίχον καθ' ύψος. Εν τμήμα 2 μέτρων έχει καταστροφή υπό τάφρου προγενεστέρων ανασκαφών.

Πέραν της Α. παραστάδος αι προγενέστεραι ανασκαφαί έχουν ωσαύτως καταστρέψει τον τοίχον, όστις έβαιεν εκ Ν. προς Β. Διατηρείται όμως εις τι σημείον, εις μήκος 5,30 μ. μόνον η εξωτερική (Α. πλευρά) παρειά του τοίχου, ως και εις μόνος εσωτερικός λίθος, δίδων συνολικόν πάχος 1 μ. εις τον τοίχον.

τεύθυνση προς Βορρά (βλ. εικ. 54), είχε όμως καταστραφεί από παλαιότερες επεμβάσεις. Ο τοίχος αυτός παρακολουθήθηκε σε μήκος 5,30 μ. στην ανατολική πλευρά του. Ο Μαρινάτος είχε συμπεράνει ότι οι δύο τοίχοι αποτελούσαν μία κτιστή κατασκευή. Στο εσωτερικό αυτής της κατασκευής διακρίθηκε λιθόστρωτο δάπεδο, επάνω στο οποίο βρέθηκαν τέσσερις πλάκες. Το κτίσμα περιέκλειε τμήμα του τεράστιου “βωμού τέφρας” (εικ. 109), ο οποίος όμως εκτείνεται προς Βορρά και Νότο, σε διάφορους σωρούς. Ο πρώτος τοίχος, που αποκαλύφθηκε ξανά το 1986 σε μήκος 9,30 μ., βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο του σπηλαίου και στο βαθύτερο δυτικό τμήμα, ακολουθεί την ανωφέρεια της ρωμαϊκής λιθορριπής της κλιτύς και έχει κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ. Αποκαλύφθηκε άλλη μία σειρά λίθων και στερεώθηκε σε ύψος δύο δόμων. Οι παρειές του, που σώζονται σε δύο σειρές λίθων, είναι κτισμένες με πέτρες μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, με φυσικά διαμορφωμένες επίπεδες επιφάνειες, χωρίς χρήση συνδετικού υλικού, αλλά με γεμίσματα μόνον από μικρότερους λίθους. Το πάχος του φθάνει τα 0,62 μ. Είναι σημαντική η διαπίστωση ότι ο τοίχος εδράζεται επάνω στη ρωμαϊκή επίχωση των Πρώιμων Αυτοκρατορικών χρόνων, που σημειώθηκε ήδη, αφού μάλιστα ακολουθεί την ισχυρή κλίση της, επομένως η κατασκευή του στην Ωριμη Αυτοκρατορική εποχή πρέπει να θεωρηθεί ασφαλής.

Η ύπαρξη τοίχων μέσα στο Ιδαίο Άντρο εύγλωττα δηλώνουν την ίδρυση κτισμάτων μέσα στο σπήλαιο, που επιτείνεται και από την ανεύρεση πλήθους ρωμαϊκών πλίνθων στα διαταραγμένα στρώματα της Κεντρικής Αίθουσας. Το στοιχείο αυτό είναι εξαιρετικής σημασίας για τον τρόπο άσκησης της λατρείας. Πρέπει, τέλος, να αναφερθεί ότι στις παρειές του τοίχου βρέθηκαν μεγάλοι αποθέτες κεραμικής και οστών (εικ. 110)¹⁰⁵, που είχαν δημιουργηθεί κατά την ανασκαφή του Μαρινάτου το 1956, δεδομέ-



109. Η περιοχή του βωμού τέφρας.

105. Έργον 1986, εικ. 127.

νων των δυσκολιών της ανασκαφικής έρευνας, της εποχής και της αδυναμίας μεταφοράς τους στο Μουσείο Ηρακλείου¹⁰⁶. Τόσο ο τοίχος όσο και η τάφος με τον σωρό της κεραμικής δεν αποκαλύφθηκαν σε όλο το μήκος τους, αλλά είναι φανερό ότι συνεχίζονται ανατολικά¹⁰⁷.

Περίβολο τέτοιο, όχι πάντα στο εσωτερικό σπηλαίου, γνωρίζουμε από άλλα ιερά, όπως π.χ. αυτόν του Ηρακλή στην Οίτη¹⁰⁸, Ρωμαϊκής περιόδου, που ανασκάφηκε από τον Ν. Παπαδάκη¹⁰⁹. Γνωρίζουμε ότι περιέκλειε παχύ στρώμα στάχτης μέσα στο οποίο έριχναν τα οστά ζώων από θυσία, χάλκινα αντικείμενα, ειδώλια κ.λπ.¹¹⁰ Ακόμη αρχαιότερο παράδειγμα γνωρίζουμε από τον αρχαϊκό ναό Α του Πρινιά, όπου μέσα στον ναό υπήρχε ορθογώνιος περίβολος που περιελάμβανε τέφρα και οστά ζώων¹¹¹. Ο Nilsson¹¹² δεν τον χαρακτηρίζει ως βωμό αλλά πιστεύει ότι πρόκειται για ετήσια γιορτή πυράς, όπως *Ἀργεῖοι κατὰ ἔτος ἕκαστον πυρσῶν ἑορτὴν ἄγουσι*¹¹³. Από τον Παυ-



110. Οστά από αποθέτη.

106. Έργον 1986, 144.

107. Έργον 1985, 85.

108. Λίβιος XXXVI, 30.

109. Παπαδάκης 1919.

110. Nilsson 1923, 144-145.

111. Nilsson 1923, 146.

112. Nilsson 1923, 145.

113. Πausanias II, 25,5.

σανία¹¹⁴, επίσης, γνωρίζουμε γιορτή πυράς προς τιμήν των Κουρητών στη Μεσσήνη. Οι Κουρήτες ήταν δαίμονες της ετήσιας ευφορίας, σύμφωνα με τον ύμνο του Παλαικάστρου, και βέβαια έχουν άμεση σχέση με το Ιδαίο, εκτός των άλλων, γιατί θεωρούνται και προστάτες των εξημερωμένων ζώων, όπως αποδεικνύεται από επιγραφές που βρέθηκαν στους πρόποδες της Ίδας¹¹⁵.

Σχετικά με την επίχωση της νοτιοανατολικής κλιτύς της Κεντρικής Αίθουσας αλλά ακόμη και για να δοθεί μία εικόνα των δυσκολότατων εργασιών στο Ιδαίο Άντρο, αναφέρεται ότι η ανασκαφή έφθασε στο ανατολικότερο άκρο της κλιτύς και στο σημείο που συναντάται με τον ισόπεδο χώρο της Κεντρικής Αίθουσας, σε βάθος 4,70 μ. περίπου από την αρχική επιφάνεια.

Εξαιρετικά σημαντική ήταν η επισήμανση αδιατάρακτων στρωμάτων στο δυτικό τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας και μάλιστα στον ισόπεδο χώρο (βλ. εικ. 85-86). Εκτός από τον εντοπισμό των δυτικών ορίων της αδιατάρακτης κατωφερικής ρωμαϊκής επίχωσης στον χώρο αυτόν, και σε απόσταση 12 μ. περίπου από το δυτικό τοίχωμα του σπηλαίου, διαπιστώθηκε ότι στο ίδιο βάθος το μεν νότιο τμήμα του ισόπεδου της Κεντρικής Αίθουσας καταλαμβάνεται σε μεγάλη έκταση από διαταραγμένα στρώματα, ενώ στο βορειοδυτικό τμήμα υπάρχουν αδιατάρακτα μινωικά στρώματα και ιδιαίτερα στο βορειοανατολικό στην είσοδο προς τον Βόρειο Μυχό τα αδιατάρακτα νεολιθικά, για τα οποία έγινε λόγος πιο πάνω.

Στα διαταραγμένα στρώματα του νότιου τμήματος του ισόπεδου της Κεντρικής Αίθουσας¹¹⁶, που χαρακτηρίζονταν από την παρουσία χρώματος μαύρου και καστανόμαυρου χρώματος, (εικ. 111) πιθανότατα από στρώματα



111. Τομή στο νότιο τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας.

114. Πausanias IV, 31,9.

115. *MonAnt* XVIII (Paribeni 1907-08)

178 και Bosanquet 1908-09, 353.

116. *Έργον* 1986, εικ. 128.

θυσιών διαφόρων εποχών, προήλθε το 1986 τεράστιος αριθμός μικροαντικειμένων από ποικίλες ύλες. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι συλλέχθηκαν¹¹⁷ πολλές εκατοντάδες χάλκινα ελάσματα, (εικ. 112) συχνότατα σε ομάδες, και αριθμήθηκαν 109 χρυσά και 62 ελεφάντινα αντικείμενα από αυτόν τον χώρο. Κατά κύριο λόγο, πρόκειται για αφιερώματα ή λατρευτικά σκεύη από τα Μινωικά έως τα Ύστερα Ρωμαϊκά χρόνια, αλλά δεν απουσιάζουν και άλλα χρηστικά αντικείμενα μεταγενέστερων χρόνων, όπως νομίσματα της εποχής της Τουρκοκρατίας ή και της Κρητικής Πολιτείας, που αποδεικνύουν τη διατάραξη στον χώρο αυτόν μέχρι βάθους 3,20 μ. από την αρχική επιφάνεια. Από τα διαφόρων εποχών ευρήματα αναφέρονται πολλά χρυσά κοσμήματα και ελάσματα¹¹⁸ που επικάλυπταν ξύλινα σκεύη, ένα από τα οποία φέρει έκκρουστη διακόσμηση από ομόκεντρες ζώνες με άνθη λωτού, αστραγάλους και φύλλα¹¹⁹, ακόμη ένα μοναδικό διακοσμημένο αναθηματικό χρυσό ασπίδιο¹²⁰, αργυρά αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία αναφέρεται ένα μινωικό ενώτιο, σιδηρά αντικείμενα, όπως αιχμές βελών, ένα ξίφος και άλλα μολύβδινα και οστέινα αντικείμενα, τεμάχια γυάλινων αγγείων, ψήφοι από φαγεντιανή και ημιπολύτιμους λίθους, ήλεκτρο, χρυσό



112. Χάλκινα ελάσματα.

117. Έργον 1986, 145.

118. Έργον 1986, εικ. 131.

119. Έργον 1986, εικ. 129.

120. Έργον 1986, εικ. 130.

και γυαλί, τεμάχια πήλινων ζωδίων και χάλκινων ειδωλίων, ανάμεσα στα οποία αναφέρονται ένα αρχαϊκό ειδώλιο γυναίκας που φέρει καλάθο στην κεφαλή¹²¹, ένα χυτό αυτί γρύπα, ένα χυτό χέρι ανθρώπινης μορφής και ένα μινωικό ειδώλιο ταύρου¹²². Στα μαύρα διαταραγμένα χρώματα βρέθηκαν επίσης τμήμα μινωικού βωμού από πωρόλιθο και διάφορα άλλα λίθινα αντικείμενα, έξι δακτυλίδια με ένθετους δακτυλιόλιθους, ένα από τα οποία έχει παράσταση αετού που κρατάει στο ράμφος στέφανο¹²³, πλήθος από όστρακα λύχνων με εικονιστικές παραστάσεις, όπως ένθρονου Δία, ταύρου επάνω σε βωμό, ζώων, ερωτικών σκηνών κ.λπ., τεμάχια αγγείων από φαγεντιανή, πολλά τεμάχια πήλινων υστερομινωικών-γεωμετρικών περιτμητων σκευών και τεράστιος αριθμός διάφορων χάλκινων αντικειμένων, κυρίως τεμάχια ασπίδων με διάφορα γραμμικά και φυτικά διακοσμητικά θέματα, αλλά και με εικονιστικές παραστάσεις, όπως χορού γυναικών, σειράς ζώων κ.λπ.¹²⁴, επίσης διάφορα τεμάχια χάλκινων αγγείων, από τα οποία μία λαβή διακοσμείται με επίθετο χυτό πτηνό, χάλκινα γοργόνεια, κ.λπ. Από τα χάλκινα μικροαντικείμενα, ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι διάφορα νέα τεμάχια του γνωστού από το 1888 κυπριακού περιτμητου σκεύους (υποστάτη), όπως μορφές πολεμιστών και μυθικών ζώων¹²⁵ (πίν. 60-61). Τέλος, ήλθε και πάλι στο φως σημαντικός αριθμός ελεφάντινων αντικειμένων, πολλά από τα οποία συγκολλούνται με παλαιότερα τεμάχια, όπως ένα, εισηγμένο από την Παλαιστίνη, με εγχάρκτη διακόσμηση σειράς τοξότων¹²⁶. Και είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι στο νότιο τμήμα της διαταραγμένης αυτής επίχωσης της Κεντρικής Αίθουσας όλα τα παραπάνω αντικείμενα βρέθηκαν μαζί με κεραμική από τα Ύστερα Νεολιθικά μέχρι τα Ύστερα Ρωμαϊκά χρόνια, που πιστοποιεί τη συνεχή χρήση του σπηλαίου για περίοδο 4.000 χρόνων τουλάχιστον.

Στο κέντρο περίπου της Κεντρικής Αίθουσας αποκαλύφθηκαν αρκετοί τεράστιοι βράχοι σταλακτιτικής υφής, που βυθίζονται στα άσκαφα ακόμη στρώματα και ασφαλώς έχουν πέσει από τους μεγάλους κρατήρες της οροφής του σπηλαίου με τα κρυσταλλικά πετρώματα. Στον χώρο, όπου παρατηρείται η συγκέντρωση αυτών των βράχων, διαπιστώθηκε σε ένα τμήμα η παρουσία λεπτόκοκκου, καθαρού χρώματος, όπως επίσης ενός στρώματος λίθων μικρού μεγέθους, που ίσως προέρχονται από κοσκινίσματα και απόρριψη μπαζών παλαιότερων ανασκαφών ή και συλήσεων.

Όπως σημειώθηκε όμως πιο πάνω, εξαιρετικά σημαντική ήταν η επισήμανση αδιατάρακτων στρωμάτων στο Ίδαίο Αντρο: Αμέσως βορειότερα και δυτικά των βράχων εντοπίστηκαν τα όρια αδιατάρακτων πρώιμων μινωικών στρωμάτων¹²⁷, που χαρακτηρίζονται από καστανέρυθρο χρώμα με μεγάλη περιεκτικότητα σε μικρές λατύπες. Από τα στρώματα αυτά προέρχεται κυρίως κεραμική, αρκετά μινωικά άωτα κωνικά κύπελλα και τμήματα από

121. Έργον 1986, εικ. 133.

122. Έργον 1986, εικ. 134.

123. Έργον 1986, εικ. 136.

124. Έργον 1986, 146.

125. Έργον 1986, εικ. 135.

126. Έργον 1986, εικ. 137.

127. Έργον 1986, 147.

πρόχους. Η ύπαρξη μινωικών στρωμάτων στο ίδιο βάθος με τα διαταραγμένα στρώματα αμέσως νοτιότερα, εξηγείται βέβαια από το γεγονός ότι οι σύγχρονες διαταράξεις δεν προχώρησαν στο βόρειο τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας σε μεγαλύτερο βάθος. Στο ίδιο επίπεδο φθάνει, όμως, και η ρωμαϊκή επίχωση, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως είναι γνωστό από τη στρωματογραφία των σπηλαίων γενικά, λόγω της ιδιομορφίας του εδάφους τους δεν βρίσκονται πάντοτε στο ίδιο επίπεδο σύγχρονα στρώματα. Αυτό βεβαιώνεται και στο Ιδαίο Άντρο, αφού λίγο βορειότερα από τα μινωικά στρώματα και σε υψηλότερο επίπεδο κατά 0,30 μ. αποκαλύφθηκαν αδιατάρακτα νεολιθικά στρώματα. Η παρουσία των παλαιότερων αυτών αδιατάρακτων στρωμάτων σε αυτό το ύψος οφείλεται, λοιπόν, σε κάποια αρχική ανωφέρεια του σπηλαίου στον χώρο αυτόν και βέβαια σε απουσία σύγχρονων διαταράξεων σε μεγάλο βάθος.

Η μερική ανασκαφή των αδιατάρακτων αυτών νεολιθικών στρωμάτων που βρίσκονται στην Κεντρική Αίθουσα και στην είσοδο προς τον Βόρειο Μυχό ήταν εξαιρετικά σημαντική, γιατί διαπιστώθηκαν τα αρχαιότερα, μέχρι τώρα, ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στο Ιδαίο Άντρο του τέλους των Ύστερων Νεολιθικών χρόνων, γύρω στο 3000 π.Χ. Και είναι βέβαιο ότι η παρουσία είναι δυναμική, γιατί είναι σημαντικός ο αριθμός των μεγάλων αγγείων που συλλέχθηκαν σε κομμάτια, των λίθινων και των οστέινων εργαλείων και των λίθινων κοσμημάτων, όπως ακόμη το πλήθος οστών ζώων, πολλά από τα οποία κάηκαν επί τόπου στις διάφορες πυρές που εντοπίστηκαν. Στην μέχρι τώρα ανασκαφή των νεολιθικών στρωμάτων δεν διαπιστώθηκε κάποια άσκηση λατρείας. Η παρουσία όμως τόσο σημαντικής, έστω και περιοδικής λόγω ύψους, εγκατάστασης των νεολιθικών ανθρώπων¹²⁸, που δεν έχει παράλληλο σε άλλα κρητικά λατρευτικά σπήλαια, αναμφίβολα σημαδεύει λόγω και της παλαιότητάς της και τη μεταγενέστερη μινωική λατρεία, όπως έχει αποδειχθεί με τη νέα έρευνα, και βέβαια και τη σημαντικότερη ελληνική λατρεία.

Πρέπει να σημειωθεί ότι μεγάλο τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας και ολόκληρος ο Νότιος Μυχός καλύπτονται από σωρούς χωμάτων προηγουμένων ανασκαφών, όπως προαναφέρθηκε. Στο κεντρικό όμως τμήμα, μέχρι και την είσοδο του Βόρειου Μυχού υπάρχει παχύτατος σωρός από μαύρο καμένο χώμα, όπου βρέθηκαν και τα περισσότερα πολύτιμα αναθήματα, και προφανώς ανήκει στον τεράστιο βωμό τέφρας. Σε διαταραγμένο στρώμα της Κεντρικής Αίθουσας, στη Λωρίδα 4, στη δυτικότετη λωρίδα, βρέθηκε μεταξύ νεότερων αντικειμένων, όπως ελληνικό νόμισμα του 1959, σπουδαίο εύρημα, ένας κέρνος από πωρόλιθο¹²⁹ (εικ. 113).

Πιθανώς στο σπήλαιο υπάρχουν ακόμη και άλλοι χώροι τελετουργιών, δηλαδή κάποια χάσματα¹³⁰. Η ύπαρξη χασμάτων (εικ. 114) είναι βεβαιωμένη στον Βόρειο Μυχό και διαπιστώθηκε ακόμη και με την τοποθέτηση

128. Έργον 1986, 148.

130. Ιδαίο Άντρο 2011, 75.

129. Σακελλαράκης 1984, 535 πίν. 241α.

αναμμένων κεριών, που αναβόσβηγαν (εικ. 115). Η υπόθεση ύπαρξης χασμάτων στο σπήλαιο βρίσκει παράλληλο στην ύπαρξη χασμάτων στην Ελευσίνα, όπως παραδίδεται από φιλολογικές πηγές αλλά διαπιστώθηκε και ανασκαφικά η ύπαρξη τριών χασμάτων, επτά μέτρων βάθους, ακριβώς εμπρός από το πρόπυλο του Τελεστηρίου. Εκεί ρίχνονταν, μαζί με ειδικά αγγεία, γουρουνάκια που δεν σφάζονταν και δεν τρώγονταν, ως *άγευστος θυσία*.

Στην τελευταία ανασκαφή της Κεντρικής Αίθουσας ήλθαν επίσης στο φως τέσσερα χονδροειδή όστρακα με ίχνη εγχάρακτων επιγραφών που έγιναν πριν από την όπτηση, όλα στα έξω νεύοντα χείλη αγγείων. Ένα όστρακο είναι από πίθο και από τα υπόλοιπα τρία, δύο είναι από λεκάνες και ένα μάλλον από κρατήρα ή σκύφο. Όλα τα όστρακα βρέθηκαν σε διαταραγμένη επίχωση και χρονολογούνται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ.

Το όστρακο από έντονα έξω νεύον χείλος πίθου έχει την επιγραφή:

[Δί Ι] δάτα

Από τα δύο όστρακα λεκανών το ένα, που σώζει μόλις δύο γράμματα, δεν έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον:

[---] ΤΟ [---]

Το δεύτερο, όμως, που σώζει τέσσερα γράμματα, αν διαβαστεί ανάποδα ίσως αποδίδει κάποιο όνομα, ίσως Μ. Ιόλιος = Ιούλιος:

[---] ΜΙΟΛ[---]

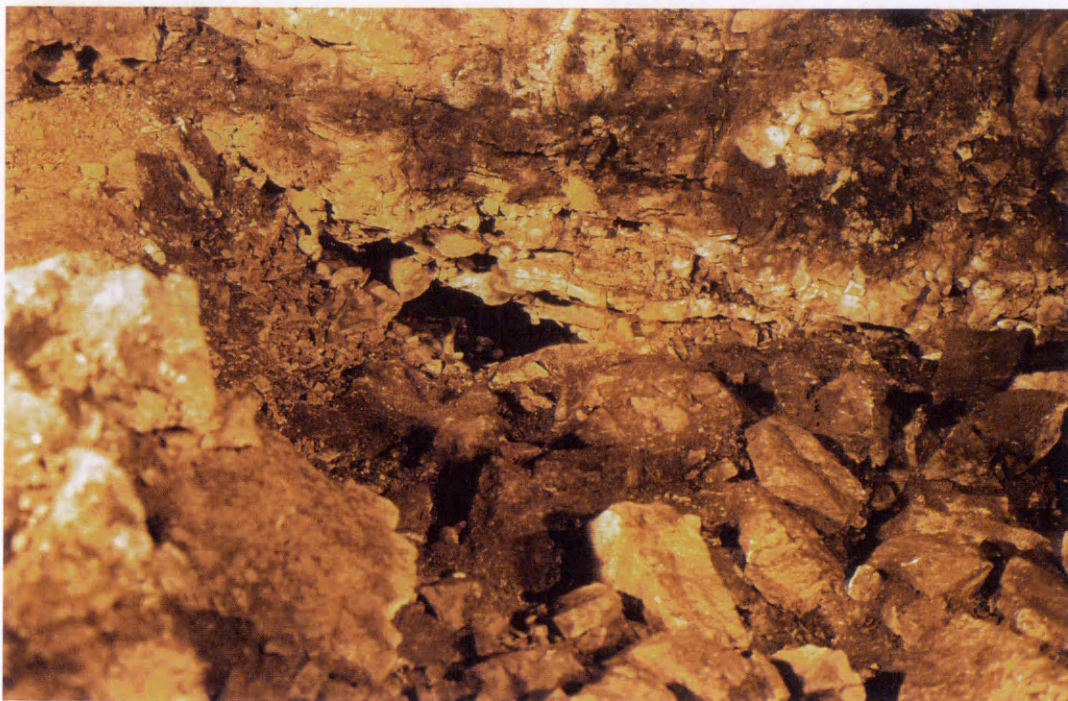
Το όστρακο από κρατήρα ή σκύφο είναι σημαντικό όσο και το πρώτο αυτής της σειράς, καθώς διασώζει το όνομα της λατρευόμενης θεότητας, του Δία:

[---] Δί [---]

Η διαπραγράμτευση των ενεπίγραφων αντικειμένων γίνεται στον τόμο Β', κεφ. VII. Οι επιγραφές.



113. Κέρνος από πωρόλιθο στο διαταραγμένο στρώμα της δυτικότετης λωρίδας της Κεντρικής Αίθουσας.



114-115. Χάσματα στον Βόρειο Μυχό και δοκιμές για ρεύματα αέρα.



116. Βόρειος Μυχός (μετάβαση από την Κεντρική Αίθουσα).

Ο Βόρειος Μυχός

Ο Βόρειος Μυχός έχει μήκος 26 μ. (εικ. 116), μέγιστο πλάτος 14 μ. και ελάχιστο πλάτος 6,50 μ., μέγιστο ύψος 9,30 μ. και ελάχιστο ύψος 5,20 μ. Το δάπεδο είναι ελαφρά υψηλότερο από αυτό της Κεντρικής Αίθουσας και η επιφάνειά του επίπεδη. Για τεχνικούς λόγους ανασκάφηκε σε οκτώ λωρίδες, πλάτους 1 μ. και μήκους από 5,20-6,20 μ. με κατεύθυνση από Ανατολή σε Δύση¹³¹. Ο Βόρειος Μυχός έχει δύο διακριτές απολήξεις μία ανατολική, μήκ. 8,30 μ., και μία δυτική, μήκ. 8 μ. Το μέγιστο ύψος της ανατολικής απόληξης είναι 7,20 μ., της δυτικής 6,50 μ. και το ελάχιστο ύψος της ανατολικής 4 μ.¹³² Η ανασκαφή των διαταραγμένων στρωμάτων δεν ήταν εύκολη, όχι μόνον για την προσπάθεια εντοπισμού των όποιων κατολισθήσεων και πτώσεων των βράχων των τοιχωμάτων και της οροφής του σπηλαίου, αλλά και για την προσπάθεια διακρίβωσης, ακόμη και χρονολόγησης των διαταράξεων¹³³. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως σε ένα σημείο του Βόρειου Μυχού τα νεολιθικά όστρακα ήταν στην επιφάνεια, καθώς στις διάφορες αναμοχλεύσεις πετάχτηκαν τα τελευταία κάτω χώματα επάνω. Είναι σπουδαία, όμως, η επισήμανση για πρώτη φορά και ύστερης νεολιθικής κεραμικής στο Ιδαίο Άντρο, που δηλώνει καθαρά την ανθρώπινη παρουσία ήδη στην τέταρτη χιλιετία π.Χ., παρουσία που συνεχίζεται σχεδόν αδιάκοπα μέχρι και τον 5ο αι. μ.Χ., όπου χρονολογούνται μερικοί λύχνοι.

131. Σακελλαράκης 1983, 455 κε., -1984, 513-526, όπου και οι πλήρεις εκθέσεις.

Έργον 1984, 108.

132. Σακελλαράκης 1983, 455, 459,

133. Έργον 1984, 109.

Σπουδαία είναι ακόμη η διαπίστωση κατά τη διερεύνηση¹³⁴ σε όλες τις κατευθύνσεις και η επισήμανση νέων σπηλαίων που διανοίγονται στα τοιχώματα, κυρίως στον Βόρειο Μυχό. Ένα από αυτά τα σπήλαια, που δεν διερευνήθηκε ακόμη, προχωράει αρκετά μέτρα. Ένα άλλο, που καλύφθηκε στο πέρασμα των αιώνων από σταλαγμιτικό επίπαγο, σώζει ακέραια την επίχωσή του, στην κορυφή της οποίας βρέθηκε ένα ρωμαϊκό λυχνάρι στη θέση του, αποτεθειμένο από έναν από τους τελευταίους προσκυνητές του σπηλαίου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ήταν εξάλλου η επίχωση του Βόρειου Μυχού, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου καλύφθηκε από βράχους που έπεσαν στα Ρωμαϊκά χρόνια από τα τοιχώματα του σπηλαίου, στα οποία ασφαλώς υπήρχαν και κόγχες. Το περιεχόμενο μιας τέτοιας κόγχης που ήλθε στο φως ήταν: Μία μοναδική θηριομορφική σφραγίδα από ορεία κρύσταλλο¹³⁵ (εικ. 117), ένα περίαπτο από σάρδιο, τέσσερα χάλκινα εγχειρίδια και ένας διακοσμημένος διπλός πέλεκυς, επίσης από χαλκό¹³⁶ (εικ. 118), αψευδές τεκμήριο της λατρευτικής χρήσης του σπηλαίου από τα Μινωικά χρόνια, και μάλιστα από τον 17ο αι. π.Χ. Στον Βόρειο Μυχό βρέθηκε και ο αστράγαλος που ήταν επενδεδυμένος με φύλλο αργύρου, ο οποίος μαζί με τον κατάδεσμο από μολύβι και επένδυση αργύρου¹³⁷ και με τα κομμάτια άμορφου λιωμένου μολύβδου που βρέθηκαν στην Κεντρική Αίθουσα¹³⁸ υποδηλώνουν κάποιες ειδικές τελετές¹³⁹. Στον Βόρειο Μυχό βρέθηκε και ένα τμήμα από το ελεφάντινο σκεύος σε σχήμα λέοντα που είχε βρεθεί το 1885, άλλα τμήματα του οποίου βρέθηκαν στην Κεντρική Αίθουσα¹⁴⁰, τμήματα φαγεντιανής και χάνδρα από ήλεκτρο με χρυσό κύλινδρο στην οπή ανάρτησης¹⁴¹.



117. Σφραγίδα από ορεία κρύσταλλο.

134. Έργον 1985, 80.

135. Έργον 1985, εικ. 100-101.

136. Έργον 1985, εικ. 102-103.

137. Έργον 1987, εικ. 168.

138. Σακελλαράκης 1983, 437.

139. Βλ. κεφ. ΣΤ, VI, 2.

140. Σακελλαράκης 1983, 458.

141. Σακελλαράκης 1983, 459.

Στις ανασκαφές των ετών 1982-1984¹⁴² ήλθαν στο φώς πλήθος σημαντικών ευρημάτων στον Βόρειο Μυχό. Ανάμεσα σε πλήθος ρωμαϊκών λύχνων, εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το ρωμαϊκό σκεύος *terra sigillata* με παράσταση Άττι¹⁴³, ρωμαϊκά δακτυλίδια¹⁴⁴ και νομίσματα με απεικόνιση του Αυγούστου και του Κλαυδίου¹⁴⁵. Άλλα ευρήματα διαφόρων περιόδων είναι: Χρυσό διακοσμημένο έλασμα¹⁴⁶, χρυσό περίαπτο¹⁴⁷ και άλλο με χάνδρα¹⁴⁸, χάλκινα ελικοειδή αντικείμενα¹⁴⁹, ελεφάντινο μήλο ξίφους¹⁵⁰, χρυσό ενώτιο-κρίκος¹⁵¹, δακτυλιόλιθος με γενειοφόρο κεφαλή¹⁵², ελεφάντινοι οφθαλμοί και αλλά ενθέματα¹⁵³ καθώς και πλήθος τμημάτων ελεφάντινων και χαλκών αντικειμένων. Σημαντική πάντα, βεβαίως, είναι η νεολιθική κεραμική¹⁵⁴.

Μικρές εργασίες έγιναν το 1986 στον Βόρειο Μυχό, στο ίδιο περίπου βάθος με τον ισόπεδο χώρο της Κεντρικής Αίθουσας. Το μεγαλύτερο δυτικό τμήμα καταλαμβάνει εδώ μία κατωφερική επίχωση από Δύση προς Ανατολή, που σχηματίστηκε από τις καταπτώσεις των σαθρών ασβεστολιθικών τοιχω-



118. Χάλκινος διπλός πέλεκυς και ξίφος κατά χώραν.

142. Σακελλαράκης 1983, 434-439, 456-1984, 513-526.

143. Σακελλαράκης 1984, 514 πίν. 238α.

144. Σακελλαράκης 1983, 441 πίν. 262α-1984, 515 πίν. 238 β, γ.

145. Σακελλαράκης 1983, 441 πίν. 260β, γ.

146. Σακελλαράκης 1984, 520 πίν. 539δ.

147. Σακελλαράκης 1984, 516 πίν. 539γ.

148. Σακελλαράκης 1984, 525 πίν. 240β.

149. Σακελλαράκης 1984, 525 πίν. 240α.

150. Σακελλαράκης 1984, 524 πίν. 240γ.

151. Σακελλαράκης 1984, 525 πίν. 240ε.

152. Σακελλαράκης 1984, 522 πίν. 240δ.

153. Σακελλαράκης 1984, 516-517 εικ. 1.

154. Σακελλαράκης 1984, πίν. 239δ και Μαντέλη 2006.

μάτων του σπηλαίου σε αυτό το σημείο. Στο ανατολικό τμήμα σχηματίζεται στενή λωρίδα με μαύρο χώμα, μεγάλη παρουσία καμένης ύλης και στρώματων στάχτης και ανάμειξη ρωμαϊκής και νεολιθικής κεραμικής και πλήθους υλικού των δύο αυτών περιόδων, π.χ. χάλκινα ελάσματα ανάμεικτα με λεπίδες, απολεπίσματα και πυρήνες οφιανού και πυριτόλιθου. Συγκεκριμένα βρέθηκαν μεταξύ άλλων, 68 λεπίδες και πυρήνες οφιανού, 50 πυριτόλιθοι, σε σημείο όπου είχε βρεθεί ένας λίθινος πέλεκυς¹⁵⁵ και οστέινα αντικείμενα. Πιθανότατα, τα νεολιθικά αντικείμενα κύλησαν σε ένα ρωμαϊκό στρώμα από υψηλότερα σημεία ή από κόγχες του Βόρειου Μυχού, μετά από κάποιους σεισμούς και κατολισθήσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη λωρίδα αυτή βρέθηκε ακέραιη υπονεολιθική πρόχους¹⁵⁶, ανάμεσα σε υπερκείμενο και υποκείμενο ρωμαϊκό στρώμα. Επισημαίνεται ιδιαίτερα ότι σε αυτόν τον χώρο ήταν έντονα τα ίχνη της νεολιθικής παρουσίας, αφού πολύ κοντά, στην είσοδο από την Κεντρική Αίθουσα προς τον Βόρειο Μυχό¹⁵⁷, βρέθηκαν τα αδιατάρακτα νεολιθικά στρώματα, όπως σημειώθηκε πιο πάνω. Στον Βόρειο Μυχό ήλθε στο φως σε διαταραγμένο επιφανειακό στρώμα ένα όστρακο έξω νεύοντος χείλους χονδροειδούς αγγείου, μάλλον κρατήρα ή σκύφου, που σώζει τμήμα επιγραφής, εγχάρακτης πριν από την όπτηση του αγγείου:

[---]. γ' [---]

Πριν από τον αριθμό γ', σημείο στίξης. Ίσως [επί πρωτοκόσμου --- το] γ' (βλ. τόμ. Β', κεφ. VII. Οι επιγραφές).

Ο Νότιος Μυχός (εικ. 119)

Ο μικρότερος Νότιος Μυχός έχει μήκος 14 μ., μέγιστο πλάτος 12 μ., μέγιστο ύψος 6 μ. και ελάχιστο ύψος 0,40 μ. Ο Νότιος Μυχός είχε ερευνηθεί εν μέρει από τον Σπ. Μαρινάτο. Στις ανασκαφές Σακελλαράκη¹⁵⁸ ανασκάφηκε ένα τμήμα το 1983 μέχρι βάθους 2,60 μ., που έδειξε ότι και ο ο μυχός αυτός ήταν εξαιρετικά σημαντικός. Στον Νότιο Μυχό, όπως και στην Κεντρική Αίθουσα, υπήρχε σωρός χώματος από παλαιότερες ανασκαφές που ονομάστηκε Σωρός Ι¹⁵⁹. Το ύψος του Σωρού Ι ήταν περίπου 1,60-1,70 μ. και ανασκάφηκε σε δύο στρώματα, ενώ άλλα δύο στρώματα ανασκάφηκαν κάτω από τον Σωρό¹⁶⁰. Στα κατώτερα τμήματα σε αδιατάρακτο στρώμα βρέθηκαν κεραμικά ευρήματα που χρονολογούνται πριν από το 2000 π.Χ. Στην αρχή της MM ΙΑ περιόδου χρονολογούνται κύπελλα¹⁶¹ που βρέθηκαν

155. Έργον 1985, 80.

156. Έργον 1986, εικ. 138.

157. Έργον 1985, 80, -1986, 147.

158. Έργον 1983, 93, Σακελλαράκης 1983, 434-439, 451, 491.

159. Οι Σωροί I-V κάλυπταν το νότιο τμή-

μα του σπηλαίου, δηλαδή τον Νότιο Μυχό και το δυτικό άκρο της Κεντρικής Αίθουσας, σε σειρά από Νότο προς Βορρά, βλ. πιο πάνω.

160. Βλ. πλήρη περιγραφή σε Σακελλαράκης 1983, 434-439, 451, παρένθ. πίν. ΙΖ.

161. Σακελλαράκης 1983, 485 πίν. 276α.



119. Το άνοιγμα του Νότιου Μυχού από Βορρά.

στο ανώτερο στρώμα, ενώ πρόχους με barbotine διακόσμηση βρέθηκε σε διαταραγμένο στρώμα¹⁶², όπως και η γεωμετρική σφραγίδα με παράσταση ιππέα¹⁶³. Από τον Νότιο Μυχό και τον Σωρό Ι προέρχονται επίσης πλήθος σημαντικών ευρημάτων τα οποία συζητούνται λεπτομερώς στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* του 1983. Χαρακτηριστικά αναφέρονται εδώ κάποια αντικείμενα, όπως τμήμα περιτύμπτου ελεφάντινου πλακιδίου με παράσταση σφίγγας¹⁶⁴, δύο αιχμές βελών, 13 παχιά κορμάτια χαλκού, ίσως από μεγάλο άγαλμα¹⁶⁵. Κάτω από τον Σωρό Ι, τμήματα από λιωμένο μολύβι¹⁶⁶, τρεις εξάκτινοι και ένας τετράκτινος τροχοί¹⁶⁷, ασπίδια χάλκινα¹⁶⁸, χάλκινο κεφάλι λέοντα¹⁶⁹, χάλκινο κεφάλι ίσως ελαφιού από σκεύος¹⁷⁰, στρεπτό στέλεχος, πιθανώς στύλος γραφής¹⁷¹, απολεπίσματα οψιανού, λίθινο τριβείο κ.α. Σημαντικότατο εύρημα από τον χώρο αυτόν είναι η χάλκινη φιάλη με παράσταση ταύρων¹⁷².

162. Σακελλαράκης 1983, 485 πίν. 276γ.

163. Σακελλαράκης 1983, 485.

164. Σακελλαράκης 1983, 435, 437 πίν. 259γ.

165. Σακελλαράκης 1983, 436 και 437.

166. Σακελλαράκης 1983, 435, 438.

167. Σακελλαράκης 1983, 438 πίν. 260β,γ.

168. Σακελλαράκης 1983, 438 πίν. 260α.

169. Σακελλαράκης 1983, 436 πίν. 259α.

170. Σακελλαράκης 1983, 436 πίν. 259β.

171. Σακελλαράκης 1983, 437.

172. Σακελλαράκης 1983, 439 εικ. 1 πίν. 261α.



120. Αδιατάρακτο στρώμα Υστεροκλασικών χρόνων στον Μυχό Β.

Αδιατάρακτο στρώμα των Ύστερων Κλασικών χρόνων ερευνήθηκε το 1984 σε μυχό (εικ. 120) που βρίσκεται αριστερά της εισόδου, στο ΝΑ τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας και ονομάστηκε Μυχός Β¹⁷³. Από την έρευνα του χώρου, μάλιστα, προέκυψαν εξαιρετικά σημαντικές πληροφορίες. Στο κέντρο του μικρού αυτού μυχού ήλθαν στο φως, μέσα σε στάχτη και οστά, ανάμεικτη κεραμική μεταξύ της οποίας κεραμική Ελληνιστικών χρόνων και αντικείμενα διαφόρων χρόνων. Στην περιφέρεια βρέθηκε σε δύο στρώματα πλακόστρωτο (εικ. 121-122), κατά μήκος του δυτικού τοιχώματος του Μυχού Β, που δείχνει τις διάφορες αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις στο εσωτερικό του χώρου του σπηλαίου. Επάνω στο πλακόστρωτο βρέθηκε σημαντική κεραμική και άλλα μικροαντικείμενα, από τα οποία χαρακτηριστικά αναφέρονται: Μελαμβαφής οινοχόη, μόνωτο κύπελλο, δίωτη λεκάνη¹⁷⁴, δύο ακέραιες αιχμές βελών (εικ. 123)¹⁷⁵, λύχνος Κλασικών χρόνων και άλλος Ρωμαϊκών, αιχμή δόρατος¹⁷⁶, οστέινος οφθαλμός κ.ά.¹⁷⁷

173. Σακελλαράκης 1984, 584-588.

174. Σακελλαράκης 1984, 586-7 πίν. 250β.

175. Σακελλαράκης 1984, πίν. 249β.

176. Σακελλαράκης 1984, 585.

177. Βλ. λεπτομέρειες σε Έργον 1984, 107, 108, Σακελλαράκης 1984, 585.



121. Πλακόστρωτο κατά μήκος του δυτικού τοιχώματος του Μυχού β.



122. Ο Μυχός β.

Το Μικρό Σπήλαιο (εικ. 124-126)

Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι και ένα Μικρό Σπήλαιο μέσα στο Ιδαίο Άντρο, στο κέντρο του δυτικού τοιχώματος της Κεντρικής Αίθουσας, ακριβώς απέναντι από το κέντρο της εισόδου, σε ύψος 8,50 μ. από το δάπεδο της Κεντρικής Αίθουσας, προσιτό δηλαδή μόνον με σκάλα¹⁷⁸.

178. Σχέδιο σε ΠΑΕ 1983, 452 εικ. 2.



123. Αιχμές βελών κατά χώραν.



124. Το δυτικό τοίχωμα της Κεντρικής Αίθουσας με την είσοδο του Μικρού Σπηλαίου.

Δεδομένου ότι στην τελευταία ανασκαφή του Ιδαίου Άντρου δεν έγινε συστηματική έρευνα στο Μικρό Σπήλαιο, είναι απαραίτητο να συζητηθούν εδώ τα όποια στοιχεία προέκυψαν από παλαιότερες έρευνες που έγιναν εκεί, κατά τη νόμιμη αυτοψία του Σπ. Μαρινάτου ή την “παράνομη” έρευνα, όπως την χαρακτηρίζει ο Μαρινάτος στο ημερολόγιό του, του P. Faure¹⁷⁹.

179. Faure 1964, 108-109, Μαρινάτος-Ημερολόγιο, Μαρινάτος 1956-57, 251, Πλατάκης 1956, 19-20.

Το Μικρό Σπήλαιο (βλ. εικ. 83, 75 και 125: τομή) έχει είσοδο με κατώφλι. Η είσοδος έχει πλάτος 1,50 μ. και ύψος 1,55-2,53 μ., το δε κατώφλι είναι φθαρμένο, δείγμα της συχνής ίσως χρήσης του. Αμέσως μετά την είσοδο υπέρκειται σταλακτίτης που την καλύπτει κατά τα 2/3. Η πρώτη αίθουσα είναι σχεδόν ορθογώνια, διαστάσεων 3,65x4,15 μ. και μέγιστου ύψους 4,50 μ., και στο νότιο τμήμα της υπάρχει μικρή κοιλότητα. Από αυτήν ξεκινούν δύο διακλαδώσεις, μία μεγάλη στο κέντρο και μία, υψηλότερη, προς Βορρά. Η μία διακλάδωση στην οποία εισέρχεται κανείς από άνοιγμα, πλάτους 0,95 και ύψους 1,65 μ., έχει μήκος 6,20 μ., μέγιστο πλάτος 2,40 μ. και μέγιστο ύψος 2,10 μ. Διαθέτει μικρό κοίλωμα σε ύψος 1,65 μ. από το δάπεδο, και σταλακτίτες με καταφανή ίχνη καπνιάς¹⁸⁰. Η βόρεια διακλάδωση είναι ανηφορική και διακρίνονται τρεις βαθμίδες. Η υψομετρική διαφορά από την είσοδο είναι περίπου 9,50 μ. Έχει μήκος 11 μ. και μέγιστο πλάτος 4 μ. Σε αυτήν εισέρχεται κανείς έρποντας. Το κυμαινόμενο ύψος φθάνει σε κάποιο σημείο το πολύ τα 2,50 μ. Το δάπεδο καλύπτεται σε πολλά σημεία από λιθωματικό υλικό, ενώ σε ένα μόνον σημείο υπάρχει χώμα. Ο χώρος κοσμεύεται από σταλακτίτες και σταλαγμίτες. Στην τριμερή αυτήν κόγχη απέναντι από την είσοδο, που έφερε ίχνη αιθάλης, ίσως από άλλο μέσο τεχνητού φωτισμού, πιθανώς δάδες, βρέθηκαν: Τμήμα ειδωλίου (;), είδος πηλίνου βωμού (;)¹⁸¹, κόκκαλα και κέρατα ζώων, λίγα όστρακα ρωμαϊκών λύχνων και σταυρός από οστό με τη Βρεφοκρατούσα Παναγία, από μεταγενέστερους αρχαιοκάπηλους¹⁸². Η λειτουργία του θα είχε άλλο χαρακτήρα, όπως θα φανεί πιο κάτω.

Είναι προφανές από τα ευρήματα που έγιναν στο Μικρό Σπήλαιο και στις δύο διακλαδώσεις του, ότι υπήρξε έντονη ανθρώπινη παρουσία στον χώρο αυτόν. Φυσικά, το Μικρό Σπήλαιο δεν αποτελεί το άδυτο ενός ναού, ούτε η Κεντρική Αίθουσα του σπηλαίου τον “σηκό”, όπως υπέθεσε ο σπηλαιολόγος Ελ. Πλατάκης (βλ. εικ. 126) και ο P. Faure¹⁸³, ούτε και η Πλατεία στην είσοδο του Ιδαίου Άντρου και ο Βόρειος Μυχός, τον πρόναο και τον οπισθόδομο αντίστοιχα. Ένα οποιοδήποτε φυσικό σπήλαιο, ακόμη κι η Σπηλιάρα του Ψηλορείτη, με τα τόσα φυσικά πλεονεκτήματα που σημειώθηκαν, δεν είναι και δεν μπορεί να λειτουργήσει ως ένα δεδομένου αρχιτεκτονικού τύπου κτήριο με τις προδιαγραφές του. Άλλωστε, οι λατρευτικές ανάγκες σε οποιοδήποτε ναϊκό αρχιτεκτόνημα παράλλαζαν ανάλογα με τη λατρευόμενη θεότητα ή και τον χρόνο που ασκήθηκε η όποια λατρεία. Η Κεντρική Αίθουσα και ο Βόρειος και ο Νότιος Μυχός του Ιδαίου Άντρου ήταν αρκετά μεγάλοι, ακόμη και για τη διαμόρφωση ιδιαίτερων χώρων με κατασκευές, όπως είδαμε. Η όποια χρήση του Μικρού Σπηλαίου θα πρέπει να ερμηνευθεί σχετικά με τα φυσικά του στοιχεία, αλλά και με τα λίγα έστω ευρήματα που έγιναν εκεί.

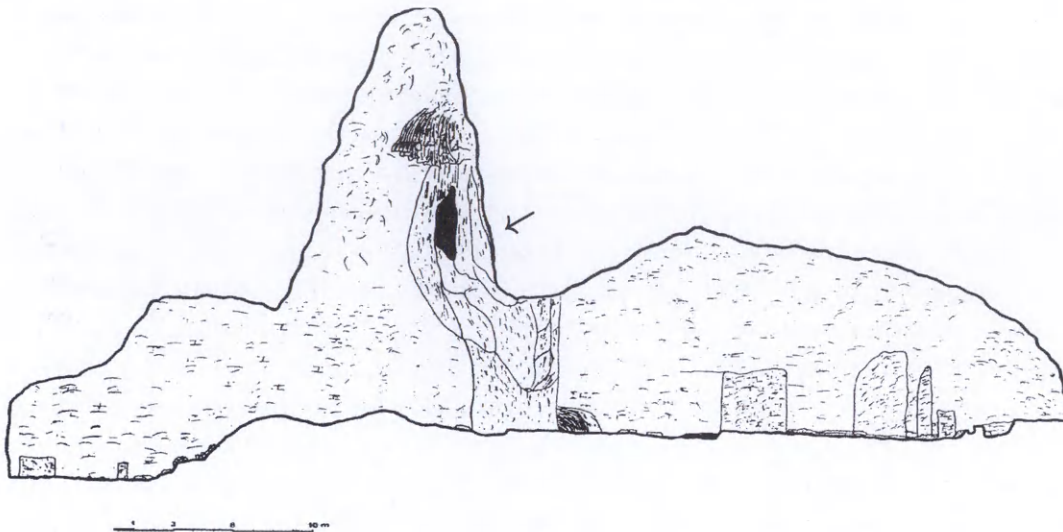
Κύριο στοιχείο του Μικρού Σπηλαίου είναι, βέβαια, η κεντρική του θέση, η διαμόρφωσή του σε ικανό ύψος, που το καθιστά απρόσιτο χωρίς

180. Faure 1964, 129.

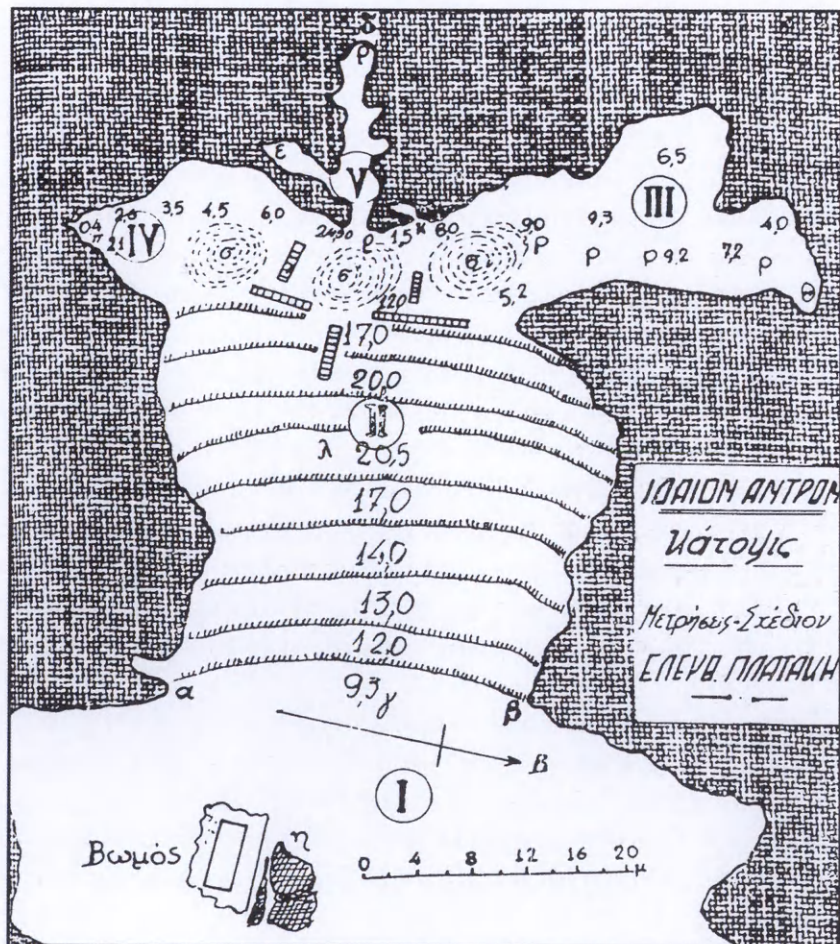
181. Μαρινάτος-Ημερολόγιο.

182. Faure 1964, 109.

183. Πλατάκης 1965, 19-21.



125. Τομή του Ιδαίου Άντρου από Βορρά προς Νότο.
Διακρίνεται σε ανώτερο επίπεδο το Μικρό Σπήλαιο.



126. Κάτοψη του Ιδαίου Άντρου. V: το Μικρό Σπήλαιο (σχ. Ε. Πλατάκη).

τεχνητή υποστήριξη, αλλά και οι εσωτερικές του αόρατες διακλάδώσεις. Στα φυσικά του στοιχεία πρέπει να προστεθούν η απότομη εναλλαγή του φωτός και του σκότους, η ύπαρξη σταλακτιτών στη βόρεια διακλάδωση και νερού στην κεντρική. Στα ευρήματα, που μπορεί να βοηθήσουν την ερμηνεία της χρήσης του Μικρού Σπηλαίου, συγκαταλέγονται, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, η ύπαρξη οστών στην κεντρική διακλάδωση και καπνιάς στη βόρεια.

Αρχίζοντας από τα ευρήματα και μάλιστα τα οστά βοοειδών, προβάτων και χοίρων στην κεντρική διακλάδωση του Μικρού Σπηλαίου, δηλαδή μεγάλων και μικρών ζώων, σαφών στοιχείων της εκεί ανθρώπινης παρουσίας, θα πρέπει να αποκλεισθεί η ερμηνεία της υποδήλωσης μιας απλής κτηνοτροφικής δραστηριότητας στο σημείο αυτό. Η όποια κτηνοτροφική δραστηριότητα στο Ιδαίο Άντρο ανάγεται στα Ύστερα Νεολιθικά χρόνια και μόνον οι τότε κτηνοτρόφοι δραστηριοποιήθηκαν, φυσικά σε χαμηλά σχετικά επίπεδα και μάλιστα στην καμπή της Κεντρικής Αίθουσας προς τον Βόρειο Μυχό, όπου επισημάνθηκαν τα ίχνη τους. Δεν θα είχαν δηλαδή ούτε λόγο ούτε τη δυνατότητα να αναρριχηθούν στο Μικρό Σπήλαιο. Τα οστά των ζώων σε ένα τόσο δυσπρόσιτο μέρος του λατρευτικού σπηλαίου του Ιδαίου Άντρου πρέπει να είναι λείψανα φαγητών κάποιων ατόμων που διέμεναν, για κάποιο συγκεκριμένο χρόνο και ιδιαίτερο λόγο, στο Μικρό Σπήλαιο, ίσως ταυτόχρονα και λείψανα θυσιών. Ποιά μπορεί να ήταν αυτά τα άτομα, ίσως μπορεί να συναχθεί από το δεύτερο εύρημα στη βόρεια διακλάδωση του Μικρού Σπηλαίου, την καπνιά που επισημάνθηκε στο μικρό κοίλωμα δεξιά και σε ύψος 1,65 από το δάπεδο, όπου και οι μικροί σταλακτίτες.

Είναι προφανές ότι τα αναφερόμενα καταφανή ίχνη αιθάλης, σε κάποιο ύψος του κοιλώματος της βόρειας διακλάδωσης του Μικρού Σπηλαίου, δεν οφείλονται σε κάποια σταθερή εστία, καθώς δεν αναφέρεται η ανεύρεση και στάχτης. Αντίθετα, όπως είναι γνωστό, αιθάλη δημιουργείται κυρίως από τη μακρά και συνεχή ύπαρξη μιας εστίας πυρός, μιας λαμπάδας ή και φλόγας φωτιάς ενός πυρσού. Και όπως παρατηρήθηκε, δικαιολογείται η γοητεία της φωτιάς, που, ως βάση της πολιτισμένης ζωής, προσφέρει θάλαπωρή και φως, γι' αυτό και στη λατρευτική πράξη, τόσο στα Προϊστορικά όσο και στα αρχαία Ελληνικά Ιστορικά χρόνια σπάνια υπάρχουν θυσίες χωρίς φωτιά και, αντίστροφα, δύσκολα υπάρχει φωτιά χωρίς θυσία. Το ξαφνικό άναμμα της φωτιάς του βωμού θεωρείται σημάδι θεϊκής παρουσίας. Με τη σβέση και την αναζωπύρωση της φωτιάς αναπαρίσταται άλλωστε εντυπωσιακά, σε τελετουργίες στην αρχαιότητα, η διαδικασία του καθαισμού και της νέας αρχής.

Με τα βασικά αυτά θρησκευολογικά στοιχεία αποκτά, ίσως, άλλο νόημα ένας μύθος για τακτή ετήσια φωτιά στο Ιδαίο Άντρο, ένας μύθος αναφερόμενος από τον Αντωνίνο Λιβεράλις τον 2ο αι. μ.Χ.: *ἐν δὲ χρόνῳ ἀφωρισμένῳ ὁράται καθ' ἕκαστον ἔτος πλεῖστον ἐκλάμπων ἐκ τοῦ σπηλαίου πῦρ. τοῦτο δὲ γίνεσθαι μυθολογοῦσιν, ὅταν ἐκζέῃ τὸ τοῦ Διὸς ἐκ τῆς γενέσεως αἶμα* (Μαρτυρία αρ. 13). Είναι πιθανό, όπως παρατηρήθηκε από επιφανείς θρησκευολόγους, ότι και σε αυτήν την περίπτωση η μυθολογία δημιουργήθηκε από μία δεδομένη τελετουργία, καθώς το Ιδαίο Άντρο θεωρήθηκε

πανελλήνια τόπος γέννησης του Δία, και μάλιστα τόπος τέλεσης μυστηρίων, τουλάχιστον από τα Κλασικά χρόνια μέχρι κάποια χρόνια μετά την καταγραφή του μύθου από τον Αντωνίνο Λιβεράλις. Ότι υποκρύπτεται μία τελετουργία, και μάλιστα μυστηριακή τελετουργία, συμπεραίνεται από τη σημασία της φωτιάς και ιδιαίτερα της καθαρτήριας φωτιάς και σε άλλα αρχαιοελληνικά μυστήρια, ακόμη της ξαφνικής φωτιάς που υποδηλώνει τη θεία παρουσία αλλά και της τακτής εμφάνισής της στους μυούμενους. Η θεολογική σημασία της φωτιάς ως της βασικής πηγής της ζωής, σε σχέση με τον θάνατο, είναι άλλωστε κοινός τόπος. Και στο σημείο αυτό το Ιδαίο Άντρο, με τον ανατολικό προσανατολισμό του και το κεντρικό, μυστηριώδες, Μικρό Σπήλαιο, το άνοιγμα του οποίου φωτίζεται από τον ήλιο, ήταν ιδανικός τόπος τέλεσης παρόμοιων τελετουργιών. Για τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου θα γίνει, όμως, αναλυτικός λόγος πιο κάτω.

Ένα άλλο, κύριο στοιχείο ζωής, που έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο στη λατρεία, και μάλιστα στη μυστηριακή λατρεία, ως καθαρτήριο στοιχείο εξαγνισμού, ήταν το νερό, η φυσική παρουσία του οποίου ως μακρόχρονης σταγονορροής, που δημιούργησε μάλιστα και μία λεκάνη στην κεντρική διακλάδωση του Μικρού Σπηλαίου, σημειώθηκε πιο πάνω. Εξάλλου σε κοίλωμα δεξιά της βόρειας διακλάδωσης του Μικρού Σπηλαίου υπάρχουν μικροί σταλακτίτες, που, όπως και άλλα μορφώματα σε κρητικά σπήλαια, μπορεί να είχαν κάποια σημασία για τη λατρεία. Παράδειγμα, ο Αρκουδόσπηλιος¹⁸⁴ αλλά και η Αρνισός¹⁸⁵. Σχετικά άλλωστε είναι και τα γνωστά απολιθώματα στο λεγόμενο μικρό ανάκτορο της Κνωσού¹⁸⁶. Είναι πιθανόν ότι τα μορφώματα αυτά θεωρήθηκαν απεικονίσεις θείων μορφών, όπως κάποιες βυζαντινές ορθομαρμαρώσεις που νομίστηκαν αχειροποίητες εικόνες. Και στην έρευνα του 1985¹⁸⁷ επιβεβαιώθηκε με πλήθος νέων στοιχείων, μερικά από τα οποία αναφέρθηκαν πιο πάνω, η ακμή του Ιδαίου Άντρου στη Μινωική εποχή καθώς και η χρήση του για τη λατρεία του Μινωίτη θεού της βλάστησης, που πεθαίνει και γεννιέται κάθε χρόνο.

Συνοψίζοντας τα σχετικά με το Μικρό Σπήλαιο και μάλιστα τα ευρήματα που έγιναν εκεί και τα φυσικά χαρακτηριστικά του, είναι, ίσως, πιθανόν ότι χρησιμοποιήθηκε και αυτό στη δεδομένη για το σπήλαιο μυστηριακή λατρεία. Δεν ήταν αδύνατο για το δυναμικό ιερατείο του Ιδαίου Άντρου να κρυφτούν στο Μικρό Σπήλαιο κάποια μέλη του, εφοδιασμένα, ίσως, με φαγητό, καθώς το νερό υπήρχε, και σε μια δεδομένη στιγμή να εμφανίσουν, ξαφνικά στο σκοτάδι εμπρός στα μάτια των αμύητων, αναμμένους πυρσούς. Η χρήση πυρσών αναφέρεται από τον Πausanias σε ειδικές ετήσιες τελετές¹⁸⁸. Για τις δάδες μιλάει και ο Θεόφραστος. Οι τεχνικές των κατά καιρούς ιερατείων ήταν θαυμαστές, γι' αυτό και πολλοί μίλησαν για θαύματα.

184. Faure 1964, 9, 13, 37, 40, 51, 160-162 κ.α.

185. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1932 έως 1938.

186. *Palace of Minos* 1964, II, 346.

187. *Έργον* 1985, 85.

188. Πausanias II, 25, 4-5.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στη διάρκεια της ανασκαφής του Ιδαίου Άντρου έρχονταν καθημερινά στο φως εντελώς νέα, άγνωστα μέχρι τώρα στοιχεία και έργα τέχνης, σημαντικότερα όχι μόνον για την αρχαιολογία αλλά και για την ιστορία της Κρήτης και της Ελλάδος, δεδομένου ότι στο μέγα λατρευτικό κέντρο του Ιδαίου Άντρου αφιερώθηκαν αντικείμενα ακόμη και από μακρινές περιοχές της Αιγύπτου και της Ανατολής. Ιδιαίτερα αναφέρεται η συγκόλληση από εκατοντάδες κομμάτια πλήθους μοναδικών μεγάλων λατρευτικών σκευών, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν και κέρατα καθιέρωσης, που χρονολογούνται από την ΥΜ ΙΙΙΓ εποχή μέχρι τα Πρωτογεωμετρικά χρόνια¹⁸⁹.

Η όλη εικόνα δείχνει την οργάνωση του ιερού, την οποία διευκόλυνε και η φυσική δομή του σπηλαίου. Η φυσική εικόνα του σπηλαίου ίσως επέτρεψε και τη φιλολογία γύρω από την ύπαρξη και του τάφου του Δία εδώ, αν και τόσο οι αρχαίοι συγγραφείς όσο και οι νεότεροι περιηγητές τον τοποθετούν σε διαφορετικά σημεία της Κρήτης, όπως π.χ. στην περιοχή Κνωσού - Αρχανών¹⁹⁰, εκτός από τον βεβαιωμένο ή πιθανότερο τόπο της γέννησής του¹⁹¹.

Σημαντικά κτίσματα φαίνεται ότι υπήρξαν και εξωτερικά, στην αμφιθεατρική Πλατεία, εμπρός από τον τεράστιο βωμό, όπου εκτός των παλαιών χάλκινων ευρημάτων συλλέχθηκε στην τελευταία ανασκαφή επιφανειακά μεγάλος μολύβδινος σύνδεσμος σε σχήμα διπλού πέλεκου¹⁹².

Αξίζει να μνημονευτεί ότι το ιερόν χαρακτηρίζεται κυρίως "αρνητικά", περιβαλλόμενο από απαγορεύσεις¹⁹³. Το ιερό του θεού ή τουλάχιστον κάποιου τμήμα του, είναι απρόσιτο, άδυτον, άβατον. Ιερόν, τρόπον τινά, είναι και η σκιά που ρίχνει η θεότητα.

II. Η ΕΝ ΓΕΝΕΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ¹⁹⁴

Εκτός από τη βασική δημοσίευση των F. Halbherr και P. Orsi¹⁹⁵, που αναφέρθηκε πιο πάνω, και τις εξαιρετικά συνοπτικές εκθέσεις των άλλων ανασκαφών, ελάχιστα ήταν τα δημοσιεύματα που αφιερώθηκαν αποκλειστικά στο Ιδαίο Άντρο, σε αντίθεση με το μέγα πλήθος των αναφορών σε πολλά βιβλία και άρθρα για την ελληνική θρησκεία ή για την ιστορία της ελληνικής τέχνης, κυρίως των Γεωμετρικών και των Πρώιμων Αρχαϊκών χρόνων.

Βασική υπήρξε η μελέτη του E. Kunze¹⁹⁶ για τα χάλκινα ευρήματα του Ιδαίου Άντρου, κυρίως τις ασπίδες, καθώς και δύο άλλες μικρότερες μελέτες του ίδιου ερευνητή και του D. Levi. Ο πρώτος μελέτησε και τα λίγα

189. Έργον 1985, 78.

190. Αρχάνες 1997, Α, 49-53.

191. Verbruggen 1981, 59, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

192. Έργον 1985, 88 εικ. 104.

193. Burkert 1977, 549.

194. Σακελλαράκης 1983, 429-30.

195. F. Halbherr - P. Orsi 1888.

196. Kunze 1931.

μέχρι τότε γνωστά¹⁹⁷ ελεφάντινα αντικείμενα¹⁹⁸ και ο δεύτερος τα μέχρι τότε γνωστά χρυσά κοσμήματα που βρίσκονταν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο¹⁹⁹. Στη δημοσίευση του υλικού από το Ιδαίο Άντρο πρέπει να ενταχθεί και η μελέτη του J. Boardman²⁰⁰ για τα ολίγα, αλλά σημαντικά, αντικείμενα στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης. Αυτές ήταν, όμως, και οι βασικές δημοσιεύσεις ενός τόσο σημαντικού υλικού, και ασφαλώς όχι όλες σύμφωνα με τις διάφορες νέες τάσεις της αρχαιολογίας.

Αντίθετα, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, πλήθος ήταν οι αναφορές για το Ιδαίο Άντρο σε πολλά βιβλία και άρθρα. Λόγω της βασικής δημοσίευσης του E. Kunze, οι περισσότερες αναφορές έγιναν στα χάλκινα ευρήματα και μάλιστα στις ασπίδες, η χρονολογία των οποίων συζητήθηκε, όπως είναι γνωστό, ζωηρά²⁰¹, ελάχιστες για τα ελεφαντουργήματα και για τα χρυσά. Δεν έλειψαν, όμως, οι αναφορές στη μυθολογία και στη λατρεία²⁰² και άλλες διάφορες μνείες, ακόμη και για τη Ρωμαϊκή εποχή²⁰³, στο Ιδαίο Άντρο. Οι περισσότερες από τις αρχαιολογικές αναφορές περιορίστηκαν σε απλή παράθεση ή περιγραφή του υλικού, με κάποιες προσπάθειες αναζήτησης εργαστηρίων, τυπολογίας και χρονολογικής ταξινόμησης, χωρίς ιδιαίτερες προσπάθειες ερμηνείας, σχετικά με τη λατρεία και μάλιστα στον συγκεκριμένο χώρο, και με απουσία συσχετισμού με τις πληροφορίες των πηγών. Μία συνοπτική εικόνα της εν γένει έρευνας έδωσε ο P. Faure²⁰⁴, με αυθαίρετες όμως ερμηνείες σε αρκετά σημεία και μάλιστα τα θρησκευολογικά. Σημαντικό είναι ακόμη το κεφάλαιο για το Ιδαίο Άντρο στο σχετικό βιβλίο του H. Verbruggen²⁰⁵, παρά τις διαφωνίες που έχει κανείς για τη βασική του θέση. Είναι ίσως χαρακτηριστικό ότι το μόνο βιβλίο που είχε ως τίτλο του το Ιδαίο Άντρο γράφηκε από τον φυσικό Ελ. Πλατάκη²⁰⁶. Δεν είναι παράδοξο, λοιπόν, που αναλήφθηκε μία νέα ανασκαφική έρευνα της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο Ιδαίο Άντρο, εκατό χρόνια από την πρώτη μεγάλη ανασκαφή.

197. Σακελλαράκης 1983, 430.

198. Kunze 1935-36, 218-233.

199. Levi 1945.

200. Boardman 1961.

201. Kunze 1931, 236-246, Matz 1933, ιδιαίτερα 462-463, Benton 1938-39, 52 κε., Benton 1939-40, 51-59, Demargne 1947, 229-236, Amandry 1944-45, 45-48, Scheffold 1949, 103, Hencken 1950, 295 κε., Boardman 1961, 83-84, 128-129.

202. Βλ. π.χ. Cook 1925, 2, 932 κε.

203. Sanders 1982, 163.

204. Faure 1964, 99-131.

205. Verbruggen 1981, 71 κε.

206. Πλατάκης 1965. Βλ. και το συνοπτικό άρθρο του, Πλατάκης 1983, όπου δημοσιεύεται και κατάλογος των σπηλαίων της περιφέρειας Ανωγείων, 20-21.

Ε. Η ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

Είναι προφανές ότι, λόγω του μύθου της εκεί γέννησης του μέγιστου Έλ-ληνα θεού, το Ιδαίο Άντρο είναι ένα από τα σημαντικότερα αρχαιοελλη-νικά ιερά, ίσως ακόμη και λόγω της θέσης του υψηλά, στο υψηλότερο βουνό της Κρήτης. Για τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, το Ιδαίο Άντρο έχει το πρόσθετο ενδιαφέρον της μακρότατης διάρκειας και ακόμη της διάσωσης, παρά τις συλήσεις, ποικίλων αντικειμένων για πολλά χρόνια, από τη Νεολιθική εποχή μέχρι και τα Ρωμαϊκά χρόνια, με περιό-δους βέβαια ακμής και παρακμής. Είναι χαρακτηριστική η εξαιρετική ακμή του σπηλαίου στην Υστερογεωμετρική κυρίως περίοδο, αλλά και στα Ύστε-ρα Ρωμαϊκά χρόνια. Φυσικά η λατρεία δεν ήταν ίδια από την αρχή μέχρι και το τέλος, αλλά παρήλλασσε, όπως στη μεγάλη αλλαγή από τη Μινωική στην Ελληνική εποχή.

Η υπόσταση του Κρηταγενούς Δία απασχόλησε την έρευνα ήδη από τα μέσα του προπερασμένου αιώνα. Από μία σειρά επιφανών επιστημόνων, αρχίζοντας με τον F. Welcker¹ που βασίστηκε στις πηγές, με την ανασκαφή Halbherr το 1885 και ιδιαίτερα με την εύρεση της αναθηματικής επιγραφής, με την οποία ταυτίστηκε το Ιδαίο Άντρο, γίνονταν συχνότατα αναφορές στο Ιδαίο Άντρο και το θέμα του Κρηταγενούς Δία, από τους A.B. Cook², M.P. Nilsson³, P. Faure⁴, Ελ. Πλατάκης⁵, E. Simon⁶, H. Verbruggen⁷ κ.ά.

Στο σημείο αυτό με βάση τόσο την παλαιότερη βιβλιογραφία όσο κυ-ρίως τα νεότερα ανασκαφικά στοιχεία, δίνεται πιο κάτω συνοπτική εικόνα της ιστορίας του χώρου, ενώ λεπτομερέστερα συζητείται κάθε περίοδος σε σχέση με τις κατηγορίες των ευρημάτων ή των δρώμενων. Η συνέχεια της λατρείας στα σπήλαια πάντως δύσκολα αποδεικνύεται χωρίς καθαρά θρη-σκευτικά στοιχεία κάθε περιόδου. Τέτοια μέρη προσείλκυαν και κόσμο που δεν γνώριζε τους θρησκευτικούς συσχετισμούς.

1. Welcker 1857-60.

2. Cook 1925, 1, 548-555.

3. Nilsson 1941, 329-330.

4. Faure 1964.

5. Πλατάκης 1965.

6. Simon 1969, 14-15.

7. Verbruggen 1981.

Ι. ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Το σπήλαιο, όπως αποδείχθηκε από τη νέα ανασκαφή⁸, κατοικείται περιστασιακά από τα Νεολιθικά χρόνια. Όπως έδειξε η κεραμική⁹, στο σπήλαιο βρέθηκε αδιατάρακτο ύστερο νεολιθικό στρώμα στο βορειοδυτικό τμήμα του Βόρειου Μυχού, κάτω από λιθοσωρό στον οποίο οφείλει τη διατήρησή του. Επάνω από τον σωρό τα στρώματα ήταν διαταραγμένα. Το σπήλαιο, λόγω της αύξησης της κτηνοτροφίας των αιγοπροβάτων, κατοικήθηκε από διάφορες ομάδες, όπως φαίνεται από το είδος της κεραμικής που έχει σχέση με τη Φαιστό και την Κνωσό. Εκτός από την κεραμική¹⁰, βρέθηκαν είκοσι πέντε οστέινα νεολιθικά εργαλεία: Τρία τρυπάνια, έντεκα οπείς στο ΒΔ τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας, επτά οστέινοι χόνδροι που βρέθηκαν στο ΒΔ τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας και του Βόρειου Μυχού, τέσσερα οστέινα σουβλιά. Έτσι φαίνεται ότι στο σπήλαιο από ενωρίς γίνονταν εποχιακά κάποιες συναντήσεις και συναθροίσεις με τελετουργικό χαρακτήρα¹¹, ίσως συλλογικές πορείες, πριν γίνει άγιος τόπος. Δεν είναι βέβαια πρωτοφανής η κατοίκηση σπηλαίων στην Κρήτη και τη Νεολιθική εποχή (3500-2800 π.Χ.)¹². Για την προσπάθεια, όμως, ανασύστασης της ζωής στο Ιδαίο Άντρο αυτά τα σχετικά μακρινά χρόνια, είναι ενδιαφέρουσα η μελέτη λίγων σπηλαίων, όπου ζουν ακόμη και στον 20ό αι. κυνηγοί και κτηνοτρόφοι σε διάφορα μέρη του κόσμου, σε συνθήκες που δεν απέχουν από εκείνες της Νεολιθικής εποχής.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των κουρδικών φυλών Shiervani, που ζητούν καταφύγιο τον χειμώνα σε σπήλαια της οροσειράς του Ζάγρου. Στο σπήλαιο Shanidar, βόρεια της Βαγδάτης (μήκος 44° 13', Ε., πλάτος 36° 50', Ν.), μεγέθους περίπου ίδιου με το Ιδαίο Άντρο, όπου έγιναν παλαιολιθικές έρευνες μεταξύ 1951 και 1960, παρατηρήθηκε ότι 45 άτομα, επτά με οκτώ οικογένειες, ζούσαν μέσα στο σπήλαιο από τον Οκτώβριο μέχρι τον Απρίλιο, εγκαταλείποντας τη θερινή διαμονή τους σε μια κοντινή κοιλάδα. Κάθε οικογένεια ζούσε μέσα στο σπήλαιο και κοντά στα τοιχώματά του, σε έναν μόνον μικρό στεγασμένο χώρο, κατασκευασμένο με απλά, πρόχειρα, υλικά, έχοντας δίπλα τα ζώα της, 41 αγελάδες, 10 άλογα, 4 γαϊδούρια, 7 σκυλιά, 100-150 κατσίκες και περίπου 10 κότες. Αν και κάθε κατάλυμα είχε την εστία του, στη μέση του σπηλαίου έκαιγε συνεχώς μια κοινή, μεγάλη φωτιά. Παρατηρήθηκε ότι η οροφή του σπηλαίου ήταν κατάμαυρη από την καπνιά. Πρόβλημα νερού δεν υπήρχε, καθώς πολύ κοντά βρίσκεται μία πηγή. Δεν διαπιστώθηκαν ταφές στο σπήλαιο.

Το παράδειγμα του σπηλαίου Shanidar προσθέτει ένα προχωρημένο τύπο της διαβίωσης στην εποχή του Λίθου, που οι άνθρωποι δεν είναι πια μόνον κυνηγοί και βοσκοί, αλλά ασχολούνται και με τη γεωργία, δεδομέ-

8. Σακελλαράκης 1988-89, 22-27, όπου και η σχετική βιβλιογραφία του ανασκαφέα.

9. Βλ. τόμ. Β', κεφ. Ι.1. Η κεραμική.

10. Βλ. τόμ. Β', V. Αντικείμενα από οστό.

11. Μαντέλη 2006.

12. Σακελλαράκης 1973.

νου ότι σε δύο ώρες απόσταση από το σπήλαιο βρίσκεται σε μία κοιλάδα η θερινή τους διαμονή, όπου σπέρνουν και θερίζουν. Στο δεύτερο μισό του 20ού αι., δηλαδή σε μια εποχή που ο χρόνος τρέχει με πρωτόγνωρη ταχύτητα, οι τρωγλοδύτες αυτοί βιώνουν ταυτόχρονα όχι μόνον την Ύστερη Νεολιθική εποχή, αλλά και την εποχή του Χαλκού και του Σιδήρου, ακόμη και την εποχή του πλαστικού, τον 20ό αι. Γιατί αλέθουν το σιτάρι με τον νεολιθικό τρόπο. Αν και χρησιμοποιούν πυριτόλιθο για να ανάψουν φωτιά, έχουν όμως έναν-δυό αναπήρες. Αν και τα κύρια υλικά τους είναι το δέρμα, το ξύλο, τα φυτά, όπως τα καλάμια και η πέτρα, για τα τριβεία και τους τριπήρες, έχουν όμως περιορισμένα μεταλλικά αντικείμενα, μαχαίρια, τσεκούρια και δρεπάνια και, ακόμη, δοχεία από αλουμίνιο ή και από πλαστικό, ελάχιστα δηλαδή αντικείμενα, που μπορούν να μεταφερθούν άμεσα. Καθώς συλλέγουν φυστίκια, που πουλούν στις κοντινές αγορές, έχουν προχωρήσει κατά πολύ και σε ελάχιστο χρόνο από τη Νεολιθική εποχή, έχουν γίνει και έμποροι, μπορεί με τον προϊστορικό αντιπραγματισμό, αν όχι με χαρτονομίσματα.

Το σπήλαιο του Ιδαίου πρέπει να το δούμε ως ένα σπήλαιο που φιλοξενούσε και προφύλασσε ανθρώπους και ζώα, αρχικά εποχιακά. Η επικοινωνία πολύ ενωρίς με τα μεγάλα κέντρα, όπως η Φαιστός και η Κνωσός, φέρνει σύντομα πολιτιστικά αγαθά και το καθιστά κέντρο λατρείας της γυναικείας θεότητας και του νεαρού Μινωίτη θεού. Σημαντική είναι η αντιστροφή αργότερα της λατρείας με πρωτεύοντα ρόλο την ανδρική θεότητα, τον μέγιστο των θεών, τον Δία.

II. ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Το Ιδαίο Άντρο είναι το μακρότερης διάρκειας και ταυτόχρονα το υψηλότερο ελληνικό ιερό. Η ορισμένη περιοχή έχει σχέση με τη λατρευόμενη θεότητα, όπως και στην Ανατολή. Η λατρεία δεν ήταν ίδια από την αρχή μέχρι το τέλος, αλλά παράλλασσε, όπως στην περίοδο της μεγάλης αλλαγής από τη Μινωική στην Ελληνική εποχή. Στον περιορισμένο χώρο μιας ιερής σπηλιάς μπορεί, όμως, να μελετηθεί καλύτερα η διαδρομή της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, παρά σε ένα μεγάλο ιερό.

Ήδη από την Πρωτομινωική περίοδο, κεραμική και άλλα αντικείμενα¹³ δείχνουν τη συνέχεια της κατοίκησης. Λατρεία αρχίζει στο Ιδαίο Άντρο τουλάχιστον από τον 18ο-16ο αι. π.Χ., όπως δείχνουν τα ποικίλα παλαιοανακτορικά και νεοανακτορικά ευρήματα, που εξετάζονται πιο κάτω. Οποσδήποτε στη Μέση εποχή του Χαλκού, το γειτονικό σπήλαιο των Καμαρών διανύει μία μεγάλη εποχή, όπως δείχνει η λαμπρή καμαραϊκή πολύχρωμη κεραμική, δεν υπάρχουν όμως πολλές πληροφορίες για άλλα στοιχεία που θα αποτελούσαν μέτρο σύγκρισης με το Ιδαίο Άντρο. Δεν θα

13. Σακελλαράκης 1983, πίν. 276γ.

ήταν άστοχο, όμως, να διατυπωθεί η άποψη ότι οι Καμάρες ελέγχονταν από τη Φαιστό, ενώ το Ιδαίο από την Κνωσό.

Αν και η λατρεία ασφαλώς διαφέρει από εποχή σε εποχή, παραμένουν διαχρονικά κάποια χαρακτηριστικά. Το πλήθος των μινωικών ευρημάτων, κεραμική κυρίως, ιερά σύμβολα, όπως π.χ. χάλκινοι διπλοί πελέκεις, χάλκινο ειδώλιο, λατρευτικός λίθινος κέρνος, σφραγίδες πρωιμότερες¹⁴, έργα από την εποχή της ακμής του μινωικού πολιτισμού, όπως η σφραγίδα ορείας κρυστάλλου με παράσταση θεάς κ.ά., τα οποία εξετάζονται σε ιδιαίτερα κεφάλαια (τόμ. Β', κεφ. I-VII), επιβεβαιώνουν τη λατρεία στα Μινωικά χρόνια στο σπήλαιο. Κυρίαρχη μορφή την περίοδο αυτή ήταν η γυναικεία θεότητα που λατρευόταν μαζί με τον νεαρό θεό ο οποίος γεννιόταν και πέθαινε κάθε χρόνο.

Όσον αφορά τη λατρεία του Δία στο Ιδαίο Άντρο πρέπει να παρατηρηθεί, ότι τον 16ο αι. π.Χ. ο Δίας ήταν άγνωστος στην Κρήτη και προκάτοχός του δεν μπορεί παρά να ήταν ο συνοδός της κύριας γυναικείας θεότητας, ο μινωικός θεός της βλάστησης αυτός που γεννιόταν και πέθαινε κάθε χρόνο, τα χαρακτηριστικά του οποίου έλαβε ο μεταγενέστερος θεός, ο Δίας. Η μινωική ανδρική θεότητα δεν μπορεί να είναι άλλη από αυτήν που εικονίζεται στις μινωικές σφραγίδες και σφραγίσματα (εικ. 127), όπως αυτό των Χανίων¹⁵, και αποδίδεται πιθανώς στον ελεφάντινο "κούρο" του Παλαικάστρου¹⁶.

Οι μινωικές ρίζες της μεταγενέστερης λατρείας είναι σαφείς, σύμφωνα με επιφανείς θρησκευολόγους και αρχαιολόγους, όπως ο Ν. Coldstream και ο W. Burkert¹⁷, που συζήτησαν πρόσφατα την εικονιστική παράσταση πρωτογεωμετρικής τεφροδόχου κάλπης από την Κνωσό. Στην κάλπη αποδίδεται γυναικεία θεότητα σε άρμα με θαλερά και ξερά δένδρα, την οποία θεώρησαν ως Θεά της Φύσης ή Μητέρα Γη. Σχετικά, υπάρχουν παράλληλα από τον Βορρά μέχρι την Ανατολή. Σικελικό παράλληλο παραθέτει ο Burkert την Venus Erucina¹⁸ που συνδέεται με τη γιορτή των Καταγωγίων. Εξάλλου, γνωστή είναι και η αναφορά από τον Πausανία της Περσεφόνης ως Κατάγουσας, ενώ η ύπαρξη αγάλματός της από τον Πραξιτέλη αναφέρεται στην αθηναϊκή Ακρόπολη¹⁹.

Κατά τον W. Burkert²⁰, είναι φυσική η άφιξη ή αναχώρηση μιας θεάς με άρμα, όπως απεικονίζεται στην παράσταση της τεφροδόχου κάλπης από την Κνωσό που προαναφέρθηκε. Η παρουσία της θεότητας μπορεί να ήταν στα Προϊστορικά χρόνια ανεικονική, ως κορμός δένδρου που μεταφέρεται σε άρμα από τα δάση, ως Δαίδαλον όπως στις βοιωτικές γιορτές στον Κιθαιρώνα, που ονομάζονται Δαίδαλα. Με την υπόθεση αυτήν οι γιορτές των Δαιδάλων ή Καταγωγίων-Αναγωγίων συνάπτονται με την αναφορά στη

14. Σακελλαράκης 1983, 24.

15. CMS V, Suppl. IA, αρ. 142.

16. MacGillivray κ.ά. 2000, 121-147.

17. Coldstream 1984 και Burkert 1988,

82-88.

18. Burkert 1988, 22-28.

19. Burkert 1988, 85.

20. Βλ. Burkert 1988.



127. Σφράγισμα από τα Χανιά. Το γνωστό "master impression".

Γραμμική Β γραφή της Κνωσού ενός Δαιδαλείου και τη γνωστή μινωική δενδρολατρία²¹. Από τις διάφορες πιθανές μινωικές θεότητες, την Ακακαλλίδα, την Δίκτυννα, την Βριτόμαρτι, την Ευρώπη και την Αριάδνη, ο W. Burkert προτιμά την πάναγνη ή "very pleasant one" Αριάδνη.

III. ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ασφαλώς στα Μυκηναϊκά χρόνια συνεχίστηκε η λατρεία, όπως δείχνουν τα κεραμικά κυρίως ευρήματα. Άλλωστε, η Κρήτη στην τελευταία φάση της εποχής του Χαλκού διανύει μία λαμπρή περίοδο, όπως δείχνει η συμμετοχή της στον Τρωικό πόλεμο, που αναφέρει ο Όμηρος. Και πρέπει να ση-

21. Για τελετές Καταγωγίων και Αναγωγίων
βλ. επίσης, Nilsson 1906, 374, Burkert 1988.

μειωθεί ότι οι ομηρικές πληροφορίες απηχούν χρονολογικά παλαιότερες παραδόσεις²². Η καταφυγή στην ύψιστη θυσία που συνδέεται με τον Ιδομενέα, την ανθρωποθυσία, απηχεί αρχαιότατη συνήθεια, όπως γνωρίζουμε από την ανθρωποθυσία του 17ου αι. π.Χ. στα Ανεμόσπηλια Αρχανών²³.

Ο Δίας εμφανίζεται με βεβαιότητα στην Κρήτη με τους Μυκηναίους²⁴, που κατέκτησαν τη μεγαλόνησο μετά την καταστροφή των “Νέων ανακτόρων”²⁵. Οι Μυκηναίοι υιοθέτησαν την εγκαθίδρυση του Δία εμπνεόμενοι από τους Μινωίτες. Τότε, πιθανά, συνέβη ό,τι έχει παρατηρηθεί και άλλοτε από τους θρησκευολόγους σε ανάλογες περιπτώσεις, ένα αμάλγαμα παλαιού και νέου. Το σπήλαιο, δηλαδή, κατέστη κέντρο θρησκευτικού συγκρητισμού στη λατρεία.

Το Ιδαίο Άντρο, σημειωτέον, θεωρείται μαζί με το ιερό της Σύμης από τα σημαντικότερα ιερά στη Νεοανακτορική και Μετανακτορική περίοδο²⁶. Όπως αναφέρεται πιο κάτω, χαρακτηριστικά ευρήματα της ΥΜ ΙΙΙ-Υπομινωικής περιόδου είναι τα πήλινα τροχήλατα ειδώλια, κυρίως βοοειδών και τα “διπλά κέρατα καθοσίωσης”, τα οποία δεν απαντώνται αργότερα²⁷.

IV. ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η λατρεία είναι έντονη στην Πρώιμη εποχή του Σιδήρου, τη Γεωμετρική και Ανατολίζουσα περίοδο, όπως δείχνουν τα πλούσια αναθήματα. Η Γεωμετρική και η Αρχαϊκή περίοδος είναι οι πιο λαμπρές περίοδοι του σπηλαίου μαζί με τη Ρωμαϊκή. Ο κρητικός θρησκευτικός συντηρητισμός ανάγεται στην Αρχαϊκή εποχή, αν όχι στη Μινωική. Το Ιδαίο Άντρο μαζί με το ιερό της Ειλειθυίας στον Τσούτσουρα έδωσαν πολύτιμα αντικείμενα. Η εύρεση, εξάλλου, χαλκών τόσο στο Ιδαίο όσο και στο ιερό της Σύμης, δείχνουν κάποιες ανάλογες λειτουργίες κατά την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Κεραμική Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής περιόδου, κυρίως, μεγάλος αριθμός οστράκων που ανήκουν σε κάλπες, που περιείχαν στερεές προσφορές²⁸, και σε πρόχους για υγρές, σε υποστάτες και σε δίσκους για τους

22. «Κρητῶν δ' Ἰδομενεὺς δουρικλυτὸς ἡγεμόνευεν,/ οἳ Κνωσὸν τ' εἶχον, Γόρτυνά τε τειχιόεσαν,/ Λύκτον Μίλητόν τε καὶ ἄργινόνενα Λύκαστον/ Φαιστόν τε Ῥύτιόν τε, πόλεις ἐϋ ναιετώσας,/ ἄλλοι θ' οἳ Κρήτην ἐκατόμπολιν ἄμφενέμοντο./ Τῶν μὲν ἄρ' Ἰδομενεὺς δουρικλυτὸς ἡγεμόνευε/ Μηριόνης τ' ἀτάλαντος Ἐνυαλίῳ ἀνδρειφόντῃ./ τοῖσι δ' ἄμ' ὀγδώκοντα μέλαινα νῆες ἔποντο»,

Ἰλιάς Β 645-652.

23. *Αρχάνες* 1997, Α, 295-311.

24. Marinatos 1962.

25. Βλ. πιο κάτω, κεφ. ΣΤ, Ι,1. Δίας.

26. Prent 2005, 562.

27. Prent 2005, 160, 200, 206, με βάση τις εκθέσεις Σακελλαράκη.

28. Σακελλαράκης 1983, 460, -1984, 586-587 πίν. 250, Sakellarakis 1988.

καρπούς, χάλκινα αγγεία, ασπίδες και άλλα σκεύη από την Κύπρο και την Ανατολή, ελεφάντινα από τη Συρία, φαγεντιανές από την Αίγυπτο, χρυσά δουλεμένα από ντόπιους τεχνίτες, έρχονται στο φως στο ιερό σπήλαιο²⁹. Στην Πρώιμη εποχή του Σιδήρου δεν εμφανίζονται κέρατα καθοσίωσης ή τροχήλατα ειδώλια, ενώ τα χάλκινα ειδώλια ακολουθούν τη μινωική παράδοση. Ακόμη πρέπει να σημειωθεί, σε σχέση με το πλήθος των ευρημάτων, η μικρή ποσότητα από πήλινα ειδώλια αυτής της περιόδου. Τα κοσμήματα δείχνουν την παράλληλη λατρεία μίας γυναικείας θεότητας³⁰. Τον 8ο και 7ο αι. π.Χ. αυξάνονται τα ευρήματα από το Ιδαίο, έτσι που το καθιστούν το πιο πλούσιο ιερό της Κρήτης σε αυτήν την περίοδο, χωρίς παράλληλο.

Η Πρώιμη εποχή του Σιδήρου στο Ιδαίο παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με το ιερό της Σύμης όσον αφορά τα χάλκινα αφιερώματα, π.χ. τους υποστάτες, με σπάνια αντίγραφα τους σε πηλό, τις πόρπες, τις λίγες περόνες και ακόμη την εύρεση μικρού αριθμού κυπέλλων. Αποτελεί την πρώτη μεγάλη περίοδο του Ιδαίου Άντρου.

Ο συνδυασμός των ασπίδων με δείπνα θυσίας, όπως στην Αρνισό και το Παλαίκαστρο, υποδηλώνουν ότι ο Δίας έπαιζε ένα κυρίαρχο ρόλο στα τελετουργικά δείπνα των αριστοκρατών, μαζί με την “Πότνια θηρών”³¹.

Η απουσία όπλων στο ιερό δείχνει διαφορετικές αρχές στα αφιερώματα από αυτά άλλων ελληνικών ιερών. Ακόμη, η απουσία πλήθους πήλινων αγγείων δείχνει ότι ήταν αφιερωματικά, ενώ η πληθώρα τέτοιου είδους αγγείων συνήθως δηλώνει γεύματα και πόση από πλήθος κόσμου³². Γενικά στην Πρώιμη εποχή του Σιδήρου, τα πήλινα αφιερώματα στο Ιδαίο ήταν λίγα, όπως ανθρωπόμορφο κεφάλι με οφθαλμούς από φαγεντιανή του τέλους της Γεωμετρικής περιόδου³³. Τον 8ο και 7ο αι. π.Χ. στο Ιδαίο Άντρο οι εκλεκτοί των πολιτών συμμετείχαν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα της λατρείας.

Στον πρώιμο 6ο αι. π.Χ. παρουσιάζεται ξαφνική αλλαγή στα κρητικά ιερά³⁴ και κάποια ύφεση. Στα ιερά, που είναι πλέον αστικά (“civic”), απαντά περισσότερο κεραμική αντί των χαλκών αφιερωμάτων, όπως και στα σπήλαια. Αν κρίνουμε από τα αρχαιολογικά ευρήματα, το Ιδαίο Άντρο, που είναι από τα πλουσιότερα ιερά με παγκρήτιο χαρακτήρα, δεν διανύει την καλύτερη φάση του μεταξύ της Ανατολίζουσας περιόδου και του 6ου αι. π.Χ. Τα αφιερώματα μειώνονται και δείχνουν εγκατάλειψη, κατά τον Erickson³⁵, ο οποίος πιστεύει³⁶ ότι ελάχιστα ίχνη αντικειμένων του 6ου και 5ου αι. π.Χ. έμειναν στο σπήλαιο. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι, πολλά είναι τα χάλκινα αντικείμενα του 6ου και του 5ου αι. και μάλιστα λαμπρής τέχνης. Από τα πιο σημαντικά ευρήματα του 6ου αι. είναι ο ενεπίγραφος λέβης

29. Βλ. τα αντίστοιχα κεφάλαια.

30. Robertson 1996, 252.

31. Prent 2005, 468.

32. Prent 2005, 355.

33. Σακελλαράκης 1983, 462 πίν. 272B, -1987, 250, βλ. τόμ. Β', Ι. Τα πήλινα σκεύη.

34. Boardman 1961, 141-144, Erickson 2006, ιδιαίτερα 75 κε.

35. Boardman 1961, 2, 148, Erickson 2006, 78.

36. Erickson 2006.

του β' μισού του αιώνα με την επιγραφή Παίστος /ανέθηκε/ Σύβριτας/ τάν [δ]ε[κ]άταν³⁷.

Τα λίγα λυχνάρια, τα μελαμβαφή αγγεία, τα νομίσματα από διάφορες πόλεις μέσα και έξω από την Κρήτη, όπως από τον Τάραντα και τη Ρόδο (βλ. τόμ. Β, κεφ. VI.3. Τα νομίσματα), ένα ασημένιο δακτυλίδι, κάποια βέλη και άλλα σκεύη³⁸ δείχνουν ότι το Ιδαίο Άντρο δεν έχασε την αίγλη του. Η γειτονική Αξός ακμάζει στην Αρχαϊκή περίοδο και έχει θεωρηθεί ότι το Ιδαίο Άντρο βρισκόταν στην επικράτειά της, σύμφωνα με μοναδική μαρτυρία τη μεταγενέστερη, βέβαια, επιγραφή (1ος αι. π.Χ.)³⁹. Ίσως οι έριδες μεταξύ των πόλεων στην περίοδο αυτήν συνετέλεσαν στην κάποια κάμψη που σημειώνεται στο σπήλαιο. Από τις λαμπρές προσφορές των χρόνων αυτών, όμως, ιδιαίτερα τα σπουδαία χάλκινα ειδώλια ανθρώπων και ζώων και τα σκεύη λαμπρής τέχνης δηλώνουν κάθε άλλο παρά ύφεση. Από τα πιο πάνω προκύπτει ότι το σπήλαιο, αν και χώρος μικρής επισκεψιμότητας, ήταν χώρος λατρείας ατόμων που ανήκαν σε μία τάξη πλουσίων και ιδιαίτερων ανθρώπων. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται και από τις φιλολογικές μαρτυρίες, όπως π.χ. η πιθανή μύηση του Πυθαγόρα, η αναφορά του Ευριπίδη στο Ιδαίο, η επίσκεψη, μεταξύ άλλων, του Πλάτωνα⁴⁰.

Παρά την έλλειψη πλήθους ευρημάτων, γνωρίζουμε από επιγραφή του 5ου αι. π.Χ.⁴¹ ότι οργανώθηκε από τη Γόρτυνα θρησκευτική πομπή. Πολλά στοιχεία για τη λατρεία στην Κλασική και Ελληνιστική περίοδο αντλούμε επίσης από φιλολογικές μαρτυρίες⁴². Ακόμη, μία επιγραφή του 4ου αι. π.Χ.⁴³, που σώζεται αποσπασματικά, αναφέρεται στο Ιδαίο Άντρο και σε κάποια θυσία που πραγματοποιείται εκεί από τη Γόρτυνα. Ίσως μπορούμε να φανταστούμε ότι την περίοδο αυτήν στο σπήλαιο, που δεν είχε χάσει τη μεγαλοπρέπειά του, γίνονταν πομπές όχι τόσο απλές, όπως πιστεύουν ορισμένοι μελετητές⁴⁴, και ακολουθούσε θυσία. Μία ομάδα ελληνιστικών πήλινων ειδωλίων που βρίσκονται στο Λούβρο αποδόθηκαν στο Ιδαίο⁴⁵.

Πρέπει, βέβαια, να σημειώσουμε ότι στην Κλασική και Ελληνιστική περίοδο η Κρήτη, σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιόδους, ελάχιστα συμμετέχει στα ελληνικά πράγματα. Δεν παίρνει μέρος στους Περσικούς πολέμους, ούτε στην εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου⁴⁶, και έτσι παρατηρείται κάμψη των σχέσεων ηπειρωτικής Ελλάδας - Κρήτης μέχρι τον 4ο αι. π.Χ. Ίσως γι' αυτό δεν υπάρχει το πλήθος των αντικειμένων που γνωρίζουμε ότι ανατίθενται σε παλαιότερες εποχές. Οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου φέρνουν πάλι την Κρήτη στο κέντρο του Ελληνικού κόσμου.

37. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VII. Οι επιγραφές.

38. Βλ. ειδικό κεφάλαιο.

39. ICret. II, v, 35 στ. 9-11, Willets 1962, 243.

40. Βλ. Μαρτυρίες.

41. ICret. IV, 80.

42. Βλ. Μαρτυρία αρ. 3α.

43. ICret. IV, 146.

44. Erickson 2006, 78.

45. Sporn 2002, 220.

46. Χανιώτης 1987, 178 κε.

V. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Τα χρόνια της ρωμαϊκής κατάκτησης είναι η δεύτερη μεγάλη περίοδος άνοδου για τη λατρεία στο Ιδαίο Άντρο, αφού χαρακτηρίζεται από το τέλος της συνεχούς διαμάχης μεταξύ των κρητικών πόλεων στην Κλασική και Ελληνιστική περίοδο. Μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Κρήτης το 67 π.Χ. από τον Μέτελλο και την ένωση σε μία επαρχία με την Κυρηναϊκή, με κοινό διοικητή και έδρα τη Γόρτυνα, και ιδιαίτερα μετά τη νίκη του Οκταβιανού στο Άκτιο (31 π.Χ.) η Κρήτη εισέρχεται σε νέους αναπτυξιακούς ρυθμούς με νέα οργάνωση στη διοίκηση. Ο Οκταβιανός μετά το 27 π.Χ. ιδρύει τη ρωμαϊκή αποικία στην Κνωσό (*Colonia Julia Nobilis Cnossus*) την οποία χαρίζει στην Καψύη. Στην Κρήτη επικρατούν χωρίς αντίσταση οι Ρωμαίοι και η λεγόμενη *Pax Romana* εξασφαλίζει μακρά περίοδο ειρήνης και ευημερίας στο νησί. Οι Ρωμαίοι εκμεταλλεύονται τον αγροτικό πλούτο του νησιού με κύριες παραγωγές την αμπελοκαλλιέργεια και το λάδι. Η σωστή διοίκηση με άριστη οργάνωση φροντίζει να εκμεταλλευτεί εμπορικά τα αγροτικά προϊόντα με εξαγωγές⁴⁷.

Στα Ρωμαϊκά χρόνια επαναδραστηριοποιείται το Ιδαίο Άντρο. Οι ανατολικές μυστηριακές λατρείες της Κυβέλης και του Άττιδος, που εμφανίστηκαν και στον ελλαδικό κόσμο ήδη από την Ελληνιστική περίοδο, αλλά και των αιγυπτιακών θεοτήτων, όπως ο Σάραπς και η Ίσις, επηρεάζουν και την Κρήτη. Πλήθος λύχνων από διάφορα μέρη της Μεσογείου, δακτυλίδια, γυάλινα αγγεία, διάφορα σκεύη *terra sigillata*, νομίσματα, μεταξύ των οποίων του *Lollius*, και άλλα αντικείμενα⁴⁸ ανατίθενται στο σπήλαιο.

Απλοί αλλά και επώνυμοι προσκυνητές το επισκέπτονται από τον 1ο έως τον 4ο αι. μ.Χ., όπως ο Απολλώνιος ο Τυανεύς, ο Μάξιμος ο Τύριος, ο Πυθαγόρας, ενώ γίνεται κέντρο συνάντησης φιλοσόφων και εκπροσώπων του πολιτισμού και της πολιτικής, όπως ο Ηρώδης ο Αττικός και ο Αντωνίνος Πίος. Είναι η περίοδος, ιδιαίτερα στους αυτοκρατορικούς χρόνους, που οι παραδοσιακοί χώροι λατρείας δεν είχαν ενδιαφέρον και οι σπηλιές καθίστανται οι εστίες των νεοπλατωνικών φιλοσόφων. Δεν είναι, επομένως, αφιερώματα μόνον απλών στρατιωτών, όπως έχει υποθεθεί⁴⁹.

Ο Δίας ήταν η κατ' εξοχήν λατρευόμενη θεότητα, αλλά και η Άρτεμις, ο Ερμής και η Κόρη/Περσεφόνη. Υπάρχουν στοιχεία που φανερώνουν ότι λατρεύονταν οι Κουρήτες, η Δίκτυννα, η Βριτόμαρτις. Η μινωική λατρεία της φύσης συνεχίστηκε. Στην Κρήτη υπήρχαν μορφές με ισχυρή παράδοση της Μητέρας Θεάς και της Κυβέλης.

Για αυτοκρατορική λατρεία γνωρίζουμε από νομίσματα που κόπηκαν επί Τιβερίου με τον Αύγουστο στην πρόσθια όψη και τα επτά αστέρια στον οπισθότυπο, που φαίνεται ότι τον ταυτίζουν με τον Κρηταγενή Δία. Στην Κρήτη αποθεώθηκαν και ο Τίτος, ο Τραϊανός, ο Αντωνίνος ο Ευσεβής, η Φαυ-

47. Chaniotis 1999.

48. Βλ. σχετικά κεφάλαια.

49. Βλ. Μουστάκα 2004 στον τόμ. Β', κεφ. VI.2. Τα δακτυλίδια.

στίνα, ο Μάρκος Αυρήλιος και ο Σεπτίμιος Σεβήρος. Το κοινό των Κρητών στη Γόρτυνα είχε αρχιερέα, αλλά η Κνωσός ήταν η μόνη άλλη πόλη που είχε δικό της θρησκευτικό κέντρο. Είναι ακόμη ενδιαφέρον ότι την εποχή του Δομιτιανού κόβονται νομίσματα με επιγραφή Ιδαίου Διός (πίν. 134, αρ. 21), ενώ σε ασάριο αποδίδεται στον οπισθότυπο βωμός με επιγραφή Διός Αγοραίου (πίν. 134, αρ. 22). Στην περίοδο του κοινού των Κρητών, επί Τραϊανού αποδίδεται η Αμάλθεια με το κέρας (πίν. 135, αρ. 26). Οι περισσότεροι λύχνοι με επιγραφές εργαστηρίων ανήκουν στον 2ο αι. μ.Χ.

Η λατρεία συνεχίζεται και μετά τη διάδοση του Χριστιανισμού, όπως δείχνει το νόμισμα (πίν. 136, αρ. 29) του Κωνσταντίου του Β' (355-361 μ.Χ.). Η επιγραφική μαρτυρία από το Ηραίο της Σάμου, όπου αναφέρεται κάποιος Πλούταρχος, διοικητής της επαρχίας των νήσων (4ος αι. μ.Χ.), ο οποίος πριν αναλάβει το αξίωμα είχε επισκεφτεί το Ιδαίο Άντρο⁵⁰, δηλώνει τη φήμη του ιερού στα μετά Χριστόν χρόνια.

Οι αναφορές του Casabona ή του Spratt δείχνουν ότι ήταν ένα σεβαστό ιερό, ενώ τα νομίσματα όλων των μεταγενέστερων περιόδων, οθωμανικά αλλά και ελληνικά και ξένα διαφόρων περιόδων που βρέθηκαν στο σπήλαιο⁵¹, δείχνουν την επισκεψιμότητα σε ένα διάσημο ιερό ακόμη και σε εποχές που δεν ασκείται λατρεία.

50. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VII. Οι επιγραφές.

51. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VI.3. Τα νομίσματα.

ΣΤ. Η ΛΑΤΡΕΙΑ

Ι. ΘΕΟΤΗΤΕΣ ΠΟΥ ΛΑΤΡΕΥΟΝΤΑΝ

1. Δίας (εικ. 128)

Ο Δίας εμφανίζεται στην Κρήτη με τους Μυκηναίους, που κατάκτησαν τη μεγαλόνησο μετά την καταστροφή της από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, και το όνομά του γράφεται για πρώτη φορά στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής¹. Κατά μερικούς ερευνητές, ακόμη και στα Ομηρικά έπη αναγνωρίζεται η πρωιμότητα της αχαϊκής διείσδυσης στην Κρήτη, με την αναφορά του Ιδομενέα στον περίφημο *νηών κατάλογον*². Τότε πιθανόν



128. Ο Δίας και ο αετός του.
Σκηνή σε λακωνική
κύλινδρος, 540 π.Χ.
Μουσείο του Λούβρου, Παρίσι.

1. M. Ventris - J. Chadwick 1956, 125, 172, 200-201, M. Vlasaki - B.P. Hallager, New Linear B tablets from Khania, *Kadmos*

31 (1992) 76-78.

2. *Palace of Minos* 1964, I, 10-2, Willetts 1962, 242-243.

προέκυψε ό,τι έχει παρατηρηθεί και άλλοτε από τους θρησκευολόγους και σε πολλές ανάλογες περιπτώσεις, ένα αμάλγαμα παλαιού και νέου συμφυρμού παλαιών και νέων δοξασιών. Π.χ. η ανεύρεση στο Ιδαίο Άντρο γυμνών γυναικείων ειδωλίων μόνον της Γεωμετρικής περιόδου, κοντινής σχετικά προς τη Μινωική εποχή, δείχνει ίσως όχι μόνον τη συνέχεια της λατρείας από τη μινωική γυναικεία θεότητα σε άλλη μορφή αλλά και την επίδραση κατά την περίοδο αυτήν της Ανατολής, τη σχέση δηλαδή με θεότητες, όπως η Αστάρτη, που εικονογραφικά ταυτίζεται με τα ειδώλια των γυμνών γυναικείων μορφών. Η παρουσία της γυμνής «Πότνιας θηρών» στις ασπίδες του Ιδαίου Άντρου και στα ειδώλια είναι, λοιπόν, χαρακτηριστική. Αντίθετα, τα ανδρικά ειδώλια, που δεν αντιπροσωπεύονται ισχυρά στο Ιδαίο Άντρο κατά τη Γεωμετρική περίοδο, εμφανίζονται με δείγματα σε όλες τις επόμενες περιόδους μέχρι και τη Ρωμαϊκή³.

Ο νέος θεός των Ελλήνων κράτησε στην Κρήτη κάτι ουσιώδες από τον παμπάλαιο νεαρό θεό των Κρητών. Έτσι ίσως προέκυψε αυτή η παράλογη μορφή του πανελλήνια αθάνατου αλλά τοπικά Κρηταγενούς Ιδαίου Δία, του θεού που πεθαίνει και γεννιέται κάθε χρόνο. Μπορεί και άλλα μινωικά στοιχεία να παρέμειναν στη μεταγενέστερη λατρεία, τα οποία μας διαφεύγουν, όμως η ετήσια αναγέννηση ήταν το κύριο στοιχείο της μινωικής θρησκείας. Ύψιστος θεός στους Έλληνες και τους Ρωμαίους είναι ο Ζεύς πατήρ, Diespiter-Juppiter. Από την ίδια ινδοευρωπαϊκή ρίζα σχηματίζεται μία λέξη για τους «φωτεινούς» ουράνιους θεούς, στα αρχαία ινδικά *devah*, στα λατινικά *deus*⁴. Στα ελληνικά, όμως, η λέξη αυτή παραμερίστηκε από τη λέξη θεός.

Η λατρεία του Ιδαίου Δία επιβεβαιώθηκε από την εγχάρκτη επιγραφή πήλινου πλακιδίου, του 2ου-3ου αι. μ.Χ. που βρέθηκε στο σπήλαιο, για την οποία γίνεται λόγος σε πολλά σημεία του παρόντος έργου, αφιέρωμα κάποιου Αστέρα-Αλεξάνδρου (εικ. 49)⁵.

Ονόματα

Η μνεία του Δία, του θεού του καιρού⁶, σε επιγραφές του 1ου και 2ου αι. π.Χ., ίσως από την Πριανσό⁷, ασφαλώς όμως σε συνθήκη Αυττίων και Ολουντίων⁸ και σε επιγραφή της γειτονικής Αξού⁹, υποδηλώνει τον χρόνο της επέκτασης της λατρείας του σε όλη την Κρήτη.

Ο Κρηταγενής Δίας, θεός του ουρανού, του αιθέρα, του κεραυνού και της βροχής¹⁰, που στην Κρήτη πεθαίνει και γεννιέται κάθε χρόνο, είχε και άλλες προσωνυμίες. Σχετικά με το Ιδαίο Άντρο, αναφέρεται ως Ζαν, Μόργος ή Μόργης, Πήκος¹¹ προκειμένου για τον τάφο του Δία, ενώ τα φίδα-αφιέρωματα δείχνουν ότι λατρευόταν και ως Δίας Μειλίχιος ή ότι συνδεόταν

3. Burkert 1977, 58, 385.

4. Burkert 1993, 57.

5. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VII. Οι επιγραφές.

6. Ζεύς Καταιβάτης, όταν πέφτει ο κεραυνός, Burkert 1993, 274 σημ. 11, *RE*, X A, 322, Usener 1913, *Keravnos*, 471-970.

7. ICret. 4.174.22.

8. ICret. 1.28.9.

9. ICret. 2.5.35.11.

10. Αισχύλος, *Ηλιάδες*, απόσπ. 105, Κακριδής 1986, τόμ. 2, 72.

11. Willetts 1962, 219, σημ. 138.

με τη χθόνια λατρεία του Πλούτωνα, ιδιότητες του οποίου ο Δίας συχνά εναλλάσσει με την ουράνια φύση του. Από τη φιλολογική παράδοση γνωρίζουμε τον συμφυρμό του Δία και με άλλες μορφές. Αναφέρεται, Ζαν στον Ευριπίδη¹², ή Ζας¹³. Τον Δία Ιδάτα επικαλούνται στους όρκους τους διάφορες κρητικές πόλεις, όπως οι Αρκάδες, η Ελεύθερνα, η Κνωσός κ.α. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο σύγχρονος όρκος των βοσκών του Ψηλορείτη είναι *Νή Ζά*. Ο Μόργος ή Μόργης είναι ένας εκ των Ιδαίων Δακτύλων κατά τον Πορφύριο¹⁴, όπως και ο Πήκος. Στην κεντρική Κρήτη, κοντά στον Ψηλορείτη, ο Δίας λατρευόταν ως Ζεύς *Ταλαῖος*¹⁵. Ο Ζεύς *ἐν Κρήτῃ*, αναφέρεται σε σχόλιο του Ησύχιου, ενώ Ζεύς *Ταλλαῖος* είναι επίσης γνωστός από τη Δρήρο και την Ολούντα¹⁶. Εκτός Κρήτης λατρεύεται ως Ολύμπιος, Κρόνιος, κ.λπ.

Η μοναδικότητα του Ιδαίου Δία, που καταφαίνεται τόσο από τη φιλολογική παράδοση όσο κι από τα παμπληθή ευρήματα, είναι διπλή. Πρώτο και σημαντικό στοιχείο ήταν φυσικά η μυθολογούμενη γέννηση και ο ετήσιος θάνατος του Δία στον ίδιο τόπο, το Ιδαίο Άντρο¹⁷. Δεύτερο στοιχείο ήταν η κεντρική θέση της Ίδης, του σημερινού Ψηλορείτη, και η γειτνίαση με την κύρια, όχι μόνον μινωική αλλά και ελληνική, πόλη της μεγαλονήσου, την Κνωσό¹⁸.

Ο Ζεύς βρέφος, έφηβος, ενήλικος

Είναι βέβαιο ότι ο Δίας λατρεύτηκε στο Ιδαίο Άντρο ως βρέφος, ως έφηβος κούρος, όπως εμφανίζεται στον Ύμνο του Παλαικάστρου, αλλά και ως ώριμος άνδρας. Το κύριο θέμα της μυστηριακής λατρείας ήταν ο κύκλος της ζωής και του θανάτου της φύσης και των ανθρώπων και η ελπίδα των πιστών στην αναγέννηση. Η λατρεία του Δία στο Ιδαίο Άντρο σε όλες τις φάσεις της ζωής και του θανάτου του επιβεβαιώνεται, άλλωστε, τόσο από τη μυθολογία, π.χ. από τον μύθο του χρυσού λίκνου, μέχρι τον τάφο, όσο και από τα ευρήματα. Γνωστός είναι ο μύθος της γέννησης και ο τρόπος που η μητέρα του, η Ρέα, τον έσωσε από τον Κρόνο¹⁹. Σύμφωνα με ορισμένους

12. Willetts 1962, 241-242.

13. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 16, 17, 20.

14. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 297.

15. Τό όνομα προέρχεται από τον χάλκινο γίγαντα, Τάλω *χαλκοῦς ἀνὴρ*, κατά τον Απολλόδωρο (I, 140-141). Ο Τάλως ήταν έργο του Ηφαίστου που δόθηκε στον Μίνωα για να προστατεύει την Κρήτη. Ο Τάλως είχε μία φλέβα από τον αυχένα μέχρι τους αστραγάλους που στο άκρο της είχε ένα καρφί. Κατά τον Ψευδοπλάτωνα (*Μίνως* 320), περιέτρεχε το νησί φροντίζοντας για την τήρηση των νόμων που ήταν γραμμένοι σε χάλκινες πινακίδες και γι' αυτό τον ονόμασαν χάλκινο. Στην αθηναϊκή μυθολογία φερόταν ως δημιουργήμα αλλά και μαθη-

τής του Δαιδάλου (Παυσανίας VIII, 53, 5). Είναι και αυτός, δηλαδή, μεταλλουργός, όπως οι Τελχίνες και οι Κορύβαντες που συνδέονται με τους μύθους του Ιδαίου. Πέθανε, όταν η Μήδεια, η οποία είχε έλθει με την Αργώ στην Κρήτη, τον ξεγέλασε και του έβγαλε το καρφί από τη φλέβα υποσχόμενη ότι θα τον κάνει αθάνατο. Το αίμα χύθηκε από τη μοναδική φλέβα του και ο άτρωτος άνδρας εξέπνευσε.

16. Nilsson 1923, 148. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. Cook 1914, 729 κε.

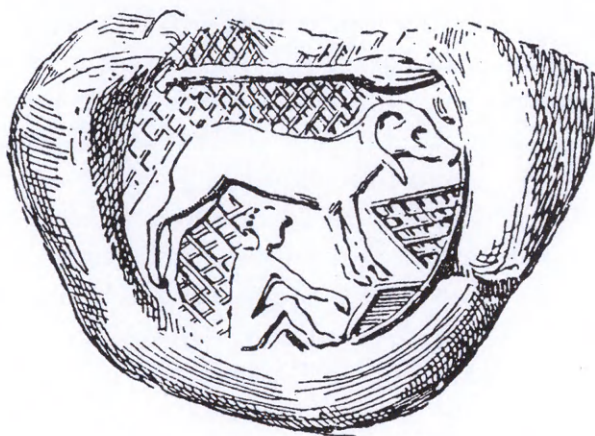
17. Prent 2005, 314-315.

18. Burkert 1993, 302.

19. Ησίοδος, *Θεογονία*, 485 κε., βλ. πιο κάτω Γη-Ρέα, Prent 2005, 314-315.

ερευνητές, στη *Θεογονία* του Ησιόδου ο μύθος της γέννησης του Δία απηχεί Χουριτο-Χεττιτικούς μύθους διαδοχής των θεών.

Ο Δίας-νήπιος σχετίζεται, σύμφωνα με τον Ησύχιο²⁰, με τον Βέλχανο και το χρυσό λίκνο που αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς. Κατά τον Μαρινάτο, ο νήπιος Ζεύς εισάγεται στην Κρήτη από την Πελοπόννησο την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο²¹. Ωστόσο, όπως πιστεύει η Jost²², το θέμα της θεάς που συνοδεύεται από νέους είναι σύνθητες στο Αιγαίο. Έχει υποτεθεί ακόμη ότι στο σφράγισμα της Κνωσού (εικ. 129) με παράσταση παιδιού κάτω από αίγα²³ αποδίδεται ο Δίας νήπιος που τρέφεται από την αίγα Αμάλθεια. Αξίζει να σημειωθεί ότι το θέμα μικρού αγοριού που αποδίδεται σε τμήμα χάλκινου ελάσματος από το Ιδαίο Άντρο (εικ. 130), αν και όχι με όμοιο με το



129. Σφράγισμα από την Κνωσό με παράσταση παιδιού κάτω από αίγα.



130. Χάλκινο έλασμα με παράσταση μικρού αγοριού πλαισιωμένου από δύο όρθιες αίγες.

20. Ησύχιος λ.

21. Marinatos 1962, 907-916.

22. Jost 1985, 248-249, για το θέμα βλ.

Themelis 2004.

23. Evans 1901, 31 εικ. 17, Nilsson 1950, 540 εικ. 205.

σφράγισμα τρόπο, ήταν αγαπητό σε διάφορες παραλλαγές στα μεταγενέστερα χρόνια και είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι σε μικρό τμήμα λύχνου από το Ιδαίο εικονίζεται πιθανώς ο νήπιος Δίας, που κάθεται στη ράχη αίγας, προφανώς της Αμάλθειας²⁴. Ο Μ. Στεφανάκης²⁵ έχει δώσει σχετικές αποδόσεις παιδιού που τρέφεται από αίγα, σε μεταγενέστερα νομίσματα αλλά και σε άλλα έργα τέχνης.

Ο έφηβος Δίας, ο “Κούρος Μέγιστος”, τον οποίο επικαλούνται οι έφηβοι ως Βέλχανο²⁶ στον ύμνο του Παλαικάστρου, διαδέχεται τον νεαρό θεό των Μινωικών χρόνων, που γεννιέται και πεθαίνει κάθε χρόνο και λατρεύεται με ειδικές τελετές. Σε νομίσματα της Φαιστού του 5ου και 4ου αι. π.Χ. εικονίζεται ο νεαρός Βέλχανος (εικ. 131) κάτω από δένδρο με κόκορα στα γόνατά του²⁷, ενώ ιερό του Βέλχανου ιδρύθηκε επάνω στα μινωικά ερείπια της Αγίας Τριάδος²⁸. Ως νεαρός (Μέγιστος Κούρος), αγένειος, με κεραυνό στο χέρι, είναι γνωστός από το αέτωμα της Κέρκυρας του 6ου αι. π.Χ.²⁹, καθώς και από υστερογεωμετρικά ειδώλια από την Ολυμπία³⁰.

Ο ενήλικος γενειοφόρος Δίας (εικ. 132) είναι εκείνος που παραδίδει στον Μίνωα κάθε επτά χρόνια τους Νόμους: *...τῇσι δ' ἐνὶ Κνωσός, μεγάλη πόλις, ἔνθα τε Μίνως ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου ὀαριστῆς...*³¹. Στην ελληνική τέχνη ο ενήλικος Δίας αποδίδεται συνήθως καθήμενος σε θρόνο με τα σύμβολά του, τον αετό ή τον κεραυνό, εικονογραφία που γνωρίζουμε προκειμένου περί του Ιδαίου Ἄντρου από νομίσματα, από δακτυλίδια και από τους ρωμαϊκούς λύχνους που βρέθηκαν στο σπήλαιο. Η Prent³² πιστεύει ότι στο τύμπανο του Ιδαίου Ἄντρου εικονίζεται ο θεός ώριμος, όπως και



131. Χάλκινο νόμισμα της Φαιστού με παράσταση του νεαρού Βέλχανου.



132. Δακτυλίδι από το Ιδαίο Ἄντρο με τη μορφή ενήλικου Δία.

24. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VI.4. Οι λύχνοι.

25. Stefanakis 2000, 81 και σημ. 13.

26. Willetts 1962, 169-170, 172, Nilsson 1967, 300.

27. Cook 1925, τόμ. 2, 946.

28. Nilsson 1967, 300.

29. Simon 1969, 29-30 εικ. 17.

30. Mallwitz 1972, 22-23 εικ. 11.

31. Οδύσσεια τ 178-179.

32. Prent 2005, 598.

οι συνοδοί του, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι τελετές δεν ήταν μόνον για την ενηλικίωση αλλά υπήρχαν και άλλες τελετές που ένωναν μυστικές λατρευτικές ομάδες. Τέτοιες ιδιαίτερες τελετές μύησης συνέβαιναν στο Ιδαίο³³.

Από την Ελληνιστική περίοδο, κυρίως στα πτολεμαϊκά χρόνια, εισάγονται ως γνωστόν στον αιγαιακό χώρο ξένες λατρείες, ιδιαίτερα της Ίσιδος και του Σάραπι. Ο Σάραπις ήταν στην Κρήτη κατά πολύ δημοφιλέστερος από την Ίσιδα γιατί ταυτίζεται με τον Κρηταγενή Δία³⁴. Κεφαλή Σαραπίδος και ένθρονο Σάραπι γνωρίζουμε από λύχνους στο Ιδαίο Άντρο³⁵.

Από τη φιλολογική παράδοση και εν μέρει από τα ευρήματα φαίνεται ότι ο Δίας δεν ήταν η μόνη θεότητα που λατρευόταν στο Ιδαίο Άντρο, αλλά συλλατρεύτηκε κατά καιρούς και με άλλες θεότητες, γυναικείες και ανδρικές.

2. Νύμφες

Με τον Δία και τη γέννησή του συνάπτονται γυναικείες μορφές, διάφορες νύμφες-τροφοί, που με τη σειρά τους, όπως θα δούμε και πιο κάτω, συνάπτονται και με την Άρτεμι. Οι νύμφες των σπηλαίων ονομάζονται Αντριάδες.

Κύρια τροφός του Δία, με πιθανές μινωικές ρίζες, ήταν η αίγα Αμάλθεια³⁶, διάσημη μέχρι σήμερα για το *κέρας της Αμάλθειας*, που καταστερίστηκε από τον Δία. Λέγεται ότι το δέρμα της αίγας Αμάλθειας, την *αιγίδα*, φόρεσε ο Δίας που ονομάστηκε γι' αυτό *αιγίοχος*, μετά τον καταστερισμό της³⁷. Η Αμάλθεια μυθολογείται ότι ήταν νύμφη που μαζί με άλλες νύμφες, μεταξύ των οποίων η Ίδη και η Αδράστεια, έθρεψαν τον Δία, όπως αποδίδεται σε ρωμαϊκά ανάγλυφα³⁸ (εικ. 133). Η Αδράστεια του έδωσε χρυσή σφαίρα για να παίζει³⁹. Μία κατηγορία νυμφών που συνάπτονται επίσης με τη γέννηση του Δία είναι οι λεγόμενες Μελίαι Νύμφαι⁴⁰, οι νύμφες της μελίας, δηλαδή της φλαμουριάς, γεννημένες από το αίμα του ακρωτηριασμένου από τον Κρόνο Ουρανού. Είναι γνωστά τα ονόματα δύο Μελίων νυμφών, Ιώ και Αδράστεια, που λέγεται ότι έθρεψαν τον Δία με το γάλα της αίγας Αμάλθειας. Ενδιαφέρουσα για το θέμα της ταφικής λατρείας στο Ιδαίο Άντρο, που συζητείται πιο κάτω σχετικά με τον μυστηριακό θρόνο, είναι η Αδράστεια⁴¹. Η Αδράστεια, που σημαίνει η αναπόδραστη, φαίνεται ότι υπήρξε και θεότητα του Κάτω Κόσμου, μέλος μάλιστα μιας τριαδικής θεότητας, που ταυτίστηκε γύρω στο 400 π.Χ. με την Ανάγκη και τη Νέμεσι.

33. Burkert 1985, 250, Harisson 1927, 52, Blome 1982, 65-66.

34. Kater-Sibbes 1973, 58 σημ. 1 αρ. 343.

35. Sapouna 1998. Βλ. και τόμ. Β', κεφ. VI.4. Οι λύχνοι.

36. Willets 1962, 52, Κακριδής 1986, τόμ. 2, 22, 289.

37. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 22.

38. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 22, εικ. 6, 7, 136.

39. Willets 1962, 242, Cook 1925, 933 για την κοσμική σημασία του.

40. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 22, 25, 36, 236, 282, 283.

41. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 22, 294, 299.



133. Ο νήπιος Ζευς
θηλάζει, ενώ
δύο Κουρήτες
κρούουν τις ασπίδες.
Σκηνή από ρωμαϊκή
βάση, 160 π.Χ.
Museo Capitolino,
Ρώμη.

Άλλες νύμφες των οποίων είναι γνωστά τα ονόματα, είναι η Νήδα και η Ίδη⁴². Μεταξύ των νυμφών αναφέρονται και τα ονόματα δύο άρκτων: Η Κυνόσουρα (= Κυνός-ουρά)⁴³, που συνδέεται με τη Μικρή Άρκτο⁴⁴, και η Ελίκη⁴⁵.

Σε ρωμαϊκούς λύχνους⁴⁶ αποδίδεται αγριογούρουνο, που θεωρείται επίσης τροφός του Δία⁴⁷. Ένα ΥΜ ΙΑ μινωικό γουρουνάκι-ρυτό βρέθηκε στη γειτονική Ζώμινθο (εικ. 134) μέσα σε κόγχη, που δείχνει, ίσως, την αρχαιότατη σχέση και του ζώου αυτού που έθρεψε τον Δία με κάποια προγενέστερη, μινωική λατρεία.



134. Μινωικό ρυτό
σε σχήμα χοίρου
από τη Ζώμινθο.

42. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 22, 282, 299.

43. Για τη λατρεία της αλλού στην Κρήτη βλ. Faure 1964, 140.

44. Σακελλαράκης-Μέλισσης, χειρ. σελ. 10.

45. Διόδωρος Σικελιώτης V, 70,1 κε. (Μαρτυρία αρ. 8).

46. Sapouna 1998, 16 σημ. 2.

47. Willets 1962, 216, Verbruggen 1981, 59.

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για μία νύμφη, τη Μέλισσα, που μυθολογείται ότι έθρεψε τον νεογέννητο Δία με μέλι⁴⁸. Ο Μέλισσος, βασιλέας της Κρήτης, είχε κόρη τη Μέλισσα. Η Μέλισσα θεωρείται και αδελφή της Αμάλθειας γι' αυτό το μέλι και το γάλα χρησιμοποιούνται σε λατρευτικές τελετές⁴⁹. Κατά τον Αντωνίνο Λιβεράλις⁵⁰ υπήρχε στην Κρήτη ιερό σπήλαιο μελισσών, όπου γέννησε η Ρέα τον Δία και από όπου έβγαине μεγάλη φλόγα από το αίμα της γέννησής του, που έβραζε. Τέσσερις άνδρες, οι Λάιος, Κελεός, Κέρβερος και Αιγωλιός, τόλμησαν να μπουν στη σπηλιά, αλλά είδαν τα σπάργανα του Δία. Αγριεμένος ο Δίας ύψωσε τον κεραυνό, με τη μεσολάβηση, όμως, της Θέμιδος και των Μοιρών ο Δίας μεταμόρφωσε τους κλέπτες σε πουλιά, που βαπτίστηκαν με τα ονόματα των κλεπτών. Ο Αντώνιος Λιβεράλις (2ος αι. μ.Χ.) αναφέρει ότι αντλεί τον μύθο από την *Όρνιθογονία* του Βοίου, που γράφτηκε το 300 π.Χ.: *Φῶρες ἱστορεῖ Όρνιθογονίας Β'. Έν Κρήτη λέγεται εἶναι ἱερὸν ἄντρον μελισσῶν ἐν ᾧ μυθολογοῦσι τεκεῖν Ρέαν τὸν Δία... Εἰς τοῦτο [τὸ σπήλαιον] παρελθεῖν ἐθάρρησαν Λάιος καὶ Κελεὸς καὶ Κέρβερος καὶ Αἰγωλιός, ὅπως πλεῖστον ἀρύσωνται μέλι· καὶ περιθέμενοι περὶ τὸ σῶμα πάντη χαλκόν, ἥρυσαντο τοῦ μέλιτος τῶν μελισσῶν καὶ τὰ τοῦ Διὸς εἶδον σπάργανα καὶ αὐτῶν ὁ χαλκὸς ἐρράγη περὶ τὸ σῶμα*⁵¹. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο μύθος εικονίζεται σε αμφορέα από το Vulci του 550 π.Χ.⁵²

Ο ρόλος των μελισσών και του μελιού στη λατρεία διαφόρων θεοτήτων της ελληνικής μυθολογίας, όπως η Ρέα, η Κυβέλη, η Άρτεμις, η Δήμητρα, ο Διόνυσος και άλλες, έχει από παλαιά επισημανθεί⁵³. Είναι γνωστή, π.χ., η παράδοση για τον ναό στους Δελφούς που ήταν κτισμένος από κερί και φτερά μελισσών⁵⁴, και έχει μάλιστα ενωρίς θεωρηθεί από πολλούς ότι η λατρεία στους Δελφούς κατάγεται από την Κρήτη⁵⁵. Έχει υποτεθεί ακόμη⁵⁶ ότι οι Κουρήτες ήταν πρωτόγονοι μελισσοκόμοι. Η μέλισσα θεωρείται ακόμη σύμβολο ανάστασης⁵⁷. Συγκεκριμένα, πιστεύεται ότι μετά τον θάνατο του ταύρου γεννιέται η μέλισσα⁵⁸ γι' αυτό η μέλισσα λέγεται και βουγενής⁵⁹.

Στην πινακίδα TN 316 της Πύλου αναφέρεται μέλισσα πότνια και έχει, όπως και το φίδι, ουράνια και χθόνια υπόσταση, σύμβολο ζωής και θανάτου⁶⁰.

Μαζί με τον Δία λατρεύονταν στο Ιδαίο Άντρο, εκτός από τις τροφούς του, και άλλες θεϊκές μορφές, όπως η αρχέγονη λατρευόμενη θεότητα η Γη, που ταυτίζεται με τη Ρέα, μητέρα του Δία, αδελφή και σύζυγο του Κρόνου αλλά και με τη Δήμητρα.

48. Willets 1962, 216-7, Σακελλαράκης-Μέλισσες.

49. Αιλιανός, *Περί ζώων ιδιότητος*, XV,7.

50. Αντωνίνος Λιβεράλις, 19.1.

51. Βλ. Μαρτυρία αρ. 13.

52. Cook 1925, 929.

53. Cook 1895.

54. Πausανίας, X, 9.

55. Cook 1895, 6.

56. Ransome 1937, 84, 92-5.

57. Richards-Μαντζουλίνου 1979, 76-77.

58. K. Kerényi, *The gods of the Greeks*, London 1961, 142.

59. Daremberg - Saglio 1877-1919, 304 λ. "Apes".

60. Richards-Μαντζουλίνου 1979.



135. Η Γη παραδίδει, παρουσία του Ηφαίστου, τον Εριχθόνιο Δία στην Αθηνά. Σκηνή από ερυθρόμορφη στάμνο, 460-450 π.Χ. Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen.

3. Γυναικείες θεότητες

Γη (εικ. 135)

Ο Δίας συλλατρεύτηκε στο Ιδαίο Άντρο με την αρχέγονη, λατρευόμενη θεότητα στο σπήλαιο, ίσως τη συνδεόμενη με τη μινωική γυναικεία θεότητα, Μητέρα των θεών, Γη⁶¹. Οι αρχαιότεροι θεοί είναι χθόνιοι⁶² και αρχαιότετη είναι η Γη. Στους Δελφούς η Γαία ήταν θεών υπερτάτα⁶³. Κατά τη μυθολογία, η Γη ενώνεται ερωτικά με τον Ουρανό, ο οποίος ακρωτηριάζεται από τον Κρόνο και χωρίζεται από τη Γη και, κατά άλλη παράδοση, ο Ουρανός γέννησε με τη Γη τον Κρόνο, στον οποίο προείπαν πως θα τον εκθρονίσει ένα από τα παιδιά του. Έχει υποτεθεί ότι σε χεττιτικά κείμενα, ο μύθος με τον ουράνιο θεό Αλαλού, τον γιο του Ανού, που τον εκθρονίζει, και ο ίδιος εκθρονίζεται από τον γιό του Κουμαρμπί, είναι παράλληλος με την πλούσια κρητική ουρανολατρία⁶⁴. Πολύ πιο κοντά στην κρητική είναι η φοινικική θεολογία που πέρασε στο νησί, γιατί υπήρχε η σχετική μυθοπλασία, και έτσι έφθασε στον Κρητικό Επιμενίδα και τους Ορφικούς

61. Κακριδής 1986, τόμ. 1, 75, τόμ.2, 15-20, 26 κε., 75.

62. Κακριδής 1986, τόμ. 1, 227.

63. Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, 338, Κακριδής 1986, τόμ. 1, 233.

64. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 21, 238-239.

και τη θεωρία τους ότι αρχικό στοιχείο ήταν ο Πηλός, ως γήινο στοιχείο⁶⁵. Η ουρανολατρία στην Κρήτη έχει βαθύτερες, μινωικές, ρίζες, όπως γνωρίζουμε από σχετικές απεικονίσεις.

Η Γη⁶⁶ ταυτίζεται με τη μητέρα του Δία, τη Ρέα, αλλά και με τη Δήμητρα, την ξενόφερτη Κυβέλη και την προελληνική Μεγάλη Θεά⁶⁷. Είναι και Ανησιδώρα⁶⁸, Παρμήτειρα⁶⁹, Πανδώτειρα-Πανδώρα⁷⁰. Ο Furtwängler ερμηνεύει γυναικεία μορφή σε άρμα που υψώνει τα χέρια, η οποία εικονίζεται σε σφραγίδα, ως Γη που ικετεύει τον Δία να βρέξει⁷¹, και ο Πausanias αναφέρει μεταξύ των γλυπτών της αθηναϊκής Ακρόπολης την ίδια παράσταση⁷².

Ρέα (εικ. 136)

Η Ρέα, αδελφή και σύζυγος του Κρόνου και μητέρα του Δία, συνδέεται άμεσα με το Ιδαίο Άντρο⁷³ και τη μυθολογία του, εφόσον εκείνη εξαπάτησε τον Κρόνο και του έδωσε σπαργανωμένη πέτρα να καταπιεί αντί του νεογέννητου Δία. Η Ρέα ταυτίστηκε τόσο με τη μητέρα της, τη Γη, όσο και με τη Δήμητρα και ακόμη αργότερα και με την ξενόφερτη Κυβέλη. Ακόμη, συνδέεται με την “κουροτροφία”, την ανατροφή δηλαδή νεαρών θεών, όπως



136. Η Ρέα παραδίδει
την σπαργανωμένη
πέτρα στον Κρόνο.
Σκηνή από ρωμαϊκή
βάση, 160 μ.Χ.
Museo Capitolino, Ρώμη.

65. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 20-21.

66. Κακριδής 1986, τόμ. 2, εικ. 1, 12.

67. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 58-59, 239.

68. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 199 εικ. 88.

69. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 47, 58 εικ. 108.

70. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 58, 199 εικ. 87.

71. Burkert 1988, 85 εικ. 4.

72. Burkert 1988, 85 εικ. 4.

73. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 15, 24, 74, 85, 140, 202, 217, 237, 294.

ο Δίας, οι Κουρήτες, οι Ιδαίοι Δάκτυλοι. Μαζί με την Αδράστεια και την Κυβέλη ανήκει στις γυναικείες θεότητες-μητέρες που στις μυητικές τελετές παίρνουν το παιδί από τη μητέρα για να το “μυήσουν” σε νέα ζωή⁷⁴. Επίσης, ταυτιζόταν με τη φρυγική Μεγάλη Μητέρα⁷⁵ και τη μινωική γυναικεία θεότητα⁷⁶. Η Ρέα ονομάζεται επίσης *Ίδαία Μήτηρ* κατά τον Καλλίμαχο⁷⁷. Ο Robertson και άλλοι⁷⁸ πιστεύουν ότι κάποια στοιχεία συνηγορούν υπέρ της λατρείας της Μητέρας Ρέας παρά τον Δία, λόγω της εύρεσης κοσμημάτων στο Ιδαίο Άντρο.

Ήρα (εικ. 137)

Η Ήρα ήταν κόρη του Κρόνου και της Ρέας, αδελφή επομένως της Δήμητρας και του Δία⁷⁹, με τον οποίο είχε ερωτικές σχέσεις πριν από τον γάμο της. Για την περίοδο αυτήν, ιστορούσαν στην περιοχή του Ναυπλίου ότι κάθε χρόνο λουζόταν στην πηγή Κάναθο και ανακτούσε κάθε φορά την παρθενία της. Την περίοδο του γάμου της με τον Δία την τιμούσαν ως *τελείαν*. Ανάμεσα στις άλλες ιδιότητες της Ήρας είναι και αυτή της προστάτιδος της γονιμότητας και μητέρας της Ειλειθυίας. Άλλη ιδιότητα της Ήρας είναι αυτή της θεάς της Σελήνης. Το δέσιμο της Σελήνης και των ανέμων⁸⁰ ανάγεται στη μετεωρολογική μαγεία. Σε ορισμένους λαούς αποδίδεται η επήρεια της Σελήνης σε φαινόμενα, όπως η κακοκαιρία, η ξηρασία, η έλλειψη γονιμότητας κ.ά.⁸¹ Το όνομά της, *e-ra*, υπάρχει σε κείμενα της Γραμμικής Β γραφής⁸² και έχει ερμηνευθεί ως θηλυκό του ήρωος που αντιστοιχεί στο “Κυρία”. Άλλοι πιστεύουν ότι προέρχεται από το *a-ηρ*, όπως το δεχόταν η προσωκρατική κοσμολογία, που ερμήνευε τον μύθο της θεάς ως προσωποποίηση της φύσης του αέρα.



137. Ο Ζευς και η Ήρα. Ξυλόγλυπτο του Ηραίου της Σάμου, 610 π.Χ.

74. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 294.

75. Willetts 1962, 199.

76. Cook 1925, 934, Nilsson 1950, 65-67, 73, 418, Willetts 1962, 144, 208-209, 217.

77. Ύμνος I, 50, 54. Βλ. Xagorari-Gleissner 2008, 135, σημ. 969 και άλλες αναφορές της για Ιδαίο με παραπομπές σε μελέτες του Σακελλαράκη (Σακελλαράκης 1987, 239 κε.,

-1988, 182 κε.) και του Matthäus (2000, 517).

78. Robertson 1996, Prent 2005, 603, Xagorari-Gleissner 2008, 135.

79. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 90.

80. Βλ. το δέσιμο των ανέμων στο σακί.

81. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 98.

82. Py tn 316, Kn As και PP498. Βλ. Stella 1958, 231.



138. Δήμητρα, Περσεφόνη
και Τριπτόλεμος.
Ανάγλυφο, 440-430 π.Χ.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Στην Κνωσό γινόταν αναπαράσταση του γάμου του θεϊκού ζεύγους Δία-Ήρας, ο οποίος έγινε κοντά στον ποταμό Θήρηνα, *ἐν τῇ Κνωσίων χώρα*, όπου υπήρχε ιερό⁸³.

Δήμητρα (εικ. 138)

Η Δήμητρα, αγροτική θεότητα, έχει σχέση με τη Μεγάλη Θεά των Προϊστορικών χρόνων. Το όνομά της αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής: ΔΑ (Δα-ματερ)⁸⁴. Στην Κνωσό λατρευόταν σε ειδικό ιερό⁸⁵.

Κατά τον Ησίοδο, είναι κόρη του Κρόνου και της Ρέας, αδελφή του Δία και της Ήρας. Η σχέση της με την Κρήτη αναφέρεται στον *Όμηρικόν Ύμνον εις Δήμητραν*⁸⁶ και δείχνει τον αρχαιότατο σύνδεσμο της θεάς με την καλλιέργεια καρπών και δημητριακών, που όπως αποδεικνύουν οι σύγχρονες ανασκαφές αρχίζουν πολύ ενωρίς, στη δεύτερη χιλιετία π.Χ. Στη μυθολογία είναι γνωστός ο έρωτάς της για τον Ιασίωνα, που κατά μία εκδοχή είναι ένας από τους Ιδαίους Δακτύλους που κατοικούσαν στο όρος

83. Διόδωρος Σικελιώτης, V 72,4. Για τη σχέση του ιερού γάμου Δία και Ήρας με το νερό βλ. Cole 1988, 164.

84. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 15, 48, 55,

56, 130-139 εικ. 12, 54, 56, 98.

85. Coldstream 1973, 12 κε.

86. Στ. 122-125.

Τδη. Από το σμίξιμο αυτό σε γόνιμο χωράφι, οργωμένο τρεις φορές, γεννήθηκε ο Πλούτος. Η Δήμητρα δίδαξε στον Ιασίωνα την καλλιέργεια των δημητριακών⁸⁷. Πιο γνωστός είναι ο μύθος της Περσεφόνης, της κόρης της Δήμητρας και του Δία, την οποία έκλεψε ο Πλούτων⁸⁸. Το ρόδι –σύμβολο της αφθονίας– που έδωσε ο Πλούτων στην Περσεφόνη συνδέεται με τον Ζαγρέα, αφού πιστεύεται ότι φύτεψε από το αίμα του όταν τον σκότωσαν οι Τιτάνες⁸⁹. Το ρόδι έχει λοιπόν διπλή σημασία, αυτήν της ευγονίας αλλά και του θανάτου. Πάλι δηλαδή έχει σχέση με τον κύκλο της βλάστησης⁹⁰. Η άνοδος και η κάθοδος της Περσεφόνης είναι ανάλογη με τις εποχές. Στη Σικελία γιόρταζαν τον Ιούνιο την *καταγωγή-κάθοδο*⁹¹ της Κόρης. Υπάρχουν φιλολογικές πηγές για τελετές με το όνομα *Καταγωγή*. Γνωρίζουμε ότι στα μέλη των ορφικών υπήρχε η *Ορφική Κατάβαση* με οδηγίες για τον Κάτω Κόσμο, όπως φαίνονται σε χρυσά ελάσματα του 4ου αι. π.Χ.⁹² και ακόμη σημαντική είναι η αναφορά της Κόρης την οποία *ανάγουσιν* ορισμένες μέρες, όπως αναφέρει ο Πausanias, στοιχείο που έχει σχέση με την επιφάνεια της θεότητας⁹³ και με τον κύκλο της βλάστησης. Η “άνοδος” της Περσεφόνης γίνεται με όρους που έχουν σχέση με αυτόν τον κύκλο⁹⁴.

Πρέπει ακόμη να υπομνηστεί η απεικόνιση στην ΠΓ τεφροδόχο κάλπη από την Κνωσό, που αναφέρθηκε ήδη, μιας θεότητας επάνω σε τροχούς ως “Πότνιας θηρών”, η οποία συσχετίστηκε με συχνές παραστάσεις θεοτήτων ή συμβόλων σε άρμα. Οι παραστάσεις αυτές συνδέθηκαν ιδιαίτερα με τη Δήμητρα, την Περσεφόνη και τον Διόνυσο, θεότητες που σχετίζονται έμμεσα και με το Ιδαίο Άντρο.

Η Δήμητρα είχε ακόμη σχέση με τους εξαγνισμούς. Τα Μικρά Μυστήρια της Ελευσίνας ιδρύθηκαν ιδιαίτερα για τον καθαρμό του Ηρακλή, προκειμένου να εξαγνιστεί για τον φόνο των Κενταύρων⁹⁵. Ο Διόδωρος αναφέρει ότι ο Ορφέας μετέφερε από την Αίγυπτο την πείρα στις μυστηριακές τελετές. Π.χ. τα μυστήρια της Ίσιδας μεταφέρθηκαν στα μυστήρια της Δήμητρας⁹⁶.

Άρτεμις (εικ. 139)

Άλλη θεότητα που συνδέεται με τον Δία είναι πιθανώς η Άρτεμις, που εικονίζεται σε δακτυλίδια και λύχνους του Ιδαίου Άντρου.

Η Άρτεμις είναι από τις αρχαιότερες θεότητες. Αναφέρεται ήδη στις πινακίδες της Πύλου⁹⁷. Ο Όμηρος⁹⁸ την ονομάζει *Πότνια θηρών*. Ζει στα βουνά κυνηγώντας συντροφιά με τις Νύμφες και είναι αγνή παρθένα,

87. Διόδωρος Σικελιώτης V, 49, 1.

88. Όμηρικὸς Ὕμνος εἰς Δήμητραν, 7ος αι. π.Χ.

89. Βλ. παρακάτω, Ζαγρεύς.

90. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 137.

91. Διόδωρος Σικελιώτης V, 4, 1-2.

92. Κακριδής 1986, τόμ. 3, 298, βλ. και στο κεφ. Λατρείας.

93. Parker 1988, 101-103.

94. Nilsson 1967, GGR, I, 472-474, Burkert 1993, 340, σημ. 19 με βιβλιογραφία.

95. Κακριδής 1986, τόμ. 3, 115.

96. Κακριδής 1986, τόμ. 3, 298, τόμ. 1, 104 για τον Όμηρικόν Ὕμνον εἰς Δήμητραν, εικ. 72, 81.

97. Es 650,5, Un 219,5.

98. Ίλιάς Φ 470.



139. Άρτεμις, “Πότνια θηρών”.
Λαβή κρατήρα, 570 π.Χ.
Αρχαιολογικό Μουσείο, Φλωρεντία.

προστάτις των ζώων αλλά και της άγριας μη καλλιεργημένης φύσης. Ασφαλώς, στο πρόσωπό της επιβιώνουν άλλες αρχαίες θεότητες, όπως η Βριτόμαρτυς, η Δίκτυννα, η Αφαία.

Συνδέεται με θεές της βλάστησης. Γνωστοί ακόμη είναι και οργιαστικοί και θορυβώδεις χοροί με θεές της γονιμότητας, όπως είναι η Δήμητρα και η Κυβέλη. Υπάρχουν διάφορες τελετές προς τιμήν της θεάς. Σε κάποιες, οι νεαρές αφιερώνονται στη θεά στα πλαίσια τελετής μύησης (άρκτοι της Βραυρώνας)⁹⁹, σε άλλες φορούν μάσκες, όπως στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη, στοιχείο που θυμίζει τα αντίστοιχα τερατόμορφα όντα στα μινωικά σφραγίσματα της Ζάκρου και της Αγίας Τριάδος.

Στους λύχνους του 2ου-3ου αι. μ.Χ. από το Ιδαίο Άντρο, η μορφή της Αρτέμιδος εικονίζεται με κοντό χιτώνα και τόξο, στατικά, εμπρός από βωμό (βλ. τόμ. Β΄, κεφ. VI.4).

Είναι, επίσης, αγαπητό θέμα στα κρητικά νομίσματα (τόμ. Β΄, κεφ. VI.3) και αποδίδεται σε δύο δακτυλίδια του Ιδαίου Άντρου. Στο ένα, του 1ου αι. π.Χ., εικονίζεται στον λεγόμενο τύπο της κυνηγέτιδος, με κοντό χιτώνα και τόξο, σε σφοδρή κίνηση και με τη συνοδεία του σκύλου της, όπως και στους λύχνους. Σε δεύτερο δακτυλίδι από το Ιδαίο Άντρο απεικονίζεται η Εφεσία Άρτεμις σε έναν τύπο διαδεδομένο στη ρωμαϊκή επικράτεια, αλλά σπάνιο στην κυρίως Ελλάδα. Ίσως στην περίπτωση αυτήν, λόγω της ύπαρξης και άλλων ευρημάτων στο Ιδαίο Άντρο που σχετίζονται με αντίστοιχα του Αρτεμισίου της Εφέσου, διαφαίνεται κάποια λατρευτική συγγένεια μεταξύ των δύο ιερών.

Στην Κρήτη η Άρτεμις αποτελεί το σύμβολο της πίσω όψης των νομισμάτων που κόπηκαν από τον Μέταλλο, μετά την κατάκτηση της μεγαλο-

99. Burkert 1993, 321.

νήσου το 68 π.Χ. Μέχρι τώρα, δεν υπάρχει ένδειξη λατρείας της Εφεσίας Αρτέμιδος στο νησί και δεν εικονίζεται ο τύπος αυτός στους λύχνους του Ιδαίου Άντρου. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει την άποψη ότι το θεματολόγιο δεν είναι πάντα σχετικό με τη συγκεκριμένη λατρεία. Πιθανώς κάποιος πιστός από περιοχή όπου λατρευόταν η Άρτεμις, στην προκειμένη περίπτωση η Έφεσος, έφθασε μέχρι το βουνό όπου λατρευόταν ο Δίας ή ακόμη κάποιος σφραγιδογλύφος, επηρεασμένος από την απόδοση στα νομίσματα του Μέτελλου, σκάλισε τη μορφή της ανατολικής αυτής θεότητας σε δακτυλίδι. Η σχέση της με τη Δίκτυννα και την Αριάδνη την συνδέει με την Κρήτη¹⁰⁰.

Το επίθετο Άρτεμις Ύακινθοτρόφος, από επιγραφές της Κνίδου, δείχνει πως η Άρτεμις έθρεψε τον Υάκινθο, άρα τιμάται και ως κουροτρόφος¹⁰¹ και ακόμη είναι θεά του τοκετού, συσχετιζόμενη με την Ειλείθυια. Ίσως ως κουροτρόφος συνδέεται με τα μυθολογούμενα στο σπήλαιο. Η Άρτεμις, όμως, έχει σχέση με το φως που τόσο μεγάλο ρόλο παίζει στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου, η Άρτεμις Φαεσφόρος κατά τον Καλλίμαχο¹⁰².

Μία άλλη ιδιότητα της Αρτέμιδος που την συνδέει με το Ιδαίο ήταν η υπηρεσία που προσέφερε ως φύλακας και μεσολαβητής στη μετάβαση από τη μία κατάσταση στην άλλη στην περίοδο της μήσης¹⁰³.

Η Άρτεμις ήταν, κατά τον Burkert, “Κυρία των θυσιών” και ιδιαίτερα των άγριων αιματηρών θυσιών¹⁰⁴ και μάλιστα ανθρωποθυσιών¹⁰⁵. Το άγαλμα της Αρτέμιδος στην Ταυρίδα απαιτούσε ανθρώπινο αίμα. Στην Αττική (Αραφινίδαι Αλαί), στη γιορτή της Ταυροπόλου Αρτέμιδος γινόταν αιματηρή αμυχή στον λαιμό ενός ανθρώπου. Και στη Σπάρτη στη γιορτή της Ορθίας Αρτέμιδος χυνόταν το αίμα των εφήβων¹⁰⁶. Συνάπτεται έτσι με τις αιματηρές θυσίες ζώων, όπως δείχνει το πλήθος των οστών ζώων μέσα και έξω από το σπήλαιο αλλά και με τις τελετές μήσης που γίνονταν στο σπήλαιο.

Κυβέλη (εικ. 140)

Η ξενόφερτη φρυγική Κυβέλη λατρευόταν επίσης στα βουνά. Τις κύριες ιδιότητές της συγκεντρώνει η Ιδαία Μήτηρ και φυσικά η Ήρα, της οποίας ο ιερός γάμος με τον Δία γιορταζόταν στην Κνωσό¹⁰⁷.

Η λατρεία μιας ξένης θεότητας της γης, της φρυγικής Κυβέλης, δεν ήταν γνωστή πριν από το 700 π.Χ. Ο Όμηρος και ο Ησίοδος δεν γνωρίζουν άλλη “μητέρα των θεών” εκτός από τη Ρέα και τη Γη. Ωστόσο, στον 14ο Όμηρικό “Ύμνον, που είναι αφιερωμένος *Εἰς Μητέρα θεῶν* χωρίς όνομα, η περιγραφόμενη λατρεία μοιάζει με αυτήν της Κυβέλης και υποδηλώνει

100. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 164.

101. Nilsson 1971, 38.

102. Καλλίμαχος, *Ύμνος εἰς Ἄρτεμιν* στ. 11 και 204.

103. François de Polignac, *La naissance de la cité grecque: cultes, espace et société*,

VIIIe-VIIe siècles avant J.-C., Paris 1984, 15 κε., παρά Prent 2005, 216.

104. Burkert 1993, 322.

105. Simon 1969, 148.

106. Simon 1969, 148.

107. Διόδωρος Σικελιώτης V, 72, 4-5.

ελληνικό αντίστοιχο της φρυγικής “Μητέρας των θεών” στην ανώνυμη μορφή της Μεγάλης θεάς¹⁰⁸. Η λατρεία της Μεγάλης μητέρας συγκεντρώνει στοιχεία της αυτόχθονης μινωικής-μυκηναϊκής παράδοσης με φρυγικά στοιχεία. Μία “θεϊκή μητέρα” αναφέρεται σε πινακίδα της Γραμμικής Β γραφής στην Πύλο¹⁰⁹. Ταυτόσημη με την Κυβέλη είναι η αναφερόμενη Ιδαία Μήτηρ¹¹⁰.

Η Κυβέλη λατρευόταν με άγρια ξεφωνητά, με θορυβώδη μουσική από τύμπανα, κρόταλα, αυλούς και κύμβαλα, με εκστατικούς χορούς και αυτοτραυματισμούς. Τις κύριες ιδιότητες της Κυβέλης, όμως, χωρίς τις ακρότητες, είχαν ήδη αποδώσει οι Έλληνες σε δικές τους θεότητες, κυρίως στον Διόνυσο, στη Δήμητρα, στην Άρτεμι, που οι Κρήτες, μάλιστα, τις ανάγουν στη Μινωική εποχή¹¹¹. Η Μητέρα των Θεών λατρευόταν στα σπήλαια της Κρήτης μαζί με τις Νύμφες και άλλες θεότητες¹¹². Η λατρεία της επεκτάθηκε στα ύστερα χρόνια στην Ελλάδα, στη Ρώμη και τη Δυτική Ευρώπη.



140. Η Κυβέλη και ο Άττις. Ανάγλυφο, 230 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο, Βενετία.

Η ύπαρξη αφιερωμάτων με παραστάσεις άλλων θεών και όχι μόνον του κύριου θεού που λατρευόταν σε ένα ιερό, δεν σημαίνει ότι λατρεύονταν όλοι στο ίδιο ιερό¹¹³. Ποικίλοι λόγοι, όπως κάποιες ιδιότητες ορισμένων θεών, οι οποίες συνάπτονται με ορισμένες τελετουργίες που γίνονταν στο ιερό, ή κάποιες δοξασίες που κατά καιρούς επικρατούσαν στους θεολογικούς κύκλους και τις υιοθετούσαν οι απλοί θνητοί, έφερναν στο προσκήνιο άλλες μεγάλες ή μικρότερες θεότητες.

Εκτός από τις γυναικείες θεότητες που πιθανώς λατρεύονταν με τον Δία, διάφορα στοιχεία, πλην των απεικονίσεων, συνδέουν τον μέγιστο θεό με ανδρικές θεότητες, που είτε μυθολογικά είτε με κοινές ιδιότητες έχουν σχέση. Ο Διόνυσος και ο Παν είναι από τις κυριότερες.

108. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 240.

109. PY Fr. 1202.

110. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 305. για τη θεά Μητέρα, σε άλλες περιοχές, όπως στη Σαμοθράκη, Burkert 1993, 376.

111. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 239-240.

112. Xagorari-Gleissner 2008, 73.

113. Burkert 1993, 211, Rouse 1902, 391-393.

4. Ανδρικές Θεότητες

Διόνυσος (εικ. 141)

Ο Διόνυσος έχει ιδιαίτερη σχέση με την Κρήτη εφόσον, όπως σημειώνεται πιο κάτω, σχετίζεται με τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου. Ο Kerenyi¹¹⁴ διέτυπωσε την άποψη ότι η μινωική τέχνη διέπεται από διονυσιακό πνεύμα ενώ στο Άργος αναφέρεται ναός του “Κρητικού Διονύσου”¹¹⁵.

Ο θεός απεικονίζεται στους ρωμαϊκούς λύχνους του σπηλαίου¹¹⁶. Από τους συνοδούς του Διονύσου αποδίδονται σε λύχνους του Ιδαίου Άντρου Σειληνοί, κεφαλές σατύρων, γυμνόστηθες μαινάδες με θύρσο και ο κερασφόρος Παν, πράγμα που ενισχύει την άποψη μιας διονυσιακής λατρείας στα Ρωμαϊκά χρόνια στο σπήλαιο.

Ο Διόνυσος-Ζαγρεύς πέθαινε επίσης κάθε χρόνο¹¹⁷ και γι’ αυτό συνδέθηκε με μυστηριακές τελετές και με τα ορφικά, καθώς και με τη λατρεία της Μεγάλης Θεάς, της Κυβέλης, η οποία με τη σειρά της ταυτίστηκε με τη Ρέα, με μορφές δηλαδή που σχετίζονται με τη λατρεία στο Ιδαίο Άντρο. Το όνομα του Διονύσου υπάρχει σε πινακίδες της Πύλου¹¹⁸, ιδιαίτερα σε συνδυασμό με τον οίνο. Από τις τελευταίες ανασκαφές στα Χανιά, το



141. Διόνυσος με σάτυρο. Σκηνή σε κύλικα, 480 π.Χ. Charlottenburg, Βερολίνο.

114. Kerenyi 1961, Simon 1969, 270.

115. Πausanias II, 23, 7.

116. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VI.4. Οι λύχνοι.

117. Για τον τάφο του Διονύσου βλ.

Nock 1941, 578, Otto 1960, 172, Deubner 1966, 122-123.

118. Py Xa 1419. M. Ventris - J. Chadwick 1973, 411.

όνομα του Διονύσου αναγράφεται σε πινακίδα της Γραμμικής Β γραφής¹¹⁹ στην οποία αναφέρεται και ιερό του Δία. Στον Διόνυσο προσφέρονται δύο αμφορείς ενώ στον Δία ένας¹²⁰.

Το όνομά του στο πρώτο συνθετικό “Διο-” έχει σχέση με τον Δία, ενώ το δεύτερο “νύσος” ερμηνεύθηκε ως υιός, δηλαδή γιός του Δία. Υπάρχει όμως και η εκδοχή του Walter Otto¹²¹ ότι το δεύτερο συνθετικό προέρχεται από τη Νύσσα της Μικράς Ασίας, επομένως ο θεός ήλθε από εκεί μαζί με τις Νύμφες. Ο Nilsson¹²² πιστεύει ότι ο Διόνυσος, όπως και ο Απόλλων, είναι θεοί που ήλθαν στην Ελλάδα στην προομηρική περίοδο. Η παλαιότητα της αναφοράς του στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής και η ελληνική ερμηνεία του ονόματος δείχνει ίσως ότι δεν ήταν ξενόφερτο. Το άλλο όμως όνομα του Διονύσου, Βάκχος, *βάκχος ἐκλήθην ὀσιωθείς*, κατά τον Ευριπίδη, που έχει σχέση με τις μυστικές τελετές μύησης και με ωμοφαγία¹²³, προέρχεται πιθανώς από σημιτική λέξη που σημαίνει θρήνος¹²⁴. Στα πλαίσια των διονυσιακών τελετών αναπτύχθηκαν ο διθύραμβος και η τραγωδία¹²⁵. Ο Διόνυσος έχει σχέση με τα *ὄργια*, στα οποία έπαιρναν μέρος μόνον θίασοι από γυναίκες, και είναι θρησκευτικές τελετές οι οποίες γιορτάζονταν στα βουνά¹²⁶ με έκσταση και μυστικισμό¹²⁷. Τρεις μήνες της δελφικής λατρείας ήταν αφιερωμένοι στον Διόνυσο¹²⁸. Οι Θυιάδες στους Δελφούς έκαναν τελετή σχετική με το *λίκνο*, που έχει σχέση με τα Ελευσίνια Μυστήρια και το περίφημο χρυσό λίκνο του Ιδαίου Άντρου¹²⁹. Ο θύρσος, το όνομα της ιερής ράβδου, είναι δυνατόν να συνδεθεί με θεό, τον Tirsu που σημαίνει “μεθυστικό ποτό” στην Ουγκαρίτ ή με το υστεροχετιτιτικό *tu-warsa* που σημαίνει κλήμα¹³⁰. Ο θρίαμβος και ο διθύραμβος, ο λατρευτικός ύμνος που συνδέεται με τις άγριες κραυγές στα διονυσιακά ὄργια, χρησιμοποιήθηκε και ως επίθετο του Διονύσου¹³¹. Είναι μη ελληνικές λέξεις, όπως και το όνομα της μητέρας του Διονύσου, Σεμέλη, που είναι θρακική-φρυγική λέξη και σημαίνει “γη”¹³².

Ζαγρεύς

Ως θεότητα της βλάστησης ο Διόνυσος ταυτίζεται με τον Ζαγρέα¹³³. Ένα παλιό έπος, *Αλκμαιονίς*, ονομάζει τον Ζαγρέα “ύψιστο των θεών”¹³⁴.

Ο Ζαγρεύς είναι το φιδόμορφο θείο βρέφος που γεννιέται από τη χθό-

119. KH Gq 5.

120. M. Vlasaki - B.P. Hallager, *New Linear B Tablets from Khania, Kadmos* 31 (1992) 76-78.

121. Otto 1947, 36.

122. Nilsson 1952, 132.

123. Willets 1962, 240, 241.

124. Burkert 1993, 344-345.

125. Burkert 1993, 344-345.

126. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 202 κε.

127. Nilsson 1952, 206 κε.

128. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 204.

129. Nilsson 1952, 32. Γενικά για τον Διόνυσο βλ. Kerenyi 1976.

130. Burkert 1993, 344-345.

131. Burkert 1993, 171, 229, 349, 461.

132. Burkert 1993, 344-5.

133. Για τον Διόνυσο Ζαγρέα βλ. Murray 1951, 121-122, Otto 1960, 173, Παπαχατζής 1987, 88.

134. Nilsson 1952, 216-217.

νια Περσεφόνη και τον Δία στη χθόνια μορφή του, κατασπαράζεται από τους Τιτάνες αλλά ξαναγεννιέται και ταυτίζεται με τον ορφικό Διόνυσο (Διόνυσος-Ζαγρεύς)¹³⁵. Και εδώ υπάρχει ο μύθος του θνήσκοντος και αναγεννώμενου προϊστορικού θεού, δηλαδή ο κύκλος της βλάστησης. Ο Διόνυσος Ζαγρεύς εισήλθε στο κέντρο της ορφικής διδασκαλίας. Η ορφική ζωή, με αποχή από ζωικές τροφές, σκοπό είχε να ενισχύσει με καθαρμούς το θεϊκό στοιχείο, την ψυχή, αντίθετα με τους οπαδούς της οργιαστικής διονυσιακής λατρείας που πίστευαν στην αξία του *ωμοφαγίου*, πίστευαν δηλαδή ότι τρώγοντας ωμό κρέας «έφερναν μέσα τους τον θεό» και εξευγενίζονταν η ζωή τους¹³⁶.

Στους στίχους από τους *Κρήτες* του Ευριπίδη σχετικά με τη μυστηριακή λατρεία στο Ιδαίο Άντρο αναφέρεται εκκωφαντική βροντή “του νυκτερινού Ζαγρέα” κατά τη μύηση, ενώ ο μυούμενος παίρνει τον τίτλο *βάκχος*¹³⁷.

Παν

Η παρουσία του Πάνα στην εικονογραφία των λύχνων (τόμ. Β΄, κεφ. VI.4) του Ιδαίου Άντρου είναι δικαιολογημένη, καθώς ο Παν λατρεύεται στα σπήλαια ως *αντροχαρής*, *αντροδίαίτος* και *φιλοσπήλυς*¹³⁸.

Η συνάφεια του Πάνα με τον Δία εξάλλου είναι γνωστή, όχι μόνον γιατί βοήθησε τον Δία στον αγώνα του εναντίον των Τιτάνων στην Ίδη¹³⁹, όπως αναφέρει ο Ερατοσθένης: *Ἐν τῇ Ἰδῇ συνῆν αὐτῷ [τῷ Δί] ὅτε ἐπὶ τοῖς Τιτάνας ἐστράτευσεν*¹⁴⁰ αλλά και ως αδελφός του, εφόσον ο Αιγίπαν είναι γιός του Κρόνου και της Ρέας ή ακόμη ως Διόπαν, γιός του Δία και της τροφού-αίγας Αμάθειας¹⁴¹. Στην Αρκαδία λατρεύεται με τον Δία¹⁴². Δεν είναι βέβαιο εάν ο Αιγίπαν που σχετίζεται με τον Δία είναι ο ίδιος με τον Πάνα¹⁴³. Κατά τον Κακριδή¹⁴⁴ “τα γνωρίσματά του μας κάνουν γνωστό έναν προελληνικό θεό” ο οποίος είχε και το χάρισμα της μαντικής¹⁴⁵ που επίσης φαίνεται ότι ασκείται στο Ιδαίο Άντρο.

Ο Παν θεωρείται θεός των δασών και των σπηλαίων. Πιθανή λατρεία του Πάνα υπήρχε σε σπήλαιο της δυτικής πλευράς της Ίδας, στην περιοχή Αμαρίου. Ήταν εφευρέτης του ποιμενικού αυλού, της σύριγγας, εφόσον έκανε τα καλάμια να ηχούν¹⁴⁶, και επίσης προστάτης των ποιμένων. Στους Ορφικούς ύμνους¹⁴⁷, χαρακτηρίζεται ως *κερασφόρος Δίας*, μένει στα σπήλαια (“*παιάν αντροχαρές*”), όπως και οι νύμφες των σπηλαίων που ονο-

135. Νόννος V, 564, VI, 155 κε., Διόδωρος Σικελιώτης V, 75, 6-7, Σούδα, λ. Ζαγρεύς, Ησύχιος, λ. Ζαγρεύς.

136. Κακριδής 1986, τόμ. 3, 296.

137. Burkert 1993, 569, 602. Βλ. Μαρτυρία αρ. 2.

138. Tyree 1975, 45.

139. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 64, 244 κ.α.

140. Ερατοσθένης, *Καταστερισμοί*, κεφ. 1, τόμ. 27.

141. Για τη σχέση Δία-Πάνα βλ. Borgeaud 1988, 42, 44.

142. Ολάγια 2005, 33.

143. Jost 1985, 461.

144. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 242.

145. Πausanίας VIII, 37, 11.

146. Πausanίας VIII, 38, 11, Ολάγια 2005, 113, 121.

147. *Όρφικοί ύμνοι* XI.

μάζονται “Αντριάδες”¹⁴⁸ με τις οποίες είναι συγχορευτής (“σύγχορε των νυμφών”). Η λατρεία του συνδυάζεται με την οργιαστική λατρεία του Διονύσου και της Κυβέλης. Σε ανάγλυφο της Συλλογής Γιαμαλάκη απεικονίζονται Ερμής και Νύμφες σε μία σπηλιά (εικ. 142), έξω από την οποία βρίσκονται Κουρήτες και Παν με τη σύριγγα¹⁴⁹. Στην Αρκαδία ο Παν λατρευόταν μαζί με τον Δία. Η γιορτή, τὰ Λύκαια γίνονταν αρχικά προς τιμήν του Πανός¹⁵⁰. Από το Ιδαίο προέρχονται ειδώλια του Πάνα και Σατύρου που επιβεβαιώνουν και αρχαιολογικά τη λατρεία του Πάνα στο Ιδαίο¹⁵¹. Ακόμη, εικονίζεται σε ρωμαϊκό λύχνο¹⁵².

Υάκινθος

Ο Υάκινθος είναι άλλη μία βλαστική προελληνική θεότητα με τα χαρακτηριστικά του θνήσκοντος και αναγεννώμενου θεού, όπως ο Κρηταγενής Δίας και ο Διόνυσος-Ζαγρεύς¹⁵³. Το όνομα είναι προελληνικό¹⁵⁴. Στη δωρική μυθολογία ο Υάκινθος ακολουθεί τον Απόλλωνα, από τον οποίον μυείται στην κοινωνική οργάνωση, όπως γνωρίζουμε από την Κρήτη, όπου ο νέος συμβιώνει δύο μήνες με τον άνδρα που τον μυεί¹⁵⁵.

Στις Αμύκλες υπήρχε τάφος του Υακίνθου και θρόνος του Απόλλωνα, δύο στοιχεία, τα οποία στο Ιδαίο Άντρο ανήκουν στον ίδιο θεό, ο τάφος και ο θρόνος του Δία, σύμβολα του θανάτου και της ανάστασης¹⁵⁶.

Όπως γνωρίζουμε από τις επιγραφές, στη Λατώ¹⁵⁷ και στη Μάλλα¹⁵⁸ υπήρχε μήνας Υακίνθιος, Βακίνθιος¹⁵⁹, ενώ γιορτή, τὰ Υακίνθεια¹⁶⁰, ανα-



142. Ερμής και Νύμφες.
Συλλογή Γιαμαλάκη.

148. Σούδα, λ. Λαβύρινθος, *Ελληνική Ανθολογία* I, τόμ. V I, 224, Ολάγια 2005, 108.

149. Μ.Η. αρ. Συλ. Γιαμ. 1517, *LIMC* VIII, 1997, 740.

150. Πausanίας VIII, 38, 5: τὸ δὲ ἀρχαῖον τῶν Λυκαίων ἦγον τὸν ἀγῶνα...

151. Σακελλαράκης 1998, 7.

152. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VI.4. Οι λύχνοι, Sarpouna 1996, 36, αρ. 119 πίν. 11.

153. Nilsson 1979, 86, Dietrich 1974, 79 για τη σύναψη του Ιδαίου Δία με τον Υάκινθο.

154. Kretschmer 1896, 404, Fick 1905, 58.

155. Βλ. πιο κάτω, Μύηση.

156. Πausanίας III, 1, 3. Reichel 1897, 13-15, 88-96, Furtwängler 1893, 188, Picard 1948, 199, Nilsson 1950, 471 κε. για τον θρόνο του Αμυκλαίου Απόλλωνα και τον τάφο του Υακίνθου.

157. ICret. I, 16.3.3.

158. ICret. I, 16.3.

159. Willets 1962, 222.

160. Willets 1962, 222-223.

φέρεται σε συνθήκη Κνωσίων-Τυλισίων¹⁶¹. Στη Λύκτο υπήρχε Υακινθός φυλή. Στις Αρύκλες ο Υάκινθος είχε αντικαταστήσει τη λατρεία του Απόλλωνα¹⁶².

Ερμής

Ο Ερμής είναι άλλη μία θεότητα που αποδίδεται σε χάλκινο ασπίδιο του Ιδαίου Άντρου (πίν. 42,11)¹⁶³ και ίσως λατρευόταν στο σπήλαιο. Η λατρεία του στη Σύμη Βιάννου ως θεού της βλάστησης, εφόσον συνοδεύεται από το επίθετο *Κεδρίτης*, τον συνδέει με τις βλαστικές θεότητες, όπως του Διονύσου. Ιδιαίτερη είναι η σχέση του με τον ποιμενικό θεό, τον Πάνα. Στην Αρκαδία είχαν και οι δύο την προσωδυμία “Μεδέων”¹⁶⁴, άρχοντες και προστάτες της πολυποίμνιας Αρκαδίας. Ο Ερμής συνδέεται με το *κλέπτειν*, περισσότερο με την έννοια της μυστικότητας. Ταυτίζεται με τον μινωικό “Πότι θηρών” για το χθόνιο στοιχείο το οποίο στα κλασικά χρόνια μεταβάλλεται και είναι αυτός που διασχίζει το σύνορο μεταξύ νεκρών και ζωντανών¹⁶⁵ ως ψυχοπομπός¹⁶⁶, στοιχεία που τον συνδέουν με τις τελετουργίες της μύησης. Ακόμη, είναι ο θεός που καθιέρωσε τη θυσία¹⁶⁷. Ως *μεγαλόφρων* *ἐν τῇ μαντείᾳ τρισμέγας Ἑρμῆς*, κύριος των τεσσάρων μερών του ουρανού και των θεμελίων της γης αναφέρεται στους *Μαγικούς Παπύρους*, σχετικά με τη λυχνομαντία¹⁶⁸. Η ιδιότητά του αυτή συνδέει τον θεό με τα μυστήρια και τη μαντική, ιδιαίτερα την πιθανή λυχνομαντία στο Ιδαίο Άντρο, για τα οποία γίνεται λόγος πιο κάτω.

Άττις (βλ. εικ. 140)

Ο Άττις, που ταυτίζεται με τον Όσιρι και τον Άδωνι¹⁶⁹, εικονίζεται σε ρωμαϊκούς λύχνους του Ιδαίου Άντρου. Συνδέεται με την Κυβέλη, τη φρυγική θεότητα της βλάστησης και της γονιμότητας, την “κυρία των βουνών”, μητέρα και τροφό θεών και θνητών με ιδιότητες που οι Έλληνες γνώριζαν από τη Δήμητρα και την Άρτεμι. Η σχέση Άττις - Κυβέλη έχει αναλογίες με τη σχέση Διόνυσος - Δήμητρα, Δήμητρα - Περσεφόνη, Άδωνις - Αφροδίτη και «απηχούν λατρείες και μυστήρια αναφερόμενα στη γη και τη βλάστηση»¹⁷⁰.

Κουρήτες (βλ. εικ. 133)

Οι Κουρήτες συνδέονται άμεσα με την παιδική ηλικία του Δία. Επειδή οι Γίγαντες είναι *πρόπολοι* και *κουροτρόφοι*, όπως οι Κουρήτες, οι Ιδαίοι Δάκτυλοι και οι Τελχίνες, πιστεύεται ότι με τη γιγαντομαχία επιχειρείται

161. ICret. VIII, 4a.17.

162. Nilsson 1950, 470-471. Γενικά για τον Υάκινθο, βλ. Mellink 1943.

163. Βλ. τόμ. Β', κεφ. II.1. Τα χάλκινα.

164. *Όμηρικὸς Ὑμνος εἰς Ἑρμῆν* 2: *Κυλ-Λήνης μεδέοντα καὶ Ἀρκαδίας*.

165. Burkert 1993, 333-336.

166. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 170.

167. *Όμηρικὸς Ὑμνος εἰς Ἑρμῆν* 130 κε.

168. Πετρόπουλος 1999, 136-137.

169. Picard 1948, 88.

170. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 208, 210, 239-240, 306.

η αχρήστευση των δασκάλων και η επίθεση των μαθητών εναντίον των δασκάλων, με τα όπλα που τους έμαθαν να χρησιμοποιούν, μύθος που έχει σχέση με το Ιδαίο Άντρο¹⁷¹. Κουρήτες, ή απλά κούροι, ήταν νεαροί πολεμιστές οι οποίοι χορεύουν κρούοντας τις ασπίδες τους γύρω από τον μικρό Δία. Ο μύθος προέρχεται από την κρητική θεογονία¹⁷², μεταγενέστερη από τη Θεογονία του Ησιόδου, και απηχεί τελετές μύησης που γίνονταν σε κρητικά σπήλαια, όπως στο σπήλαιο της Ίδης, όπου βρέθηκαν οι ασπίδες του 8ου αι. π.Χ., και συνδέονταν με μυστηριακές τελετές που οργάνωναν οι κοινότητες νεαρών πολεμιστών για τη γέννηση και τον θάνατο του Δία¹⁷³. Μεταγενέστερες πηγές¹⁷⁴ αναφέρουν ότι οι Κουρήτες είχαν αναλάβει και την ταφή του Δία¹⁷⁵.

Η ισχύς του μύθου καταφαίνεται από την πλούσια φιλολογική παράδοση. Ο Στράβων ονομάζει τους Κουρήτες *χαλκάσπιδας*¹⁷⁶, και *ένοπλίω κινήσει μετά θορύβου καὶ φόφου καὶ κυμβάλων καὶ τυμπάνων καὶ ὄπλων*¹⁷⁷. Στον Λουκρήτιο¹⁷⁸ γράφεται: *armati pulsarent aeribus aera*, όπως αποδίδεται στο ανάγλυφο Campana¹⁷⁹. Οι Κουρήτες ταυτίζονται με τους φρυγικούς Κορύβαντες, που παίζουν τον φρυγικό αυλό και συνοδεύουν την *ορεία μητέρα*, δηλαδή την Κυβέλη¹⁸⁰. Οι Φρύγες Κορύβαντες εφευρίσκουν επίσης το τύμπανο¹⁸¹. Ο Ησύχιος αναφέρει ότι είναι εφευρέτες του χορού *πρύλις η πυρρίχη*. Έχουν μαντική δύναμη, είναι “γιατροί-μάγοι” που έχουν την ευθύνη των τελετών για τη διαδικασία της “ενσωμάτωσης στη φυλή” των εφήβων¹⁸².

Οι Κουρήτες συγχέονται με τους Κορύβαντες¹⁸³. Οι Κορύβαντες ή Κύρβαντες¹⁸⁴ σχετίζονται με τη *Μητέρα ορεία*, δηλαδή την Κυβέλη, ενώ λέγεται ακόμη ότι οι Τιτάνες έδωσαν στη Ρέα τους Κορύβαντες, που ήλθαν από τη Βακτριανή ή την Κολχίδα, για να την προστατεύουν. Συνδέονται επίσης και με τους Τελχίνες, που μάλιστα θεωρούνται *κουροτροφήσαντες*. Υποτίθεται ότι ο μύθος των Κουρητών διαδόθηκε από το χαμένο έπος Θεογονία του Επιμενίδη. Είναι γνωστό ότι οι Κουρήτες έκαναν θόρυβο κτυπώντας τις ασπίδες με τα ξίφη ή χόρευαν και έκαναν θόρυβο και με μουσικά όργανα, για να μην ακούσει ο Κρόνος τα κλάματα του νήπιου Δία. Οι Κουρήτες, που θεωρήθηκαν *φιλοπαίγμονες* και *ορχηστήρες*, λέγεται ότι εφηύραν την οπλοποιία και άλλες τέχνες, όπως τη μελισσοκομία, τη χρήση του τόξου και το κυνήγι. Θεωρήθηκαν επίσης μάντεις, γι’ αυτό και η φράση *κουρήτων στόμα*. Έχουν ακόμη το επίθετο *γηγενείς*, επειδή ξεφύτρωσαν από τη γη ή *δενδροφυείς*, επειδή μεγάλωσαν όπως τα δένδρα. Κατά τον Έννιο¹⁸⁵

171. Vian 1952.

172. Επιμενίδης, απόσπ. 20 DK.

173. Στράβων X, 3, 7 και 3, 11.

174. Έννιος, *Fragmenta varia* 11.

175. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 300.

176. Στράβων X, 3, 19.

177. Thiersh 1913, 52, Verbruggen 1981, 1 κε., Στράβων X, 3, 7 και 3, 11. Βλ. επίσης, Καλλίμαχος, *Ύμνος εις Δία*, 52-54, Λουκιανός, *Περί ὀρχήσεως*, 8.178. Λουκρήτιος, *De rerum natura*, 2, 637.

179. Verbruggen 1981, 168, LIMC VIII 1997, 736 κε., Borbein 1968, 14.

180. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 300.

181. Ευριπίδης, *Βάκχαι* 125-129, Thiersh 1913, 52.

182. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 301.

183. Farnell 1927, 22.

184. Κακριδής 1986, τόμ. 3, 300.

185. Έννιος, *Fragmenta varia* 11.

(219-169 π.Χ.), οι Κουρήτες είχαν αναλάβει την ταφή του Δία. Πάντως για τους Κρήτες οι Κουρήτες συγκαταλέγονταν μεταξύ των θεών, καθώς αναφέρονται μεταξύ των θεών στους όρκους των συνθηκών των κρητικών πόλεων¹⁸⁶. Ίσως το χωριό Κουρούτες συνδέεται με τους Κουρήτες¹⁸⁷. Δεν είναι βέβαιη η σχέση των Κουρητών της Κρήτης με αυτούς που πολέμησαν με τους Αιτωλούς στη θήρα του Καλυδωνίου κάπρου¹⁸⁸ ή με τους αργολικούς μύθους¹⁸⁹.

Παράλληλες των Κουρητών μορφές είναι οι Ιδαίοι Δάκτυλοι και οι Τελχίνες που είναι εφευρέτες της μεταλλουργίας και συνδέονται με τα μεγάλα χάλκινα σκεύη του ιερού. Το μέγεθος των ασπίδων που βρέθηκαν στο σπήλαιο έχει σχέση ασφαλώς με την κοινωνική θέση των συμμετεχόντων ή, ακόμη, ανήκουν στα τελετουργικά σκεύη του ιερού. Οι μικροσκοπικές ασπίδες δεν μπορεί παρά να θεωρηθούν ως ομοιώματα που συμβολίζουν τη συμμετοχή των προσκυνητών στα δρώμενα και όχι ως σύμβολο κάποιας νίκης.

Ιδαίοι Δάκτυλοι (εικ. 143)

Οι Ιδαίοι Δάκτυλοι είναι κάποιες δυσερμήνευτες σκοτεινές μορφές, που συνάπτονται τόσο με την κρητική Ίδη όσο και με την τρωική, την Ίδη της Φρυγίας¹⁹⁰. Ο αριθμός τους είναι ασαφής. Ο Σοφοκλής αριθμεί δέκα, Κέλμης, Δαρναμενεύς, Άκρων, Τιτίας, Κυλληνός, Παιωναίος, Ίδας¹⁹¹ ή Ακεσίδης, Επιμήδης, Ιάσιος και Ηρακλής¹⁹², ενώ ο Φερεκύδης ανεβάζει τον αριθμό σε τριανταδύο “αριστερούς” που έκαναν μάγια και είκοσι “δεξιούς” που τα έλυναν, δηλαδή συνολικά σε πενήντα δύο. Από την Ίδη τα τελευταία πέντε αδέρφια ήλθαν στην Ολυμπία. Τότε, ένας από τους Ιδαίους Δακτύλους, ο Ιδαίος Ηρακλής και όχι ο γιός της Αλκμήνης, ίδρυσε τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Ο Πausanias είδε μικρό άγαλμα του Ιδαίου Ηρακλή στη Μεγαλόπολη¹⁹³ και βωμό του Ιδαίου Ηρακλή στην Άλτι της Ολυμπίας.

Θεωρούνται μαζί με τους Τελχίνες σιδηρουργοί¹⁹⁴, γιατί όχι μόνον βρήκαν τον σίδηρο αλλά και τον επεξεργάστηκαν. Είναι σχετικά αξιοσημείωτη η ομοιότητά τους με τους λεγόμενους Γύψτους στη νεοελληνική παράδοση. Οι Ιδαίοι Δάκτυλοι λέγεται ότι από τη Φρυγία πέρασαν στη Σαμοθράκη, όπου εντυπωσίασαν τους εντοπίους με τις τελετουργίες τους. Στις τελετουργίες τους αυτές μύησαν και τον Ορφέα. Με τη μουσική σχετίστηκαν

186. Burkert 1993, 168, 586.

187. Χατζιδάκης 1881, 51.

188. Κακριδής 1986, τόμ. 3, 154 κ.α.

189. Κακριδής 1986, τόμ. 3, 168.

190. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 296-297.

191. Ίδας ονομάζεται ένας αντίπαλος του Απόλλωνα για τον έρωτα της Μάρπησας, που τελικά διάλεξε τον Ίδα (Κακριδής 1986, τόμ. 2, 152, εικ. 112-113, 114). Ίδας είναι και ο γιός του Αφαρέα: Κακριδής 1986, τόμ.

3, 156, 159, 204, 206-210, 216, 217, 244.

192. Willetts 1962, 52, όπου υποτίθεται ότι ο Ιάσιος είναι ίδιος με τον Ιασίωνα, που σχετίζεται με τον ιερό γάμο. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 297.

193. Pausanias V, 7, 6-9, VIII, 31, 3, V, 8, 1 και 13, 8, VI, 23, 3, Κακριδής 1986, τόμ. 2, 297.

194. Hemberg 1952, 41-49, Burkert 1993, 75, 367.



143. Τρις και Ιδαίοι Δάκτυλοι.

Τοιχογραφία από την Πομπηία, 75 μ.Χ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Νεάπολη.

και για το γνωστό μέτρο δάκτυλος. Τα δάκτυλα του χεριού θεωρήθηκαν τεχνίτες και εργάτες των πάντων. Οι σιδηρούχες πέτρες με το σχήμα δακτύλου, που βρέθηκαν στην Κρήτη, ονομάζονταν Ιδαίοι Δάκτυλοι και εθεωρούντο κεραυνοί¹⁹⁵. Εύλογη είναι η σύνδεση του Ιδαίου Δάκτυλου Μόργου με τον Πυθαγόρα: *Τοῖς Μόργου μύσταις προσήει [Πυθαγόρας] ἐνὸς τῶν Ἰδαίων Δακτύλων, ὑφ' ᾧ καὶ ἐκαθάρθη τῇ κεραυνία λίθῳ*.

II. ΙΕΡΑΤΕΙΟ

Κατά τον Walter Burkert¹⁹⁶ η ελληνική θρησκεία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως θρησκεία χωρίς ιερείς ούτε ιερατείο, ως κλειστή ομάδα¹⁹⁷.

Όπως, όμως, και για τα άλλα αρχαία μυστήρια, έτσι και για τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου πρέπει να υποτεθεί η ύπαρξη ενός ιερατείου εντεταλμένου, βέβαια, για τις διάφορες τελετουργίες, όπως π.χ. τις μυήσεις.

195. Cook 1925, 932, Willetts 1962, 242.

196. Burkert 1993, 214 σημ. 1.

197. Πρβ. L. Ziehen, "Hiereis", σε RE VIII, 1411-1424, Sabourin 1973, 35-40.

Δεν υπάρχουν σχετικές πληροφορίες για το Ιδαίο Άντρο, όμως η αρχαιότητα της εκεί λατρείας, που βεβαιώνεται από τα Μινωικά χρόνια, προϋποθέτει την ύπαρξη ενός μινωικού ιερατείου. Η διαφοροποίηση της λατρείας από τα Μινωικά στα Μυκηναϊκά χρόνια και η άμεση μεταστροφή από τον ετήσια αναγεννώμενο Μινωίτη θεό στον Έλληνα αθάνατο θεό Δία, υποδηλώνει τη συνέχιση της ύπαρξης ιερατείου που θα διαμόρφωνε τις νέες τάσεις. Είναι γνωστό για τα Ελευσίνια Μυστήρια ότι, τόσο ο Ιεροφάντης όσο και ο Δαδούχος, έπρεπε να ανήκουν στα γένη των Ευμολπιδών και των Κηρύκων, το ιερατείο επομένως ήταν προνόμιο των αριστοκρατών και τρόπον τινά κληρονομικό. Έχει υποτεθεί ότι και σε ελληνικά ιερά με ατεκμηρίωτη προϊστορική λειτουργία λειτούργησαν ιερατικά γένη κληρονομικά από τα Προϊστορικά χρόνια¹⁹⁸ λόγω της ανεύρεσης εκεί κρητομυκηναϊκών σφραγίδων.

Όπως φαίνεται από τα Ελευσίνια Μυστήρια, εκτός από τον ανώτατο ιερέα, τον Ιεροφάντη, και τον δεύτερο τη τάξει, τον Δαδούχο, μέχρι και τους ποικίλους βαθμούς ιερωσύνης για την τέλεση του μυστηρίου, όπως στη χριστιανική θρησκεία με το μυστήριο της θείας ευχαριστίας, τις τελετές προς τιμήν των θεών ασκούσε ένα πολυπρόσωπο Ιερατείο.

Αν και δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες για το ιερατείο του Ιδαίου Άντρου, ασφαλώς και εδώ θα υπήρχαν διάφοροι βαθμοί ιερέων. Δεν μπορεί να υποθέσει κανείς, όμως, κάτι περισσότερο εκτός από την ανάγκη υποβοήθησης, τόσο των θρησκευτικών όσο και των άλλων κοσμικών καθηκόντων των ιερέων του Ιδαίου Άντρου από κοσμικό βοηθητικό προσωπικό. Στη Σπάρτη, όπου υπήρχε βασιλεία, οι βασιλείς είχαν την εντελώς ιδιαίτερη υποχρέωση της εκτέλεσης ιερών καθηκόντων. Στην Αθήνα, παράλληλα με τον άρχοντα, υπήρχε και ο βασιλεύς, που ήταν υπεύθυνος για τις πατροπαράδοτες θρησκευτικές τελετές: *τάς πατρίους θυσίας διοικεῖ πάσας*, κατά τον Αριστοτέλη¹⁹⁹. Οι βαθμοί της ιεροσύνης ήταν βέβαια διαφορετικοί κατά περιόδους.

Η ιεροσύνη δεν ήταν μια γενική και ομοιόμορφη κατάσταση, αλλά η υπηρεσία σε έναν μόνον θεό και σε ένα συγκεκριμένο ιερό που μπορεί να διέφερε από τη λειτουργία σε άλλα. Γνωρίζουμε, όμως, από κάποια ιερά, ότι παράλληλα με τον ιερέα υπήρχαν ένας φύλακας, ο *νεωκόρος*, οι *ιεροποιοί*, υπεύθυνοι για την όλη οργάνωση της θυσίας, επιμεληταί και *ιεροταμίαι*, δηλαδή επιτροπές της πόλης με αποστολή να επιβλέπουν τα οικονομικά του ιερού²⁰⁰. Δεν γνωρίζουμε βέβαια εάν όλα αυτά ίσχυαν στην περίπτωση του Ιδαίου Άντρου και ούτε εάν υπήρχε στις πομπές, όπως αλλού, *πυρφόρος*, *κανηφόρος*, *φιαληφόρος*, *θαλλοφόρος* και *υδροφόρος*. Μπορούμε όμως να το υποθέσουμε από τις παραστάσεις σε φιάλες ή από τα ειδώλια και άλλα αντικείμενα που βρέθηκαν σκόρπια, από το καπνισμένο τοίχωμα του άνω μικρού σπηλαίου και από άλλες λεπτομέρειες στην οργάνωση του χώρου που έχουν εκτεθεί ήδη στην περιγραφή της Κεντρικής

198. Sakellarakis 1976.

200. Burkert 1993, 215-216.

199. *Αθηναίων Πολιτεία* 285a.

Αίθουσας και των Μυχών. Απαραίτητοι φυσικά θα ήταν οι φύλακες, όχι μόνον για τη φύλαξη των βεβαιωμένων *ιερών λειμώνων*, αλλά και οι βοσκοί που θα έβοσκαν τα γιδοπρόβατα και τα *ιερά ζώα* της θυσίας. Ένα είναι βέβαιο. Στα περιοδικά χρόνια της ακμής του, το Ιδαίο Άντρο ήταν ένας δυναμικός θρησκευτικός οργανισμός με παγκρήτια και, μάλιστα, πανελλήνια ακτινοβολία, όπως και κάποιοι άλλοι θρησκευτικοί οργανισμοί σήμερα.

Το όποιο ιερατείο των μυστηρίων του Ιδαίου Άντρου θα πρέπει να ήταν ένα ισχυρό ιερατείο και μόνον για τη συσσώρευση τόσο πλούτου, όπως βεβαιώνεται ανασκαφικά, αντίστοιχου ίσως μόνον των μέγιστων ιερών της αρχαιότητας, των Δελφών ή και της Ολυμπίας²⁰¹. Ανάλογη θα ήταν φυσικά και η οικονομική ισχύς του. Όπως είναι γνωστό, όμως, ακόμη και στην περίπτωση των αρχαίων ιερών, και μάλιστα των Δελφών, η οικονομική ισχύς ήταν ταυτόχρονα και πολιτική. Η ισχύς του ιερατείου του Ιδαίου Άντρου σχετιζόταν προφανώς με τη μόρφωση και το ανώτερο πνευματικό του επίπεδο. Το ιερατείο πρέπει να ήταν λόγιο.

Η θρησκεία ήταν συντηρητική δύναμη αλλά συγχρόνως και παιδευτική. Και η Κρήτη δέν υστέρησε στον παιδευτικό ρόλο. Η αποκλειστική εκμετάλλευση της μινωικής γραφής από την καθεστηκυία τάξη περιέλαβε φυσικά και το ιερατείο. Καθήκον των εγγράμματων ιερέων αλλά και του ιερατείου των μυστηρίων του Ιδαίου Άντρου, ήταν η κωδικοποίηση και η διδασκαλία των *ιερών λόγων*, τα θεοσοφικά διδάγματα, οι καθαρμοί και γενικά τα θέσμια της θρησκείας. Οι γραπτές πηγές πιστοποιούν καθαρά τον ρόλο που έπαιξε το Ιδαίο Άντρο στη φιλοσοφία και τη θρησκεία. Ο μυθικός τόπος της συνάντησης του Δία με τον Μίνωα είναι ο τόπος με τον οποίο συνδέθηκε ο Επιμενίδης κατά τον Διογένη Λαέρτιο²⁰². Τα μυθολογούμενα για τον γνωστότερο από τους ιερείς των θρησκευτικών καθαρμών, για τον Κνώσιο Επιμενίδα είναι πολλά: Σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο²⁰³, ο Επιμενίδης όταν ήταν παιδί πήγε στο σπήλαιο με το κοπάδι του για να δροσιστεί και κοιμήθηκε 47 ή 57, κατ' άλλους, χρόνους²⁰⁴.

Τελευταία ενισχύθηκε η άποψη για τη λειτουργία του σπηλαίου ως χώρου θεολογικής και φιλοσοφικής διδασκαλίας, που είχε διατυπωθεί από τον Μαρινάτο²⁰⁵, και με άλλα επιστημονικά επιχειρήματα²⁰⁶. Τα σπήλαια στη Ρωμαϊκή περίοδο έγιναν εστίες των Νεοπλατωνικών και των Νεοπυθαγορείων, κυρίως τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. Γενικά γνωρίζουμε ότι από τον 3ο αι. μ.Χ. επανήλθαν οι παγανιστικές τελετές σε σπήλαια, τα οποία για αρκετά χρόνια είχαν παραμεληθεί²⁰⁷. Το ίδιο πιστεύει ο G. Fowden προκειμένου για τα σπήλαια της Αττικής²⁰⁸. Οι γραπτές πηγές πιστοποιούν καθαρά τον ρόλο που

201. Βλ. Matthäus στον τόμ. Β', κεφ. II.1. Τα χάλκινα.

202. Διογένης Λαέρτιος VIII, *Πυθαγόρας*, 1.3.

203. Διογένης Λαέρτιος I, *Επιμενίδης*, 109: *ὅπ' ἄντρῳ τινὶ κατεκοιμήθη ἑπτὰ καὶ πενήκοντα ἔτη*.

204. Παπαχατζής 1987, 52, 85, 86.

205. Μαρινάτος 1956-57, 253.

206. Melfi 2006, 221 κε.

207. Larson 2001, 231.

208. Fowden 1988, 48-59, Melfi 2006, 222-223.

έπαιξε το Ιδαίο Άντρο στη φιλοσοφία και τη θρησκεία. Το λόγιο ιερατείο οργάνωνε είδος μυστηρίων, όπου οι μούμενοι άκουγαν ειδικούς λόγους.

Τον μυθικό αυτόν τόπο φέρεται, κατά τον Φιλόστρατο²⁰⁹, ότι επισκέφτηκε ο Απολλώνιος ο Τυανεύς. Την ύστερη εποχή των Αντωνίνων φέρεται ότι επισκέφτηκε το Ιδαίο Άντρο ο πλατωνικός φιλόσοφος Μάξιμος ο Τύριος²¹⁰. Ο Φιλόστρατος, εξάλλου, τοποθετεί στο Ιδαίο Άντρο τη συνάντηση δύο προσωπικοτήτων, του Ηρώδη του Αττικού και του μετέπειτα αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς²¹¹.

Θα υπέθετε κανείς ότι στη δωρική Κρήτη το ιερατείο αποτελέστηκε από άνδρες. Για τη λύρα, π.χ., που μνημονεύεται σχετικά με τη μουσική στα μυστήρια, είναι γνωστό ότι παιζόταν μαζί με τον αυλό μόνον από άντρες. Η συμμετοχή όμως των γυναικών στα μυστήρια δεν αποκλείεται. Ήδη στην Ιλιάδα²¹² εμφανίζεται ο ρόλος της ιέρειας²¹³. Ας υπομνηστεί ακόμη ο προεξάρχων ρόλος της γυναίκας στις μινωικές εικονογραφικές τελετουργίες και ακόμη η μαρτυρημένη συμμετοχή γυναικών σε αρχαία μυστήρια. Άλλωστε, στα βουνά ενυπάρχει ακόμη, αν και υπολανθάνουσα, μια μορφή μητριαρχίας. Δεν μπορεί να πει κανένας όμως κάτι περισσότερο, εκτός από την ανάγκη υποβοήθησης τόσο των θρησκευτικών όσο και των άλλων κοσμικών καθηκόντων των ιερέων του Ιδαίου Άντρου από κοσμικό βοηθητικό προσωπικό.

Πλην ελαχίστων περιπτώσεων οι ιερείς δεν θα κατοικούσαν στο ιερό αλλά μέσα στο τέμενος ή σε κατοικίες σε άμεση γειτνίαση με το ιερό για να είναι κοντά στο θυσιαστήριο αλλά και στο εστιατόριο.

Ένα είναι βέβαιο: Στα περιοδικά χρόνια της ακμής του, το Ιδαίο Άντρο ήταν ένας δυναμικός θρησκευτικός οργανισμός με παγκρήτια, πανελλήνια, και ασφαλώς ευρύτερη στην Ανατολική Μεσόγειο ακτινοβολία, όπως θα φανεί και από το πλήθος των πλούσιων ευρημάτων.

III. ΜΥΣΤΗΡΙΑ

Όπως είναι γνωστό στους θρησκευτολόγους, η γέννηση, ο θάνατος, η αναγέννηση είναι μυητικά στοιχεία. Το Ιδαίο Άντρο, που θεωρήθηκε ο τόπος της γέννησης αλλά και του θανάτου του Κρηταγενούς Δία που αναγεννάται κάθε χρόνο, ήταν ο ιδανικός τόπος τέλεσης μυστηρίων που αποσκοπούσαν στην αναγέννηση του μύστη (εικ. 144). Κατά τον W. Burkert²¹⁴, η πιο παλαιά μαρτυρημένη μυστηριακή ένωση πολεμιστών στον κύκλο της θυσίας συνδέεται με το σπήλαιο της Ίδης στην Κρήτη. Το εύρος και το βάθος του Ιδαίου Άντρου, το Μικρό Σπήλαιο υψηλά, με τις διακλαδώσεις του αλλά και

209. Φιλόστρατος, *Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον* IV, 34.

210. Μάξιμος ο Τύριος, *Λόγοι* 38.2, Melfi 2006, 221.

211. Melfi 2006, 222.

212. *Ίλιάς* Z, 300: ἔθηκαν Ἀθηναίης ἱέρειαν.

213. Burkert 1993, 216, 218.

214. Burkert 1993, 569.



144. Ιδαίον Άντρον. Τόπος μυστηρίων.

οι Μυχοί, κυρίως ο βαθύς σκοτεινός Βόρειος Μυχός, επέτρεπαν τη λειτουργία πολλών μυστικών δρώμενων, μακριά από τα μάτια των αμυήτων ή και των μουυμένων. Το περιβάλλον αυτό επέτρεπε τη συσχέτιση της ουράνιας με τη χθόνια λατρεία, κατά την οποία ο Δίας έπαιρνε τα χαρακτηριστικά του Πλούτωνα που αποτελεί τη χθόνια υπόστασή του. Οι παραστάσεις του ένθρονου Δία-Σάραπι με μόδιο στο κεφάλι, που γνωρίζουμε από ρωμαϊκούς λύχνους που βρέθηκαν στο Ιδαίο Άντρο²¹⁵, και ο αριθμός των χάλκινων φιδιών που βρέθηκαν στο σπήλαιο²¹⁶ επιβεβαιώνουν τη χθόνια λατρεία.

Μυστήρια στο Ιδαίο Άντρο μαρτυρημένα τελούνται από τον 5ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ. χωρίς να βεβαιώνεται η συνεχής άσκησή τους. Η αρχαιότερη μαρτυρία παραδίδεται από τον Ευριπίδη. Σε μια χαμένη τραγωδία του, τους *Κρήτες*, ο χορός αποτελείται από μύστες του Ιδαίου Δία: *Διός Ίδαίου μύστης γενόμην*, είναι η ακριβής φράση. Τον 4ο αι. μ.Χ. η μαρτυρία είναι άμεση²¹⁷. Ένας Πλούταρχος, υψηλός αξιωματούχος ως *Praeses Insularum*, διοικητής των νήσων, παρά την απαγόρευση των ειδωλολατρικών εκδηλώσεων από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο το 393 μ.Χ., επαίρεται για τη μύησή του στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρο, με επιγραφή που χάραξε σε μια κολώνα του Ηραίου της Σάμου: *Άρτι γάρ ιρά Διεϊ ρ[έξας] Κρήτοισιν έν άντροις Ίδης*, γράφει ο ίδιος. Υπάρχουν αρκετές ακόμη μαρτυρίες για τα διάφορα τελετουργικά δρώμενα στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρο, κοινά και σε άλλα μυστήρια, που θα συζητηθούν κατά σειρά αμέσως.

215. Sapouna 1998, αρ. 68-73.

216. Βλ. τόμ. Β', κεφ. Ι.3. Τα ειδώλια.

217. Χανιώτης 1990, 393-401.

Πιθανώς στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου επέδρασαν και άλλα αρχαία μυστήρια, όπως αυτά των Ορφικών και των Πυθαγορείων με την ιδέα της αναγέννησης μετά τον θάνατο που ταιριάζει στη λατρεία του Δία, που γεννιέται και πεθαίνει στον ίδιο τόπο. Η σχέση των Ορφικών με το Ιδαίο Άντρο επιβεβαιώνεται με την εύρεση ενεπίγραφων ορφικών ελασμάτων στην περιοχή του Μυλοποτάμου, πολύ κοντά στο Ιδαίο Άντρο, ενώ ο Πορφύριος αναφέρει τη μετάβαση του Πυθαγόρα στο σπήλαιο. Έστω και αν η πληροφορία δεν είναι βέβαιη, δείχνει πόσο σημαντικό είναι το ιερό. Είναι άγνωστο, βέβαια, αν και στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου υπήρχαν σημεία αναγνώρισης των μυστών, όπως τα σύμβολα των Πυθαγορείων, για την ενδεχόμενη παροχή από τον ένα στον άλλο οικονομικής ή και πολιτικής συνδρομής. Γνωρίζουμε λίγα για τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου. Σχετικά με την επίδραση και άλλων αρχαίων μυστηρίων είναι αξιοσημείωτο ότι στον Ευριπίδη συνάπτονται τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου με τα μυστήρια του Διονύσου. Ο Πορφύριος εξάλλου γράφει για τον Πυθαγόρα²¹⁸: *Κρήτης δ' επιβάς τοῖς Μόργου μύσταις προσήει*. Μόργος είναι ένας από τους Ιδαίους Δακτύλους²¹⁹. Ίσως τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου συσχετίστηκαν με τα ορφικά. Οι γνωστοί ήδη στην έρευνα Ορφικοί της Κρήτης²²⁰ κινήθηκαν στην περιοχή του Μυλοποτάμου, πολύ κοντά στο Ιδαίο Άντρο, όπως γίνεται φανερό από τα ενεπίγραφα ορφικά ελάσματα. Ο “ορφικός βίος”²²¹ καθορίζεται από το είδος της διατροφής όπου αποφεύγεται το κρέας²²², στοιχείο που απαντά στους *Κρήτες* του Ευριπίδη. Το κυπαρίσσι, που αναφέρεται από τον Πλίνιο²²³ και τον Θεόφραστο²²⁴, έχει σχέση με τα ορφικά όπου συμβολίζει την αναγέννηση μέσα από τον θάνατο, που αντιπροσωπεύει ο μύθος του Κρηταγενή Δία.

Σχετικά με τη ζωή και τον θάνατο των Ορφικών, οι οποίοι πιστεύουν στην αναγέννηση μετά τον θάνατο, πρέπει να σημειώσουμε την αντίθεση με τα Ελευσίνια Μυστήρια, όπου δεν γίνεται ποτέ λόγος για αθανασία. Ο θάνατος για τους Ορφικούς παραμένει πραγματικότητα, δεν είναι, όμως, το απόλυτο τέλος αλλά μία νέα αρχή. Έχει προσεχθεί σχετικά η ρήση του Αποστόλου Ιωάννου στο Ευαγγέλιο²²⁵, ότι *ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ ὁ κόκκος τοῦ σίτου πεσὼν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτὸς μόνος μένει, ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει*.

Άλλωστε, αυτό είχε προείπει ο Ιπποκράτης, *ἀπὸ γὰρ τῶν ἀποθανόντων αἱ τροφαὶ καὶ αὐξήσεις καὶ σπέρματα γίνονται*, γιατί από τους νεκρούς έρχεται η τροφή και η ανάπτυξη και οι σπόροι. Έτσι είναι δυνατόν να φθάσει κανείς σε ένα μεγαλύτερο βάθος κοσμικής ευσέβειας, παρά με την κοινή ευσέβεια, που εξαντλείται σε τάματα και θυσίες. Αντίθετα με τον “ορφικό βίο” δεν είναι εύκολο να καθοριστεί ο “πυθαγόρειος βίος”. Δεν υπάρχει

218. *Βίος Πυθαγόρου*, 17.

219. Willetts 1962, 242.

220. Kern 1927.

221. Πλάτων, *Νόμοι* I, 782c.

222. Burkert 1993, 610.

223. Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Historia Naturalis*, 24, 102.

224. Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* I, 2,2.

225. Κατὰ Ἰωάννην *Εὐαγγέλιον* 12.24.

καμία πυθαγόρεια τελετή, εκτός από την προφορική διδασκαλία, την προτίμηση λευκών ενδυμάτων και τη βρώση ορισμένων μερών των ζώων.

Η δυσκολία της διακρίβωσης των αρχαίων ελληνικών μυστηρίων είναι δεδομένη. Η μυστικότητα ήταν απόλυτη στα μυστήρια. Ο καλύτερος σημερινός ερευνητής της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, που μελέτησε μάλιστα ιδιαίτερα τα μυστήρια, ο Walter Burkert²²⁶, παρομοίασε τη νύχτα των Χριστουγέννων ή του Πάσχα της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τη νύχτα των μυστηρίων.

Όπως και σε άλλες μυστηριακές λατρείες, έτσι και τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου παρέμειναν μυστικά για τους αμύητους και θα παραμείνουν μυστικά, όσο και εάν κάποιες πενιχρές φιλολογικές ή και αρχαιολογικές πληροφορίες αφήνουν μια χαραμάδα φωτός. Ο ιερός λόγος είναι άρρητος, το ιερόν ήταν απαγορευμένο, *απόρρητον ή άρρητον*²²⁷. Κάθε ιεροπραξία, σπονδή, θυσία, προσφορά απαρχών, κάθε ευσεβής πράξη απαιτούσε σιωπή. Κάθε λανθασμένη, κακή, χυδαία ή θρηνητική λέξη θα μπορούσε να είναι βλαβερή, *βλασφημία*, και για αυτό ο καλός λόγος, η *ευφημία* των συμμετεχόντων συνίστατο κατ' αρχήν στην ιερή σιωπή²²⁸. Ευφημία ήταν να μένει κανείς σιωπηλός απέναντι στο *ιερόν*²²⁹. Στα μυστήρια προέβλεπαν σοβαρές ποινές για την κοινοποίηση των *άρρητων* ή και για τη διακωμώδησή τους, όπως φαίνεται στην περίπτωση του Αλκιβιάδη σχετικά με τα Ελευσίνια Μυστήρια. Οι μύστες φύλαγαν καλά τα μυστικά τους, που, όπως και στην περίπτωση του Ιδαίου Άντρου, δεν αποκαλύφθηκαν στους αμύητους. Η μυστική άσκηση της λατρείας είναι βέβαια γενική στα αρχαία μυστήρια. Άλλωστε, μυστική άσκηση της λατρείας αναφέρεται και σε μη σπηλαιώδη ιερά. Ο Πausanias²³⁰ αναφέρει, π.χ., για το άδυτο στο ιερό του Απόλλωνα Καρνείου: *καί ἐς αὐτό οὐκ ἔστι πλὴν τοῖς ἱερεῦσιν ἔσοδος*, και για το ιερό της Αφροδίτης στη Σικυώνα: *τοῖς δὲ ἄλλοις καθέστηκεν ὁρᾶν ἀπὸ τῆς εἰσόδου τὴν θεὸν...*²³¹.

Δεν είναι επομένως γνωστά πολλά στοιχεία για τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου, τα περισσότερα μάλιστα είναι νεότερα και τα ερωτηματικά είναι πάμπολλα. Είναι, π.χ., άγνωστο αν η μύηση ήταν άμεση, με απ' ευθείας παρουσίαση του ενδιαφερομένου ή και του επιλεγμένου, ή μεσολαβούσε κάποιο διάστημα ή και το κλείσιμο του μυουμένου στο σπίτι για μία ημέρα, όπως σε άλλα αρχαία μυστήρια. Πάμπολλες είναι και οι υποθέσεις, για ό,τι είναι γνωστό για τα αρχαία ή και τα μεταγενέστερα. Δεν αποκλείεται στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου να υπήρξαν διάφορες ακόμη τελετουργικές πράξεις, που μαρτυρούνται στα αρχαία μυστήρια, όπως η λατρευτική κουρά των μαλλιών των νέων, η *αποχή* και οι περιορισμοί στη σεξουαλική επαφή κ.λπ. Μαρτυρείται ακόμη στα αρχαία μυστήρια, η *νηστεία*, ένας ασκητισμός στο Ιδαίο κατά τον Ευριπίδη²³². Είναι γνωστή στην αρχαιότητα σε τελετές μύησης για τους ιερείς, καθώς και στα αθηναϊκά Θεσμοφόρια για τις γυναίκες. Στους Ολυμπιακούς Αγώνες προηγείτο πριν από τους αγώνες περίο-

226. Burkert 1993, 587.

227. Burkert 1993, 562.

228. Burkert 1977, 170, Mensching 1926, 101 κε.

229. Burkert 1977, 556.

230. Pausanias II, 10, 2.

231. Pausanias II, 10, 4-5.

232. *Κρήτες*, 472, στίχ. 9.

δος τριάντα ημερών, κατά την οποία επιβαλλόταν στους αθλητές χορτοφαγία ή η αποχή από συγκεκριμένα φαγητά και αποχή από την ερωτική επαφή. Κατά τον Ευριπίδη, ο μύστης του Ιδαίου Άντρου ομολογεί ότι *οὐ χριμπτόμενος τὴν τ' ἐμφύχων βρῶσιν ἐδεστῶν πεφύλαγμαι*. Η ομολογημένη αυτή χορτοφαγία θεωρήθηκε παράδοση από τους ερευνητές ιδιαίτερα για τον τόπο, όπου η κρεοφαγία σήμερα είναι καθημερινή πράξη, πολύ περισσότερο γιατί ο ίδιος μύστης στο χορικό του Ευριπίδη, λίγο πιο επάνω, εμφανίζεται ότι έλαβε μέρος σε τελετουργία ωμοφαγίας: *Τὰς τ' ὠμοφάγους δαίτας τελέσας*. Υποτίθεται ότι με την εισαγωγή της ωμοφαγίας στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου, που υπαινίσσεται την άγρια, πρωτόγονη ζωή του ανθρώπου, ο μύστης καθαίρεται από κάθε αμάρτημα της φύσης του, όπως ο χριστιανός καθαίρεται με το μυστήριο της βάπτισης από το προπατορικό αμάρτημα²³³.

Όσον αφορά τον χρόνο της τέλεσης των μυστηρίων του Ιδαίου Άντρου, είναι άγνωστη η περιοδικότητα των μυστηρίων. Η μοναδική ένδειξη είναι η επιγραφή της Γόρτυνας²³⁴, που προβλέπει φόρο της Ριζηνίας στο Ιδαίο Άντρο τριακόσιους πενήντα στατήρες, ίσους με την αξία σφαγίων ή σφάγια και χρήματα, κάθε τρία χρόνια. Δεν πρέπει να λησμονείται όμως, ότι κύριο στοιχείο της λατρείας του Ιδαίου Άντρου ήταν ο ενιαύσιος θάνατος και η αναγέννηση. Είναι αδύνατο να καταλήξει, λοιπόν, κανείς, χωρίς στοιχεία. Δεν αποκλείεται η τέλεση στο Ιδαίο Άντρο τόσο ετήσιων γιορτών όσο και μεγαλύτερων, περιοδικών, όπως και σε άλλες περιπτώσεις.

Φυσικά τα μυστήρια γίνονταν όταν το Ιδαίο Άντρο ήταν προσιτό, την άνοιξη ή το καλοκαίρι. Η ακριβής εποχή είναι, όμως, αβέβαιη και, ίσως, οι όποιες υποθέσεις μπορούν να βασιστούν μόνον στις σημερινές θρησκευτικές γιορτές του τόπου. Η κοντινή, τωρινή θρησκευτική τελετουργία στο Ιδαίο Άντρο είναι η κινητή γιορτή της Ανάληψης στην εκκλησία του Χριστού. Είναι αξιοσημείωτη η γιορτή στην ομώνυμη θέση, για τον πρόσθετο λόγο ότι συναθροίζονται όλοι οι βοσκοί της Νίδας και τελούν μάλιστα επιτάφια δείπνα σε τάφους πατριωτών, που έπεσαν στη Γερμανική Κατοχή.

Ο χώρος θα ήταν ασφαλώς το εσωτερικό του σπηλαίου. Το εύρος και το βάθος του σπηλαίου, οι Μυχοί και το απρόσιτο Μικρό Σπήλαιο ψηλά στη δυτική πλευρά, όπου καπνιές δηλώνουν την εμφάνιση πιθανώς ιερών με δάδες και επέτρεπαν τη λειτουργία πολλών δρώμενων και την άσκηση μυστικής λατρείας, όπως γνωρίζουμε από τον Πausανία για άλλα ιερά. Βεβαιωμένα είναι επίσης χάσματα που υπάρχουν στην Κεντρική Αίθουσα και τον Βόρειο Μυχό (εικ. 114-115). Χάσματα υπήρχαν και στην Ελευσίνα, όπου έριχναν ειδικά αγγεία και γουρουνάκια, τα οποία δεν έσφαζαν και δεν έτρωγαν, ως *άγευστο θυσία*. Κάποια αρχιτεκτονική διαμόρφωση με τα τοιχία και την πλακόστρωση θα χρησιμοποιήθηκε για τη διακίνηση των πιστών ή των ιερών αλλά και την εναπόθεση των ιερών σκευών²³⁵. Ο χώρος εμπρός από την είσοδο του σπηλαίου, η Πλατεία με την αμφιθεατρική διάταξη (εικ. 145) και τον μεγάλο λίθινο βωμό εξυπηρετούσε άλλου είδους τελεουργίες.

233. Fauth, *RE*, "Zagreus", 2226-2231, 2243-2257, Burkert 1975, 92.

234. ICret. IV. 80.

235. Burkert 1993, 584.



145. Η Πλατεία εμπρός από την είσοδο του σπηλαίου.

IV. ΜΥΗΣΗ

Η μύηση, που είναι διαφορετική σε κάθε ιερό, συμπεριλαμβάνεται στα μυστήρια. Η μύηση σε ένα μυστήριο σημαίνει αμετάκλητη μεταβολή της προηγούμενης κατάστασης. Ο μυσούμενος απομακρύνεται από τον κύκλο του και ενσωματώνεται σε νέο που έχει σχέση με το θείο.

Τα μυστήρια κατά τη φιλοσοφική ερμηνεία έχουν τέτοια μυστικά, που στο φως της ημέρας μπορεί να είναι κοινά για όλους, αλλά για τους μύστες αποτελούν έναν εσωτερικό κοινό δεσμό. Κατά την κοινωνιολογική ερμηνεία, τα μυστήρια αναφέρονται στην ψυχή του μύστη που αποβλέπει σε μετά θάνατον ζωή. Η μυστική άσκηση της λατρείας είναι, βέβαια, γενική στα αρχαία μυστήρια. Άλλωστε, μυστική άσκηση της λατρείας αναφέρεται και σε κοινά ιερά. Ο Πausanias αναφέρει, όπως είδαμε πιο πάνω, *καὶ ἐς αὐτὸ οὐκ ἔστι πλὴν τοῖς ἱερεῦσιν ἔσοδος*, για το ιερό του Απόλλωνα Καρνείου. Ακόμη και σήμερα στο ορθόδοξο τυπικό, η είσοδος στο ιερό δεν είναι επιτρεπτή σε όλους.

Υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες για τα διάφορα τελετουργικά δρώμενα στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου, κοινά και σε άλλα μυστήρια, που θα συζητηθούν στη συνέχεια. Δεν είναι όμως κοινή η σειρά των τελετουργικών πράξεων σε όλα τα αρχαία μυστήρια, εκτός από τη βασική διάκριση που είναι γνωστή για τα Ελευσίνια Μυστήρια, ότι προηγείται η μύηση και ακολουθεί η τελετή²³⁶. Όπως έχει παρατηρηθεί από ειδικούς θρησκευολόγους, σε κάθε μύηση στο μυστήριο ο μυσούμενος δέχεται μόνος του τη μύηση, μία απόφαση απομάκρυνσης από τους άλλους και ενσωμάτωσης σε ένα νέο κύκλο, μία, δηλαδή, αμετάκλητη μεταβολή της προηγούμενης κατάστασης. Από την καθαρά προσωπική του άποψη ο μύστης διαχωρίζεται από τους άλλους με κάποια ιδιαίτερη σχέση με το θείο, μέσω μιας μορφής ευσέβειας. Πρόκειται για την «ελευθερία του οσίου», όπως έχει χαρακτηριστεί. Έτσι, ο μύστης του Ιδαίου Άντρου έγινε *όσιος*. *Όσιωθείς* θεωρείται ο μύστης του Ιδαίου Άντρου από τον Ευριπίδη, έχει δηλαδή αφοσιωθεί²³⁷. Είναι *όσιος*, γιατί πέρασε επιτυχώς τη δοκιμασία της μύησης. Εξάλλου *ανόσιος* και *ανίερος* είναι αυτός που επισύρει εναντίον του τη θεϊκή οργή. *Ανόσιος* είναι προ πάντων ο φονιάς.

Δύο κατηγορίες ατόμων συμμετείχαν στην τελετή, οι επόπται, αυτοί που ήδη είχαν μνηθεί, και οι μύσται, δηλαδή οι μυσούμενοι. Πιθανώς οι μύστες είχαν καλυμμένα τα μάτια σε κάποιο σημείο της τελετής. Κάθε μύστης είχε τον μυσταγωγό του, που τον συνόδευε στο ιερό.

Η πρώτη τελετουργική πράξη για κάθε μύστη, μετά την όποια κατήχηση, ήταν το συμβολικό καθαρτήριο λουτρό²³⁸, όπως και στην Ορθόδοξη χριστιανική βάπτισμα το πιο διαδεδομένο μέσο καθαρμού είναι το νερό. Στις εισόδους των ιερών των ιστορικών χρόνων ήταν τοποθετημένα δοχεία

236. Burkert 1993, 531 κε.

237. Burkert 1977, 549.

238. Cole 1988, 161-165, Parker 1985.

με νερό, τα περιρραντήρια²³⁹, όπως παλαιότερα στις ορθόδοξες και σήμερα στις καθολικές εκκλησίες, αλλά και πρωιμότερα, οι λεκάνες, που γνωρίζουμε από τον ναό της Ανθρωποθυσίας στα Ανεμόσπηλια Αρχανών, από τον 17ο αι. π.Χ.

Για τη σχέση του νερού με τη λατρεία είναι χαρακτηριστικές κάποιες μυθολογικές αναφορές. Ο Όμηρος θεωρεί τον Δία ως θεό του παντός και ως νεφεληγερέτη, δημιουργό της βροχής. Χαρακτηριστική είναι από ένα απόσπασμα του Αισχύλου η έκφραση για τη βροχή, τον *Διός ὄμβρον, ὄμβρος ἔκυσσε γαῖαν*. Όπως ο Δίας, έτσι και οι ενορατικοί μεγάλοι ποιητές αλλά και ο Κρητικός μάντης Επιμενίδης ήταν γιοιό των νυμφών των νερών, ο Επιμενίδης μάλιστα κοιμήθηκε στο Ιδαίο Άντρο. Στα νεότερα χρόνια παραδίδεται ακόμη ένα παραμύθι για μια πηγή στο Νεραϊδόσπηλιο, στο Σγουροκεφάλι της κρητικής επαρχίας Πεδιάδος, με ένα παλικάρι και μια νεράιδα. Την ονομασία Νεραϊδόσπηλιος έχουν πολλές σπηλιές στην Κρήτη²⁴⁰ και μία αθησαύριστη στις Αρχάνες, στη θέση Κατσοπρινιάς, όπως επίσης και η ονομασία Νεραϊδότρυπα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η ονομασία Νεραϊδόσπηλιος για το ομηρικό σπέος *Εἰλειθυίης*²⁴¹ στην Αρνισό.

Σχετικά, δεν πρέπει να λησμονηθούν οι σταγονορροές στο Ιδαίο Άντρο και μάλιστα στο Μικρό Σπήλαιο, που δημιουργήσαν μάλιστα και μια μικρή λεκάνη, και φυσικά η κοντινή αρχαία πηγή του Σαύρου. Πολλά ιερά έχουν τις δικές τους ιδιαίτερες πηγές και πηγάδια²⁴². Στο Ιδαίο Άντρο οι κοντινές πηγές είναι η πηγή του Σαύρου²⁴³ αλλά και άλλες κοντινές πηγές, όπως το Περδικόνερο²⁴⁴.

Για τη σημασία του νερού και στον ορεινό Μυλοπόταμο είναι χαρακτηριστική η διατήρηση, ακόμη και στη δωρική διάλεκτο, της ονομασίας του χωριού Κράνα, για το “φλεγικό” πηγάδι της. Αλλά κι η θάλασσα χρησίμευε στην αρχαιότητα για το καθαρτήριο λουτρό, όπως στην περίπτωση των αθηναϊκών *Πλυντηρίων*. Για το λουτρό στη θάλασσα, στην περίπτωση του Ιδαίου Άντρου, γίνεται λόγος στη φερόμενη μύηση του Πυθαγόρα από τον Πορφύριο, ... *ἔωθεν μὲν παρὰ θαλάττη πρηνῆς ἑκταθείς, νύκτωρ δὲ παρὰ ποταμῷ*, γράφεται επί λέξει. Το νερό ήταν απαραίτητο στα αρχαία ιερά και υπήρχαν και ειδικές πηγές καθαρμού²⁴⁵. Ακόμη και τα ξόανα των θεών πλένονταν κάθε χρόνο στην Αθήνα στη θάλασσα, στη γιορτή με τη χαρακτηριστική ονομασία *Πλυντήρια*, όπως και το αθηναϊκό παλλάδιον, αν και για κάποιους μελετητές στην τελετή των *Πλυντηρίων* δεν πλενόταν το ξόανο αλλά το ύφασμα²⁴⁶.

Ἄλαδε μύσται, “στη θάλασσα μύστες”, ήταν εξάλλου ένα παράγγελμα των Ελευσινίων Μυστηρίων. Κατά τη λήξη της τελετής των Ελευσινίων Μυ-

239. Cole 1988, 162.

240. Faure 1964, 227-229, 290.

241. Ὀδύσσεια τ 188.

242. Cole 1988, 160-165.

243. Burkert 1993, 196.

244. Για τη σχέση του Ιδαίου Άντρου με πηγή βλ. Faure 1964, 242, για το γειτονικό Περδικόνερο στο Περδικάρμι.

245. Burkert 1993, 196.

246. IG II, 1006, 11f, Romano 1988, 130.

στηρίων γέμιζαν δύο πλημμοχόες με νερό και τις άδειαζαν, τη μία στην Ανατολή και την άλλη στη Δύση. Συγχρόνως κραύγαζαν, κατά τον Πausανία, *ύε κύε*²⁴⁷, απευθυνόμενοι στον ουρανό δηλαδή φώναζαν “βρέξε” και απευθυνόμενοι στη γη, *σύλλαβε*²⁴⁸. Είναι αξιοσημείωτο, όπως σημειώνεται πιο κάτω σχετικά με τη μαντεία, ότι το νερό συνάπτεται με τη Στύγα, την Αχερουσία λίμνη και τον Αχέροντα, δηλαδή και με τον Κάτω Κόσμο. Τελικά, η σύναψη του νερού γίνεται και με τον τάφο. Πρόκειται για τον *χθονισμό* του νερού, όπως ονομάστηκε.

Υπήρχε ακόμη το ράντισμα στο κεφάλι των νεοφωτίστων στις μύσεις, κάτι σχετικό με τον χριστιανικό *αγιασμό*, *τα καταχύσματα της αρχαιότητας*²⁴⁹.

Είναι γνωστό ότι ένα τελετουργικό, καθαρτήριο λουτρό, έκανε κατά τη μυθολογία ακόμη και η Ήρα στην πηγή Κάναθο, για να επανακτήσει την αγνεία της. Το νερό σχετίστηκε άλλωστε στην αρχαιότητα με τον ιερό γάμο Δία και Ήρας²⁵⁰. Με το νερό συνδέθηκε και η Μητέρα-θεά²⁵¹. Πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι αν και υπετέθη ότι το νερό δεν μαρτυρείται σε άμεση σχέση με τον Δία²⁵², ο Δίας θεωρήθηκε ο κατ’ εξοχήν δημιουργός του νερού, ως νεφεληγερέτης. Το νερό δεν είναι σημαντικό, λοιπόν, μόνον για να πίνουν οι άνθρωποι και τα ζώα αλλά και για την ιδιαίτερη «καθαριότητα» της λατρείας²⁵³. Ο εξαγνισμός από την οποιαδήποτε μιανή πράξη ήταν απαραίτητος στα μυστήρια²⁵⁴. Γινόταν μέσα στο τέμενος. Όπως είναι γνωστό, αγνά είναι: ο ναός, το άλσος και το τέμενος. Ο εξαγνισμός προ-υπέθετε την απουσία ερωτισμού, αίματος και θανάτου. Η κατάσταση του ανέπαφου, η οποία απαιτείται στη σχέση με τους θεούς ονομάζεται *αγνεία*. Το αντίθετο είναι ο *μιαρός*, ο μολυσμένος, σιχαμένος, που καθέναν τον αποδιώχνει με αποστροφή²⁵⁵.

Η αγνεία ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τον μύστη, που έπρεπε να καθαρθεί από οποιοδήποτε μίasma του πρότερου βίου του. Χαρακτηριστικά, απευθυνόμενος στον χορό των Κρητών, λέει ο μύστης του Ιδαίου Άντρου στην τραγωδία του Ευριπίδη, *Κρήτες: άγνόν δέ βίον τείνων*. Εκτός από την αποχή από συγκεκριμένα φαγητά, που βεβαιώνεται για τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου, όπως αναφέρθηκε ήδη, είναι πιθανή και η αποφυγή επαφής με νεκρούς²⁵⁶ και η αποχή από την ερωτική επαφή, χαρακτηριστική για τον ασκητισμό. Όπως τα κύρια φυσικά στοιχεία, η φωτιά και ο αέρας, έχει παρατηρηθεί διαχρονικά η πίστη στην αγιότητα του καθαρού νερού παγκοσμίως, από το χριστιανικό λουτρόν παλλιγενεσίας μέχρι το “αθάνατο νερό”.

Το θυμίαμα ήταν ο άλλος τρόπος εξαγνισμού κυρίως για την απομάκρυνση δυσάρεστων οσμών, ως πρωτόγονη μορφή απολύμανσης²⁵⁷. Ο Ηρό-

247. Pausanias I, 24. 3.

248. Burkert 1977, 168, 586.

249. Samter 1901.

250. Cole 1988, 164.

251. Muthmann 1975, 87-98, για τη σχέση Μητέρας-θεάς με το νερό.

252. Cole 1988, ό.π.

253. Βλ. και κεφ. Β, 2. Πηγές.

254. Burkert 1977, 551.

255. Cole 1988, 164 για τη σχέση του νερού με τον ιερό γάμο Δία και Ήρας.

256. Burkert 1977, 219.

257. Parker 1985.

δοτος αναφέρει *θύειν ἄλφιτα*²⁵⁸ αλλά είναι ασαφές το είδος. Ειδικές ουσίες έρχονται από την Ανατολή μέσω των Φοινίκων²⁵⁹. Η φωτιά κατατρώγει και καταστρέφει τα πάντα, μπορεί επομένως κανείς να πει ότι και αυτή αποτελεί στοιχείο εξαγνισμού: *πάντα γὰρ καθαίρει πῦρ*²⁶⁰. Είναι πιθανόν οι μεγάλοι τετράγωνοι χάλκινοι υποστάτες που βρέθηκαν στο σπήλαιο²⁶¹ να κρατούσαν αγγεία που περιείχαν αρωματικά βότανα για λατρευτικούς σκοπούς²⁶².

Άλλα στοιχεία στη διαδικασία της μύησης

Υπήρχαν όμως και πολλά κύρια αλλά και παραπληρωματικά τελετουργικά στοιχεία στα αρχαία μυστήρια, που μεσολαβούσαν ανάμεσα στο καθαρτήριο λουτρό της έναρξης της μύησης και την τελική αποκάλυψη του φωτός. Ο Πορφύριος (232-305 μ.Χ.) κάνει λόγο για διάφορες τελετουργικές πράξεις στη φερόμενη μύηση του Πυθαγόρα²⁶³. Και είναι αξιοσημείωτο ότι υποδηλώνονται καθαρά τα στάδια, αλλά και ο χρόνος της διαμονής του Πυθαγόρα στο Ιδαίο Άντρο, με την έκφραση *τρὶς ἐννέα ἡμέρας*, αντί του απλούστερου αριθμού είκοσι και επτά, ασφαλώς για να σημειωθούν τρία διαδοχικά στάδια μύησης, εννέα ημερών το καθένα. Είναι ενδιαφέρον ότι ο αριθμός εννέα συνάπτεται ήδη στον Όμηρο, τον 8ο αι. π.Χ., τόσο με τον Δία όσο και με τον Μίνωα²⁶⁴. Ο Στράβων²⁶⁵ αναφέρει *Μίνως ἐννέωρος βασίλευε Διὸς μεγάλου ὁαριστῆς*. Όπως οι περιττοί αριθμοί 3 και 7, έτσι και ο αριθμός 9 θεωρήθηκε ιερός ήδη στην αρχαιότητα.

Εκδύσια-ένδυση

Κοινό είναι στα μυστήρια της μύησης η έκδυση και η ένδυση του μυούμενου. *Χριστόν ενεδύσασθε* είναι η φράση σχετικά με τη χριστιανική βάπτισή. “Εκδυόμεναι νέαι” αναφέρονται στη Σπάρτη και είναι γνωστοί οι σχετικοί μύθοι του Αχιλλέα στη Σκύρο και του Θησέα στην Αθήνα²⁶⁶.

Στην Κρήτη και μάλιστα στην κοντινή στο Ιδαίο Άντρο Φαιστό, μία γιορτή με το χαρακτηριστικό όνομα Εκδύσια, τελείτο όχι για τον Δία, αλλά για τη Λητώ, τη μητέρα του Απόλλωνα²⁶⁷, πάλι δηλαδή ήταν σχετική με τη γέννηση ενός θεού, όπως στο Ιδαίο Άντρο. Άλλωστε, θεωρείται χαρακτηριστικό ότι στην Κρήτη και μάλιστα στη Δρήρο, ο χαρακτηριστικός τύπος του γυμνού νέου κατέληξε να δηλώνει τον Απόλλωνα.

Στην τελετή της μύησης, οι *μύστες*, δηλαδή οι μυούμενοι, με άλλο ένδυμα εισέρχονται και με άλλο εξέρχονται: *ἀρνειοῦ μέλανος μαλλοῖς ἐστε-*

258. Ηρόδοτος, *Έργα*, 338, *Όμηρικὸς Ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα*, 491: *πῦρ δ' ἐπικαίοντες ἐπὶ τ' ἄλφιτα λευκά θύοντες*, και 509 (το ίδιο).

259. Burkert 1993, 147.

260. Σχόλια σε Ευριπίδου *Όρνιθας* 40.

261. Βλ. τόμ. Β, κεφ. II.1.

262. Βλ. και Matthäus-Cypriot imports.

263. Πορφύριος, *Πυθαγόρου βίος*, 17.

264. Όμηρος, *Όδύσσεια* τ 178-179, Πλάτων, *Νόμοι* I 624B και παρά Ψευδοπλάτωνα, *Μίνως*, 319ε.

265. *Γεωγραφικά* X, 4, 8.

266. Burkert 1993, 533.

267. Ovidius, *Met.* 9, 666, Burkert 1993, 533.

φανωμένος. *εἰς δὲ τὸ Ἰδαῖον καλούμενον ἄντρον καταβάς ἔρια ἔχων μέλανα*, γράφει για τη μυητική ένδυση του Πυθαγόρα στο Ιδαίο Άντρο ο Πορφύριος (βλ. Μαρτυρία αρ. 18). Όπως περιγράφεται στο κεφάλαιο του μυστηριακού θρόνου, με προβιά κριαριού καλυπτόταν το κάθισμα, όπως και σε κάποιες παραστάσεις των Ελευσινίων Μυστηρίων. *Πάλλευκα δ' ἔχων εἴματα φεύγων...* αποφαίνεται ο μύστης του Ιδαίου Δία στους *Κρήτες* του Ευριπίδη. Η έμφαση στην αλλαγή του χρώματος από το *μιαρόν* μαύρο στο *αγνόν* λευκό, για την προ της μύησης και την μετά τη μύηση ένδυση είναι σαφής, και χαρακτηριστική είναι η χρήση μάλλινων ρούχων και μάλιστα από αρνί. Όπως έχει παρατηρηθεί από τους θρησκευολόγους, τα λευκά ενδύματα των μυστών και ο αυστηρός τρόπος ζωής είναι χαρακτηριστικά τόσο των Ορφικών όσο και των Πυθαγορείων. Άλλες υποτιθέμενες πράξεις είναι η κατά τον Πορφύριο πληροφορία ότι κατά τη διάρκεια της μύησης ο μύστης ήταν *άρνειοῦ μέλανος μαλλοῖς ἐστεφανωμένος* καθώς και η αφιέρωση των ενδυμάτων. Στα Ελευσίνια Μυστήρια οι μύστες αφιέρωναν επίσης ενδύματα.

Στις τελετουργικές πράξεις ενηλικίωσης των εφήβων περιλαμβάνεται η κουρά των μαλλιών, τα οποία αφιερώνονται στο ιερό²⁶⁸.

Ενηλικίωση - κλοπή

Είναι κοινός τόπος για τους επιστήμονες που ασχολήθηκαν με την αρχαία κοινωνία, και μάλιστα τους θρησκευολόγους, ότι η θρησκεία ήταν πάντοτε μία συντηρητική δύναμη και βέβαια παιδευτική. Είναι βέβαιο, λοιπόν, ότι



146. Περίτρητο χάλκινο έλασμα.

ως παιδευτική δύναμη η θρησκεία παίζει κύριο ρόλο στην αγωγή, με την ευρύτερη έννοια, προπάντων στο γονικό πρότυπο. Η διαμόρφωση της νέας γενιάς εμφανίζεται πράγματι ως κύρια λειτουργία της θρησκείας, όπου η τελετουργία επικεντρώνεται με τις μυήσεις στην εισαγωγή των εφήβων στον κόσμο των ενηλίκων. Πρέπει να σημειωθεί, όμως, και μία υπόθεση σχετικά με την τελετή της ενηλικίωσης. Στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρον, τελετουργική πράξη μπορεί να ήταν και η κλοπή. Όσο και αν φαίνεται παράδοξο, στη δωρική Σπάρτη οι έφηβοι για να θεωρηθούν ενήλικες έπρεπε για ένα διάστημα να ζήσουν ως κλέφτες, να αποκτήσουν δηλαδή τα αναγκαία με την κλοπή. Η κλοπή ήταν ένα από τα στάδια της μύησης (εικ. 146). Δεν υπάρχει ανάλογη αρχαία μαρτυρία

268. Burkert 1993, 210.

για το Ιδαίο Άντρο, υπάρχει όμως ένας παράδοξος μύθος στον Αντωνίνο Λιβεράλις για κλοπή μελιού στο σπήλαιο. Η κλοπή, όμως, όπως και άλλες παράνομες, δυστυχώς, πράξεις, είναι κοινός τόπος ακόμη και σήμερα για τους κατοίκους των ορεινών περιοχών της Κρήτης. Για τον Μυλοπόταμο, συγκεκριμένα, όπου το Ιδαίο Άντρο, και μάλιστα στο κοντινότερο χωριό, τα Ανώγεια, η κλεψά, όπως λέγεται η κλοπή αιγοπροβάτων, είναι κατάλοιπο μιας τελετουργίας μύησης των εφήβων στον κόσμο των ενήλικων βοσκών, με τυπικό κατά το οποίο ένας μεγαλύτερος θα «δείξει» στον μικρότερο, θα μυήσει δηλαδή τον έφηβο στον τρόπο της κλοπής. Η κλοπή ενός κτηνοτροφικού προϊόντος μαρτυρείται, όμως και στην αρχαιότητα. Ο παππούς του Οδυσσέα, ο Αυτόλυκος, υπήρξε περίφημος για τις κλοπές του, *κλεπτοσύνη θ' ὄρκῳ τε*, κατά τον Όμηρο²⁶⁹.

Ο Ξενοφών μιλάει για κλοπές τυροκομικών προϊόντων: *ὥς πλείστους ἀρπάσαι τύρους παρ' Ὀρθίας καλὸν θείς*. Κάποιο παρόμοιο τελετουργικό μνημονεύει και ο Ηρόδοτος²⁷⁰. Άλλωστε η κλοπή έχει και έναν θεό προστάτη, τον Ερμή.

Η φύση του Ερμή εμφανίζεται στην πιο εύθυμη και ελαφρά, αλλά όχι χωρίς βαθύτερες απηχήσεις μορφή της, στον μύθο του ζωοκλέπτη. Γεννημένος την αυγή, το μεσημέρι έπαιξε λύρα και το βράδυ έκλεψε τα βόδια του εκηβόλου Απόλλωνα²⁷¹. Πιστευόταν ότι ο Ερμής μεταξύ των νυμφών των δασών στα βουνά ανέπτυσε τις ανάλογες ικανότητές του. Ο πολλαπλασιασμός των κοπαδιών των προβάτων και των αιγών εξαρτιόταν από τη δύναμή του. Ο Ερμής είναι όμως και «δωτήρ αγαθών». Κάθε τυχερό εύρημα είναι *ἔρμαιον*²⁷². Σε αντίθεση προς την αγροτική ζωή, οι βοσκοί ζούσαν περιθωριακά στις οριακές ορεινές περιοχές, ευρισκόμενοι σε μόνιμη διαμάχη με ανταγωνιστές γείτονες. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η ζωοκλοπή αποτελούσε αναμφισβήτητη αρετή.

Η Κρήτη, λοιπόν, με τον πλούσιο σε τελετουργίες προϊστορικό της κόσμο, όχι μόνον δεν υστέρησε στον παιδευτικό ρόλο της θρησκείας, αλλά το αντίθετο, λόγω και της μεταγενέστερης έντονης δωρικής επίδρασης, συχνότατα πρωταγωνίστησε με ποικίλες τελετουργίες. Φυσικά, οι τελετουργίες αυτές διατηρήθηκαν περισσότερο στα δυσπρόσιτα βουνά της μεγαλονήσου, όπου η δυσκολία της ήρεμης διαβίωσης δημιούργησε χαρακτήρες με πολεμικό πνεύμα, κατ'εξοχήν μάλιστα κυνηγούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε μεταγενέστερα χρόνια οι Κρήτες ήταν οι καλύτεροι τοξότες. Αξιωματική ήταν η διαβίωση των Κρητών εφήβων σε *ανδρεία* και τα κοινά τους *συσσίτια*. Τα ανδρεία, όπως και τα πρυτανεία με κοινή εστία, συνδύαζαν λατρευτική, κοινωνική και πολιτική λειτουργία²⁷³. Σημαντική επίσης ήταν η αγωγή κάθε έφηβου από έναν άνδρα στα βουνά. Για να θεωρηθούν

269. Όδυσσεια τ 396: *κλεπτοσύνη θ' ὄρκῳ τε*.

270. Ηρόδοτος, *Ιστορία* III, 48, 2.

271. Όμηρικός *Ύμνος εἰς Ἑρμῆν* 17-18: *Ἦϋος γεγονῶς μέσῳ ἤματι ἐγκιθάριζεν, /*

ἐσπέριος βοῦς κλέψεν ἐκηβόλου Απόλλωνος.

272. Burkert 1977, 335.

273. Prent 2005, 455-456.

ενήλικες οι έφηβοι, όπως σημειώθηκε ήδη, έπρεπε να ζήσουν για ένα διάστημα ως κλέφτες στα βουνά. Την αγωγή τους αναλάμβανε ένας άνδρας, όπως αναφέρει ο Έφορος τον 4ο αι. π.Χ.²⁷⁴ Στην περίπτωση του Ιδαίου Άντρου, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Κουρητών, που είναι νεαροί πολεμιστές, ένοπλοι άνδρες, όπως οι *Δρομείς*, οι οποίοι εντεταγμένοι σε ομάδες, τις *Αγέλες*, αναφέρονται στη Συνθήκη Λυττίων και Ολουντίων. Οι Δρομείς μόλις ενηλικιώνονταν λάμβαναν μέρος σε αθλητικές - στρατιωτικές εκδηλώσεις²⁷⁵. Οι Κουρήτες είναι *κούροι*, είναι πραγματικοί νέοι, όπως οι *κούροι* που αναφέρονται στον Ύμνο του Παλαικάστρου, με μέγιστο *κούρο* τον Δικταίο Δία. Στην περίπτωση του Ιδαίου Άντρου μέγιστος *κούρος* είναι, βέβαια, ο ετήσια αναγεννώμενος Δίας, ο Ιδαίος.

V. ΚΥΡΙΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ

Στη διάρκεια των τελετουργιών, η χρήση διαφόρων μέσων που θα γεννούσαν ποικίλες εντυπώσεις ήταν βέβαια απαραίτητη. Μία μυστηριακή τελετουργία ήταν τελικά μία επαναλαμβανόμενη θεατρική πράξη, με συγκεκριμένη σκηνοθεσία, το τυπικό της οποίας μπορεί και να άλλαζε για να προσαρμοστεί σε νέες πολιτικές ή και θρησκευτικές συνθήκες, ωστόσο μία θεατρική πράξη που χρειαζόταν και σκηνικά. Έχει υποτεθεί ότι είδος σκηνικού αποτελούσαν ήδη στη μινωική λατρεία, τα λεγόμενα τριμερή ιερά²⁷⁶. Ο Majewski μάλιστα, τα θεωρεί πρότυπα του ελληνικού προσκηνίου²⁷⁷. Ίσως ακόμη και ο τοίχος που αποκαλύφθηκε στην Κεντρική Αίθουσα του σπηλαίου ή η πλακόστρωση στο ΝΑ. τμήμα της Κεντρικής Αίθουσας χρησίμευσε για μια τέτοια περίπτωση. Μηχανεύματα χρησιμοποιούσαν γενικά στα μυστήρια. Όπως σημειώθηκε άλλωστε, τα καταφανή ίχνη της καπνιάς στο κοίλωμα της βόρειας διακλάδωσης του Μικρού Σπηλαίου με τους μικρούς σταλακτίτες είναι ενδεικτικά. Ο χρόνος τέλεσης της συγκεκριμένης τελετουργίας στο Ιδαίο Άντρο δεν καθορίζεται από τις πληροφορίες που δίνει ο Αντωνίνος Λιβεράλις. Μελέτες, όμως, που έγιναν πρόσφατα σχετικά με τις ισημερίες και την είσοδο του φωτός στο σπήλαιο²⁷⁸ ίσως αποτελούν κάποια στοιχεία που μας οδηγούν σε ελάχιστες, έστω, εικασίες. Για τον μύθο, πάντως, ότι έτρεχε καυτό αίμα από τη γέννηση του Δία πρέπει να σημειωθεί ότι σε αυτήν την περίπτωση, όπως και σε άλλες, δεν είναι βέβαιο, εάν η τελετουργία δημιούργησε τον μύθο ή λόγω του μύθου προσαρμοζόταν η τελετουργία.

274. Για τις τελετές μύησης των νέων βλ. Kokolakis 1995, 124.

275. Χ. Κριτζάς, Συνθήκη Λυττίων-Όλουντίων, *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α5, Χανιά 2011, 141-154, 150.

276. Shaw 1978, 448, Rutkowski 1972, 167, 307.

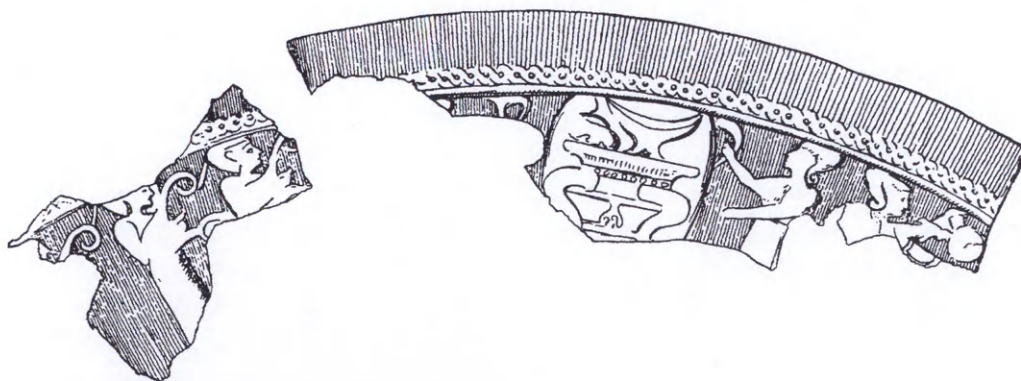
277. Majewski 1960, 57-58.

278. Βλ. πιο κάτω, σημ. 328, μελέτη Λεβεντάκη.

Θυσίες - βωμοί

Κυριότατο στοιχείο στην αρχαία θρησκεία ήταν η θυσία, αναίμακτη ή/και αιματηρή. Όπως και στην ορθόδοξη χριστιανική λειτουργία, στα αρχαία μυστήρια τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις ψαλμωδεῖ ο ἱερεὺς. Τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου θα ήταν σε γενικές γραμμές²⁷⁹ σχετικά με το τυπικό άλλων ιερών²⁸⁰. Όπως γνωρίζουμε από την Ελευσίνα, της θυσίας προηγείτο πομπή, ο επικεφαλής της οποίας ήταν παρθένος και ακολουθούσαν μουσικοί, κυρίως αυλητές, ενώ το μαχαίρι της θυσίας ήταν κρυμμένο σε καλάθι με δημητριακά. Όπως το ιερό προσδιόριζε τον χώρο, έτσι και η εορτή προσδιόριζε τον χρόνο. Ορισμένες ημέρες, στις οποίες περιλαμβανόταν και η προηγούμενη νύχτα, οι μύστες αποχωρίζονταν από την καθημερινότητα και σχηματίζονταν σε ομάδες. Σε ποια έκταση γίνονταν οι αναίμακτες προσφορές, γλυκά και φρούτα που τοποθετούσαν σε τραπέζι εμπρός από το άγαλμα της θεότητας, όπως το γνωρίζουμε από τις χάλκινες φιάλες του Ιδαίου Άντρου (εικ. 147), είναι άγνωστο²⁸¹. Γνωρίζουμε από τη Μεσοποταμία ότι “έτρεφαν” το άγαλμα της θεότητας και ότι τοποθετούσαν σε τραπέζι τις τροφές. Μετά το γεύμα έπλεναν το άγαλμα με νερό²⁸². Ίσως στην Ελλάδα έρχεται η συνήθεια τον 8ο αι. π.Χ.²⁸³

Το βασικό μέσον σχηματισμού ομάδας των μυουμένων και των μυστών ήταν η πομπή²⁸⁴. Προορισμός της πομπής ήταν, φυσικά, το ιερό, αλλά και η οδός που ακολουθούσαν ήταν ιερή, όπως στα Παναθήναια και στα Ελευσίνια Μυστήρια, η τελευταία μήκους 30 χλμ. Πομπή σημαίνει συνοδεία. Οι μύστες εκκινούντο με τη ρυθμική επίκληση ἱακχε ὦ ἱακχε. Υπήρχαν



147. Θραύσμα χάλκινης φιάλης από το Ιδαίο Άντρο
(σχέδιο G.E. Markoe).

279. Burkert 1977, 135 κε., 150 σημ. 64, 170, 418-419.

280. Για τα στάδια των μυστηρίων, την πομπή και τη μύηση βλ. Clinton 1988, 70.

281. Simon 1983, 48 κε., Romano 1988.

282. Romano 1988, 132.

283. Romano 1988, 133.

284. Για την πομπή στα μυστήρια βλ. Clinton 1988, 70.

αντικείμενα που μετέφεραν ιέρειες σε κλειστές κίστες, και αντίστοιχα καθορισμένοι ρόλοι, όπως πυρφόρος, κανηφόρος, ψιαληφόρος, θαλλοφόρος, υδροφόρος. Έσκειαν επίσης δέσμες κλάδων που ονομάζονταν βάκχοι. Προ πάντων στην πομπή περιλαμβάνονταν τα ζώα της θυσίας. Χαρακτηριστικά είναι η πομπή των Παναθηναίων στη ζωφόρο του Παρθενώνα.

Πομπός λεγόταν στην αρχαία Αθήνα ο οδηγός μιας γνωστής αθηναϊκής θρησκευτικής γιορτής, αυτός που ηγείτο των Πορπαίων. Η συγκεκριμένη πομπή γινόταν προς τιμήν του *Μειλίχιου Δία*, που ήταν συγγενικός με τον *χθόνιο Δία*, κάτι που σχετίζεται με τις *καταβάσεις*, που συζητούνται πιο κάτω. Βέβαια κάθε ηγούμενος πομπής είχε και κάποιο διακριτικό. Στα Πορπαία ο πομπός κρατούσε *κηρύκειον*, όπως ο Ερμής και *δίον κώδιον*, ή *Διός κώδιον*²⁸⁵, δηλαδή προβιά σφαγίου προβάτου, που είχαν και τα δύο αποτροπαϊκή σημασία κατά τον Ησύχιο και τα χρησιμοποιούσαν σε διάφορες περιπτώσεις (Σούδα). Το πλέον δηλωτικό σημείο της τελετής ήταν η επίδειξη ενός κορμένου στάχους²⁸⁶. Οι πομπές συνοδεύονται και από όργανα, όπως η κιθάρα.

Ο βωμός είναι η πλέον σημαντική θέση για τις τελετουργίες. Οι σκηνές με βωμούς, φλόγα και αυλητές στα ρωμαϊκά νομίσματα και στους λύχνους παραπέμπουν, ίσως, σε τελετές που γίνονταν μέσα στο σπήλαιο.

Ο βωμός του Λυκαίου Δία ήταν από χώμα και στάχτη που έχει σχέση και με τον βωμό τέφρας μέσα στο Ιδαίο Άντρο. Στο Λύκαιο βρισκόταν σε ύψωμα στην κορυφή του Λυκαίου όρους και δίπλα σε ιερότατο τέμενος, στο οποίο απαγορευόταν η πρόσβαση. Οι θυσίες είχαν χαρακτήρα μυστηριακό²⁸⁷.

Η φωτιά αποτελεί τη βάση της πολιτισμένης ζωής, είναι η πλέον αρχέγονη προστασία από τα άγρια ζώα²⁸⁸, δίνει το φως, αλλά ταυτόχρονα είναι η τέλεια έκφραση της καταστροφής. Θυσίες χωρίς φωτιές είναι σπάνιες. Μία πρώιμη μορφή φωτιάς είναι ο λεγόμενος “οίκος της εστίας”, του τύπου του γεωμετρικού ναού της Δρήρου²⁸⁹. Κατά κανόνα ο βωμός βρίσκεται στο υπαίθρο, απέναντι από την είσοδο του ναού, και ένας τέτοιος υπαίθριος βωμός έχει βρεθεί αριστερά της εισόδου στο Ιδαίο Άντρο²⁹⁰. Ο βωμός αποτελεί την εξέχουσα θέση της πυράς, την εστία του θεού²⁹¹. Το ξαφνικό άναμμα της φωτιάς θεωρείται γεγονός, σημείο της θεϊκής παρουσίας, πράγμα που δίνει ιδιαίτερη σημασία στις σπονδές ελαίου και οίνου, που χύνονται σε αυτόν.

Με τη σβέση και την αναζωπύρωση, όμως, μπορεί να αναπαρασταθεί η διαδικασία του καθαρμού και της νέας αρχής. Στο Άργος, π.χ., σβήνουν την εστία του οίκου, όταν πεθάνει κάποιος, και την ανάβουν πάλι μετά από κάποιο χρονικό διάστημα²⁹².

285. Parker 1985, 230, 284.

286. Burkert 1993, 581.

287. Πausanias VIII, 38, 7: *ἐπὶ τούτου τοῦ βωμοῦ τῷ Λυκαίῳ Διὶ θύουσιν ἐν ἀπορρήτῳ*. Ολάνγια 2005, 32.

288. Burkert 1993, 145.

289. Burkert 1993, 146.

290. Βλ. περιγραφή πιο πάνω.

291. Αισχύλου, *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*, 275: *μήλοισιν αἰμάσσοντας ἐστίας θεῶν*.

292. Burkert 1993, 149.

Τα *ολοκαυτώματα*, θυσίες στις οποίες τα θύματα, ζώα ή και άνθρωποι, καίγονταν ολοσχερώς ήταν χαρακτηριστικές στη λατρεία των δυτικών Σημιτών, Ιουδαίων και Φοινίκων. Η λέξη πυρά σημαίνει τόπος φωτιάς.

Ο βωμός, επάνω στον οποίο άναβαν τη φωτιά, τόσο για τον καθαρτήριο ρόλο της όσο και για το φως που εκπέμπει, είναι λοιπόν ένα καίριο στοιχείο. Ο βωμός του τεμένους κατά τον Όμηρο²⁹³ είναι ευδιαστός: *ἔνθα τε οἱ τέμενος βωμός τε θυίεις*²⁹⁴.

Συνήθης είναι η αντίθεση της επίπεδης εστίας και του ανυψωμένου λίθινου βωμού. Η διαφορά αυτή αντιστοιχεί στη διάκριση μεταξύ της χθόνιας και της ολύμπιας θυσίας²⁹⁵, δεδομένου ότι στον ίδιο τόπο λατρεύονται τόσο η ζωή όσο και ο θάνατος, στη μορφή του ολύμπιου αλλά και του χθόνιου Δία. Δεν εξετάζονται εδώ οι τύποι των βωμών, δεδομένου ότι μέσα στο σπήλαιο, εκτός από τους μεγάλους σωρούς τέφρας, δεν έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις βωμών. Ίσως οι τοίχοι αντιπροσωπεύουν ένα είδος βωμού, όπως στη Σύμη. Ο μεγάλος ογκώδης βωμός έξω από το σπήλαιο, σκαλισμένος στον φυσικό βράχο, έχει μήκος 4,8 μ. και πλάτος 1,9 μ. στην ανατολική στενή πλευρά, ενώ είναι στενότερος στη δυτική. Περιβάλλεται από ζώνη λαξευμένη στον ίδιο ασβεστόλιθο, επίσης διαβρωμένη, όπως και οι βαθμίδες στη βορειοδυτική πλευρά. Έχει υποστεί μεγάλη διάβρωση και δεν έχει στοιχεία των συνήθων κτιστών βωμών. Ασφαλώς εκτός από το λαξευμένο τμήμα είχε προσθήκες κτιστές, όπως είχε παρατηρήσει ο Μαρινάτος²⁹⁶. Η γενική μορφή του (εικ. 148) μπορεί να ταυτιστεί με τους πρωτόγονους ορθογώνιους μονολιθικούς βωμούς²⁹⁷. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τον χρόνο κατασκευής του. Είναι πιθανό να κατασκευάστηκε στο τέλος της Γεωμετρικής ή Πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου, όπως της Σύμης²⁹⁸, δεδομένου ότι έχουν βρεθεί κάποια τμήματα από χάλκινες ασπίδες. Για τη σπουδαιότερη περίοδο του σπηλαίου, δηλαδή την περίοδο μεταξύ 800 και 500 π.Χ., συνήθεις είναι οι βωμοί σε σχήμα Π, όπως, π.χ., οι βωμοί ΙΙΙ-VΙΙΙ του Ηραίου της Σάμου²⁹⁹, βωμός στα Βρουλιά της Ρόδου³⁰⁰, της Δήλου³⁰¹ και αλλού. Ακόμη κάποιοι βωμοί λαξευμένοι στον βράχο διαμορφώνονται σε θρόνους. Συχνοί είναι στην Ανατολή λαξευμένοι θρόνοι θεοτήτων σε εξέχουσες κορυφές βουνών της Αρμενίας, της Λυκαονίας, της Κιλικίας, της Φρυγίας και της Λυδίας. Τέτοιοι λαξευμένοι θρόνοι είναι επίσης γνωστοί στη Χάλκη και την κρητική Φαλάσαρνα, όπως και ο λαξευμένος στον βράχο βωμός του Αρτεμίδωρου στη Θήρα του 3ου αι. π.Χ.³⁰². Δεν φαίνεται όμως να ανήκει σε αυτόν τον τύπο ο βωμός του Ιδαίου.

Για την ακολουθία των διαφόρων σταδίων της θυσίας, πάλι από άλλα ιερά μπορούν να συναχθούν κάποιες πληροφορίες που οδηγούν στις σχε-

293. *Ιλιάς* Θ 48.

294. Burkert 1993, 199.

295. Burkert 1993, 200.

296. Μαρινάτος-Ημερολόγιο, 19 Αυγούστου 1956.

297. Yavis 1949, 158, 207.

298. Βλ. πιο πάνω.

299. E. Buschor - H. Schleif 1933, 146 κ.ε., Yavis 1949, 86-98, 118-120 κ.α.

300. Yavis 1949, 99-101.

301. Yavis 1949, 105.

302. Börger 1927, 29-31.



148. Ο λίθινος βωμός στην Πλατεία.

τικές υποθέσεις. Για τα Ελευσίνια Μυστήρια, τα γνωστότερα αρχαία μυστήρια, βεβαιώνονται δύο θυσίες, η *προτέλεια*, η πρώτη θυσία και η *τελεία* θυσία ή απλά θυσία, από τις οποίες η πρώτη γινόταν στη μύηση και η δεύτερη στην τελετή.

Διχογνωμία επικρατεί όμως για τον τόπο τέλεσης της κύριας αιματηρής *τελείας* θυσίας στα Ελευσίνια Μυστήρια, που ασφαλώς συνοδευόταν με την καύση του σφαγίου. Εάν δηλαδή γινόταν μέσα στο Τελεστήριο ή λόγω του καπνού της φωτιάς έξω, σε κάποιους υπαρκτούς βωμούς. Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και στο Ιδαίο Άντρο, με την ύπαρξη του μεγάλου βωμού έξω και του βωμού τέφρας στο εσωτερικό του σπηλαίου, δηλαδή είναι αβέβαιο πού γινόταν η *προτέλεια* και πού η *τελεία* θυσία. Για το Ιδαίο Άντρο πρέπει να σημειωθεί η ανεύρεση πλήθους οστών αιγοπροβάτων στον βωμό τέφρας εσωτερικά. Πιθανώς η θυσία των βοδιών γινόταν στον μεγάλο βωμό εξωτερικά. Άλλωστε, η συνήθης θυσία βοδιών στα μυστήρια γινόταν εκτός του ιερού³⁰³.

Ο Walter Burkert έχει συνοψίσει τελευταία το τελετουργικό της αρχαίας ελληνικής θυσίας ζώων³⁰⁴ στην κοινή ελληνική πρακτική, γιατί υπάρ-

303. Willets 1962, 238-239, ο οποίος υποθέτει με βάση τον μύθο της αρπαγής της Ευρώπης από τον Δία, ως ταύρο, και την αναφορά του Ησυχίου πως ο Δίας Εκτόμβαιος ήταν γνωστός στους Κρήτες, ότι

η γνωστή επιγραφή της Γόρτυνας, του βου αι. π.Χ., (ICret. II, B1) που αναφέρει μεγάλη εκατόμβη, σχετίζεται με τον Δία.

304. Burkert 1993, 135-140.

χουν, φυσικά, παραλλαγές σύμφωνα με πατρογονικά έθιμα, και στην περίπτωση του Ιδαίου Άντρου πρέπει να λάβει κανείς υπ' όψη του τους νεολιθικούς βοσκούς. Η θυσία συνιστά απλή διαδικασία, τη σφαγή ενός κατοικίδιου ζώου και την κατανάλωση του κρέατος «για τον θεό». Και εδώ ανακύπτει ένα θέμα, καθώς μόνον οι Έλληνες, όπως παρατηρεί ο Burkert³⁰⁵, μπορούσαν να εκφράσουν τους διαλογισμούς τους για το είδος αυτής της ευσέβειας. Μία τέτοια θυσία τελείται «για έναν θεό», ο οποίος, όμως, δεν παίρνει σχεδόν τίποτε. Αυτό που υψώνεται στον ουρανό είναι μόνον η κνίσα του λίπους που στροβιλίζεται στον καπνό. Ήδη, όπως ο Ησίοδος αναφέρει³⁰⁶, όταν οι θεοί και οι θνητοί άνθρωποι διαχωρίστηκαν, τότε γεννήθηκε η θυσία. Οι αιώνιοι θεοί παρέμειναν ανέγγιχτοι από τον θάνατο, ενώ κάτω οι άνθρωποι, εξαρτημένοι από την τροφή προκάλεσαν τον θάνατο. Δηκτικά σχόλια σχετικά ανήκουν αργότερα στα θέματα της κωμωδίας. Η ελληνική τραγωδία, όμως, περιέβαλλε τις οικείες σε αυτήν σκηνές μεγάλης βιαιότητας, με μεταφορά από τη θυσία ζώων. Όπως παρατηρήθηκε, η συγκλονιστική εμπειρία της φρίκης του θανάτου, που είναι παρούσα στο ζεστό ρέον αίμα του θυσιαζόμενου ζώου, δρα κατά τρόπο άμεσο. Και όμως, στο συμπόσιο που ακολουθεί, η συνάντηση με τον θάνατο μετατρέπεται σε αγαλλίαση, που καταφάσκει τη ζωή.

Το πιο επίλεκτο, και βέβαια το πιο ακριβό, ζώο ήταν το βόδι. Και είναι για αυτό αξιοσημείωτο ότι στο Ιδαίο ανευρέθησαν ταυροκεφαλές στον Βόρειο Μυχό από τον Halbherr, ενώ το πιο συνηθισμένο είναι το πρόβατο και μετά η αίγα και ο χοίρος. Συνηθισμένη ήταν η θυσία ορνίθων και σπανιότερα άλλων πτηνών ή και ιχθύων. Η θυσία αποτελούσε θεσμικό εορταστικό για την κοινότητα. Το επιλεγμένο ζώο έπρεπε να είναι τέλειο και επιπλέον το στόλιζαν, συνήθεια γνωστή ήδη στην Κρήτη από τη Μινωική εποχή. Κατά κανόνα προσδοκούσαν ότι το ζώο θα πάει ήρεμο στο βωμό. Μία άμεμπτη παρθένος, επικεφαλής της πομπής, φέρει στο κεφάλι της το κάνιστρο προσφορών, το κανούν³⁰⁷, όπου βρίσκεται το μαχαίρι της θυσίας, κρυμμένο μέσα σε δημητριακά ή άρτους. Ταυτόχρονα μεταφέρεται ένα δοχείο με νερό και συχνά ένα θυμιατήριο. Την πομπή συνοδεύουν μουσικοί, κυρίως ένας αυλητής. Προορισμός της πομπής είναι φυσικά ο ήδη υπάρχων λίθινος βωμός ή ο βωμός τέφρας, με μόνιμα σε αυτόν ίχνη, όπως φωτιές, κηλίδες αίματος και ελαίου, οστά από τα ολοκαυτώματα. Τα πολύτιμα χρυσά και άλλα μικροαντικείμενα είχαν αποτεθεί στον βωμό τέφρας, δεδομένου ότι όσα σώθηκαν βρέθηκαν καμένα.

Όλοι οι συμμετέχοντες στέκουν γύρω από τον βωμό. Σε μερικές περιπτώσεις υπάρχουν γύρω από τον βωμό αμφιθεατρικά κατασκευασμένες βαθμίδες, οι οποίες κάνουν τις τελετές ορατές σε μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων³⁰⁸. Στην περίπτωση του Ιδαίου Άντρου υπάρχει πλατεία δίπλα στον

305. Burkert 1993, 138.

306. *Θεογονία* 535.

307. Schelp 1975.

308. Burkert 1993, 200.



149. Η Πλατεία και ο βωμός.

λίθινο (εικ. 149) εξωτερικό βωμό, όπως είδαμε πιο πάνω, και στην ανύψωση του εδάφους βόρεια-βορειοανατολικά υπάρχει επίσης θέση για την όποια συγκέντρωση πλήθους. Κατ' αρχήν ρίχνουν όλοι νερό στα χέρια τους, από το δοχείο του καθαρμού. Αυτό είναι η αρχή, το *ἄρχεσθαι*. Ραντίζεται και το ζώο, και το γεγονός ότι με αυτόν τον τρόπο κινεί απότομα το κεφάλι του, ερμηνεύεται ως συναίνεσή του. Στον ταύρο δίνουν να πει, έτσι κι αυτός σκύβει το κεφάλι του. Οι συμμετέχοντες παίρνουν από το κανούν άκοπους κόκκους κριθαριού, που ονομάζονται *οὔλαι* ή *οὔλοχύται* και τους κρατούν στο χέρι, ενώ απλώνεται σιωπή.

Ο ιερέυς απαγγέλλει την προσευχή και όλοι ρίχνουν το κριθάρι τους στον βωμό και το ζώο. Αυτό είναι η δεύτερη φάση της αρχής, το *κατάρχεσθαι*. Ο ιερέυς παίρνει από το κανούν το μαχαίρι της θυσίας και κρύβοντάς το προχωρεί προς το θύμα, του κόβει μερικές τρίχες και τις ρίχνει στην φωτιά. Αυτή είναι η τελική φάση της αρχής, το *ἀπάρχεσθαι*. Δεν έχει χυθεί ακόμη καθόλου αίμα, αλλά το θύμα δεν είναι άθικτο.

Ακολουθεί το κύριο τμήμα της θυσίας, η σφαγή του ζώου ή των ζώων. Στα μικρότερα ζώα ο ιερέυς απλά κόβει τον λαιμό. Για να σφαγεί το βόδι κτυπιέται με τον πέλεκυ, ζαλίζεται και έτσι του κόβουν την καρωτίδα, κατά παλαιά κρητομυκηναϊκή συνήθεια. Μόνον από την καρωτίδα εξέρχεται το περισσότερο αίμα, που συλλέγεται σε λεκάνη και ραντίζεται ο βωμός. Αυτό είναι το *αἰμάσσειν*. Οι γυναίκες που παρευρίσκονται πρέπει τότε να κραυγάζουν σε δυνατούς και οξείς τόνους. Η ελληνική αυτή συνήθεια, η *όλολυγή*, υποδηλώνει ότι η ζωή κραυγάζει επάνω από τον θάνατο. Όπως σημειώθηκε, όμως, στο Ιδαίο Άντρο υπήρχε τόσο η ολύμπια όσο και η χθό-

νια λατρεία. Επομένως, δεδομένου ότι σπονδές³⁰⁹ ήταν οι υγρές προσφορές στους θεούς και χοές³¹⁰ οι προσφορές στους νεκρούς, στο σπήλαιο γίνονταν τόσο σπονδές όσο και χοές³¹¹. Η χοή αίματος αποτελούσε την *αίμακουρία*³¹², τον κορεσμό των νεκρών με αίμα. Το αίμα έπρεπε να φθάσει βαθιά στη γη, γι αυτό σκαβόταν ένας λάκκος, ο βόθρος. Στο Ιδαίο Άντρο πρέπει να υπήρχε, λοιπόν, και ένας βόθρος.

Το ήδη θυσιασμένο ζώο γδέρνεται, και ψήνονται τα εντόσθια, τα σπλάγχνα, κυρίως η καρδιά και το συκώτι. Η άμεση βρώση των σπλάγχνων, που έχουν το ίδιο όνομα στους ανθρώπους και στα ζώα, είναι προνόμιο του εσώτατου στενού κύκλου των συμμετεχόντων³¹³. Η βρώση των σπλάγχνων μπορούσε να αποβλέπει σε από κοινού ορκωμοσία, «συνενοχή»³¹⁴. Η συμμετοχή υποδηλώνεται με το πλύσιμο των χεριών, τον σχηματισμό κύκλου, τη ρίψη των δημητριακών. Η από κοινού επίθεση και η κοινή «ενοχή» δημιουργούν αλληλεγγύη. Κατόπιν, καθαγιάζονται τα μη βρώσιμα υπολείμματα. Τα οστά τοποθετούνται σε κανονική διάταξη, *δολίη ἐπὶ τέχνη εὐθετίσας κατέθηκε*, κατά τον Ησίοδο³¹⁵, επάνω στον σωρό ξύλων που έχει ετοιμαστεί. Το διαμελισμένο ζώο πρέπει να ανασυσταθεί συμβολικά. Μαζί καίγονται, σε μικρές ποσότητες, προσφορές τροφών, άρτοι και χυλός. Ο ιερέυς ρίχνει κρασί, ώστε να αναφλεγούν τα υπάρχοντα με το οινόπνευμα. Τότε αρχίζει ο κοσμικός χαρακτήρας της κρεοφαγίας. Πάντως, καθορίζεται ότι δεν επιτρέπεται να πάρει κανείς κρέας σπίτι του, αλλά πρέπει να καταναλώνεται όλο στο ιερό, χωρίς να μένει τίποτε. Το δέρμα ανήκει στο ιερό ή στον ιερέα.

Στο συμπόσιο που ακολουθεί, η ατμόσφαιρα μεταβάλλεται στην πραγματική ζωή. Η τελετή του θυσιαστηρίου γεύματος μπορεί να αναχθεί στην κυνηγετική φάση των ανθρώπων, πριν από τη γεωργία και την παραγωγή τροφής. Η αποκατάσταση του νεκρού ζώου, που ο Karl Meuli³¹⁶ ονόμασε «κωμωδία της αθωότητας», πρέπει να εξεταστεί μέσα από αυτό το πρίσμα. Ασφαλώς οι συνήθειες κατά τη θυσία συνδέονται στενά και με τη νεολιθική γεωργία. Δημητριακά και κρασί ενσωματώνονται στην τέλεση της πράξης.

Η θυσία ήταν σημαντική πράξη για τους ανθρώπους της αρχαίας Ελλάδος, αλλά και για την κοινότητα. Αν, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, για την αρχαία ελληνική διάνοηση ήταν ένα πρόβλημα, για τους ανθρώπους και την κοινότητα ήταν κοινωνία. Τυχαίοι επισκέπτες καλούνταν να λάβουν μέρος στο γεύμα με τους συμποσιαστές, από τον Όμηρο³¹⁷ μέχρι και σήμερα, σε κάθε τελετουργικό γεύμα. Όλοι οι συμμετέχοντες αναλαμβάνουν «ως συνένοχοι» κάποιο διαφορετικό ρόλο. Και έτσι η τάξη της ζωής, που στηρίζεται στην κοινότητα, θεσμοθετείται κατά τη θυσία μέσω αμετάκλητων

309. Burkert 1993, 164-168.

310. Burkert 1993, 418.

311. Για τις παραστάσεις των χοών βλ. Burkert 1972, 264-265.

312. Burkert 1993, 144, 407, σημ. 42.

313. Burkert 1993, 154, 514.

314. Burkert 1993, 140.

315. *Θεογονία*, 541.

316. Meuli 1946, 185, 282.

317. *Οδύσσεια* γ 9 κε.: *θεῶ δ' ἐπὶ μῆρ' ἔκατον.*

πράξεων. Θρησκεία και καθημερινή ύπαρξη εισχωρούν η μία μέσα στην άλλη τόσο τέλεια, ώστε κάθε κοινότητα και κάθε τάξη πρέπει να θεμελιωθεί μέσω μιας θυσίας.

Ίσως στο Ιδαίο Άντρο είναι κρυμμένοι ακόμη κάποιοι από τους χώρους των τελετουργιών, δηλαδή κάποια χάσματα. Η ύπαρξη χασμάτων είναι βεβαιωμένη, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, στο σημείο της μετάβασης από την Κεντρική Αίθουσα στον Βόρειο Μυχό. Η υποψία της ύπαρξης χασμάτων στο σπήλαιο βασίζεται και πάλι στα Ελευσίνια Μυστήρια, όπου βεβαιώνονται φιλολογικά και ανασκαφικά τρία χάσματα, επτά μέτρα βαθιά, ακριβώς εμπρός από το πρόθυλο του Τελεστηρίου. Εκεί ρίχνονταν, μαζί με ειδικά αγγεία, γουρουνάκια που δεν σφάζονταν και δεν τρώγονταν, ως άγευστος θυσία³¹⁸. Στην περίπτωση των Ελευσινίων Μυστηρίων τα χάσματα θεωρούνται και μέγαρα, και αυτό υποδηλώνει την παλαιότητα του εθίμου.

Ο αέρας

Όπως τα κύρια φυσικά στοιχεία, η φωτιά και το νερό, έτσι και ο αέρας αποτελούσε βασικό καθαρτήριο μέσο για τα αρχαία μυστήρια. Είναι γνωστό ότι στα Ελευσίνια Μυστήρια εξαγνισμός γινόταν με τη φωτιά αλλά και με τον αέρα. Το λίκνον των Ελευσινίων Μυστηρίων³¹⁹ καθαρίζει τα σιτηρά και με την παλινδρομική κίνησή του αφήνει τα άχυρα να τα πάρει ο αέρας. Αξίζει να σημειωθεί η παρατήρηση από τον Faure³²⁰, ύπαρξης ζωηρού ρεύματος αέρα από την Κεντρική Αίθουσα στον Βόρειο Μυχό που επαναλαμβάνεται από τον Πλατάκη³²¹ και ελέγχθηκε στην τελευταία έρευνα Σακελλαράκη.

Στο Ιδαίο Άντρο, αυτήν την τελετουργική χρήση ίσως είχαν τα ελεφάντινα ριπίδια (πίν. 95 και πίν. 96), τα οποία θα ήταν σχετικά με τα μυστηριακά δρώμενα και συνδέονταν με τον αέρα. Συγκεκριμένα: Στο σπήλαιο βρέθηκε μια σειρά από ασφαλώς εισηγμένα από την Ανατολή ελεφάντινα αντικείμενα, που αποτελούνται από τρία συνδεόμενα κομμάτια, με κεντρικό στέλεχος μία γυναικεία γυμνή μορφή ή ένα ζεύγος αντίνωτων γυναικείων γυμνών μορφών που θα έφεραν φτερά στο κεφάλι (εικ. 150). Σε άλλα μέρη της Κρήτης, αλλά και της Ελλάδος, τα αντικείμενα αυτά είναι μεμονωμένα, σε σχέση με την ευρεία, όπως φαίνεται, χρήση τους στο Ιδαίο Άντρο.

Οι ερευνητές των ευρημάτων της Nimrud ερμηνεύουν τα αντίστοιχα αντικείμενα ως ριπίδια³²². Αντίστοιχα εικονογραφικά στη χριστιανική θρησκεία είναι τα εξαπτέρυγα που κρατούν άγγελοι σε τοιχογραφίες της Θείας Ευχαριστίας. Η σχετική κίνηση απαντά ακόμη στον λεγόμενο αέρα³²³. Είναι αξιοσημείωτο, λόγω των δανείων της χριστιανικής ορθόδοξης

318. Για μέγαρα και χάσματα βλ. Clinton 1988, 76.

319. Burkert 1993, 176.

320. Faure 1964, 108.

321. Πλατάκης 1965, 20-21.

322. Για τα αντίστοιχα αυτά ευρήματα στη Συρία και την Αίγυπτο γίνεται λόγος στον τόμ. Β', κεφ. V, Αντικείμενα από ελεφαντόδοντο, με σχετική βιβλιογραφία.

323. Gonosová 1991.

Λειτουργίας από την Ανατολή, που σημειώθηκε πιο πάνω, ότι αήρ ονομάζεται το τετράγωνο πέπλο, με το οποίο ο λειτουργός καλύπτει τα τίμια δώρα είτε κατά τη Μεγάλη Είσοδο είτε επάνω στην Αγία Τράπεζα, κατά τη διάρκεια της τέλεσης του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας. Με τη χρήση του αέρα σε κίνηση τα Άγια αερίζονται, προφυλασσόμενα και από τα έντομα. Η ονομασία αήρ προήλθε από το ότι “διά του αέρος ως διά ριπιδίου ριπίζονται κατά την θείαν μυσταγωγίαν τα άγια και αερίζονται”³²⁴.

Φως

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το φως έπαιζε κορυφαίο ρόλο και στα αρχαία μυστήρια³²⁵. *Εγώ είμι ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ φῶς*, λέει άλλωστε και ο Χριστός.

Οφθαλμοί, που απεικονίζονται σποραδικά και σε μινωικά χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια και σφραγίδες, υποδηλώνουν, βέβαια, τη σημασία της ανάβλεψης κυρίως της πανθορούσης θεότητας. Άλλωστε, στο Ιδαίο Άντρο ήλθαν στο φως πολλοί ελεφάντινοι και οστέινοι οφθαλμοί, καθώς και ένας από ορεία κρύσταλλο, που δεν αποκλείεται όμως να ανήκουν και σε ξύλινα ειδώλια.

Ένα επιβλητικό σκηνικό αποτελούσαν το σκοτεινό και από απόσταση σπήλαιο με το αμφιθεατρικό πλάτωμα αμέσως έξω από την είσοδο του εξωτερικού χώρου ανατολικά. Στην περιφέρεια υπήρχαν βάσεις μεγάλων αγαλμάτων τις οποίες θα έβλεπε ο επισκέπτης από μακριά, καθώς και ο μεγάλος λαξευμένος στον βράχο βωμός, ενταγμένα στη θέαση του οροπεδίου της Νίδας και του μακρινού, υπερυψωμένου όγκου του Ψηλορείτη (εικ. 151). Ίσως στον ευσεβή προσκυνητή της αρχαιότητας, που προσέγγιζε το ιερό, θα υποβαλλόταν κάποιο αίσθημα απόλυτης σχέσης με το φως και το άπειρο.

Για τον σπουδαίο ρόλο που έπαιζε το φως στα αρχαία μυστήρια, ο προσανατολισμός του Ιδαίου Άντρου ήταν επίσης προνομιακός, καθώς το τεράστιο άνοιγμα του σπηλαίου, εάν δεν ήταν μικρότερο στην αρχαιότητα, βλέπει στην Ανατολή, την αιώνια πηγή του φωτός. Ακόμη όμως και τη νύκτα, όπως επισήμανε ήδη ο Σπ. Μαρινάτος, από το άνοιγμα του σπηλαίου (εικ. 152) και φυσικά λόγω και του ύψους, διακρίνονται λαμπρότερα τα



150. Ριπίδιο
ελεφάντινο.

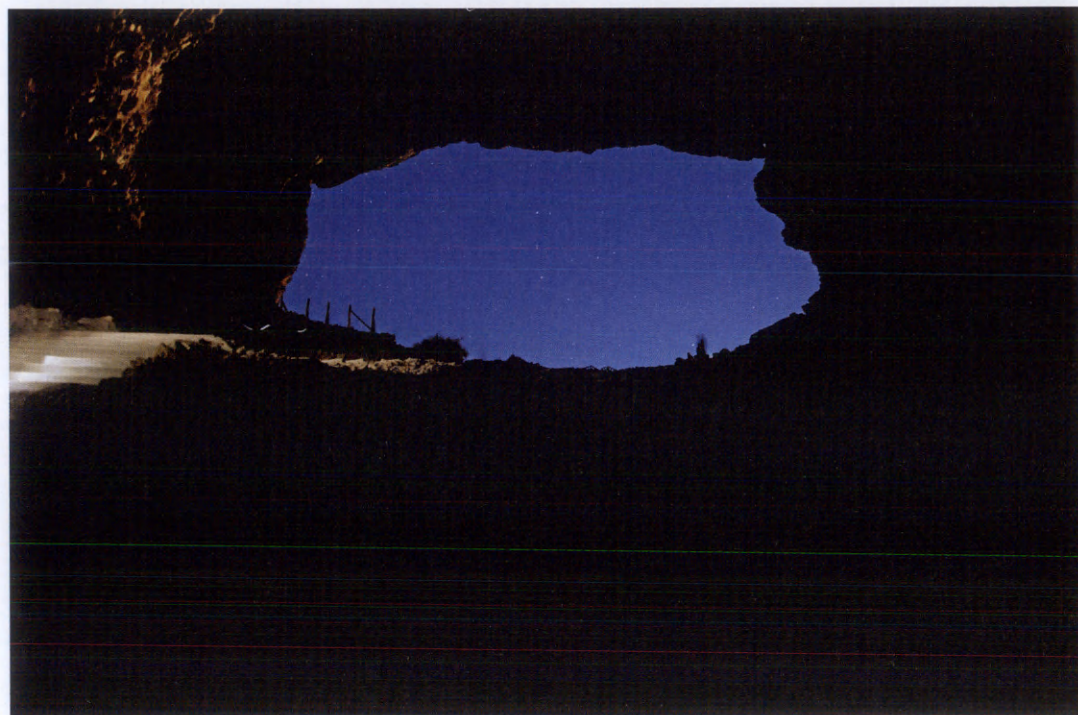
324. Οι αέρες είναι συνήθως χρυσοκέντητοι και μεταξένιοι. Από τα τέλη του 12ου αιώνα συνηθίζεται οι αέρες να φέρουν τέσσερα ζώδια-σύμβολα των Ευαγγελιστών,

άγγελος-λέων-βους-αετός για τους Ευαγγελιστές Ματθαίο-Μάρκο-Λουκά-Ιωάννη, αντίστοιχα. Gonosová 1991.

325. Parisinou 2000.



151. Το οροπέδιο της Νίδας.



152. Ο έναστρος ουρανός μέσα από το σπήλαιο.

αστέρια, όπως, με τη σειρά του χρόνου εμφάνισής τους, ο Βέγας, ο Κύκνος και ο Αλτάιρ του Αετού, ο Άρης και, μετά τα μεσάνυχτα, οι θαυματικότεροι αστερισμοί: «Περί την 3η πρωινή εμφανίζεται ο αστερισμός του Ταύρου, οι Πλειάδες ακολουθούμενες από τις Υάδες και τον Λαμπάδιο. Ακολουθούσε ο μεγαλοπρεπής αστερισμός του Ωρίωνα. Περί την χαραυγή ανέτελλε ο Σείριος “ως πελώριος αδάμας” που με την ταυτόχρονη παρουσία της Αφροδίτης καθιστούσε επιβλητικότερο το θέαμα»³²⁶.

Το γεγονός αυτό δεν αποκλείεται να δημιούργησε τον μύθο για τον καταστερισμό των μορφών που συνέβαλαν στην ανατροφή του νήπιου Δία: Τις Μητέρες Άρκτους που, κατά τον Διόδωρο Σικελιώτη και τον Άρατο, τον ανέθρεψαν, την Αίγα που τον θήλασε, τον Αιγόκερω που συνέπαιζε στην παιδική του ηλικία³²⁷. Ίσως ακόμη πρέπει να επιβεβαιωθεί η ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Ν. Λεβεντάκη, ότι οι ακτίνες της ανατολής του ήλιου έφθαναν στο σπήλαιο κατά το χειμερινό και θερινό ηλιοστάσιο της 21ης Δεκεμβρίου και 21ης Ιουνίου αντίστοιχα, και ίσως και στο Μικρό Σπήλαιο, και επίσης κατά την εαρινή και φθινοπωρινή ισημερία της 21ης Μαρτίου και της 23ης Σεπτεμβρίου, εάν βέβαια η είσοδος του Ιδαίου Άντρου ήταν παρόμοια με τη σημερινή και δεν είχαν γίνει κατακρημνίσεις των βράχων. Ο Λεβεντάκης, που έκανε μελέτη σχετικά με τις τροπές του ήλιου στο Ιδαίο Άντρο³²⁸, πιστεύει ότι ο προσανατολισμός του και η οργάνωση του χώρου του αναδεικνύουν τη δυνατότητα καταγραφής των ισημεριών και του εαρινού ηλιοστασίου. Ο προσανατολισμός και η μορφολογία του Ιδαίου Άντρου, κατά τον Λεβεντάκη, επέτρεπαν στο φως να εισέρχεται στο εσωτερικό με τις πρώτες ακτίνες του ήλιου όλο τον χρόνο και μάλιστα το σπήλαιο καταυγάζεται από αυτές κατά το θερινό ηλιοστάσιο. Ίσως κατά την εαρινή ισημερία θα γινόταν η επιφάνεια του “Μεγίστου Κούρου”. Ο “πρωτόγονος” μονολιθικός βωμός³²⁹ χρησίμευε και ως αστρονομικό όργανο εντοπισμού ισημεριών. Ενδιαφέρον είναι ότι στο Μικρό Σπήλαιο που βρίσκεται υψηλότερα της μεγάλης Κεντρικής Αίθουσας, οι ακτίνες του ήλιου της εαρινής ισημερίας δεν φθάνουν κατά την ανατολή του ήλιου αλλά εισδύουν αργότερα. Το φως που κατακλύζει το σπήλαιο τον Μάρτιο ίσως έδινε την εντύπωση της έλευσης του νεαρού θεού. Το θερινό ηλιοστάσιο (21 Ιουνίου) θα μπορούσε να ήταν η εποχή των οργιαστικών τελετών προς τιμήν της Ρέας, του Διονύσου και των νυμφών. Ασφαλώς μεταξύ αυτών ήταν και η Άρτεμις Φαεσφόρος που σχετίζεται με την κρητική θεά Σελένα και με το φως (Καλλίμαχος, *Ύμνος εις Άρτεμιν*, στ. 11 και 204). Κατά την επιστροφή από τη θερινή ισημερία ο ήλιος ξανασυναντά για δεύ-

326. Μαρινάτος 1956-57, 249.

327. Σακελλαράκης-Μέλισσες.

328. Ν. Λεβεντάκης, Τροπές του Ηλίου σε ιερά σπήλαια της Κρήτης και ιδιαίτερα στο Ιδαίο Άντρο, *ΙΑ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, Ρέθυμνο 2011 (υπό δημο-

σίευση). Περιλήψεις Συνεδρίου, σελ. 251. Το πλήρες κείμενο δακτυλογραφημένο μου παραχώρησε ο Ν. Λεβεντάκης τον Γενάρη του 2012. Τον ευχαριστώ θερμά.

329. Βλ. Yavis 1949, 158, 207.

τερη φορά τη θέση της ισημερίας στον άξονα του βωμού στις 23 Σεπτεμβρίου. Με αυτήν την ισημερία γινόταν η είσοδος στον μήνα Νεκύσιο της ελληνιστικής Κνωσού. Και οι Μινώιτες, όμως, είχαν γνώση του σεληνιακού ημερολογίου. Ασφαλώς, το ιερατείο του Ιδαίου Άντρου είχε παρατηρήσει τις διαδοχικές θέσεις του ήλιου και την ετήσια διαδρομή του ώστε προγραμμάτιζε τις ανάλογες τελετουργίες.

Άλλο ένα μυστηριακό, ίσως, στοιχείο φωτισμού του σπηλαιίου σχετίζεται με την σάν τα διαμάντια ακτινοβολία ενός μεγάλου, κεντρικού κρυσταλλικού σταλακτίτη, κατά την πρόσπτωση ηλιακών ακτίνων, όπως διαπιστώθηκε από κομμάτια του, που κατέπεσαν και βρέθηκαν στην ανασκαφή. Κάποια κομμάτια του θα ήταν φυσικά διαπερατά από το φως και στην αρχαιότητα. Είναι γνωστή σχετικά η φήμη, π.χ., του πάριου μαρμάρου στον αρχαίο κόσμο. Κατά τον Καμπούρογλου³³⁰, την Άνοιξη μπορεί να τρέχει από ενδότερη υδατοσυλλογή προς την είσοδο του σπηλαιίου το νερό των πάγων, που λιώνουν, και συγκεντρώνεται από το υπερκείμενο αντικλινάριο. Φωτισμένο με δάδες από το εσωτερικό μπορεί να δημιουργήσει διάφορες εντυπώσεις.

Η αναγέννηση του ανθρώπου, στην οποία αποβλέπουν τα μυστήρια, επιτυγχάνεται με τη μετάβαση από το σκοτάδι στο φως και με την αποκάλυψη ότι δεν υπάρχει μόνον η δεδομένη άγνοια του σκότους αλλά υπάρχει και η γνώση, που χαρίζει το φως, ίσως μάλιστα η απόλυτη γνώση που παρέχει το απόλυτο φως, το φως της αληθείας, το φως του νοητού ηλίου. *Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν...*, ψάλλει ο ιερέας μετά την τέλεση του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας στο ορθόδοξο χριστιανικό τελετουργικό. Για τον οποιονδήποτε μυσούμενο και το φως ενός κεριού μπορεί να συμβολίσει το νοητό φως, όπως η λαμπάδα του αναδόχου στην ορθόδοξη χριστιανική βάπτισμα. Σχετικά με το φως και την πυθαγόρεια διδασκαλία, που, όπως σημειώθηκε, έχει ίσως παρεισφρύσει στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου, πρέπει να σημειωθούν δύο πυθαγόρεια ακούσματα. Να μην κοιτάζεται με φως ο μύστης σε καθρέφτη και ότι ο αέρας στο φως του ήλιου είναι γεμάτος ψυχές – τα μόρια σκόνης που χορεύουν στις ακτίνες του ήλιου. Στα αρχαία μυστήρια το ιερατείο μηχανεύθηκε, όμως, και άλλα συμβολικά ή και τεχνητά μέσα, για να εντυπωσιάσει, βέβαια, τον μυσούμενο, ίσως και για να του μείνει ανεξίτηλη η αποκάλυψη της ύπαρξης του νοητού φωτός. Για τον λόγο αυτόν στα μυστήρια καλύπτονται κατά τη μύηση τα μάτια των μυσμένων και με την αποκάλυψη, όταν αναβλέπει ο μυσούμενος, συμβολίζεται με το πρώτο φως, το νοητό φως. Το κύριο τμήμα των μυστηρίων ήταν το όραμα³³¹.

330. Καμπούρογλου 1984.

331. Willets 1962, 238, συνάπτει τον Επόψιο Δία, που μνημονεύεται στις φιλολογικές πηγές αλλά και σε επιγραφή της κρητικής Ιτάνου, με τα μυστήρια του Ιδαίου

Άντρου, με την υπόθεση ότι [ο Δίας] ως επόπτης εποπτεύει τα μυστήρια και ακόμη γιατί στα νομίσματα της Ιτάνου εικονίζεται ένα αστέρι, που, κατά τον Willets πάντοτε, υποδηλώνει το φως.

Γι' αυτόν τον λόγο οι τελετουργίες της αποκάλυψης του φωτός είναι άλλωστε νυκτερινές, όπως φαίνεται και για το Ίδαίο Άντρο. Με τις λέξεις *νυκτιπόλος* ο Ευριπίδης και αργότερα *νύκτωρ* ο Πορφύριος, ρητά κάνουν λόγο για νυκτερινές τελετουργίες. Η ανεύρεση πάμπολλων λύχνων στο Ίδαίο Άντρο δεν αποκλείεται να υποδηλώνει τη χρήση τους και στις μυήσεις. Άλλωστε είναι γνωστή η λυchnομαντία, όπως σημειώνεται σε άλλο σημείο. Φυσικά στις νυκτερινές τελετές και μάλιστα σε ένα σπήλαιο, χρειαζόταν ισχυρό φως και οι δάδες ήταν υποχρεωτικές. Είναι γνωστό από αρχαίες μαρτυρίες, ότι οι δάδες χρησιμοποιούνταν στις τελετουργίες για να ανάψει ο βωμός της θυσίας και ακόμη δάδες χρησιμοποιήθηκαν σε νυκτερινές πομπές, όπως στις σημερινές λαμπαδηδρομίες. Δάδας ανασχών, αναφέρει ο Ευριπίδης για τον μύστη του Ίδαίου Άντρου. Ο Δαδούχος είναι ο δεύτερος κατά σειρά αξιωματούχος των Ελευσινίων Μυστηρίων, μετά τον Ιεροφάντη, αυτόν που φανερώνει τα ιερά, τον *τα μυστήρια δεικνύοντα*. Πρέπει να παρατηρηθεί σχετικά ότι ο Ψηλορείτης με τα δένδρα, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, και την ξυλεία του ήταν βέβαια τόπος παραγωγής δάδων, με ειδική, διακριβωμένη τάξη επαγγελματιών, όπως μας πληροφορεί ο Θεόφραστος³³².

Για μια φλόγα, όμως, στο Ίδαίο Άντρο μας πληροφορεί και ο Αντωνίνος Λιβεράλις, γύρω στο 150 μ.Χ. *Ἐν δὲ χρόνῳ ἀφωρισμένῳ ὁράται καθ' ἕκαστον ἔτος πλεῖστον ἐκλάμπον ἐκ τοῦ σπηλαίου πῦρ. Τοῦτο δὲ γίνεσθαι μυθολογοῦσιν, ὅταν ἐκζέῃ τὸ τοῦ Διὸς ἐκ τῆς γενέσεως αἷμα*. Σχετικά με την παραπάνω πληροφορία είναι, πιθανότατα, ορθή η γνώμη του Σπ. Μαρινάτου ότι το μνημονευόμενο *πλεῖστον ἐκλάμπον πῦρ* θα φαινόταν από το Μικρό Σπήλαιο που βρισκόταν βέβαια σε κεντρική, περίοπτη θέση. Η φράση *ἐκ τοῦ σπηλαίου* του Λιβεράλις είναι άλλωστε αμφίσημη, μπορεί να υπονοείται και το Μικρό Σπήλαιο μέσα στο Μεγάλο. Για τη σχετική σκηνοθεσία δεν θα ήταν δύσκολο να κρυφτούν κάποια άτομα του ιερατείου στο Μικρό Σπήλαιο και να εμφανιστούν ξαφνικά σε μια δεδομένη στιγμή με δάδες, για τον εντυπωσιασμό των μυστών.

Η τελετουργία, όμως, της ξαφνικής εμφάνισης του πυρός δεν συμβόλιζε μόνον τη μετάβαση από το σκοτάδι στο φως και από την άγνοια στη γνώση αλλά, κυρίως, την ελπίδα κάθε ανθρώπινου όντος, τη μετάβαση “από του θανάτου εις την ζωήν” με την αναγέννηση. Η επιτυχία των μυστηρίων του Ίδαίου Άντρου, που βεβαιώνεται από το πλήθος των αναθημάτων αλλά και από τη μακρόχρονη και επίμονη λειτουργία του ιερού, ακόμη και σε χρόνια απαγόρευσης κάθε ειδωλολατρικής εκδήλωσης, οφείλεται ωστόσο στον τόπο τέλεσής τους. Στα 1.538 μ. στον Ψηλορείτη η ζωή διαδέχεται κάθε χρόνο φυσικά τον θάνατο, η εξαμηνιαία ερήμωση του χώρου

332. Βλ. Κυπάρισσος Ορφικών, κυπάρισσος Ευριπίδη, Βιργίλιος *Georgicon* 2.84, Πλίνιος 16.142, Θεόφραστος 5033, κυπα-

ρίσσια στην Ίδη σήμερα, Willetts 1962, 241, ίδα = δάσος Cook 1925, 932, Schrader, σε *RE* λ.

με την παντελή εξαφάνιση κάθε ίχνους ζωής, με τις πολικές θερμοκρασίες και το στοιβαγμένο σε μέτρα χιόνι, είναι ο απόλυτος θάνατος της φύσης. Με το γύρισμα του καιρού, όμως, το υπόλοιπο εξάμηνο του χρόνου, ο ετήσιος κύκλος της φύσης θριαμβεύει κάθε άνοιξη, με την αναγέννηση της φύσης και της ζωής. Ο θεός και μαζί του ο άνθρωπος πεθαίνει και ξαναγεννιέται *εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα*³³³.

Υπήρχαν όμως και άλλα κύρια αλλά και τελετουργικά στοιχεία στα αρχαία μυστήρια, που μεσολαβούσαν ανάμεσα στο καθαρτήριο λουτρό της έναρξης της μύησης και την τελική αποκάλυψη του φωτός. Ο Πορφύριος

333. Είναι αξιοσημείωτο ότι στη βυζαντινή θεολογία και τέχνη κύριος κανόνας είναι η αντίθεση και μάλιστα η αντίθεση του σκότους και του φωτός, της άγνοιας και της γνώσης, της γέννησης ή αναγέννησης και του θανάτου. Π.χ., ο μικρός Χριστός γεννιέται μέσα σε μία σαρκοφάγο στην παράσταση της Γέννησης και η τοιχογραφία της Γέννησης τοποθετείται απέναντι σε εκείνην της Σταύρωσης στους ναούς. Ως γνωστόν, στο θέμα αναφέρονται επισταμένως οι πρώτοι Πατέρες της Εκκλησίας και το θέμα αυτό κορυφώνεται για το ευρύ κοινό υπό τη μορφή του Ησυχασμού στην Παλαιολόγειο περίοδο. Δεν είναι τυχαίο πως ο Παράδεισος στη βυζαντινή τέχνη αποδίδεται συχνά ως λευκό χρώμα, επιγραφόμενο ενίοτε ως *ἀνεσπερον φῶς*. *Δεῦτε λάβετε Φῶς ἐκ τοῦ ἀνεσπέρου φωτός* φάλλεται στον Ὁρθρο της Ανάστασης και *ἐν τῇ ἀνεσπέρῳ ἡμέρᾳ τῆς βασιλείας σου* στον αναστάσιμο Κανόνα.

Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος και τα Θεοφάνεια του Χριστού πληρούνται ακτίνων και λευκού φωτός και στην εικονογραφία, πάλι με την επίδραση του Ησυχασμού. Οι Ησυχαστές είναι εκείνοι που αναζήτησαν το νοητό φως, το μύχιο, το κεκρυμμένο και αποκαλυπτόμενο μόνον σε εκείνους που το αναζητούν. Αυτό άλλωστε διδάσκει και η ορθόδοξη χριστιανική θεολογία, ότι το φως προσεγγίζεται τόσο με την εμπειρική μέθοδο ως φως του ήλιου, όσο και την εξ αποκαλύψεως.

Τελευταία γράφτηκε ότι η αντίληψη της χωρίς όρια φύσης του μη ορατού Θεού, η οποία κυριαρχούσε στην Παλαιά Διαθήκη, αντικαταστάθηκε στην Καινή Διαθήκη από την έννοια της Ενσάρκωσης, έννοια που καθιστούσε τον Θεό εν μέρει προσιτό στους

ανθρώπους διά του προσώπου του Ιησού Χριστού. Η βυζαντινή τέχνη, βασιζόμενη στην παράδοση αυτήν και στη θεολογική της επεξεργασία, δημιούργησε την επαναστατική έννοια των ιερών εικόνων, η εκδήλωση ευλάβειας προς τις οποίες καθιστά δυνατή την πνευματική προσέγγιση της σφαίρας του επουράνιου κόσμου. Μεταξύ των μέσων με τα οποία το Θείο καθίστατο προσιτό στους πιστούς, οι αναπαραστάσεις του Θείου Φωτός ήταν πολύ σημαντικές.

Τον τελευταίο αιώνα της βυζαντινής καλλιτεχνικής παραγωγής, μια αναπαράσταση της Μεταμόρφωσης δείχνει ότι ο εικονογραφικός αυτός τύπος διατηρήθηκε ακόμη πιστά. Οι πνευματικοί οπαδοί του Γρηγορίου Παλαμά, του ισχυρού μυστικιστή του κινήματος του Ησυχασμού, διαμόρφωσαν όμως μία νέα έκφραση του αδημιούργητου φωτός ή μία εκπομπή της θείας ενέργειας, όπως την ονόμαζε ο ίδιος ο Παλαμάς. Η ολοσέλιδη εικονογράφηση που απαντάται στα *Θεολογικά Έργα* του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού σωζόμενα στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού (Ms. Gr. 1242), η οποία φιλοτεχνήθηκε περίπου στα 1370-1375, αναπαριστά με ευγλωττία τη συγκλονιστική απελευθέρωση της θείας ενέργειας. Παρά την ιδιαίτερα αυξανόμενη πολυπλοκότητα στην απόδοση των ακτίνων του φωτός, αυτές εξακολουθούσαν να αποδίδονται οπτικά και, ως εκ τούτου, γίνονταν αντιληπτές στους θνητούς μέσω της αίσθησης της όρασης. Το τελευταίο αυτό σημείο υπήρξε μία από τις βασικές προκλήσεις που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η βυζαντινή τέχνη, της οποίας κύριος στόχος ήταν να μεταδώσει πνευματικά και, συνεπώς, μη ορατά πράγματα με ορατά μέσα.

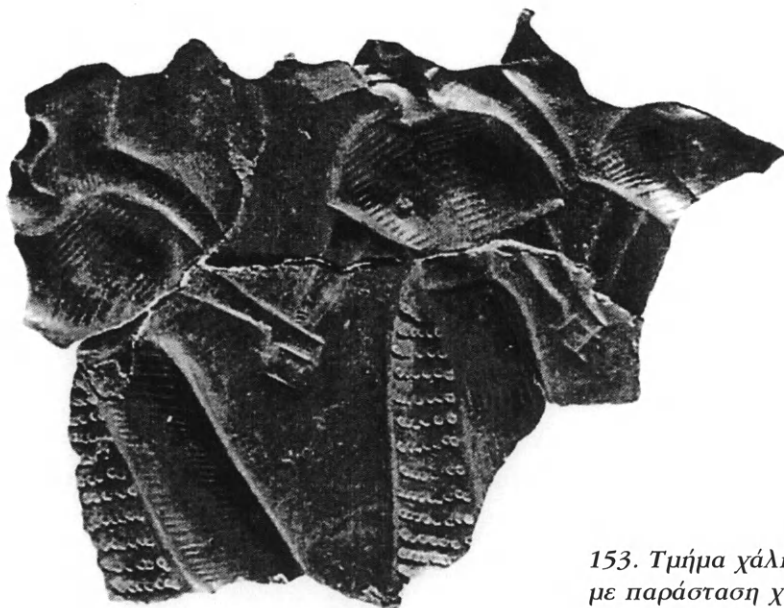
κάνει λόγο για διάφορες τελετουργικές πράξεις στη φερόμενη μύηση του Πυθαγόρα. Και είναι αξιοσημείωτο ότι υποδηλώνονται καθαρά τα στάδια αλλά και ο χρόνος της διαμονής του Πυθαγόρα στο Ιδαίο Άντρο, με την έκφραση *τρίς ἑννέα ἡμέρας*, αντί του απλούστερου αριθμού είκοσι και επτά, ασφαλώς για να σημειωθούν τρία διαδοχικά στάδια μύησης, εννέα ημερών το καθένα. Τα διάφορα τελετουργικά στοιχεία ποίκιλλαν στα διάφορα αρχαία μυστήρια από τόπο σε τόπο, από τα περίφημα Ελευσίνια ή Μεγάλα Μυστήρια, στα Μικρά Μυστήρια ή τα εν Άγραις, τα μυστήρια της Σαμοθράκης, της Φλείας κ.λπ.

Στα Ελευσίνια Μυστήρια γίνεται λόγος για ακούσματα και δεικνύμενα από τον Ιεροφάντη, αυτόν που φανερώνει τα ιερά, *τὸν τὰ μυστήρια δεικνύοντα*. Για ακούσματα στην περίπτωση του Ιδαίου Άντρου, γνωρίζουμε πιο συγκεκριμένα την κρούση κυμβάλων και του τυμπάνου που βρέθηκαν, ενώ η παράσταση επτάχορδης λύρας και χορών σε φιάλες του Ιδαίου επιβεβαιώνουν τα ακούσματα³³⁴.

Τα μυστήρια συνδέονται με τα *όργια*, λέξη που χρησιμοποιείται ειδικά για τα μυστήρια, δηλαδή τελετουργίες με μουσική, τραγούδι, οργιαστικούς χορούς προς τιμήν θεών της γονιμότητας, όπως η Δήμητρα. Ο Ευριπίδης συνάπτει τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου με αυτά του Διονύσου.

Χορός

Μεταξύ των σημαντικών δρώμενων στα μυστήρια είναι ο Χορός και η Μουσική³³⁵. Δέν υπάρχει αρχαία τελετή χωρίς χορό (εικ. 153), όπως θα δούμε και πιο κάτω, σχετικά με τον θρόνο στο Ιδαίο Άντρο. Η *θρόνωσης* του



153. Τμήμα χάλκινης φιάλης με παράσταση χορού.

334. Βλ. και πιο κάτω μουσική και χορός Κορυβάντων.

335. Wegner, 1968.

μύστη περιλάμβανε, σύμφωνα με τον Πλάτωνα για τους Κορύβαντες, και χορό. Άλλωστε ο αρχαίος τελετουργικός χορός ήταν επίσης καθαρτήριο. Ο πολεμικός χορός των Κουρητών με την κρούση των ασπίδων τους είναι αναμφίβολα λατρευτικός. Οι *θίασοι* που αναφέρονται στη Συνθήκη Λυττίων και Ολουντίων³³⁶ είναι επίσης ομάδες νέων που έπαιρναν μέρος σε μουσικοχορευτικές εκδηλώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα. Μυστηριακοί χοροί είναι γνωστοί από τη φιλολογική παράδοση τόσο στην Κρήτη όσο και στη Σαμοθράκη. Ο χορός είχε ψυχαγωγικό χαρακτήρα αλλά ήταν και μεταξύ των βασικών τρόπων θρησκευτικής λατρείας³³⁷. Από τα Μινωικά χρόνια έχουμε παραστάσεις της έκφρασης αυτής που έχει θεϊκή προέλευση εφόσον, σύμφωνα με τη μυθολογία, η Ρέα την δίδαξε στους Κουρήτες. Η *κρητική όρχηση* ήταν από τα σημαντικότερα στοιχεία της πολιτιστικής ζωής της Κρήτης. Ο *ζωηρός σίκιννις* και ο *παιάν*, που ήταν κρητικής καταγωγής κατά τον Στράβωνα, συνοδευόταν από κιθάρα. Ο *πυρρίχιος* συνοδευόταν με τινάγματα του δόρατος και της ασπίδας³³⁸, ο *γέρανος*³³⁹, ο *ορσίτης*³⁴⁰, ο *βότρυς* κ.ά. ήταν επίσης κρητικής καταγωγής.

Για την περίπτωση του Ιδαίου Άντρου είναι αξιοσημείωτοι οι κρητικοί χοροί που είναι γνωστοί από τη φιλολογική παράδοση και σχετίζονται με τους Κουρήτες, αλλά και άλλοι, που προφανώς ανάγονται στη Μινωική εποχή. Ο γνωστός *ενόπλιος* χορός των νέων Κουρητών στο Ιδαίο Άντρο δεν ήταν ένας τυχαίος χορός. Σχετικά με την περιοχή αυτήν του Ψηλορείτη, στη δωρική μάλιστα Κρήτη, ο μυητικός αυτός χορός είχε πολεμικό χαρακτήρα. Κατά τον μύθο, οι πρώτοι διδάξαντες τον ενόπλιο χορό ήταν οι νέοι Διόσκουροι. Προς τιμήν του νεαρού Δία χόρευαν άλλωστε οι νέοι στην ανατολική Κρήτη, όπως μαρτυρείται επιγραφικά από τον ύμνο του Παλαικάστρου. Εκτός από τον *πύρριχον* ή *πυρρίχη* και τον *τελεσία* μαρτυρούνται ακόμη, κυρίως από τον Αθήναιο, αρκετοί κρητικοί ενόπλιοι χοροί, που μερικοί ετυμολογικά σχετίζονται με ορμητικές κινήσεις, όπως ο *επικρήδιος* (κραδάω = κραδαίνω), ο *ορσίτης* (ὄρνυμι = εγείρω) και η *πρύλις*, που θεωρείται από τη φιλολογική παράδοση συνώνυμος της *πυρρίχης*. Ακόμη και οι Κορύβαντες με τον γνωστό χορό τους ετυμολογούνται από τις λέξεις *κόρυς* (= περικεφαλαία), *κορύσσειν-κορύττειν* (= διεγείρω - υψώ) και *βαίνειν*. Στην περίπτωση του ενόπλιου χορού των Κουρητών στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου η κρούση των ασπίδων δηλώνει τη χρήση κρουστών μουσικών οργάνων, αν και δεν αποκλείεται και ο συνήθης για τα βουνά αυλός, τη χρήση του οποίου υπονοεί ο Πίνδαρος. Στην Κρήτη, όμως, υπήρξαν πάντοτε, κατά τη φιλολογική παράδοση, και άλλοι πολεμικοί χοροί, καθώς και ένας άλλος κρητικός τελετουργικός χορός ήταν, κατά τον Ησύχιο, ο *τελεσίας*, που χορευόταν με ξίφος.

336. Χ. Κριτζάς, Συνθήκη Λυττίων-Ολουντίων, *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 2011, 150.

337. Λουκιανός, *Περί όρχήσεως* 9.

338. Λουκιανός, *Περί όρχήσεως* 8 και

Θεῶν Διάλογοι, Ευριπίδης, *Άνδρομάχη*.

339. Πολυδεύκης, 101, IV.

340. Αθηναίου *Δειπνοσοφιστών* XIV, 629c: ὥς παρὰ Κρησὶν ὀρσίτης.

Στον χορό των Κουρητών στο Ιδαίο Άντρο ρητά αναφέρεται ο Καλλίμαχος. Κατά τον Νόννο (5ος αι. μ.Χ.) ο χορός στο Ιδαίο Άντρο είναι ο *πύρριχος* ή *πυρρίχη*. Ο πολεμικός αυτός χορός είναι *σακέσπαλος*, κρούονται δηλαδή οι ασπίδες και χορεύεται από τους Κορύβαντες που στέλνουν την τρέλα και τη θεραπεύουν με τελετές. Προηγείται ο Διόνυσος³⁴¹. Ο Ευριπίδης κάνει απλά λόγο για τους Κουρήτες. Κατά τον Αριστοτέλη η ονομασία *πυρρίχη* ανάγεται στην ομηρική περιγραφή της ταφής του Πατρόκλου, που σημαίνει και μια θρηνητική μορφή του χορού. *Χοροπλεκέων Κορυβάντων πύρριχος Ίδαϊος τε σακέσπαλος* αναφέρεται ακριβώς. Σχετικά με την *πυρρίχη* αναφέρει ο Αθήναιος³⁴² ότι τον χορό συνόδευαν πολύ ωραίες μελωδίες και ορισμένοι ρυθμοί, που ονομάζονταν *όρθιοι*. *Πούς* ήταν η σειρά δύο σύντομων *πυρρίχων*, που ίσως δηλώνει τον γρήγορο και ζωηρό ρυθμό του χορού. Με την *πυρρίχη* σχετίζεται και το *υπόρχημα*, όπως αναφέρεται πιο κάτω.

Όπως καταδεικνύεται άλλωστε από τον ύμνο του Παλαικάστρου στον Δία, τον χορό των νέων συνόδευε και τραγούδι και είναι γνωστή σχετικά η ιδιαίτερη, χορική, λεγόμενη, ποίηση. Μπορεί και ο χορός αυτός να έχει παλαιότατη καταγωγή, όπως ο γνωστός *γέρανος*. Τελετουργικοί χοροί είναι γνωστοί και από τη μινωική Κρήτη.

Στα δεικνύμενα ίσως περιλαμβάνονται και τα λεγόμενα *σχήματα*, χορευτικές κινήσεις ή βηματισμοί, γνωστοί από τα Μινωικά χρόνια, η *κυβίστησις* καθώς και το *υπόρχημα* προς τιμήν της Μητέρας των θεών, ακόμη ίσως η κίνηση *σκόψ* η, *σκοπός*, *σκόπευμα* ή *χείρ' ύποσκοπόν*³⁴³. Πρόκειται για μια συνήθη χειρονομία των μινωικών χάλκινων ειδωλίων, όπως και πολλών (εικ. 154) που βρέθηκαν πρόσφατα στα Κύθηρα: Το δεξί χέρι σκιάζει τα μάτια για να τα προφυλάξει από τη λάμψη του ήλιου ή τη θέαση της θεότητας³⁴⁴.

Κατά τον θρονισμό των μυουμένων ο χορός ήταν κυκλικός και συνοδευόταν από μελωδίες. Ρητά ο Πλάτων σημειώνει για τους Κορύβαντες, *εἰώθασιν οἱ ἐν τῷ καλουμένῳ θρονισμῷ καθίσαντες τοὺς μυουμένους οἱ τελοῦντες κύκλῳ περιχορεύειν*.

Άλλοι τελετουργικοί χοροί στην Κρήτη ήταν εκτός από τον τελεσία, τον επικρήδιο, τον ορσίτη, η *πρύλις*. Από τον Αθήναιο και τον Ησύχιο θεωρείται το *κρίνον* κρητικός χορός, σαφές δείγμα για τη μινωική καταγωγή του συγκεκριμένου χορού, δεδομένης της πλούσιας εικονογραφίας του άνθους στη μινωική τέχνη. Κρητικός χορός φαίνεται πως ήταν και το *υπόρχημα*, για τον οποίο ένα απόσπασμα του Πινδάρου αναφέρει ότι ήταν ευκίνητος χορός, που χορευόταν με τον κρητικό τρόπο.

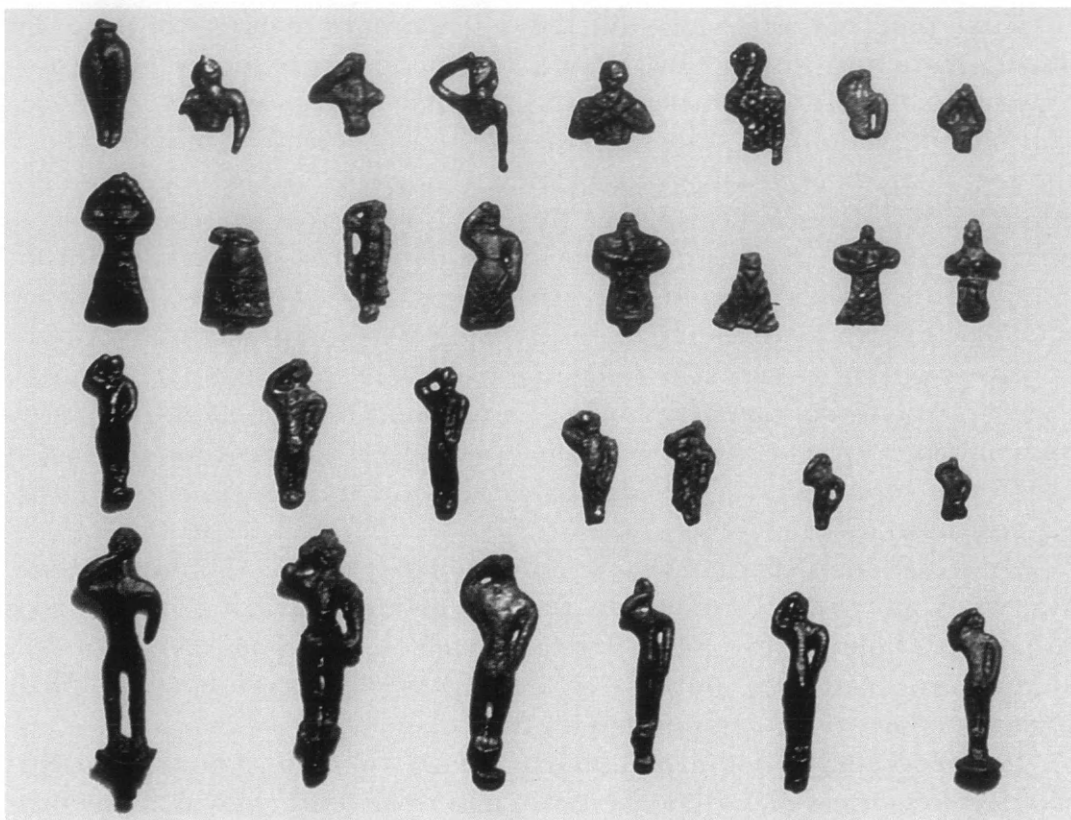
341. Dodds 1977, Parker 1985 245-247.

342. Αθηναίου *Δειπνοσοφιστών* XIV, 631b: *τακτέον δὲ ἐπὶ τῆς πυρρίχης τὰ κάλλιστα μέλη καὶ τοὺς ὀρθίους ῥυθμούς*.

343. Sapouna-Sakellarakis 1995, 142-3, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

344. Lawler 1939, Αθήναιος XIV 629f,

Ησύχιος λ., *Λεξικόν Φωτίου*, 527, 7, Lawler 1941, Robinson, CVA Robinson Collection, 2, 57, 48, 498-499, Sapouna-Sakellarakis 1995, 142-143, Farnell 1896-1909, III, 87, 92, για μυστικές τελετές σε Ελευσίνα και Θεσμοφόρια.



154. Μινωικά χάλκινα ειδώλια στη στάση του “αποσκοπείν”, από τα Κύθηρα.

Ακούσματα

Τα τελετουργικά στοιχεία ποίκιλλαν στα διάφορα αρχαία μυστήρια. Στα Ελευσίνια Μυστήρια γίνεται λόγος για ακούσματα και δεικνύμενα από τον Ιεροφάντη. *Ακούσματα* είναι η εντολή των Πυθαγορείων³⁴⁵. Δεν γνωρίζουμε τίποτε συγκεκριμένο στην περίπτωση του Ιδαίου Άντρου, εκτός εάν στα ακούσματα περιλαμβάνονται και οι βροντές, *νυκτιπόλου Ζαγρέως βροντάς*, κατά τον Ευριπίδη. Στα Ελευσίνια Μυστήρια αναφέρεται *κρούση*. Σχετική με το Ιδαίο Άντρο είναι ίσως η γνωστή αναφορά του Αποστόλου Παύλου³⁴⁶, *χαλκός ήχων ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον*. Ασφαλώς η κρούση των ασπίδων προξενούσε δαιμονιώδη, οργιαστικό θόρυβο. Το Ιδαίο Άντρο είναι βέβαια ένα φυσικό ηχείο.

Η θορυβώδης μουσική με την κρούση κυμβάλων, τυμπάνων, ασπίδων, ήταν στοιχείο της τέλεσης των μυστηρίων.

Από τον ύμνο του Παλαικάστρου γνωρίζουμε τον συνδυασμό χορού και τραγουδιού. Ένα τραγούδι με το όνομα *νόμος*, γνωστό και από τους Δελφούς, τραγουδιόταν με τη συνοδεία κιθάρας και αυλού. Ιδιαίτερα πρέπει να σημειωθεί ο *διθύραμβος* που τραγουδιόταν από *εξάρχοντες*, δηλαδή εξαιρετους τραγουδιστές.

345. Burkert 1977, 612.

346. Έπιστολή Α' Πρὸς Κορινθίους ιγ', 2.

Η λέξη *αλαλάζω* και *ολολυγμός* είναι ηχοποιητική και, όπως διδάσκουν τα λεξικά, συνήθως δηλώνει ενθουσιασμό και χαρά και σχετίζεται με τον *αλαλάξιο* Άρη και τον *αλαλητό* των αρχαίων στρατιωτών, που κραύγαζαν στην έφοδο *αλαλαί*. Η σχέση, λοιπόν, με τους Κουρήτες και τις ασπίδες τους είναι προφανής. Έχει σημειωθεί, άλλωστε, ότι ο Ζεύς Βρονταίος, που μαρτυρείται επιγραφικά στην κρητική Ιεράπυτνα, υποδηλώνει τη μυστηριακή χρήση του *θορύβου*³⁴⁷. *Ολολυγμός* και *ολολυγή* έχει θεωρηθεί και η δυνατή κραυγή³⁴⁸ νεαρών γυναικών σε ορισμένες στιγμές επίκλησης σε μία τελετουργία ή επανάληψης ενός τόνου κατά τις προσφορές σε κάποια θεότητα ή κατά τη θυσία³⁴⁹. Η Ήρα ήταν θεότητα της οποίας η λατρεία συνδεόταν με τις εν χορώ παραστάσεις γυναικών³⁵⁰, ενώ οι νέοι τραγουδούν τον παιάνα³⁵¹.

Είναι προφανές ότι οι χοροί συνοδεύονταν από μουσική³⁵². Στην περίπτωση του *ενόπλιου χορού* των Κουρητών στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου, η κρούση των ασπίδων δηλώνει τη χρήση κρουστών μουσικών οργάνων. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι στην ανασκαφή του Ιδαίου Άντρου ήλθαν στο φως πλήθος χάλκινων ασπίδων, που ορόθυμα συσχετίστηκαν από τους ερευνητές με τα μυθολογούμενα στο σπήλαιο. Όπως είναι γνωστό, τα κρουστά είναι τα αρχαιότατα μουσικά όργανα³⁵³ κι η ανεύρεση πήλινων μινωικών σείστρων στις Αρχάνες³⁵⁴ και αλλού υποδηλώνει την παλαιότητα της κρητικής μουσικής, για την οποία κάνει λόγο η φιλολογική παράδοση. Σχετική, άλλωστε, είναι η ανεύρεση χάλκινων κυρίως *κυμβάλων*³⁵⁵ στο σπήλαιο. Είναι γνωστό ότι τα κύμβαλα ανήκαν στη θορυβώδη φάση της λατρείας, που προφανώς υπήρξε σε κάποιο από τα στάδια της τέλεσης των μυστηρίων στο σπήλαιο. Στα ασφαλή κρουστά μουσικά όργανα που χρησιμοποιήθηκαν στο Ιδαίο Άντρο ανήκει, βέβαια, το τύμπανο, που συζητείται σε άλλη θέση, λόγω και της μινωικής ήδη χρήσης του είδους, όπως δείχνει το τύμπανο που βρέθηκε στην Κνωσό, και θα ήταν κατασκευασμένο από τεντωμένο σε πήλινη στεφάνη δέρμα ζώου³⁵⁶. Το τύμπανο ήταν στην αρχαιότητα και πολεμικό όργανο, αλλά χρησιμοποιήθηκε και στη λατρεία του Διονύσου. Με τα τύμπανα πρέπει πιθανώς να συσχετιστεί και το τοπωνύμιο Τυρπανάτορας, ελαφρά παραφθαρμένη αρχαία λέξη, που φέρει μέχρι σήμερα μια υψηλή κορφή απέναντι από το Ιδαίο Άντρο.

Έτσι, όμως, τα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου συνόδευσαν και άλλα μουσικά όργανα, τόσο πνευστά, όσο και έγχορδα. Στα πνευστά θα συμπεριλαμβανόταν και ο συνήθης για τα βουνά *αυλός*. Οι ερευνητές συμφωνούν

347. Willlets 1962, 237.

348. H. Liddell - R. Scott, λ. "Ολολυγή".

349. Ίλιος Z 301: *αἱ δ' ὀλολυγῇ πᾶσαι Ἀθήνη χειρας ἀνέσχον, Ὀδύσεια* γ 43.

350. Malagardis 2008, 77.

351. Βακχυλίδης, 17, 124. Deubner 1966, 24 σημ. 1.

352. Wegner 1968.

353. Aign 1963, 15-21, 24, 27 κα., Μικράκης 2000, 163.

354. Αρχάνες 1997, Β, 352-353, Μικράκης 2000, 163.

355. Βλ. τόμ. Β', κεφ. ΙΙ.1. Τα χάλκινα κύμβαλα.

356. Βλ. πιο κάτω Warren.

ότι ο αυλός, αντίθετα με τη γηγενή σύριγγα, εισάγεται από τη Λυδία³⁵⁷. Τη χρήση του αυλού στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου υπονοεί ο Πίνδαρος, *Λυδίοις ... άπύων έν αύλοϊς*, ο οποίος πιστεύει ότι σχετίζεται με τον Διώνυσο. Ο αυλός, αντίθετα με τη γηγενή σύριγγα, προκαλούσε έκσταση και ηρεμία. Όπως έχει επίσης παρατηρηθεί, η χρήση του *δίαυλου* συνοδεύει θρηνητικές τελετουργίες ήδη στη Μινωική εποχή³⁵⁸. Οι μελωδίες που παίζονταν στον αυλό ήταν κυρίως φρυγικές. Σχετικά είναι γνωστή η διαμάχη του Απόλλωνα με τον Φρύγα Μαρσούα. Υπήρξε όμως και ο λύδιος τρόπος³⁵⁹ πράγματι μικρασιατικός, όπως φαίνεται από τον ομηρικό θρήνο για τον Έκτορα, *...παρά δ' είσαν άοιδούς / θρήνων έξάρχους, οί τε στονόεσαν άοιδήν / οί μέν άρ' έθρήνεον, επί δέ στενάχοντο γυναίκες* (*Ιλιάς* Ω 720-722), με θρηνωδούς εξάρχοντες. Ο *τρίτων* που γνωρίζουμε από τη γνωστή μινωική σφραγίδα του Ιδαίου Άντρου³⁶⁰ (εικ. 155) έχει πολλαπλές χρήσεις. Χρησιμοποιείται ως ρυτό, ακουστικό όργανο από μακρινούς ήχους, κυριότερη όμως είναι η χρήση του ως φυσικό μουσικό όργανο.



155. Μινωική σφραγίδα από το Ιδαίο Άντρο. Θεά που κρατάει τρίτωνα.

Η χρήση εγχόρδων είναι γνωστή από τις παραστάσεις στις χάλκινες φιάλες του Ιδαίου Άντρου. Σχετικά με τη χρήση εγχόρδων στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου υπάρχουν οι πιθανότητες της λύρας και της κιθάρας. Η παλαιότητα της χρήσης της λύρας στην Κρήτη είναι δεδομένη, καθώς είναι γνωστά σχετικά παραδείγματα από τις τοιχογραφίες και τη μικροπλαστική, όπως το πήλινο ομοίωμα από το Παλαίκαστρο και τμήμα ελεφάντινης λύρας³⁶¹. Για τη λύρα είναι επίσης γνωστό ότι παιζόταν μαζί με τον

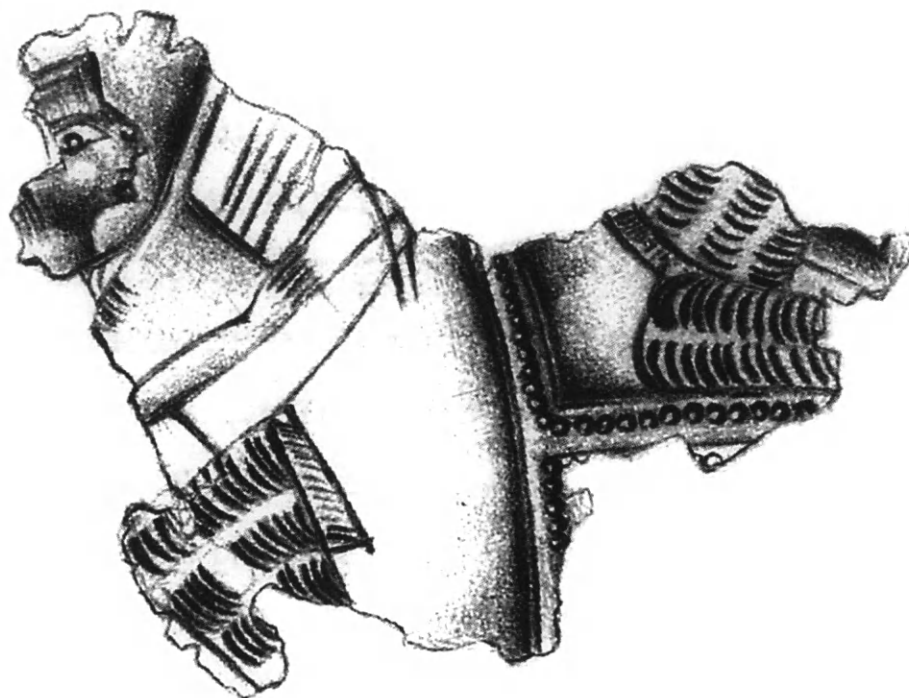
357. Lawler 1943, 66, για τον λύδιο τρόπο.

358. Sakellarakis 1970.

359. Lawler, 1943, 60 κε.

360. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VI.1. Οι σφραγίδες.

361. Πλάτων 1966.



156. Τμήμα χάλκινης ψιάλης από το Ιδαίο Άντρο. Μορφή που παίζει κιθάρα.

αυλό μόνον από άνδρες. Αντίθετα δεν μαρτυρείται η χρήση της κιθάρας στην Κρήτη, αν και εικονίζεται στις χάλκινες ψιάλες του Ιδαίου Άντρο (εικ. 156), όπως σημειώνεται πιο κάτω. Η κιθάρα άλλωστε χρησιμοποιήθηκε και στον νόμο.

Όπως καταδεικνύεται από τον ύμνο του Παλαικάστρου στον Δία, τον χορό των νέων συνόδευε και τραγούδι, όπως σημειώθηκε πιο πάνω σχετικά με το τύμπανο, και είναι γνωστή η ιδιαίτερη, χορική λεγόμενη, ποίηση και έτσι γίνεται λόγος και για χορική όρχηση. Από τη φιλολογική παράδοση πάλι είναι γνωστά ορισμένα είδη χορικής ποίησης, που, ίσως, αντιστοιχούν σε αυτήν που ακούστηκε κάποτε στο Ιδαίο Άντρο. Ένα τέτοιο τραγούδι, με χαρακτηριστικό για την κρητική παράδοση όνομα, λεγόταν νόμος, που τραγουδούσαν με συνοδεία κιθάρας ή αυλού. Υποτίθεται ότι η ονομασία νόμος οφείλεται στο γεγονός ότι κανένας νόμος δεν μπορούσε να εγκαταλείψει την τάση που του είχε προσδιοριστεί. Ο νόμος τραγουδιόταν για τον Απόλλωνα στους Δελφούς και ήταν ταυτόχρονα τραγούδι και χορός, κάτι που χρειάζεται μεγάλη δύναμη και πρωτοπαρουσιάστηκε κατά τον Πρόκλο από έναν Κρητικό.

Κατά τον Αθήναιο, κρητικής καταγωγής είναι η *σίκιννις* και κατά την Σούδα ο *παιάν*. Άλλωστε και κατά τον Στράβωνα ο παιάν ήταν κρητικής καταγωγής και, πιθανά, τραγουδιόταν με συνοδεία κιθάρας στα συγγενικά με το Ιδαίο Άντρο Υακίνθεια στη Σπάρτη. Αναφέρεται ότι ο Θαλήτας, σημαντικός μουσικός του 7ου αι. π.Χ. από τη Γόρτυνα, πήγε στη Σπάρτη για να εξευμενίσει με τη μουσική και την ποίησή του τους θεούς που είχαν

στείλει λοιμό στην πόλη και εισήγαγε τους παιάνες και τους κρητικούς ρυθμούς. Ένας ραψωδός από την Κνωσό με το ίδιο όνομα αναφέρεται στη Σούδα. Δεν είναι βέβαιο εάν ήταν δύο συνώνυμοι ραψωδοί ή ήταν ο ίδιος.

Σημειώνεται, ότι ο Χρυσόθεμις, γυιός του Κρητικού Καρμάνορα, ιερέα του Απόλλωνα, επενόησε τους μουσικούς αγώνες της τελετουργικής μουσικής και του χορού στην προελληνική τελετουργία³⁶².

Κατά τον *Όμηρικόν Ύμνον εις Απόλλωνα* (514-519) *ἤρχε δ' ἄρα σφιν ἄναξ Διὸς υἱὸς Ἀπόλλων, / φόρμιγγ' ἐν χεῖρεσσιν ἔχων, ἐρατὸν κιθαρίζων, / καλὰ καὶ ὕψι βιβάς· οἱ δὲ ῥήσσοντες ἔποντο / Κρηῖτες πρὸς Πυθῶ καὶ ἰηπαῖον' αἰδοῖν, / οἷοί τε Κρητῶν παιήονες, οἷσί τε Μοῦσα / ἐν στήθεσσιν ἔθηκε θεὰ μελίγηρυν ἀοιδήν*, δηλαδή ο Απόλλων τραγουδούσε με τους Κρήτες χαριτωμένα και ὕψι βιβάς, με ψηλά πηδήματα. Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για τον *διθύραμβο*, ενθουσιαστικό ὕμνο που τραγουδούσαν προς τιμήν του Διονύσου, θεού που αναφέρεται σε πινακίδα της Γραμμικής Β γραφής από τα Χανιά³⁶³. Τον διθύραμβο τραγουδούσαν εξάρχοντες, δηλαδή εξάιρετοι τραγουδιστές.

Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, τα αρχαιοελληνικά μουσικά όργανα παίζονταν καθένα χωριστά, ως συνοδεία σε τραγούδι ή χορό, αλλά, όπως πληροφορούν οι πηγές και με συνήχηση δύο οργάνων. Βέβαια πρέπει να επισημανθεί άλλο ένα θέμα, για την αντίχηση των μουσικών χώρων, θέμα που απασχόλησε αρχιτέκτονες, μουσικούς, μουσικολόγους και μουσοτραφείς από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα. Το Ιδαίο Άντρο, όπως διακριβώθηκε από κορυφαίους σημερινούς Έλληνες και ξένους μουσικούς και τραγουδιστές, είναι ένα εξαιρετικό φυσικό ηχείο.

Πρέπει, ίσως, να σημειωθεί άλλη μία, και ενδεχόμενα σημαντική, διάσταση στη χρήση και της μουσικής στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου, που έμμεσα σχετίζεται και με τον Πυθαγόρα. Έχει ιδιαίτερα ερευνηθεί από ειδικούς μουσικολόγους η επίδραση της μουσικής στον χαρακτήρα των ανθρώπων και στην ψυχική τους κατάσταση, έρευνα που έχει καθιερωθεί με τον όρο "μουσική ηθική". Ήδη οι αρχαίοι Έλληνες αντιλήφθηκαν καθαρά ότι η μουσική βρίσκεται σε σχέση αμοιβαιότητας με ψυχικές καταστάσεις και ότι ορισμένα είδη μουσικής προκαλούν συγκεκριμένα πάθη και αντίστροφα. Όπως φαίνεται, η σχολή του Πυθαγόρα, η σχέση του οποίου με το Ιδαίο Άντρο μυθολογείται, ήταν εκείνη που πρώτη αναγνώρισε τη σχέση μουσικής-ψυχής, και την έθεσε μάλιστα στην υπηρεσία της ανατροφής και της ψυχικής διάπλασης.

Από την αρχαιότητα είχε παρατηρηθεί, σχετικά με τον εκπεμπόμενο ήχο, ότι η λύρα είχε περιορισμένη ένταση και γι' αυτό χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως συνοδευτικό όργανο, ενώ στον αυλό, με τον διαπεραστικό ήχο, οι φθόγγοι ηχούσαν όχι μόνον για λίγο, αλλά ήταν δυνατόν και να παραταθούν. Ο αυλός μπορούσε με ορισμένο λατρευτικό τυπικό να προκαλέσει καταστάσεις έκστασης, ενώ ήταν δυνατόν επίσης να επιφέρει και πάλι την

362. Πausanias, II,7,7, Πausanias, X,7,2.

363. M. Vlasaki - B.P. Hallager, New Li-

near B tablets from Chania, *Kadmos* 31 (1992), 77.

ηρεμία με μια ανοδική πορεία μέχρι την εκφόρτιση, ως κάθαρση, πάλι σε αναλογία με μέτρα σωματικού καθαρισμού. Ήδη ο διάσημος στην αρχαιότητα Δάμων, Αθηναίος μουσικός του 5ου αι. π.Χ. που άσκησε μεγάλη επίδραση στην εποχή του, αναγνώρισε ότι οι αλλαγές των μουσικών τρόπων συμβάδιζαν ανέκαθεν με ορισμένη πολιτική. Επιτρεπόταν ο αυλός, αλλά μόνον εκεί όπου έχει καθαρτική επίδραση. Τα στοιχεία αυτά είναι ακριβώς εκείνα που προσιδιάζουν και στα μυστήρια.

Τα δεικνύμενα

Φαίνεται ότι κάποια αντικείμενα εδεικνύοντο, γιατί ο Πορφύριος αναφέρει ότι ο Πυθαγόρας *τόν τε στορνύμενον αὐτῷ κατ' ἔτος θρόνον ἐθεάσατο*. Είναι προφανές ότι η έμφαση στη θέα του θρόνου υποδηλώνει ότι ο θρόνος δεν ήταν συνήθως σε κοινή θέα.

Πιθανώς στα δεικνύμενα να ήταν και *κινητά ειδώλια* που θα ήταν ανεξάρτητα από κάποιο μεγάλο λατρευτικό άγαλμα, δηλαδή ένα σταθερό “ξόανο”³⁶⁴. Το πλήθος των ελεφάντινων, οστέινων και ενός γυάλινου οφθαλμών δείχνουν την ύπαρξη ορισμένων ειδωλίων από φθαρτή ύλη διαφόρων μεγεθών, στα οποία θα προσαρμόζονταν οι οφθαλμοί.

Λίκνο

Ιδιαίτερα πρέπει να συζητηθεί ένα αντικείμενο που μνημονεύεται από τον Καλλίμαχο τον 3ο αι π.Χ., το *χρυσό λίκνο*, στο οποίο η νύμφη Αδράστεια κοίμιζε το νήπιο Δία. *Σέ δ' ἐκοίμησεν Ἀδρήστεια λίκνῳ ἐνὶ χρυσέῳ*. Λίκνον, όμως σήμαινε αρχικά το σκεύος για το λίχνισμα των σιτηρών, το οποίο ήταν ιερό σκεύος καθαρμού για τα Ελευσίνια Μυστήρια καθώς ήταν καλυμμένο, με άγνωστο περιεχόμενο, που κουνούσαν οι ιερείς επάνω από το κεφάλι του μπουμένου. Η παλινδρομική κίνηση του σκεύους για το λίχνισμα, όμοια με την κίνηση της πάνινης ή ξύλινης κούνιας ενός βρέφους, οδήγησε, προφανώς, στις λέξεις *λιχνίζω-λικνίζω* και *λίχνισμα-λίκνισμα*. Η χρήση του λίκνου στα Ελευσίνια Μυστήρια αφήνει, επομένως, ανοικτή την υπόθεση για τη χρήση του υποθετικά χρυσού για τον Δία λίκνου και στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου.

Ίσως στα δεικνύμενα πρέπει να περιληφθούν και τα λεγόμενα σχήματα, δηλαδή συμβολικές χορευτικές κινήσεις, κάποιοι χορευτικοί βηματισμοί, όπως στα Ελευσίνια Μυστήρια που συζητήθηκαν πιο πάνω.

Για τη μυστηριακή θέαση του θρόνου και τη διαχρονική σημασία του, γίνεται ιδιαίτερος λόγος αμέσως πιο κάτω.

Θρόνος³⁶⁵

Στα δεικνύμενα περιλαμβάνεται κατ' εξοχήν και η θέα του θρόνου που ο Πορφύριος αναφέρει ότι εθεάσατο ο Πυθαγόρας. Για την ύπαρξη ενός θρό-

364. Burkert 1985, 90.

365. Το τμήμα αυτό βασίστηκε στην ανακοίνωση του Γ. Σακελλαράκη στο Συνέδριο

Μυλοπόταμος 2006, Σακελλαράκης 2006, 137-181, με πλήρη βιβλιογραφία.

νου στο Ιδαίο Άντρο, και μάλιστα κενού θρόνου, η έννοια του οποίου κατάγεται από την Ανατολή, με αρκετά παραδείγματα στην αρχαία λατρεία και επιβιώσεις στη χριστιανική λατρεία, έγινε ειδική έρευνα, που σχετίζεται μάλιστα με την ταφική λατρεία. Στις ανασκαφές Σακελλαράκη τη δεκαετία του 1980 αναγνωρίστηκαν κομμάτια ελεφάντινα μεγάλου ανατολικού επίπλου που ανήκουν σε θρόνο, όπως είναι αυτοί που γνωρίζουμε από την Ανατολή και την Κύπρο (εικ. 157) ως σύμβολο αποθέωσης³⁶⁶. Ύπαρξη θρόνου μαρτυρείται και σε άλλα μεγάλα ιερά, όπως αυτός που αφιερώθηκε από τον Κροίσο στο ιερό των Δελφών. Από τον Ηρόδοτο³⁶⁷ γνωρίζουμε για τον “αξιοθέατο” θρόνο που αφιέρωσε ο Μίδας στους Δελφούς. Ο Πausanias μιλάει για τον θρόνο που αφιέρωσε ο βασιλέας των Τυρρηνών Αρίμνηστος³⁶⁸ στον ναό του Διός στην Ολυμπία, τον θρόνο του Δαναού στον ναό του Λυκείου Απόλλωνος στο Άργος, τον θρόνο στο μαντείο του Τροφωνίου και άλλους. Ο θρόνος έπαιζε βασικό ρόλο στα μυστήρια της Σαμοθράκης, όπως και στα Ελευσίνια. Ακόμη πρέπει να υπήρχε στο Ιδαίο μία παράδοση τελετή τον 5ο αι. π.Χ. με το όνομα *θρόνωση*. Μία θρονική λειτουργία αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής από την Πύλο, το “θρονοελκτήριο”, που ίσως σχετίζεται με παράσταση σε αρχαϊκή κάλπη της Κνωσού³⁶⁹, όπου παρίσταται η “Πότνια Θηρών” επάνω σε τροχούς που ίσως έχει πάλι σχέση με την παράσταση του Τριπτόλεμου, κύριας μορφής στα Ελευσίνια Μυστήρια, επάνω σε άρμα με ρόδες.

Ο κενός θρόνος στο Ιδαίο Άντρο δεν είχε πρακτική χρήση αλλά ήταν υποθετικός θρόνος του Δία. Ίσως επάνω σε αυτόν υπήρχαν σύμβολα του θεού, όπως ο κεραυνός. Το σύμβολο του κεραυνού επάνω σε τριποδικό λέβητα αποδόθηκε σε νόμισμα του 2ου αι. π.Χ., από τη γειτονική Αξό, το οποίο στον εμπροσθότυπο φέρει την κεφαλή του Δία.

Σύμφωνα με τις πηγές, ο θρόνος και ακριβώς η θέαση του θρόνου, αποτελούσε ίσως το κορυφαίο στοιχείο στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρο.



157. Θρόνος από τη Σαλαμίνα της Κύπρου.

366. Βλ. τόμ. Β', κεφ. V. Αντικείμενα από ελεφαντόδοντο.

367. Ήροδοτος, Ίστορία I 14: *ἀνέθηκε γὰρ δὴ καὶ Μίδης τὸν βασιλῆιον θρόνον... ἐόντα ἀξιοθέητον.*

368. Πausanias, V, 12, 5: *θρόνος ἐστὶν Ἀριμνήστου βασιλεύσαντος ἐν Τυρσηνοῖς.*

369. Βλ. πιο πάνω σελ. 169 σημ. 17, 18, 20.

Καθήγισεν τῷ Διὶ τόν τε στορνύμενον αὐτῷ κατ' ἔτος θρόνον ἐθεάσατο, είναι η ακριβής έκφραση του Πορφύριου για τη μυθολογούμενη μύηση του Πυθαγόρα στα μυστήρια του Ιδαίου Ἄντρου. Στην περίπτωση του θρόνου του Ιδαίου Ἄντρου βοηθητική υπήρξε η τελευταία ανασκαφική έρευνα, καθώς ανάμεσα στα εκατοντάδες ελεφάντινα σπαράγματα, πολλά από τα οποία είναι εισαγωγές από τη διάσημη για την επιπλοποιία της Ανατολή τον 8ο αι. π.Χ., αναγνωρίστηκαν μερικά, που αναμφίβολα ανήκουν σε μεγάλο έπιπλο, ίσως μάλιστα σε θρόνο, όπως αναφέρεται σχετικά στο κεφάλαιο της ελεφαντουργίας³⁷⁰.

Είναι βεβαιωμένο³⁷¹ ότι από την Ανατολή προέρχονται σημαντικά στοιχεία της μορφής του Δία και της ησιόδειας θεογονίας και ακόμη ότι από την Ανατολή ξεκίνησε και η ιδέα του θρόνου ως συμβόλου αποθέωσης. Από την Ανατολή, ακόμη, φαίνεται ότι προέρχεται άλλη μια σχετική ιδέα, ο συμβολισμός του κενού θρόνου, δεδομένου ότι ο κενός θρόνος είναι γνωστός ήδη στους Σουμερίους.

Κενός θα πρέπει να ήταν επομένως ο ελεφάντινος θρόνος στο Ιδαίο Ἄντρο γιατί, σύμφωνα με τις μέχρι τώρα γνώσεις μας, δύσκολα μπορούσε να τοποθετηθεί σε ένα μεγάλο θρόνο, τον 8ο αι. π.Χ., είδωλο καθιστής θεότητας και εάν αυτό συνέβαινε, πάλι θα οφειλόταν σε ανατολική επίδραση. Επιπλέον, δεν μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ένας τόσο πολύτιμος θρόνος χρησιμοποιήθηκε από το ιερατείο απλά για πρακτική χρήση. Ἄλλωστε είναι σαφές ότι ο Πορφύριος μνημονεύει έναν κενό θρόνο, που *εθεάσατο* ο Πυθαγόρας στο σπήλαιο. Επομένως, δεν είναι άσκοπο να συζητηθεί ο κενός θρόνος σε σχέση με τη λατρεία.

Προηγούμενως πρέπει όμως να συζητηθεί ακριβέστερα η έννοια του κενού θρόνου, να διακριθεί δηλαδή ο κενός θρόνος της μη πρακτικής χρήσης, όπως επίσης η τοποθέτηση διάφορων θείων συμβόλων επάνω σε αυτόν και μάλιστα του κεραυνού³⁷². Η υπόθεση της τοποθέτησης συμβόλων δεν μπορεί να αποκλεισθεί, αφού και ο κεραυνός φέρεται ότι είχε ήδη χρησιμοποιηθεί για τη μύηση του Πυθαγόρα, όπως φαίνεται από τον Πορφύριο, ο οποίος αναφέρει ότι ο Πυθαγόρας *ἐκαθάρθη τῇ κεραυνία λίθῳ*³⁷³. Ομοιώματα του κεραυνού δεν συγκαταλέγονται, όμως, ανάμεσα στα πολλαπλά ευρήματα του Ιδαίου Ἄντρου.

Από τα Ρωμαϊκά χρόνια γνωρίζουμε ότι υπήρχε ο κενός θρόνος του θεοποιημένου αυτοκράτορα επάνω στον οποίο υπήρχαν τα σύμβολα της εξουσίας³⁷⁴. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο τα όργανα του Πάθους (λόγχη και σπόγγος) μαζί με το Ευαγγέλιο ετοποθετούντο επί του αυτοκρατορικού θρόνου και εξετίθεντο εις προσκύνημα³⁷⁵ που παραπέμπει στην αρχαία παράδοση.

370. Τόμ. Β', κεφ. V.

371. West 1966.

372. Για την τοποθέτηση συμβόλων στον θρόνο βλ. E. Honigsmann, λ. *Thronos*, σε *RE*, VIA, 615, Σακελλαράκης 2006, σημ. 82-86.

373. Harrison 1927, 56-57, Μακρής 2001, 214 σημ. 56 κε.

374. Alföldi 1935, 134-139.

375. Σωτηρίου 1964, 954, Σακελλαράκης 2006, 164 σημ. 208.

Είναι γνωστό ότι ο λατρευόμενος στο Ιδαίο Άντρο από τους παράλογους Κρήτες Κρηταγενής Δίας, που γεννιόταν και πέθαινε κάθε χρόνο, ήταν εντελώς διάφορος για τους Έλληνες, οι οποίοι σκέπτονταν λογικά ότι ο Ολύμπιος θεός τους ήταν αθάνατος. Για τον λόγο αυτόν, οι Έλληνες επιφύλαξαν στους Κρήτες την κατηγορία των ψευστών. Τούτο μαρτυρείται κυρίως από τον Καλλίμαχο τον 4ο-3ο αι. π.Χ., *Κρήτες ἀεὶ ψεύσται· καὶ γὰρ τάφον, ὃ ἄνα, σεῖο / Κρήτες ἐτεκτίναντο· σὺ δ' οὐ θάνες. ἐσσί γὰρ ἀεὶ*³⁷⁶, όσο και από τον Απόστολο Παύλο: *εἶπέ τις ἐξ αὐτῶν ἴδιος αὐτῶν προφήτης, Κρήτες ἀεὶ ψεύσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί*. Συνεπώς, η λατρεία του Δία στο Ιδαίο Άντρο δεν ήταν δυνατόν να έχει τη μορφή του αθάνατου, ένθρονου Ολύμπιου Δία. Η μοναδικότητα του Ιδαίου Άντρου ήταν ότι εκεί, στον τόπο δηλαδή της γέννησης του θεού, βρισκόταν και ο τάφος του³⁷⁷. Κατά τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα *καὶ ταῦτ' ἐστὶ τὰ μυστήρια, συνελόντι φάναι, φόνοι καὶ τάφοι*.

Ο κενός θρόνος λοιπόν σχετίζεται στενά με την ταφική λατρεία. Ίσως και η ύπαρξη θρόνων στον ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς ερμηνεύεται κάτω από αυτό το πρίσμα. Μέσα στον ναό του Απόλλωνος στους Δελφούς υπήρχε ο τάφος του Διονύσου³⁷⁸. Και είναι αποδεκτό με ισχυρά επιχειρήματα ότι ο Ιδαίος Δίας συσχετίστηκε με τον Διόνυσο Ζαγρέα³⁷⁹ ο οποίος θεωρήθηκε μάλιστα επιβίωση του κρητομυκηναϊκού Διονύσου³⁸⁰. Γνωστά παράλληλα στον ευρύτερο χώρο είναι άλλωστε και άλλες μυστηριακές μορφές, που είχαν ετήσιο θάνατο και αναγέννηση, όπως ο Άδωνις, ο Όσιρις, ο Άττις, ο Ταρμούζ κ.λπ.

Ο Διόνυσος που πέθαινε επίσης κάθε χρόνο³⁸¹ με τη μορφή του Ζαγρέα συνδέθηκε με μυστηριακές τελετές και με τα Ορφικά³⁸², καθώς και με τη λατρεία της Μεγάλης Θεάς³⁸³, της Κυβέλης, η οποία με τη σειρά της ταυτίστηκε με τη Ρέα, με μορφές, δηλαδή, που σχετίζονται με τη λατρεία στο Ιδαίο Άντρο, όπως σημειώθηκε πιο πάνω. Ίσως λόγω αυτής της ενιαΐσας αναγέννησης συνδέθηκε ο Διόνυσος και με το Ιδαίο Άντρο, σύμφωνα με το γνωστό απόσπασμα των *Κρητών* του Ευριπίδη³⁸⁴. Η σύνθεση του έργου πριν από το 425 π.Χ.³⁸⁵ βεβαιώνει τον συμφυρμό αυτών των στοιχείων ήδη στον 5ο αι. π.Χ.³⁸⁶ και έτσι ερμηνεύεται η τελετή της θρόνωσης με τους Κορύβαντες, για την οποία θα γίνει λόγος πιο κάτω. Η ύπαρξη, όμως, πραγματικού θρόνου στο Ιδαίο Άντρο ήδη τον 8ο αι. π.Χ. καταδεικνύει

376. Μακρής 2001, 224.

377. Για παραδόσεις σχετικές με τον τόπο γέννησης και θανάτου του Δία βλ. Σακελλαράκης 2006, 150 σημ. 92 και Αρχάνες 1997, Α.

378. Σακελλαράκης 2006, 150 σημ. 94.

379. Σακελλαράκης 2006, 150 σημ. 95 με όλες τις απόψεις σχετικά με το θέμα.

380. Παπαχατζής 1987, 88.

381. Nock 1941, 578, Nilsson 1967, 324, 598, Deubner 1966, 122-123.

382. Nilsson 1967, 324. Για την καταγωγή του μυστικισμού από τη Μινωική Κρήτη, Παπαχατζής 1987, 90 κε.

383. Mellink 1943, 155, Nilsson 1974 II, 615, 661.

384. Βλ. Μαρτυρία αρ. 2.

385. West 1983, 174.

386. West 1983, 50, 153, 170, 174.

ότι τουλάχιστον το τελετουργικό στοιχείο του θρόνου στα μυστήρια του Ιδαίου Άντρου είναι αρκετά παλαιότερο.

Ίσως η σύζευξη της γέννησης και του θανάτου του Δία στον ίδιο τόπο αποτέλεσε τη βάση της μυστηριακής λατρείας στο Ιδαίο Άντρο. Γιατί, όπως παρατηρήθηκε³⁸⁷, ο θάνατος και η αναγέννηση αποτελούσαν σημαντικό στοιχείο της τελετουργίας των αρχαίων μυστηρίων. Ο συσχετισμός της γέννησης και του θανάτου στο Ιδαίο Άντρο ήταν ακόμη σημαντικότερος, γιατί η γέννηση και ο θάνατος ήταν κατά τους ειδικούς ερευνητές κατ' εξοχήν μιασματικοί, όχι μόνον για τους ιερείς, αλλά και για τους μύστες³⁸⁸. Ήδη από την παλαιά μελέτη του Th. Klauser είναι γνωστή η σχέση της καθέδρας με τη νεκρολατρία³⁸⁹, η οποία βεβαιώνεται πάλι στην Ανατολή. Έτσι ο θρόνος του Δία στο Ιδαίο Άντρο αποκτά, ως κενός θρόνος, κάποιο άλλο νόημα, που φέρνει φυσικά στον νού ένα άλλο διάσημο, επίσης αλλόκοτο και δυσερμήνευτο παράλληλο, με μινωικές και πάλι ρίζες, τον θρόνο του Αμυκλαίου Απόλλωνα, ο οποίος είχε ιδρυθεί επάνω σε ένα τάφο, τον τάφο του Υάκινθου³⁹⁰.

Από τη φιλολογική παράδοση συνάγεται ο καθιερωμένος ετήσιος τελετουργικός χαρακτήρας της Υακίνθιας εορτής στη Λακωνία. Πρέπει να παρατηρηθεί, λοιπόν, ότι η μυστηριακή κάθαρση με την κάθοδο στον Κάτω Κόσμο, υποκρύπτεται στη λέξη *κατάβασις*. Ήδη στον Όμηρο το ρήμα *καταβαίνω* δηλώνει την κάθοδο στον Κάτω Κόσμο. *Κατέβην δόμον Άϊδος*, διηγείται ο Οδυσσεύς. *Καταιβάτης* είναι, εξάλλου, το επίθετο του Αχέροντα. Και είναι αξιοσημείωτο ότι, κατά τα λεξικά, μία από τις μεταφορικές σημασίες του ρήματος *καταβαίνω* είναι η έννοια *φθάνω*, *καταφεύγω*, όπως φαίνεται στον Ηρόδοτο με τη φράση *κατέβαινεν ές Λιτάς*, τελείωνε με προσευχή, στην ιστορία της αναγνώρισης του Κύρου από τον Αστυάγη. Πρέπει ακόμη να υπομνηστούν οι απεικονίσεις στην τεφροδόχο κάλπη από την Κνωσό, που συζητήθηκε πιο πάνω, μιας θεότητας επάνω σε τροχήλατο άρμα ως "*Πότνιας θηρών*", που θεωρήθηκε Δήμητρα - Περσεφόνη και συσχετίστηκε με συχνές παραστάσεις θεοτήτων ή συμβόλων σε άρμα. Οι παραστάσεις αυτές συνδέθηκαν ιδιαίτερα με τη Δήμητρα, την Περσεφόνη και τον Διόνυσο, θεότητες που σχετίζονται έμμεσα και με το Ιδαίο Άντρο, για τις οποίες υπάρχουν πηγές για τελετές με το όνομα *Καταγωγή*³⁹¹.

Αν και στη χριστιανική θρησκεία, στην οποία ο θρόνος διατηρεί τον μυστηριακό του χαρακτήρα, δεν γίνεται λόγος για την εις Άϊδου κατάβαση³⁹², αλλά για την *εις Άδου κάθοδον*, στην ανατολική ορθόδοξη εκκλησία το ρήμα *καταβαίνω* διατήρησε αυτήν τη μυστηριακή έννοια. Το *καταβάσιον... Άϊδου* της Σούδα(ς) είναι για τον Δαμάσκιο *όδός προς τὰ κάτω άγρουσα*,

387. West 1983, 143-144.

388. Parker 1985, 52 κε., Burkert 1993, 569, 610.

389. Σακελλαράκης 2006, 151-152 σημ. 109 όπου πλήρης βιβλιογραφία.

390. Σακελλαράκης 2006, 152 σημ. 111.

391. Σακελλαράκης 2006, 157.

392. Ηρόδοτος, *Ιστορία* II, 122: *καταβήναι κάτω ές τόν οί Έλληνες αίδην νομίζουσι είναι*.

ιδίως *εις τον Κάτω Κόσμον*, ενώ για τον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο ο τόπος τοποθέτησης λειψάνων κάτω από την Αγία Τράπεζα³⁹³. Ίσως η λέξη να έχει κρατήσει τη μυστηριακή της έννοια στις ακολουθίες της Θείας Λειτουργίας. Η καταβασία στην ορθόδοξη λειτουργία αναφέρεται στον ειρμό, όταν ψάλλεται αργά, μετά το τέλος *της ωδής του κανόνος*. Επίσης κατά τον Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο, οι καταβασίες των μεγάλων εκκλησιαστικών εορτών είναι οι *ειρμοί του κανόνος* της εορτής. Είναι, τέλος, αξιοσημείωτο ότι η λέξη καταβαίνω διетήρησε μέχρι σήμερα την ίδια μυστηριακή έννοια, της προσκύνησης δηλαδή του Επιταφίου στο κρητικό Κράσι.

Είναι χαρακτηριστικό ότι και πάλι η φιλολογική παράδοση έχει διασώσει την πληροφορία μιας θρονικής, μυστηριακής τελετής που σχετίζεται με τους Κορύβαντες³⁹⁴, την οποία ήδη ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης και ο Καλλίμαχος ταυτίζουν με τους Κουρήτες, δηλαδή όντα με κάποια πρόσθετη σχέση με την Κρήτη και τον Δία³⁹⁵, και με τελετή που έχει το όνομα *θρόνωσης*. Στον *Ευθύδημο* ο Σωκράτης θυμίζει στον Κλεινία *ποιεῖτον δὲ ταῦτόν ὅπερ οἱ ἐν τῇ τελετῇ τῶν Κορυβάντων, ὅταν τὴν θρόνωσιν ποιῶσι περὶ τοῦτον ὃν μέλλωσι τελεῖν*³⁹⁶. Την ίδια ακριβώς τελετή ο Ποσειδώνιος³⁹⁷ και ο Δίων ο Χρυσόστομος³⁹⁸ ονομάζουν *θρονισμόν*: *Εἰώθασιν οἱ ἐν τῷ καλουμένῳ θρονισμῷ καθίσαντες τοὺς μουμένους οἱ τελοῦντες κύκλῳ περιχορεύειν*. Μήπως κάτι τέτοιο δείχνουν οι παραστάσεις στις χάλκινες φιάλες με ένθρονη θεότητα, μουσική και χορό; Ο Ησύχιος τον 5ο αι. μ.Χ. επεξηγεί τη λέξη *θρόνωσης*, ως *καταρχή περὶ τοὺς μουμένους*³⁹⁹. Τη σημασία της θρονώσεως για την Κρήτη υποδηλώνει ένας σιβυλλικός χρησμός, από το 8ο βιβλίο των λεγομένων *Oracula Sibyllina*⁴⁰⁰, στον οποίο η θρησκευτικότητα των Κρητῶν συνάπτεται ρητά με τη θρόνωση, η οποία έχει σχέση με την ταφική λατρεία. Όπως έχει παρατηρηθεί, η θρόνωση της θεότητας πρέπει να έχει προηγηθεί της θρονώσεως του μύστη. Τέλος, σχετικοί πρέπει να είναι και οι *θρονισμοί Μητρῶοι*, που συνάπτονται προφανώς με τη Μητέρα των θεῶν⁴⁰¹, για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω, και τους Κορύβαντες, καθώς και το *Κορυβαντικόν* της Σούδας, κατά τους ερευνητές. Σε Μαγικό Πάπυρο, τέλος, αναφέρεται *δούλος υμέτερος και τεθρονισμένος (τοῖς θεοῖς)*⁴⁰². Τον 10ο αι. μ.Χ. αποδίδονται (Σούδα) ακόμη *Ενθρονισμοί* και *Βακχικά* στον Πίνδαρο⁴⁰³.

393. *Ἐκθεσις βασιλείου τάξεως* I, 117, 9.

394. Σακελλαράκης 2006, 152 σημ. 112 με πλούσια βιβλιογραφία.

395. Σακελλαράκης 2006, 152 σημ. 113 όπου η σχετική βιβλιογραφία.

396. Σακελλαράκης 2006, 152 σημ. 114.

397. Theiler 1982, I, 292, F368, 33, Σακελλαράκης 2006, 153 σημ. 115.

398. Σακελλαράκης 2006, 153 σημ. 116.

399. Adler 1935, Σακελλαράκης 2006, 153 σημ. 117.

400. *Oracula Sibyllina* 8, 45-49, Σακελλαράκης 2006, 153 σημ. 124, όπου ολόκληρο το χωρίο.

401. Farnell 1927, 22-24, Σακελλαράκης 2006, 153 σημ. 118.

402. *Papyri Graeci Magicae* VII Z 747.

403. Πίνδαρος 1617, Σακελλαράκης 2006, 153 σημ. 121.

Μία παράδοση τελετή, με το όνομα *θρόνωσις* ή *θρονισμός* πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη για τον 5ο αι. π.Χ. ακόμη και με τη διακωμώδησή της από τις αριστοφανικές *Νεφέλες*⁴⁰⁴, στις οποίες ο Σωκράτης λέει στον Στρεψιάδη *κάθιζε τοίνυν ἐπὶ τὸν ἱερὸν σκίμποδα*. Η φιλολογική έρευνα συσχετίζει τον στίχο του Αριστοφάνη πάλι με τα Ορφικά. Η γελοιογραφική, λοιπόν, ανύψωση ενός ταπεινού, οικιακού, ξύλινου σκαμνιού σε ιερό σκεύος, χρήσιμη για τη δηκτική υπερβολή του Αριστοφάνη, δεν αφήνει αμφιβολία ότι, πολύ περισσότερο, ένας θρόνος ως σκεύος μυστηριακής λατρείας θα μπορούσε να θεωρηθεί ιερός. Άλλωστε ο Ησύχιος στη λέξη *θρόνος* επεξηγεί και τον *ιερόν δίφρον*.

Μία εορτή «περιφοράς του θρόνου» και μία εορτή της «μεταφοράς του θεού», Θεοφόρια υπήρχε στην Κνωσό. Αναφέρθηκε πιο πάνω η ΠΓ κάλπη με την ένθρονη θεά σε «άρμα»⁴⁰⁵. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ακόμη ότι σε ανατολικά ανάγλυφα εικονίζονται οι ιερείς της Κυβέλης και του Άττι να «σύρουν» (= έλκουν) τον κενό θρόνο της θεάς⁴⁰⁶. Ίσως υπήρξε και στην Ελλάδα μία θρονική τελετουργία ήδη στη δεύτερη χιλιετία π.Χ. Η λέξη *to-no-e-ke-te-ri-jo*, που απαντά στην πινακίδα Fr. 1222 της Γραμμικής Β γραφής της Πύλου, έχει υποτεθεί ότι αποδίδει με το αμάρτυρο όνομα *θρονοελκτήριο, μία θρησκευτική εορτή. Το πρώτο συνθετικό της λέξης *to-no* είναι βέβαια η γνωστή μυκηναϊκή λέξη *to-no* = θρόνος. Άλλοι μεταγράφουν τη λέξη *to-no-e-ke-te-ri-jo* στην αμάρτυρη επίσης λέξη *θρονοελκεστήριον, την έλξη του θρόνου⁴⁰⁷. Σχετική είναι επίσης η ερμηνεία της μυκηναϊκής λ. *mu ; -jo-me-no* ως «μυούμενω»⁴⁰⁸. Δεν υπάρχουν ωστόσο ασφαλή αποδεικτικά αρχαιολογικά στοιχεία για τη θρησκευολογική ερμηνεία του θρόνου στη μυκηναϊκή Ελλάδα, εκτός από τα ειδώλια καθημένων μορφών που βρέθηκαν σε τάφους. Ίσως ακόμη ο μυούμενος στα μυστήρια καθόταν κάποια στιγμή σε έναν θρόνο, συμβολικό για την αναγέννηση και εκείνου, ή και στον κενό θρόνο της θεότητας, για να του χαριστεί και εκείνου η αιώνια ζωή του θεού.

Κάποια θρονική τελετουργία υποκρύπτεται, ίσως, και στις παραστάσεις μερικών *πρόχων*, αυτών των αττικών αγγείων του 5ου αι. π.Χ., στις οποίες απεικονίζεται ένα κάθισμα με πλούσιο ύφασμα ριγμένο στην πλάτη του και ένα στεφάνι. Είναι πιθανόν ότι οι παραστάσεις αυτές σχετίζονται με την τρίτη ημέρα των αττικών Ανθεστηρίων, όπου μετά τα *πιθείγια* και τους *χόες* γιορτάζονταν η *αιώρα* και οι *χύτροι*, εορτή που σχετιζόταν με την ταφική λατρεία. Σε ένα άλλο αγγείο, στο οποίο απεικονίζεται ο ίδιος ο Διόνυσος αλλά και ο Απόλλων στους Δελφούς, εικονίζεται και μία γυναίκα, που απλώνει ένα διακοσμημένο ύφασμα σε ένα κάθισμα για τους δύο θεούς, πιθανότατα δηλαδή για τον Διόνυσο⁴⁰⁹. Αυτή η παράσταση θυ-

404. *Νεφέλαι*, στ. 254.

405. Κεφ. Ε, II.

406. Vermaseren 1977, 11-13 αρ. 39, πίν. 26-29.

407. Προμπονάς 1974, 32 κε.

408. Ventris - Chadwick 1956, 221.

409. Σακελλαράκης 2006, 154 σημ. 128-130 για τη βιβλιογραφία.

μίζει όχι μόνον τον *στορνύμενο* θρόνο του Δία στο Ιδαίο Άντρο, αλλά και μian ακόμη χρήση του ρήματος *στορέννυμι*. Σε μian επιγραφή που αναφέρεται στον ναό της Μητέρας των θεών στον Πειραιά καταγράφεται ο *στολισμός* δύο θρόνων, [σ]τ[ρω]ννύειν θρόνους δύο [ως] *καλλίστους*⁴¹⁰.

Σε μian άλλη επιγραφή από τη Χίο κάποιος Καλλισθένης Ασκληπιάδου αναθέτει πάλι στη Μητέρα των θεών την *στρωτήν καὶ τὰς καθέδρας*⁴¹¹. Έχει υποτεθεί σχετικά ότι τα απεικονιζόμενα καθίσματα στην παρθενώνεια ζωφόρο των Παναθηναίων προορίζονταν για τα Θεοξένια. Επίσης έχει υποτεθεί ότι ο πέπλος δεν προοριζόταν για το ξόανο της Αθηνάς αλλά για να στρωθεί στα καθίσματα⁴¹². Η διακόσμηση, λοιπόν, του θρόνου με υφάσματα, *λίτα, τάπητας, χλαίνας* και *ρήγεα*, γνωστή βέβαια από τον Όμηρο⁴¹³, δηλώνεται με μορφή τελετουργίας στο Ιδαίο Άντρο. Δεν αποκλείεται και η λέξη *θρόνον* (ουδ.), *θρόνα* (πληθ.), η οποία σημαίνει τα κεντημένα άνθη⁴¹⁴ να σχετίζεται ακριβώς με τα πλουμιστά με άνθη υφάσματα που στρώνονταν στους θρόνους.

Η λεγόμενη Ετοιμασία του θρόνου στο ψηφιδωτό της Ραβέννας απεικονίζει τον θρόνο κενό, έτοιμο να καθίσει ο Χριστός στη Δευτέρα Παρουσία. Και αυτός ο κενός θρόνος είναι πλούσια στολισμένος αλλά και στρωμένος. Είναι ενδιαφέρουσα, λοιπόν, η μαρτυρία του Πορφύριου για τον *στορνύμενον κατ' έτος θρόνον*. Και στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί, ότι στα μυστήρια κάθε λεπτομέρεια είχε τη συμβολική σημασία της. Για παράδειγμα, στον χριστιανικό θρόνο τοποθετείται ανοικτό το Ευαγγέλιο. Στα Ελευσίνια Μυστήρια, όπου υπήρχε κενός ο θρόνος του Ιεροφάντη, ο μύστης φαίνεται ότι κάθεται σε κάθισμα με στρωμένη προβιά προβάτου⁴¹⁵. Η Δήμητρα κάθεται σε προβιά στο παλάτι του Κελεού, όταν ψάχνει την Περσεφώνη⁴¹⁶.

Σχετικά θα πρέπει να υπομνηστεί ότι ένας θρόνος έπαιζε κάποιο ρόλο και σε άλλα μυστήρια, όπως εκείνα των Μεγάλων Θεών στο λεγόμενο Ανάκτορο της Σαμοθράκης. Για τα Ελευσίνια Μυστήρια έχει βεβαιωθεί η θέση και ο τύπος του μαρμαρίνου θρόνου του μέγιστου τιτλούχου των μυστηρίων, του Ιεροφάντη. Από το περίκλειο τουλάχιστον Τελεστήριο μέχρι και το τελευταίο ρωμαϊκό, η θέση του θρόνου βρισκόταν μέσα στο Τελεστήριο, ακριβώς εμπρός από τη θύρα του ιερότατου τμήματός του, του Ανακτόρου⁴¹⁷.

Τελευταία, έχει συζητηθεί επίσης ένα θέμα σχετικό με τη μορφή του θρόνου κατά την ελληνική αρχαιότητα, το οποίο έχει και πάλι μυστηριακές θρησκευολογικές προεκτάσεις, δηλαδή το υψηλότερο τμήμα του θρόνου επάνω από το κάθισμα⁴¹⁸, ο λεγόμενος ουρανός ή ουρανίσκος, για την ύπαρξη του οποίου υπάρχουν κάποια στοιχεία. Βέβαια ο ουρανός τόνιζε τη μεγαλοπρέπεια του θρόνου και ασφαλώς και του προσώπου, για το οποίο αυτός προοριζόταν. Η διαμόρφωση αυτού του τμήματος του θρόνου

410. IG II, 2, 1328 στ. 9-10.

411. Σακελλαράκης 2006, 154.

412. Ross Taylor 1936, 121, Mellink 1943, 154.

413. *Οδύσσεια* α 132.

414. *Ιλιάς* Κ 441.

415. Ησύχιος, λ. *Διός κώδιον*.

416. Κακριδής 1986, τόμ. 2, 138.

417. Τραυλός 1950-51, 1-16 εικ. 1-9.

418. Σακελλαράκης 2006, 156.

σε κάποιες περιπτώσεις και ειδικότερα στον θρόνο του Ιεροφάντη των Ελευσινίων Μυστηρίων, θα μπορούσε να έχει κάποιο ξεχωριστό νόημα.

Για τη διαχρονικά μυστηριακή έννοια του θρόνου που στέφεται από τον ουρανό πρέπει να σημειωθούν και ορισμένες πρόσθετες ενδείξεις σχετικά και με το υποχθόνιο στοιχείο που περικλείει. Έχει ήδη επισημανθεί η τοποθέτηση των καταλοίπων της καύσης βασιλικών νεκρών σε μαρμαρίνους θρόνους της Βεργίνας, παράλληλο του οποίου αποτελεί η τοποθέτηση τεφροδόχου κάλπης σε θρόνους στην Ετρουρία. Υπετέθη επίσης ότι η απεικόνιση καθήμενων των νεκρών σε παραστάσεις νεκροδείπνων σχετίζεται με τα Θεοξένια. Συσχετίστηκε ακόμη ο θρόνος της Λήθης στον Άδη, καθώς και ο πλατωνικός μύθος των θρόνων των Μοιρών αλλά και του θρόνου της Ανάγκης στον Κάτω Κόσμο. Και όπως σημειώθηκε τέλος, ο μύθος της διέλευσης των ψυχών κάτω από τον θρόνο της Ανάγκης θυμίζει το έθιμο της πραγματικής διέλευσης των ευσεβών κάτω από τον Επιτάφιο τη Μεγάλη Παρασκευή, μια ημέρα μέγιστου πένθους, για την οποία είναι μαρτυρημένη και μια θρονική τελετουργία⁴¹⁹.

Η βεβαιωμένη για την ελληνική αρχαιότητα τεχνητή έξαρση του θρόνου είναι ασφαλής και για τους Προϊστορικούς χρόνους. Δεν πρόκειται μόνον για την οριοθετημένη διάκριση της θέσης του θρόνου στα δάπεδα των μυκηναϊκών ανακτόρων ή και για τον τοιχογραφικό διάκοσμο που τον περιέβαλε, για τον οποίο έχουν γραφεί τόσα πολλά. Είναι επιπλέον αξιοσημείωτη η αρχιτεκτονική διαρρύθμιση του χώρου του θρόνου σε δύο κνωσιακά κτίσματα, τη λεγόμενη “οικία του ιερού βήματος” και τη λεγόμενη “βασιλική έπαυλη”, στην οποία έχει υποτεθεί η ύπαρξη ξύλινων θρόνων. Και στις δύο περιπτώσεις η κεντρική θέση του θρόνου ορίζεται από χαμηλό τείχιο και εξαίρεται προβαλλόμενη μέσα από δύο κίονες. Στην περίπτωση της λεγομένης “οικίας του ιερού βήματος” για την πρόσβαση στον θρόνο μεσολαβούν δύο χαμηλά σκαλοπάτια. Στη λεγόμενη “βασιλική έπαυλη” ο θρόνος, προσιτός πάλι με κλίμακα, είναι τοποθετημένος σε κόγχη του τοίχου. Η μεγαλοπρέπεια των χώρων που αναφέρθηκαν υπογραμμίζεται από τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους. Και ακόμη πρέπει να τονιστεί η ιερότητα των κτισμάτων, η οποία βεβαιώνεται από την ταυτόχρονη ύπαρξη κρυπτών με πεσσούς καθώς και μιας δεξαμενής καθαρμών. Στη μινωική Κρήτη άλλωστε είναι βεβαιωμένη η χρήση κινητού καθίσματος ως θρόνου με ουρανό.

Σε έναν χώρο του ανακτόρου της Κνωσού ήλθε στο φως, μαζί με διάφορα αντικείμενα προφανούς θρησκευτικής χρήσης, και το πήλινο ομοίωμα ενός φορητού καθίσματος, το οποίο ο Α. Evans συσχέτισε με την παπική *sedia gestatoria*. Τα σπαράγματα μιας κνωσιακής τοιχογραφίας, της λεγόμενης “*palanguin fresco*”, εξάλλου, δείχνουν μιαν ανδρική μορφή σε κάθισμα, που μεταφέρεται από άνδρες ντυμένους με το μακρύ ιερατικό ένδυμα. Είναι πιθανό ότι αυτό το κάθισμα είχε και ουρανό, καθώς στο

419. Σακελλαράκης 2006, 156-157.

κομμάτι της κνωσιακής τοιχογραφίας σώζεται η απεικόνιση του ξύλινου στελέχους που το στηρίζει. Η ύπαρξη, πάντως, ουρανού επάνω από τον ξύλινο θρόνο είναι ασφαλής για τη λεγόμενη αίθουσα των διπλών πελέκων του ανακτόρου της Κνωσού. Η παρατηρητικότητα του Α. Evans, παρά τις περιορισμένες ανασκαφικές δυνατότητες της εποχής, καθώς και τα σχόδια του Piet de Jong βεβαιώνουν μιαν υπερυψωμένη από το έδαφος κατασκευή που στηρίχτηκε σε δύο ραβδωτούς κίονες και είχε στεφθεί από μια ζωγραφημένη σπείρα, που περιέτρεχε τους τοίχους του χώρου⁴²⁰. Πρέπει να επισημανθεί, βέβαια, η κτυπητή ομοιότητα αυτού του κνωσιακού θρόνου με τον επισκοπικό θρόνο των σημερινών χριστιανικών ναών.

Στην ίδια ιδεολογική βάση μπορούν να τοποθετηθούν οι επιτύμβιοι ναῖσκοι, του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.⁴²¹, που περιείχαν αγάλματα, δηλαδή ολόγλυφες μορφές, αντί τις συνηθισμένες πρόστυπες ή έκτυπες ή ανάγλυφες, που με κιονίσκους και μαζί με τις παραστάδες υποβάσταζαν τη στέγη των μνημείων.

Δεδομένου ότι πολλοί ερευνητές υποστήριξαν τη σχέση της μινωικής Κρήτης με τα Ελευσίνια Μυστήρια, είναι για τον λόγο αυτόν αξιοσημείωτη η σχέση του κινητού μινωικού θρόνου, που προαναφέρθηκε, με τον κινητό θρόνο μιας μυθολογικής μορφής αυτών των μυστηρίων. Ο Τριπτόλεμος, κύρια μορφή των Ελευσινίων Μυστηρίων, εικονίζεται στην αγγειογραφία σε άρμα με θρόνο, όπως το ανατολικό άρμα της στρατιάς του Ξέρξη και τα *οχήματα ενθρόνια* του Πολυδεύκη⁴²².

Η *θρόνωση*⁴²³, τελετή που αναφέρεται πιο πάνω, συσχετίστηκε με τα Ελευσίνια Μυστήρια και μάλιστα αναγνωρίστηκαν παραστάσεις ενθρονισμού του Ηρακλή στη μύησή του σε αυτά⁴²⁴. Ακόμη πρέπει να σημειωθεί η ύπαρξη του θρόνου τόσο στα Μυστήρια της Σαμοθράκης όσο και της Ελευσίνας, μέσα σε κατασκευές που ονομάζονταν ανάκτορα. Και είναι, βέβαια, χαρακτηριστικό για την ιερότητα του χώρου ότι η θέση και η μορφή του ανακτόρου στην Ελευσίνα δεν άλλαξε στους αιώνες, παρά τις τόσες μετασκευές του Τελεστηρίου από τον Πεισίστρατο, τον Περικλή και τους Ρωμαίους, ασφαλώς γιατί αυτή ακριβώς ήταν η θέση του μυκηναϊκού Μεγάρου Β. Ίσως πρέπει σχετικά να υπομνηστεί ότι κάποιον δικό του χώρο που λέγεται *ra-si-re-wi-ja*, είχε και ο *ra-si-re-u*, ο βασιλεύς της μυκηναϊκής Γραμμικής Β γραφής, παράλληλα με τον άνακτα, *wa-na-ka* και τον *ra-wa-ke-ta* (*lawageta*, λαβαγέτας)⁴²⁵. Δεν είναι περιττό να υπομνηστεί επίσης ότι, εκτός από σημερινούς αρχηγούς χριστιανικών εκκλησιών που ενθρονίζονται τελετουργικά, υπάρχει ακόμη και σήμερα παρόμοιο τυπικό για βασιλείς με παράλληλη, αρχηγική θρησκευτική εξουσία, οπότε εκφωνούνται και οι λεγόμενοι λόγοι του θρόνου.

420. Βιβλιογραφία σε Σακελλαράκης 2006, 158.

421. Δεσπίνης 2002, 209, 231.

422. *Όνομαστικόν* X, 52.

423. Adler 1935, λ. *Θρόνωσης*, για τη

θρόνωση στον Ησύχιο. Για τη θρόνωση βλ. επίσης Eitrem 1915, 54.

424. Σακελλαράκης 2006, 159, με βιβλιογραφία.

425. M. Ventris - J. Chadwick 1956, 119-123.

Στη δεύτερη χιλιετία π.Χ. και μάλιστα στη μινωική Κρήτη, ο θρόνος είχε, ίσως, εκτός από την πρακτική χρήση του ως έδρα του εβανσικού βασιλέα-ιερέα και μιαν άλλη έννοια ως έδρα της επιφάνειας της θεότητας, η οποία νοείται και ως κενός θρόνος. Στη μινωική Κρήτη, βέβαια, πρέπει να διακριθούν τυπολογικά δύο είδη, ο θρόνος με ερεισίνωτο και ένας δεύτερος χωρίς ερεισίνωτο. Δυστυχώς, από τα τρία γνωστά παραδείγματα του τύπου χωρίς ερεισίνωτο, του Κατσαμπά, του Πρινιά, αλλά και αυτού ακόμη από τις Αρχάνες⁴²⁶, είναι αδύνατη η εξαγωγή οποιουδήποτε εννοιολογικού συμπεράσματος, λόγω των συνθηκών ανεύρεσής τους.

Είναι επομένως ενδιαφέρουσα, αν και μεταγενέστερη αλλά και μέτριας διατήρησης, η απεικόνιση ενός διακοσμημένου, ξύλινου, προφανώς, θρόνου χωρίς ερεισίνωτο από το Κλήμα Μεσαράς, με μιαν ανθρώπινη μορφή σε βάθρο, η οποία χρονολογείται στους Μυκηναϊκούς χρόνους (ΥΜ ΙΙΑ2) και η οποία εύλογα συσχετίστηκε με μερικά από τα θέματα της έρευνας που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Η ακριβής σχέση του θρόνου από το Κλήμα Μεσαράς⁴²⁷ με την ανθρώπινη μορφή σε βάθρο παραμένει αβέβαιη. Είναι αξιοσημείωτο, όμως, ότι ο θρόνος εικονίζεται κενός και προβάλλεται μεγεθυνόμενος, ώστε να καταλαμβάνει το ήμισυ της μιας πλευράς της σαρκοφάγου. Άλλωστε και μόνον η απεικόνιση θρόνου σε σαρκοφάγο είναι, όπως σημειώθηκε, προσδιοριστικό θεοφάνειας σε χθόνιο περιβάλλον.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, φυσικά, παρουσιάζει ο θρόνος της Κνωσού με το ερεισίνωτό του. Η τετραπλή σε κάθε πλευρά κυματιστή διαμόρφωση του ερεισίνωτου του περίφημου γυφολιθικού θρόνου της Κνωσού με την καμπύλη κορύφωσή του, μοναδική για διαμόρφωση ερεισίνωτου ανάμεσα στα πάμπολλα γνωστά ερεισίνωτα θρόνων τόσο από την Ανατολή όσο και από την Αίγυπτο, έχει ένα μινωικό επίσης αλλά και σημαντικό εικονογραφικό παράλληλο. Στην πληρέστερη μέχρι τώρα παράσταση ιερού κορυφής στο γνωστό λίθινο ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου, στο κέντρο και στην κορυφή, επάνω και πίσω από το τριμερές ιερό και ανάμεσα στους εραλδικά καθισμένους αιγάγρους, διαγράφεται το υψηλότερο σημείο του βουνού ακριβώς με τον ίδιο κυματισμό, αν και ασύμμετρο στα πλάγια, ως απόληξη κορυφής ερεισίνωτου θρόνου, όπως έχει παρατηρηθεί από αρκετούς ερευνητές. Συγκεκριμένα, ο Shaw⁴²⁸ διετύπωσε την άποψη ότι η καμπύλη κορύφωση στο ρυτό της Ζάκρου αποδίδει κορυφή ερεισίνωτου θρόνου, άποψη που συμφωνείται και οι Cameron, Rehak, Krzyszkowska και Σακελλαράκης⁴²⁹. Αν προχωρούσε κανείς σε υποθέσεις, θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι και σε αυτήν την περίπτωση νοείται κενός θρόνος, σύμφωνα και με την ανεικονικότητα στη μινωική τέχνη. Είναι άξιο προσοχής ότι ο ουρανός είχε κάποια ξεχωριστή σημασία και στον θρόνο των χριστιανικών ναών, δεδο-

426. Γ. και Ε. Σακελλαράκη, ΠΑΕ 1982, 528-530, και Αρχάνες 1997, Α 68 εικ. 54, Σακελλαράκης 2006, 161 σημ. 181.

427. Ρεθεμιωτάκης 1995, 167-171, εικ.

4-5, πίν. 42β, 43α.

428. Shaw 1978, 437.

429. Σακελλαράκης 2006, 161-162, με τη σχετική βιβλιογραφία στις σημ. 187-189.

μένου ότι η κύρια έννοια του θείου θρόνου έμεινε αναλλοίωτη στους αιώνες. Ουρανός, λοιπόν, δηλαδή επικάλυψη, δεν είχε μόνον ο επισκοπικός θρόνος στον χριστιανικό ναό, αλλά και το θυσιαστήριο, η Αγία Τράπεζα, κάτω από την οποία βρίσκονται τα λείψανα των Αγίων. Ήδη από την εποχή Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου ο ουρανός του χριστιανικού θυσιαστηρίου ονομάζεται *κιβώριον*⁴³⁰ και αργότερα κιβούρι. Ίσως από αυτήν τη χρήση η λέξη κιβούρι απέκτησε αργότερα στη δημώδη ποίηση την έννοια του νεκρικού φερέτρου, ενώ στη λόγια την έννοια του τάφου και του μνήματος ειδικότερα.

Είναι, ίσως, εύλογο ότι ο θρόνος ως έδρα υπήρξε βασικό στοιχείο μυστηριακής λατρείας, όχι μόνον θείας αλλά και νεκρικής, και ακόμη ότι η λέξη συσχετίστηκε στενά με άλλες συναφείς έννοιες, για έπιπλα όπως η κλίνη, αντικείμενα όπως το άγαλμα, αλλά και κατασκευές όπως ο βωμός. Το *θακείον* (θάκος = θώκος, τελετουργική έδρα) έχει υποτεθεί ότι αναφέρεται στον θρόνο του Ιεροφάντη των Ελευσινίων Μυστηρίων. Ακόμη και η λέξη *έδος* που ήδη στον Όμηρο⁴³¹ έχει την έννοια του θρόνου δηλώνει ταυτόχρονα όχι μόνον τον τόπο, το διηνεκές οικητήριο, αλλά και το άγαλμα, τον τόπο που έχει ιδρυθεί. Μάλιστα οι λεξικογράφοι χρησιμοποιούν τη λέξη *έδος* με την έννοια του αγάλματος.

Στη διαχρονική αυτή εξέταση του κενού θρόνου στην ελληνική αρχαιότητα, που επεκτάθηκε υποχρεωτικά από τον 9ο και 8ο αι. π.Χ. στον 6ο και 5ο, καθώς και τον 4ο αι. μ.Χ., η οποία, όμως, είναι αποσπασματική λόγω έλλειψης πληροφοριών και λόγω του δεδομένου μυστηριακού χαρακτήρα της λατρείας, ίσως είναι σκόπιμο να προστεθεί ένα παράλληλο που επίσης χρονολογείται στην πρώτη χιλιετία μ.Χ. και συνδέεται με τη χριστιανική λατρεία. Πρόκειται για το θέμα της λεγόμενης Ετοιμασίας του θρόνου, το οποίο θεωρήθηκε ως το κυριότατο και πλέον συμβολικό θέμα της χριστιανικής τέχνης. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι το *Oxford Dictionary of Byzantium* θεωρεί ότι με την Ετοιμασία του θρόνου υποδηλώνεται η μυστική παρουσία του Θεού στον θρόνο.

Ακριβώς όπως και με τον συμβολισμό του θρόνου στην αρχαιότητα, όσοι ασχολήθηκαν με το θέμα βρίσκουν την πρώτη γραπτή νύξη στη Βίβλο. Ένας ψαλμός αναφέρει ότι *ήτοιμασεν έν κρίσει τόν θρόνον αύτοϋ και αύτός κρινεί την οίκουμένην έν δικαιοσύνη*⁴³², ενώ ένας δεύτερος μνημονεύει *δικαιοσύνη και κρίμα ετοιμασία του θρόνου σου*⁴³³. Την εποχή του Πορφύριου, τον 4ο αι. μ.Χ αλλά και τους δύο επόμενους αιώνες, ο θρόνος αναφέρεται σε συριακά και ελληνικά χειρόγραφα σε σχέση με τον σταυρό και τον Χριστό ως κριτή. Και ακριβώς αυτή η διάκριση δηλώνει τον διπλό συμβολισμό του χριστιανικού θρόνου, της λαμπρότητας της αθέατης παρουσίας του Θεού ή της Δευτέρας Παρουσίας.

430. Έκθεις βασιλείου τάξεως I, 232, 16.

432. Ψαλμ. 9, 8.

431. Ίλιάς A 533-534 (θεοί δ' άμα πάντες άνέστην έξ έδέων), 581 κ.λπ.

433. Ψαλμ. 88, 15.

Ο συμβολισμός του κενού θρόνου στη χριστιανική παράδοση παρακολουθείται με πολλές διαφοροποιήσεις και σε διάφορα μέρη σε ένα πλήθος μνημείων –μωσαϊκά, τοιχογραφίες, φορητές εικόνες, εικονογραφημένα χειρόγραφα, μικροαντικείμενα κ.λπ.– σε όλη τη διάρκεια της πρώτης αλλά και της δεύτερης χιλιετίας μ.Χ.⁴³⁴

Είναι αξιοσημείωτη για το θέμα μας η παρουσία επάνω στον κενό θρόνο του σταυρού και του σουδάριου, συμβόλων του Θείου Πάθους, αφού θυμίζουν σχετικά με τον υποτιθέμενο θρόνο στο Ιδαίο Άντρο, τον εκεί τάφο του Δία.

Ο συσχετισμός της χριστιανικής Ετοιμασίας του θρόνου με τον θρόνο του Δία στο Ιδαίο Άντρο δεν θα πρέπει να ξενίζει, καθώς είναι γνωστή η επίδραση των αρχαίων μυστηρίων στον χριστιανισμό, και όλοι οι μελετητές του χριστιανικού θέματος του κενού θρόνου συζητούν τη σχέση του όχι μόνον με ανατολικές δοξασίες αλλά και με την αρχαιότητα. Η καταγωγή του εικονογραφικού θέματος της Ετοιμασίας του θρόνου οφείλεται, κατά τους ειδικούς ερευνητές, τόσο στη λατρεία των θεών της αρχαιότητας, την ελληνιστική λατρεία του ηγεμόνα και τη λατρεία του θεού-αυτοκράτορα στη Ρώμη, όσο και στη λειτουργική πρακτική του πρώιμου Χριστιανισμού στην Ανατολή. Ορισμένοι μάλιστα θεωρούν ότι στον συμβολισμό του θρόνου στην Παλαιά Διαθήκη και σε μερικά παλαιοχριστιανικά κείμενα αντικατοπτρίζεται κάποιο ανατολικό τελετουργικό.

Το συμπέρασμα για τις πιθανότητες μιας θρονικής τελετουργίας στο Ιδαίο Άντρο, όπως αυτή που περιγράφει ο Πορφύριος, είναι αυτονόητο. Γιατί, όπως τονίστηκε ήδη, δεν πρέπει να λησμονηθεί ο γνωστός συγκρητισμός στον χώρο της θρησκείας, σε έναν χώρο δηλαδή κατ' εξοχήν συντη-

434. Η αρχαιότερη σωζόμενη παράσταση της Ετοιμασίας του θρόνου εικονίζεται σε μωσαϊκό του 5ου αιώνα στο κέντρο της βασιλικής της Santa Maria Maggiore της Ρώμης (Σακελλαράκης 2006, 163 κε. με τη σχετική βιβλιογραφία). Επάνω στον θρόνο και σε ένα προσκεφάλαιο, βρίσκεται ο μέγας διάλιθος σταυρός του Γολγοθά, το αποκαλυπτικό επτασφράγιστο ειλητάριο και διάδημα επάνω σε γαλάζιο ύφασμα, που ερμηνεύεται ως το σουδάριο του Χριστού. Στο μωσαϊκό του βαπτιστηρίου των Αρειανών της Ραβέννας, το οποίο χρονολογείται τον 6ο μ.Χ. αιώνα, από τον τοποθετημένο στον κενό θρόνο διάλιθο σταυρό του Γολγοθά κρέμεται πάλι το σουδάριο. Τον 9ο αιώνα, στη μικρογραφία του παρισυνού κώδικα των Ομιλιών του Γρηγορίου, ο οποίος απεικονίζει την Οικουμενική Σύνοδο του 381 στην Κωνσταντινούπολη, εν

μέσω των ιεραρχών εικονίζεται ο θρόνος με τοποθετημένο ένα ανοικτό Ευαγγέλιο, που κατά την Μ. Σωτηρίου (Σωτηρίου 1964, 953) συμβολίζει τον σύνθρονο λόγο, ως κεφαλή της συνόδου. Ο συνοπτικός κατάλογος των απεικονίσεων της Ετοιμασίας του θρόνου τελειώνει με την παράσταση επίσης του 9ου αιώνα στον ναό της Κοιμήσεως στη Νίκαια. Στην παράσταση αυτήν βρίσκεται το Ευαγγέλιο και ακτινοβόλος σταυρός μαζί με την περιστέρα. Αριστερά και δεξιά, δύο αρχάγγελοι με ριπίδια στα χέρια, στα οποία αναγράφεται ο τρισάγιος ύμνος προδίδουν έκδηλο τον συμβολισμό της Αγίας Τριάδας. Όπως παρατηρήθηκε, η γνωστή από τις πηγές τοποθέτηση του Ευαγγελίου σε κενό θρόνο στη σύνοδο της Εφέσου το 431, συσχετίζει προφανώς τη θεότητα με τον αυτοκράτορα.

ρητικό. Αρκεί να υπομνηστεί ότι ο συμβολισμός του κενού θρόνου υφίσταται ακόμη και κατά την τρίτη χιλιετία σε κάθε ορθόδοξο χριστιανικό ναό. Κενός είναι σε κάθε λειτουργία ο επισκοπικός θρόνος, που καταλαμβάνεται όταν είναι παρών ο αρχιερέας, επίσκοπος, αρχιεπίσκοπος ή πατριάρχης, εκπρόσωπος δηλαδή επί γης του Χριστού, λόγω της αποστολικής χάριτος⁴³⁵.

Είναι προφανές ότι οι ερευνητές της βυζαντινής αρχαιολογίας, λόγω των διαθέσιμων εκκλησιαστικών πηγών, βρίσκονται σε καλύτερη μοίρα από τους ερευνητές της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, γιατί οι τελευταίοι έχουν στη διάθεσή τους μόνον κάποια φιλολογικά σπαράγματα, λιγότερα βέβαια και συγκεχυμένα σχετικά με τις μυστηριακές λατρείες, για να μην αναφερθεί κανείς στους ερευνητές του κρητομυκηναϊκού κόσμου με τις σποραδικές εικονογραφικές πηγές, κάποια άφωνα δηλαδή λείψανά του. Και είναι ευνόητο ακόμη ότι, για κάθε δοξασία, όπως για την Ετοιμασία του θρόνου, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις ανά περιοχή αλλά και αλλαγές από μίαν εποχή σε άλλη. Είναι συνεπώς αδύνατο ως προς τη μυστηριακή τελετουργία του θρόνου στο Ιδαίο Άντρο να παρακολουθήσει κανείς εξελικτικά τις όποιες φάσεις της και μάλιστα σε διάφορες εποχές. Δεν υπάρχει, άλλωστε, αμφιβολία ότι η θρονική τελετουργία θα αποτελούσε, μαζί με άλλα δρώμενα, τμήμα μιας ευρύτερης τελετής με καθιερωμένο κάθε φορά τυπικό.

Σχετικά με τον θρόνο του Δία στο Ιδαίο Άντρο αρκεί να ειπωθεί ότι η θέασή του με κάποια σύμβολα ίσως αποτελούσε την κορύφωση της μυστηριακής τελετουργίας, κατά τον Πορφύριο. Πιθανόν η θέαση του θρόνου, που μνημονεύει ο Πορφύριος για τον Πυθαγόρα, ήταν τμήμα της *εποπτείας*, της ανώτερης δηλαδή βαθμίδας της μύησης ή των δεικνυμένων. Ακόμη και ο ενθρονισμός του μύστη στην τελετή της θρόνωσης θα ήταν κορυφαία στιγμή για τον μύστη, ως ταύτισή του με τη θεότητα⁴³⁶.

VI. ΜΑΝΤΙΚΗ - ΕΥΧΕΣ - ΚΑΤΑΡΕΣ

1. Η μαντεία

Η μαντεία ασκείται πρωιμότερα. Παλαιότερη μαρτυρία από όσο γνωρίζουμε είναι αυτή της Hatchepsut (15ος αι. π.Χ.) που κατέφυγε στο μαντείο του Άμμωνα⁴³⁷. Ίσως, όμως, υπήρχε και σε αρχαιότερες φάσεις, όταν ο άν-

435. Kerenyi 1962, 97, Σακελλαράκης 2006, 167 σημ. 226.

436. Σακελλαράκης 2006, 166 κε. με βιβλιογραφία. Ως προέκταση αυτής της συζήτησης αναφέρεται ότι έχει υποτεθεί πως η έννοια του κενού θρόνου διασώθηκε μέχρι σήμερα στο θησαυροφυλάκιο των λαϊκών ιδεών, στις προλήψεις, τους μύθους και τα παραμύθια. Η περίπτωση της κενής έδρας

του στρατηγού Banquo στον *Macbeth* του Shakespeare είναι χαρακτηριστική. Η επισκοπική τελετουργία των εγκαινίων για την καθιέρωση ενός ορθόδοξου ναού, που ονομάζεται θρόνιαση, περιελάμβανε καθαρισμό του βωμού και πομπή γύρω από αυτόν με κεριά και ιερά λείψανα.

437. Eidinow 2007, 32.

θρῶπος δεν είχε άλλους τρόπους να διαχειριστεί το μέλλον του. Ο Πλάτων στην *Πολιτεία* αναφέρει μάντεις, συχνά ειρωνικά, που γύριζαν από πόρτα σε πόρτα δίνοντας συμβουλές, ενώ ποικίλοι μάγοι, όπως οι φαρμακοί, οι γόητες κ.λπ. ανήκαν στην ίδια κατηγορία⁴³⁸.

Όπως έχει παρατηρηθεί, τα σπήλαια χρησίμευσαν και ως *μαντεία*⁴³⁹, γιατί πίστευαν ότι στα Προϊστορικά χρόνια μέσα στα σπήλαια μπορούσε να προσεγγιστεί η θεότητα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Κλάρου στη Μικρά Ασία, όπου στο ιερό του Απόλλωνος υπήρχε υπόγειο κτίσμα γι' αυτόν τον λόγο. Επίσης πρέπει να αναφερθούν το μαντείο του ιερού του Τροφωνίου στη Λειβαδιά ή το σπήλαιο της Σίβυλλας στην ιταλική Κύμη⁴⁴⁰.

Ακόμη και σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια, κατά τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο⁴⁴¹ και τον Πausανία⁴⁴², η ιέρεια της μητέρας Γης στην αχαϊκή Αιγείρα, αφού δοκιμαζόταν για την αγνεία της με την πόση αίματος ταύρων, εισήρχετο σε σπήλαιο και βγαίνοντας μπορούσε να προφητεύσει. Άλλωστε, όπως έχει επίσης σημειωθεί, ακριβώς το αισθητό αποτέλεσμα της κατάβασης σε ένα σπήλαιο τείνει να είναι απόκοσμο και δυναμικά υπερφυσικό. Όπου μια θέση συσχετίζεται παραδοσιακά με τη δύναμη και την ιερότητα, δεν είναι απίθανο μια ιέρεια που καταβαίνει σε ένα σπήλαιο να φαίνεται ανερχόμενη ζαλισμένη και εκτός εαυτής. Για τον αρχαίο κόσμο αυτό δεν ήταν ένα ψυχολογικό φαινόμενο αλλά η εκδήλωση της δύναμης της θεότητας.

Για το Ιδαίο Άντρο έχει διατυπωθεί η άποψη ότι από τα Μινωικά χρόνια λειτουργούσε ως μαντείο⁴⁴³, και κατά ορισμένους ερευνητές λειτουργούσε και ως μαντείο στα ελληνικά χρόνια, όπως πιστεύει ο Cardeville⁴⁴⁴, βασιζόμενος στην εύρεση των γεωμετρικών τριπόδων στο Ιδαίο Άντρο, την αρχαϊκή μήτρα της Αξού με παράσταση τρίποδα και ένοπλης μορφής την οποία ταυτίζει με τον Δία, όπως και ο Κοντολέων παλαιότερα⁴⁴⁵. Τα νομίσματα της Αξού, τα οποία φέρουν επίσης τρίποδα⁴⁴⁶, μαζί με άλλα στοιχεία που βρέθηκαν στο σπήλαιο (ενεπίγραφο πρίσμα ορείας κρυστάλλου, αστράγαλος κ.λπ.) ενισχύουν την άποψη, όπως επίσης και η αναφορά για μακρόχρονη παραμονή του Επιμενίδη στο σπήλαιο, τη θεολογική και προφητική του δράση⁴⁴⁷ καθώς και η πληροφορία του Πορφύριου⁴⁴⁸. Οι “Διός Ιδαίου μύσται”, στην τραγωδία *Κρήτες* του Ευριπίδη, αποτελούνταν από του Διός προφήτας⁴⁴⁹. Εξάλλου οι Πυθαγόρειοι που συνδέονται με το Ιδαίο Άντρο και με τη συλλογή χρησμών, ασχολούνται με τη μαντική⁴⁵⁰.

438. Eidinow 2007, 32.

439. Parke 1967a, 7, για τα σπήλαια ως μαντεία.

440. Parke 1988, 80 κε.

441. *Hist. Nat.* 28, 147.

442. Πausανίας VII 25, 13: *πίνουσαι δὲ αἶμα ταύρου δοκιμάζονται*.

443. Parke 1967, 27.

444. Cardeville 1990. Για τις διάφορες χρήσεις του Ιδαίου βλ. Sakellarakis 1988, 187-189.

445. Κοντολέων 1961-62.

446. Βλ. τόμ. Β', κεφ. VI.3. Τα νομίσματα.

447. Demoulin 1901, 100-106, Parke 1988, 174-178.

448. Πορφύριος, *Περί αποχής εμφύχων* 4, 19, σ. 261, 6-7, σε Nauck 1886.

449. Απ. 3, 10, Cantarella 1964, I, 68.

450. Διογένης Λαέρτιος, *Πυθαγόρας* VIII 23: *μαντικήν πάσαν τιμᾶν*.

Η έρμηση σχέση του Δία με τη μαντεία είναι βέβαιη από το μη ελληνικό μαντείο του Άμμωνα-Δία στη Λιβύη που σχετίζεται με το μαντείο του Δία στη Δωδώνη για τον τρόπο της μαντικής⁴⁵¹. Ο Πίνδαρος συνέθεσε ύμνους και για τα δύο μαντεία, του Δία της Δωδώνης και της Λιβύης. Διάσημη ήταν τέλος η επίσκεψη του Μεγάλου Αλεξάνδρου στο μαντείο του Άμμωνα-Δία⁴⁵² και η προσφώνησή του ως υιού του Δία, αμέσως μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου και την εκεί καθιέρωσή του ως Φαραώ-θεού.

Στους Δελφούς τη λατρεία της προφητικής δύναμης της Γης διαδέχτηκε ο Απόλλων και στην Ολυμπία ο Ζεύς, όπως αναφέρεται από τον Πausανία τον οποίον ο Parke θεωρεί γνώστη των θρησκευολογικών θεμάτων⁴⁵³. Η Διοτίμα του Πλάτωνα και η Κυραία Σίβυλλα είναι άλλες διάσημες μάντισσες.

Δεν ήταν, όμως, μόνον οι γυναίκες μάντισσες. Ορισμένοι ερευνητές μιλούν για άνδρες προφύτες⁴⁵⁴. Προφύτες ήταν οι Κρήτες στο ομώνυμο έργο του Ευριπίδη κατά σχόλιο στους *Νόμους* του Πλάτωνα. Στους Δελφούς τον χρησμό της Πυθίας ανακοίνωνε ένας άνδρας, ο προφύτες. Το αρχαιότατο μαντείο του Δία στη Δωδώνη είναι γνωστό ήδη από τον Όμηρο, ο οποίος αποκαλεί τους χρησμολόγους *υποφύτας*⁴⁵⁵, διερμηνείς της θείας θέλησης. Και βέβαια γνωστότατοι είναι οι ομηρικοί μάντις.

Σημαντικός μάντης της αρχαιότητας υπήρξε ο Κρής Επιμενίδης. Ορισμένα μυθολογικά στοιχεία αφορούν τη σχέση του με το Ιδαίο Άντρο, όπως η *εγκοίμηση* του μυθικού μάντη στο Ιδαίο Άντρο. Μυθολογείται, δηλαδή, ότι ο Επιμενίδης *κατεκοιμήθη επτά και πεντήκοντα έτη*, και έζησε έτη επτά και πεντήκοντα και εκατόν, ή ενός δέοντα τριακόσια, ή τέτταρα προς τοις πεντήκοντα και εκατόν, και ότι το δέρμα του, το *Επιμενίδειον δέρμα*, διατηρήθηκε στη Σπάρτη *γράμμασι κατάστικτον*. Όπως είναι γνωστό, περίπου στις αρχές του 6ου αι. π.Χ., ο Επιμενίδης φέρεται ότι με ειδικό καθαρμό, *άνθρωπείω αίματι*, δηλαδή με κάποια ανθρωποθυσία, θεράπευσε την πόλη των Αθηνών από το περίφημο *Κυλώνειον άγος*. Ο Επιμενίδης χρησιμοποίησε ως μύστης στα καθαρτήρια μέσα, πρόβατα *μέλανά τε και λευκά*, κάτι που θυμίζει τη φερόμενη μύση του Πυθαγόρα στο Ιδαίο Άντρο. Με την πράξη αυτή ο Επιμενίδης αλλά και γενικότερα η Κρήτη και μάλιστα οι Κρήτες ιερείς, κατέστησαν διάσημοι για τους καθαρμούς⁴⁵⁶. Ο Επιμενίδης θεωρήθηκε και ο πρώτος *ιατρομάντης*⁴⁵⁷.

Τον Επιμενίδα υπονοεί ο Απόστολος Παύλος, *είπέ τις έξ αύτων ίδιος αύτων προφήτης· Κρήτες άεί φευσαι, κακά θηρία, γαστέρες άργαί*⁴⁵⁸. Ο συγκεκριμένος μάντης, που υπήρξε διάσημος στην αρχαιότητα και συνα-

451. Parke 1967, 16, 20, 90, 109.

452. Parke 1967, 119-121.

453. Parke 1967, 26, 36, 41, για τη Γη: 27, για την αχαϊκή Αιγείρα: 27-32, για το ιερό του Τροφωνίου: 126-127.

454. Parke 1967, 30-31.

455. *Ίλιάς* Β 235.

456. Για την καταγωγή των καθαρμών

από την Κρήτη βλ. Parker 1985, 142.

457. Για τον Επιμενίδα βλ. Parker 1985, 209-211 σημ. 23, όπως και για τους ιατρομάντις, 209. Για τον Επιμενίδα βλ. επίσης H. Diels - W. Kranz 1952, I, 1, 31-37.

458. *Προς Τίτον*, 1, 12. Βλ. Μαρτυρία αρ. 5: Καλλίμαχος Κυρηναίος, *Ύμνος είς Δία*, 6-13.

ριθμήθηκε με τους επτά σοφούς, θεωρήθηκε “θεοφιλέστατος” και “γνωστικώτατος”, και ακόμη “θεοφιλής και σοφός περί τα θεία, την ενθουσιαστικήν και τελεστικήν σοφίαν”, και κατά τον Πλάτωνα “ανήρ θείος”. Όπως αναφέρεται από τις πηγές, οι Κρήτες τον ονόμασαν Κούρητα και Κούρητα νέον, και ακόμη ότι Κρήτες *θύουσιν αὐτῷ ὡς θεῷ*.

Ορισμένα ευρήματα του Ιδαίου Άντρου σχετίζονται έμμεσα, βέβαια, με τη μαντεία και πρώτα από όλα οι τρίποδες. Στους Δελφούς οι τριποδικοί λέβητες συνδέονται με τη μαντική ιδιότητα του Απόλλωνα που διαδέχτηκε την προφητική δύναμη της Γης. Οι λέβητες είναι από τα χαρακτηριστικά σκεύη που έχουν σχέση με τη μαντεία. Η Πυθία καθόταν σε τρίποδα που την συνέδεε με τις χθόνιες δυνάμεις προκειμένου να μεταδώσει τον θεϊκό χρησμό.

Στο Ιδαίο Άντρο, όπως σημειώνεται στον τόμο Β' (κεφ. Ι και ΙΙ), βρέθηκαν πολλοί λέβητες. Μερικοί από αυτούς ασφαλώς έχουν σχέση με αυτήν τη λειτουργία. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι στη Γεωμετρική περίοδο οι λέβητες ήταν από τα πολυτιμότερα αφιερώματα των αριστοκρατών, που αργότερα στην Αρχαϊκή περίοδο αντικαθίστανται από τα μνημειώδη αγάλματα. Από τη γειτονική στο Ιδαίο Άντρο Αξό γνωρίζουμε εικονογραφικά τριποδικούς λέβητες όχι μόνον στη γνωστή μήτρα του 7ου αιώνα π.Χ.⁴⁵⁹ όπου εικονίζεται λέβητας επάνω από τον οποίο η κεφαλή θεωρήθηκε επιφάνεια Αθηνάς, Απόλλωνα ή και Δία⁴⁶⁰, αλλά και στον οπισθότυπο των μεταγενέστερων νομισμάτων⁴⁶¹. Σε ένα μάλιστα νόμισμα του 2ου αι. π.Χ. αποδίδεται στον οπισθότυπο κεραυνός επάνω σε τρίποδα ενώ εμπρός απεικονίζεται κεφαλή Δία⁴⁶².

Κάποια άλλα αντικείμενα που ήλθαν στο φως στο Ιδαίο Άντρο σχετίζονται άμεσα με τη μαντεία και έτσι ενισχύεται η άποψη ότι και το συγκεκριμένο ιερό σπήλαιο, όπως και αρκετά άλλα ιερά της ελληνικής αρχαιότητας, συνδέθηκε και με τη μαντική. Η ανάλυση πιο κάτω των λίγων ευρημάτων του Ιδαίου, δεν είναι αρκετή για να στηρίξει την υπόθεση της λειτουργίας του Ιδαίου Άντρου ως μαντείου και στα Μινωικά χρόνια, όπως πιστεύει ο Parke⁴⁶³. Ένα τελευταίο εύρημα, όμως, από την ανασκαφή του Κεντρικού Κτηρίου της γειτονικής στο Ιδαίο Άντρο Ζωμίνθου, είναι εξαιρετικά σημαντικό⁴⁶⁴ και υποστηρίζει την άποψη του Parke. Πρόκειται για χρυσό έλασμα που βρέθηκε τυλιγμένο και όταν ξετυλίχτηκε έδειξε χαραγμένο ένα πλοίο σε όχι καθαρή μορφή. Το έλασμα προήλθε από το παλαιοανακτορικό κτήριο (18ος-17ος αι. π.Χ.) και έχει τα χαρακτηριστικά των μεταγενέστερων ελασμάτων τα οποία έχουν σχέση με τη μαντική.

Είναι γνωστό ότι οι ερωτήσεις των πιστών στα μαντεία από τους Αρχαϊκούς χρόνους και αργότερα γράφονταν σε ελάσματα τυλιγμένα συνήθως σε ρολό, όπως γνωρίζουμε από διάφορα μαντεία. Τα ελάσματα ήταν δεμένα με σχοινί και τα έβαζαν σε υδρίες, διαδοχικά χάλκινη, αργυρή και χρυσή.

459. Levi 1930-31, 61-63 αρ. 3.

460. Κοντολέων 1961-62, 283-293.

461. Σιδηρόπουλος 2006, 147-165.

462. Σιδηρόπουλος 2006, 150, εικ. 29.

463. Parke 1967, 27.

464. Έργον 2011, 43, εικ. 35, ΠΑΕ 2011, υπό έκδοση.

που τις σφράγιζαν οι πρυτάνεις και ακολουθούσε μια διαδικασία, όπως γνωρίζουμε από επιγραφή της Ελευσίνας⁴⁶⁵. Περιείχαν ερωτήσεις σχετικά με την έκβαση κάποιου ταξιδιού, αν πρέπει, π.χ., να γίνει από ξηρά ή θάλασσα⁴⁶⁶, για εργασία, για την υγεία. Οι ερωτήσεις προέρχονται από ιδιώτες αλλά και από κοινότητες. Μερικά ελάσματα χρησιμοποιήθηκαν με κάποια ρήση για να προκαλέσουν κακό σε εχθρό (Defixiones) (Curse Tablets)⁴⁶⁷.

Ορισμένα από τα ευρήματα του Ιδαίου Άντρου έχουν βέβαιη σχέση με τη μαντική και τη μαγεία, όπως είναι τα χρυσά ελάσματα, μολύβδινα αντικείμενα, το δωδεκάπλευρο πρίσμα με επιγραφή και ο επενδεδυμένος με ασήμι αστράγαλος, αντικείμενα τα οποία συνδέονται άμεσα με αντίστοιχο σύνολο από ταφικό μνημείο στην Πάτρα⁴⁶⁸, όπου ο νεκρός έχει σχέση με τη μαντική.

Συγκεκριμένα, ένα πρίσμα από ορεία κρύσταλλο (εικ. 158) είναι βέβαιο ότι ήταν αντικείμενο μαντείας (“divination”) και όχι παιγνίδι (ζάρι)⁴⁶⁹. Ο κύβος είχε δώδεκα έδρες και ανήκε στον 1ο αι. π.Χ. Πρέπει εδώ να σημειωθεί η σημασία του Δωδεκάεδρου στους Πυθαγόρειους και την Ακαδημία. Κάθε έδρα στο πρίσμα του Ιδαίου έχει από ένα γράμμα ή αριθμό.

Το εργαλείο αυτό της μαντείας βασίζεται στο Sortes Sangallenses και στη συλλογή του Αστραμφύχου, και τα δύο του 3ου αι. μ.Χ. που είναι συλλογή από προφητικές απαντήσεις διηρημένες σε 12 μέρη, καθένα από τα οποία περιέχει έναν χρησμό. Ο Πλούταρχος⁴⁷⁰ αναφέρει ένα ζάρι από τους Δελφούς και τη σχέση του με την Πυθία και τους ιερείς. Οι αριθμοί επιβεβαιώνουν τον μαντικό χαρακτήρα του, επομένως και την ύπαρξη μαντείου στο Ιδαίο Άντρο. Αλφαβητικά μαντεία υπάρχουν στη Μικρά Ασία⁴⁷¹.

Το πρίσμα του Ιδαίου Άντρου είναι μοναδικό σε ιερό. Παρόμοιο έχει βρεθεί σε τάφο της Πάτρας⁴⁷². Το υλικό, η ορεία κρύσταλλος, που έχει

158. Δωδεκάεδρο πρίσμα
από ορεία κρύσταλλο.



ΑΒΓΔ
ΕCΖΗ
ΘΠΕΚ

465. Eidinow 2007, 36 κε.

466. Eidinow 2007, 73-77, 97.

467. Βλ. πιο κάτω Μαγεία, πλήρη βιβλιογραφία σε Eidinow 2007, 73-77, 97.

468. Παπαποστόλου 1983.

469. Chaniotis 2006.

470. Πλουτάρχου, *Ἠθικά* 391d, Chaniotis 2006, 208, σημ. 22.

471. Ninck 1921, 70.

472. Παπαποστόλου 1983.

μαγικές ιδιότητες, καταλέγεται στους ιερούς και δυναμικούς λίθους⁴⁷³. Ο Ninck αναφέρεται σε κρυσταλλομαντία⁴⁷⁴.

Ο αντίστοιχος δωδεκάπλευρος κύβος, ο οποίος βρέθηκε σε τάφο στην Πάτρα⁴⁷⁵, περιλαμβάνει ανάμεσα στα κτερίσματα δύο δακτυλίδια, το ένα με παράσταση τρίποδα, που ο ανασκαφέας συσχετίζει με τη μαντική-προφητική ιδιότητα του νεκρού. Ο Ι. Παπαποστόλου συνδέει το ένα δακτυλίδι με το αξίωμα των *quindecimviri sacris faciundis*, οι οποίοι φύλασσαν και ερμήνευαν τα βιβλία των σιβυλλικών προφητειών, και υποθέτει ότι ο νεκρός ανήκε σε οικογένεια Ρωμαίων που είχαν κάποιο σχετικό αξίωμα⁴⁷⁶. Πολύ ενδιαφέρον έχει ακόμη η εύρεση στον ίδιο τάφο δύο αργυρών αστραγάλων⁴⁷⁷, αντικειμένων που συνδέονται επίσης με τη μαντική⁴⁷⁸, αλλά και μία πλαταγή (*crepitaculum*) που συχνά έχει μαγική ή αποτροπαϊκή ιδιότητα. Ο κάτοχος αυτών των αντικειμένων είχε, κατά τον Ι. Παπαποστόλου, κάποιο ιερατικό-μαντικό αξίωμα ίσως του οιωνοσκοπού (*augur*) της ρωμαϊκής αυτής αποικίας.

Πιθανόν στο Ιδαίο Άντρο να υπήρχε και άλλη μέθοδος μαντείας, εκτός από την κρυσταλλομαντία, όπως π.χ. η οιωνοσκοπία. Γιατί στο Ιδαίο Άντρο, όπου βρέθηκε το δωδεκάπλευρο ενεπίγραφο πρίσμα, βρέθηκε και ένα άλλο αντικείμενο που έχει σχέση με τη μαντεία, ο μοναδικός αστράγαλος, που επενδεδυμένος με φύλλο αργύρου βρέθηκε μαζί με άλλους απλούς. Ίσως ο αστράγαλος αυτός σχετίζεται με άλλο είδος μαντείας την αστραγαλομαντία, που γνωρίζουμε από τον Όμηρο⁴⁷⁹. Ανάμεσα στα χιλιάδες κόκαλα, συχνά μαυρισμένα από τη φωτιά ή πρασινισμένα από την επαφή τους με χάλκινα αντικείμενα, υπήρξαν και μερικοί αστράγαλοι αιγών ή προβάτων. Μοναδικός, όμως, είναι ο επενδεδυμένος με φύλλο αργύρου, που σώζεται σε διάφορα σημεία και σε όλες τις πλευρές, αστράγαλος.

Το εύρημα αυτό του Ιδαίου Άντρου θυμίζει ένα άλλο εύρημα σε σπήλαιο του Παρνασσού, το Κωρύκειο Άντρο: ένα σπήλαιο αφιερωμένο στον Πάνα και τις Νύμφες, όπου βρέθηκαν συνολικά 25.000 αστράγαλοι⁴⁸⁰ 6ου-3ου αι. π.Χ. Είναι πολλά τα παραδείγματα αστραγάλων από τα Προϊστορικά χρόνια μέχρι και τη Ρωμαϊκή εποχή, τόσο σε σπήτια και τάφους όσο και σε ιερά και σπήλαια, από τη Μίλητο μέχρι τον Σελινούντα και από την κρητική Λισσό μέχρι τη Σαμοθράκη.

Σύμφωνα με τον P. Amandry, οι 4.000 αστράγαλοι από τους 25.000 του Κωρύκειου Άντρου είχαν ίχνη κατεργασίας, δηλαδή ήταν τρυπημένοι ή προνισμένοι ή είχαν ένθετο μολύβι ή ήταν ενεπίγραφοι ή τέλος είχαν εγχάρακτα

473. Ορφέως, *Λιθικά κηρύγματα* I. 34, R. Halleux - J. Schamp 1985.

474. Ninck 1921, 70.

475. Παπαποστόλου 1983, 7-12, 14-16.

476. Παπαποστόλου 1983, 15-33.

477. Παπαποστόλου 1983, 4, 19-20 αρ. 12.

478. Hopfner 1924, 51-56.

479. Για τους αστραγάλους στον Όμηρο βλ. Laser 1987, 117.

480. Amandry 1984, 347-393, Δαβάρας 1987, 388, πίν. 200στ.

διάφορα σημεία. Δύο μόνο δείγματα, δύο αστράγαλοι από ελάφι, είχαν κάποια σημάδια επικάλυψης, χωρίς όμως ένδειξη της πραγματικής ύλης.

Αστραγάλους σε συνδυασμό με άλλη ύλη γνωρίζουμε από το Αρτεμίσιο της Εφέσου, όπου ήλθαν στο φως αστράγαλοι με χρυσά καρφιά ή ενθέσεις από ήλεκτρο. Ο P. Amandry υπενθύμισε το *αστραγάλιον επίχρυσον* της επιγραφής του Ασκληπιείου των Αθηνών. Αυτά είναι και τα μόνα παράλληλα παραδείγματα για το εύρημα του Ιδαίου Άντρου. Οι αστράγαλοι αυτοί είναι, φυσικά, ιδιαίτερα ενδιαφέροντες για την ερμηνεία του επάργυρου αστραγάλου από το Ιδαίο Άντρο. Ο ερευνητής του Κωρύκειου Άντρου αμφιταλαντεύθηκε στην ερμηνεία ανάμεσα στις δύο γνωστές χρήσεις των αστραγάλων, αυτήν της μαγικής τους χρήσης για τη μαντεία και της χρήσης τους ως παιδικό παιχνίδι. Πιο συγκεκριμένα υπέθεσε ότι επρόκειτο για αναθέσεις εφήβων στην ενηλικίωση, αγοριών και κοριτσιών, επηρεασμένος, ίσως, από την τάση της εποχής του, να ερμηνεύονται πλείστα όσα φαινόμενα του αρχαιοελληνικού κόσμου ως τελετουργίες ενηλικίωσης. Η τελική ερμηνεία του μοναδικού ευρήματος του Ιδαίου Άντρου –αφού άλλωστε η αστραγαλομαντία δεν συνάπτεται με τον Δία παρότι στον Δία ενυπάρχει η προφητική δύναμη– δεν θα ήταν εύκολη, επομένως, εάν δεν υπήρχε η εύρεση των δύο αργυρών αστραγάλων στην Πάτρα⁴⁸¹ μαζί με το δωδεκάπλευρο ενεπίγραφο πρίσμα από ορεία κρύσταλλο, ευρήματα που βρίσκουν ακριβή παράλληλα στο Ιδαίο Άντρο και έχουν συνδεθεί με τη μαντική⁴⁸². Ο επενδεδυμένος με άργυρο αστράγαλος επιτρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι υπήρχε οίωνοσκοπος (augur) στο Ιδαίο, όπως στην περίπτωση της Πάτρας, όπου οι αστράγαλοι έχουν συσχετιστεί με τη μαντεία, εφόσον εκεί βρέθηκε αργυρή πλαταγή (crepitaculum) που επίσης συνδέεται με τη μαντική. Αστραγαλομαντία γνωρίζουμε από ιερά και δημόσιους χώρους της Μικράς Ασίας⁴⁸³.

Η πίστη στην προφητική δύναμη του νερού⁴⁸⁴, παγκόσμια διαδεδομένη από την Αίγυπτο και τη Ρώμη μέχρι τη μεσαιωνική Ευρώπη, υπήρχε ίσως ακόμη και στην αρχαία Κρήτη. Είναι γνωστό ότι στην αρχαία Ελλάδα θεωρούσαν το νερό ιερό και το προστάτευαν, αφού το χρησιμοποιούσαν στις τελετουργίες. Το νερό είχε μαντική δύναμη, όπως και οι θεότητες, ο Πρωτεύς, ο Νηρέυς, η Θέτις, η Λευκοθέα κ.λπ., αλλά και ποταμοί, όπως ο Σπερχειός, όσοι σχετίζονταν με αυτό, οι λίμνες, οι Νύμφες. Είναι αξιοσημείωτο σχετικά ότι ο Επιμενίδης θεωρήθηκε υιός Νύμφης. Στην αρχαιότητα ήταν γνωστή η υδρομαντία και λεκανομαντία, δηλαδή ο αντικατοπτρισμός του ειδώλου του προσώπου που ζητούσε κάποιο χρησμό⁴⁸⁵. Χαρακτηριστικά θεωρούνται από τον Ησύχιο νυμφόληπτοι οι κατεχόμενοι Νύμφαις, μάντεις δὲ εἰσὶ καὶ

481. Παπαποστόλου 1983, 4, 19-20.

482. Για την αστραγαλομαντία, Hopfner 1924, 51-56.

483. Chaniotis, 2006, 209.

484. Ninck 1921, 76-7 για τη σχέση του νερού με τον θάνατο.

485. Για την προφητική δύναμη του νερού βλ. Cole 1988, 161. Για την υδρομαντία, λεκανομαντία και για τον αντιφεγγισμό του ειδώλου του προσώπου του μαντευομένου βλ. Parke 1967.

ἐπιθειαστικοί. Ο Ιάμβλιχος αναφέρει ως βασικές μεθόδους των προφητών, να πίνουν νερό, να κάθονται στα σπήλαια και να εισπνέουν ατμούς⁴⁸⁶.

Η υδρομαντία ή λεκανομαντία⁴⁸⁷, δηλαδή ο αντικατοπτρισμός του ειδώλου του προσώπου του μαντευομένου στο νερό ή ακόμη και μόνον με την αναφορά του ονόματός του, ήταν γνωστή στην αρχαιότητα. Κάτι σχετικό είναι ο σημερινός κλήδονας. Ένα μαντείο στην Πάτρα, σε ένα ιερό της Δήμητρας, εθεωρείτο *μαντεῖον ἀψευδές*. Το τυπικό του συγκεκριμένου μαντείου, που ήταν ειδικά για τους ασθενείς, προέβλεπε, κατά τις πηγές, το δέσιμο ενός καθρέφτη με λεπτό νήμα, την καταβύθισή του στην πηγή ακριβώς επάνω από το νερό, αλλά χωρίς να διαταράξει την επιφάνειά του. Στην ανάσυρση του καθρέφτη και με την επίκληση της θεότητας και την καύση θυμιάματος, ο καθρέφτης έδειχνε αν ο ασθενής θα ζούσε ή θα πέθαινε. Η μαντική δύναμη του νερού ήταν δεδομένη, ακόμη και για το κελάρυσμα του νερού από τις πηγές.

Ωστόσο, το μέγα πλήθος των λύχνων που ήλθε στο φως στο Ιδαίο Άντρο υποβάλλει τη σκέψη ότι ίσως στο σπήλαιο ασκήθηκε και η λεγόμενη λυχνομαντία, πρακτική συνηθισμένη και στην Ελλάδα κάτω από αιγυπτιακή επίδραση, όπως γνωρίζουμε από τους λεγομένους Μαγικούς Αιγυπτιακούς Παπύρους Χριστιανικής περιόδου. Ένας αποθέτης που βρέθηκε στην Πάτρα με πλήθος, ακόμη και ακέραιων, λύχνων, ερμηνεύθηκε πειστικά ως λυχνομαντείο⁴⁸⁸, το οποίο λειτούργησε από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. μέχρι τα τέλη του 3ου-αρχές 4ου αι. μ.Χ. Από τον Πausανία (VII 22, 2-3) είναι γνωστή η ύπαρξη λυχνομαντείου στις Φαρές⁴⁸⁹, στην Αχαΐα, και ίσως υπήρχε λυχνομαντείο και στη Χαλκίδα τον 3ο αι. μ.Χ.⁴⁹⁰ Η λυχνομαντία εισάγεται στην Ελλάδα τον 2ο μ.Χ. αιώνα από τους Ρωμαίους⁴⁹¹. Στην Κρήτη και στο Ιδαίο Άντρο ίσως ενωρίτερα. Ειδικά από τους Μαγικούς Παπύρους γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες για τη λυχνομαντία. Το λυχνάρι έπρεπε να είναι *αμίλτωτο*, χωρίς δηλαδή χρώμα, να ανάβει με *ελλύχνιο*, δηλαδή με καινούριο λινάρι. Γνωρίζουμε την ύπαρξη ειδικών οι οποίοι δίδουν τους χρησμούς, που είναι *παῖς ἄφθορος καὶ καθαρὸς* ή ο λεγόμενος λυχνομάντης, *προφητικῶ σχήματι ἡμφιεσμένος*. Όσον αφορά το Ιδαίο Άντρο, όπου, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, το φως έπαιζε ένα καίριο ρόλο, δεν είναι απίθανο ότι και ένας ταπεινός πήλινος λύχνος, ως φωσφόρος, ίσως είχε τη σημασία του. Ίσως ακόμη και η ονομασία της λυχνομαντίας ως *αὐτοπτος αὐτοψία και αὐτοπτος λυχνομαντία* δεν είναι άσχετη με το φως⁴⁹². Από τους Μαγικούς Αιγυπτιακούς Παπύρους γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τα τρία στάδια της λυχνομαντίας, την “Προετοιμασία”, τη “Φωταγωγή” και τη “Θεαγωγή”, δηλαδή την εμφάνιση του θεού στους πιστούς

486. Ιάμβλιχος, *Περί των Αιγυπτίων μυστηρίων* 3, 11.

487. Ninck 1921, 47-49, για το νερό και τη μαντεία.

488. Πετρόπουλος 1999, 135-139, 142 για τη λυχνομαντία.

489. Ρωμαίος 1986, για το λυχνομαντείο των Φαρών.

490. Totti 1988, 137-140 για τη Χαλκίδα, 297-301.

491. Πετρόπουλος 1999, 142.

492. Parisinou 2000.

η οποία γινόταν με το άναμμα του λύχνου. Μία τέτοια λειτουργία απαιτούσε την “εμφάνιση” με κάποιο τρόπο στους πιστούς του “Φωσφόρου”, δηλαδή του θεού. Για την ύπαρξη ειδικών λειτουργών σε αυτού του είδους τη μαντεία, γνωστός είναι ο ρόλος του λυχνομάντεως.

Η παράδοση των μελισσών στο Ιδαίο συνδέει το ιερό πιθανώς και με μελισσομαντία. Από τον Αιλιανό⁴⁹³ αναφέρεται ότι οι μέλισσες *ἔχουσιν δὲ καὶ μαντικῆς*. Στον *Ὀμηρικὸν Ὑμνον εἰς Ἑρμῆν* (στ. 550-566) ο Απόλλων συμβουλεύει τον Ερμή να χρησιμοποιήσει τις μέλισσες ως μάντισσες ερμηνεύοντας τον χρησμό από τον τρόπο που πετούσαν. Αναγνωρίζει τις μέλισσες ως «μαντεῖης διδασκάλους». Η μάντις των Δελφών καλεῖται «Δελφίς μέλισσα»⁴⁹⁴. Η Richards-Mαντζουλίνου⁴⁹⁵, η οποία απορρίπτει όλες τις παλαιές ερμηνείες για τον ομφαλό των Δελφών, συνδέει το σχήμα του με κυφέλη. Η λέξη *ὀμφή* κατά τον Ησύχιο σημαίνει φωνή θεία, θεία ψήμη, πνοή. Επομένως, είναι πιθανόν το σχήμα κυφέλης να σχετίζεται με τη μαντική ιδιότητα της μέλισσας.

Η περίπτωση λειτουργίας του Ιδαίου Άντρου ως μαντείου είναι, λοιπόν, εξαιρετικά πιθανή, όπως φαίνεται από τα είδη της μαντικής που έχουν εκτεθεί πιο πάνω. Άλλωστε, ο μάντης Επιμενίδης (6ος αι. π.Χ.), ένας από τους Επτά σοφούς, είχε άμεση σχέση, όπως είδαμε, με το Ιδαίο Άντρο.

2. Μαγεία

Υπάρχουν όμως και ορισμένα αντικείμενα που φανερώνουν ότι εκτός από τη μαντική γίνονταν και άλλες πράξεις, που έχουν σχέση με ευχές ή κατάρες και γενικά τη μαγεία. Η Eidinow⁴⁹⁶ εξετάζει όλες τις περιπτώσεις μαγείας. Αναφέρεται στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα⁴⁹⁷, ο οποίος περιγράφει τους μάγους που γύριζαν από πόρτα σε πόρτα και τις ποικίλες δραστηριότητές τους, τους *γόητες*, τους *θαυματοποιούς*, τους *φαρμακούς*, τους *ριζοτόμους* που έδιναν διάφορες συμβουλές, και άλλους. Ακόμη, αναφέρει τα θέματα των καταδέσμων που περιλαμβάνουν κυρίως τις ποικίλες μορφές από κατάρεις (*Defixiones*)⁴⁹⁸. Στο Ιδαίο Άντρο βρέθηκαν κάποια αντικείμενα που ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες. Χαρακτηριστικά είναι:

Ένα από τα χρυσά ελάσματα και τους χρυσούς κυλίνδρους που βρέθηκαν στο Ιδαίο Άντρο είναι το σημαντικό, ως ενεπίγραφο, χρυσό φυλακτήριο (2ος αι. π.Χ.), χαμένο, δυστυχώς, σήμερα⁴⁹⁹.

Τα γράμματα είναι γραμμένα από τα δεξιά προς τα αριστερά σε τρεις παράλληλες εγχάρακτες γραμμές που χωρίζουν το πεδίο σε τέσσερις ζώνες, από τις οποίες η τρίτη είναι κατεστραμμένη.

493. Αιλιανός, *Περί ζώων ιδιότητος*, I, 11.

494. Πίνδαρος, *Πυθ.* IV, 6.

495. Richards-Mαντζουλίνου 1979, 73.

496. Eidinow 2007.

497. *Πολιτεία* 364c.

498. Jordan, 1985.

499. Guarducci 1935, ICret. I, xii 8A.

ιουωη

ωαι ι η

υοσσα

Ο F. Halbherr διαβάζει: [φυλ]άσσου;

Η επιγραφή έχει ασφαλώς μαγικό χαρακτήρα, όπως παρατήρησαν ήδη ο F. Halbherr και η M. Guarducci ("inscriptio abracatabrica"). Αρκετά στοιχεία, και πρώτα το υλικό, συνηγορούν με την άποψη ότι το χρυσό αυτό έλασμα ήταν μάλλον φυλακτήριο. Στους Μαγικούς Παπύρους συνιστάται πολύ συχνά η χρήση χρυσών ελασμάτων. Παρόμοια φυλακτήρια από χρυσό και άργυρο είναι πολύ συνηθισμένα⁵⁰⁰. Η γραφή, επίσης, από δεξιά προς τα αριστερά είναι γνωστό χαρακτηριστικό μαγικών κειμένων⁵⁰¹. Απλές ακολουθίες φωνηέντων πολύ συχνά αποτελούν ξόρκια και οι σχετικές μαρτυρίες στην ειδική μαγική φιλολογία της αρχαιότητας είναι άφθονες⁵⁰². Στη συγκεκριμένη περίπτωση η διαπίστωση του μαγικού τύπου είναι αδύνατη, δεδομένου ότι η μία πλευρά του ελάσματος είναι θραυσμένη και η ανάγνωση του F. Halbherr αβέβαιη. Μπορεί, π.χ., στον δεύτερο στίχο να ήταν γραμμένο πάλι από δεξιά προς τα αριστερά το όνομα Ιάω, παράγωγο του εβραϊκού YHWH, που παρουσιάζεται πολύ συχνά σε μαγικά κείμενα, και μάλιστα κοντά σε ακολουθία φωνηέντων⁵⁰³. Ίσως ακόμη το άθροισμα της αριθμητικής αξίας των γραμμάτων κάθε στίχου να είχε μαγική σημασία. Συχνά, όπως γνωρίζουμε από τους Μαγικούς Παπύρους, οι λέξεις είναι ακατάληπτες. Το χρυσό φυλακτήριο του Ιδαίου Άντρου αφιερώθηκε στο σπήλαιο από κάποιον πιστό, όπως ίσως και τα άλλα χρυσά ελάσματα.

Ένα χρυσό αντικείμενο είχε, ίσως, μαγική χρήση (*χρυσός κατάδεσμος*;). Πρόκειται για δύο συμπλεκόμενα ελάσματα, που επικαλυπτόμενα διπλώνουν αρκετές φορές και τα δύο άκρα τους λήγουν σε οξυνόμενες ταινίες που απομένουν ελεύθερες, έτσι ώστε να θυμίζουν κέρατα. Η αναδίπλωση παραπέμπει στο λεγόμενο «δέσιμο», τον γνωστό μαγικό *κατάδεσμο*⁵⁰⁴.

Ένα χρυσό αντικείμενο άγνωστης χρήσης που συζητείται στα περίαπτα, ίσως είχε μαγική ιδιότητα, ίσως δηλαδή λόγω της ηθελημένης αναδίπλωσης ήταν το λεγόμενο «δέσιμο», ο γνωστός μαγικός *κατάδεσμος*, από το καταδέω, δηλαδή, *μία κατάρα*.

500. Βλ. για Ορφικά φύλλα K. Tsantsanoglou - G.M. Parassoglou 1987, 3-16, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

501. C. Williams - H. Williams 1988, 130, 145.

502. Dornseiff 1925, 35-51, 57-60.

503. Dornseiff 1925, 39-40, 64, A.C. Fa-rnone - R. Kotansky 1988, 259-262.

504. Παρόμοια, ως προς τον γενικό τύπο -όχι ακριβώς όμοια- αντικείμενα έχουν βρεθεί στο Λευκαντί, στο Νεκροταφείο της

Τούμπας. Ακόμη, σχετικά με αυτά του Λευκαντί αντικείμενα έχουν βρεθεί στη Σκύρο και στην Ερέτρια. Αρχαιότερα είναι αυτά των Μυκηνών. Όλα τα πιο πάνω είναι διακοσμημένα και καλύτερα κατασκευαστικά από του Ιδαίου. Έχουν θεωρηθεί ως κόσμημα του πίσω μέρους της κόμης ή λαβών ξίφους. Η χρήση τους είναι αβέβαιη, όσο και η σχέση τους με το αντικείμενο του Ιδαίου.

Κατάδεσμοι (= Defixiones) αναφέρονται από τον Πλάτωνα⁵⁰⁵ και τους Μαγικούς Παπύρους. Δεν έχουν σχέση με τις ερωτήσεις στα μαντεία αλλά με πρόκληση κακού σε περιπτώσεις διαταραγμένων σχέσεων ατόμων. Για την αναφορά *αραίοι* (= καταραμένοι ή επιφέροντες κακό) γνωρίζουμε από επιγραφή της Αξού⁵⁰⁶.

Κατάρα ίσως είναι και το αναδιπλωμένο καρφί. Σχετικά ίσως είναι και άλλα αναδιπλωμένα φύλλα χρυσού και ακόμη μεγάλος αριθμός τεμαχίων λειωμένου μολύβδου⁵⁰⁷. Τα μολύβδινα ελάσματα είναι η συνηθέστερη ύλη για κατάδεσμούς, ένας από αυτούς (εικ. 159) από το Ιδαίο Άντρο είναι δεμένος με άργυρο⁵⁰⁸. Στην Κρήτη έχουν βρεθεί και άλλες επιγραφές μαγικού περιεχομένου σε διάφορες ύλες, όπως: δακτυλιόλιθος με παράσταση κροκοδείλου και μαγική επιγραφή, μαγικός δίσκος με κατάδεσμο στους Αρκάδες, δακτυλιόλιθος με μαγική επιγραφή στη Λάππα, μολύβδινο φύλλο στο Ρέθυμνο και κατάδεσμος σε μολύβδινο φύλλο από τη Φαλάσαρνα⁵⁰⁹.



159. Κατάδεσμος από το Ιδαίο Άντρο.

VII. ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ - ΠΡΟΣΦΟΡΕΣ - ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ - ΤΑΜΑΤΑ

Τα δημοφιλή ιερά πλημμύριζαν από αναθήματα. Οι ιερείς επόπτευαν την τοποθέτησή τους. Τα χωρίς αξία θάβονταν σε λάκκους-αποθέτες⁵¹⁰.

Τα αφιερώματα-τάματα διαφέρουν από τις “απαρχές” που προσφέρονταν για την καλή έκβαση των προϊόντων της γης. Τό τάμα (ευχή) γίνεται με δυνατές φωνές ενώπιον περισσότερων μαρτύρων. Εκτός από τα μικρότερα και πολύτιμα αναθήματα υπήρχαν στα ιερά και λάφυρα πολέμου, που κρεμούσαν στα δένδρα αφιερωμένα στον θεό, όπως και δέρματα θηραμά-

505. Eidinow 2007, 41. Για τις κατάρες γενικά βλ. Parke 1985, 209.

506. Tzifopoulos 2006, 142.

507. Σακελλαράκης 1998, 82.

508. Έργον 1987, εικ. 168.

509. Gondicas 1988, 138-141.

510. Burkert 1993, 212.

των, σύμφωνα με πανάρχαιο κυνηγετικό έθιμο, καθώς και δίσκοι τους οποίους κινούσε ο αέρας⁵¹¹. Όλα αυτά δημιουργούσαν ηχητικές εντυπώσεις απαραίτητες για τα μυστήρια.

Τα πλέον πολύτιμα αφιερώματα αντιπροσώπευαν την περιουσία του ιερού, για την οποία ετηρούντο λεπτομερώς κατάλογοι, όπως βεβαιώνεται επιγραφικά. Φυσικά ο πλούτος αποτελούσε πειρασμό για ληστρικές επιθέσεις και υπάρχουν, σχετικά, ιστορικά παραδείγματα. Οι απαιτήσεις αγνότητας δεν επέτρεπαν κανονική ζωή. Κατοικίες των ιερέων στο ίδιο το ιερό αποτελούσαν την εξαίρεση. Αντίθετα ανεγείρονταν συχνά μέσα στο τέμενος ή σε άμεση γειτνίαση με αυτό οικίες για το θυσιαστήριο γεύμα, τα εστιατόρια.

Στα τεκμηριωμένα ανασκαφικά πλούσια αναθήματα του Ιδαίου Άντρου, που συζητούνται στον δεύτερο τόμο, πρέπει να προστεθούν, ίσως, και άλλα, γνωστά από άλλα αρχαία ιερά, όπως δούλοι ή κοπάδια ζώων⁵¹². Πρόβατα αφιερώνονται ακόμη και σήμερα κατά τη διάρκεια εορτών στις εκκλησίες, στο λεγόμενο Πάνω αόρι και στον Χριστό, κοντά στο Ιδαίο Άντρο. Σε ένα μοναστήρι στον ορεινό Μυλοπόταμο, τον Βώσακο, αφιερώνεται και λάδι, που συγκεντρώνεται σε πιθάρια.

Από τα αναθήματα μερικά μπορεί να σχετίζονται με τις μύσεις. Αφιερώνονταν ακόμη και φθαρτά αντικείμενα, όπως ενδύματα⁵¹³. Γνωστή είναι η αφιέρωση κομμένων μαλλιών σε μύσεις⁵¹⁴. Θα υπήρχαν, όμως, και ξύλινα αναθήματα, ίσως είδωλα διαφόρων μεγεθών, όπως δείχνει το πλήθος των ελεφάντινων οφθαλμών, κάποια ίσως από τα οποία να ανήκαν σε λατρευτικά ξόανα⁵¹⁵. Ξύλινα αναθήματα γνωρίζουμε και από το σπήλαιο του Πιτσά και από το Ηραίο της Σάρου.

Πολλά από τα αναθήματα χρησιμοποιούνται στη λατρεία, π.χ. οι τρίποδες, όπως γνωρίζουμε από τη μήτρα της Αξού, ίσως και ο θρόνος ο οποίος μπορεί να ήταν προσφορά-ανάθημα από κάποιον πλούσιο αναθέτη, όπως γνωρίζουμε από αλλού⁵¹⁶. Οι αναθέτες θεωρούν ότι το αφιέρωμα θα βοηθήσει στην αποδοχή των ευχών τους. Γνωρίζουμε ακόμη για το σπάσιμο ορισμένων αντικειμένων, όπως των λύχνων κατά τη λυχνομαντία⁵¹⁷.

Το αφιέρωμα, το δώρο, το ανάθημα που προσφέρεται στον θεό λόγω ενός τάματος, διαφέρει από την προσφορά *απαρχών* περισσότερο ως προς την αιτία, παρά ως προς την ουσία. Απαντάται σε όλους τους αρχαίους πολιτισμούς και στην Ελλάδα. Μέχρι και σήμερα παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σχέσης μεταξύ ανθρώπων και θεών, δίνοντάς της την έννοια της προσφοράς και αντιπροσφοράς⁵¹⁸. Το τάμα γίνεται με δυνατή

511. Burkert 1993, 195.

512. Burkert 1993, 161.

513. Parker 1985, 180 για την αφιέρωση ενδυμάτων στα Ελευσίνια Μυστήρια.

514. Burkert 1993, 210, 535.

515. Burkert 1993, 160-2, Rouse 1902.

516. Για αναθέσεις θρόνων βλ. στη συζήτηση για τον Θρόνο και στον τόμ. Β', κεφ. IV. Τα ελεφάντινα.

517. Πετρόπουλος 1999, 139-142.

518. Burkert 1993, 161.

φωνή, πανηγυρικά και ενώπιον περισσότερων μαρτύρων. Η ελληνική λέξη *ευχή* σημαίνει δυνατή φωνή, προσευχή και τάμα. Τα τάματα και η προσφορά *απαρχών* συνδέονται κατά τη διαδρομή του έτους σε μια αδιάσπαστη αλυσίδα (προσφορά κατά τη συγκομιδή). Κάποιος μπορεί να ιδρύσει ιερό ή ακόμη και ναό. Δούλοι και κοπάδια ζώων είναι δυνατόν να δωρηθούν σε υφιστάμενα ιερά. Είναι επίσης δυνατόν να παραχωρηθούν στο ιερό κινητά αγαθά, κυρίως ακριβά ενδύματα ή ακόμη και ιδιοκτησία γης. Παράλληλα είναι τα σημερινά αφιερώματα-τάματα ορθοδόξων-καθολικών. Το συνηθέστερο, όμως, είναι να ανατίθενται στο ιερό επί τούτου κατασκευασμένα αντικείμενα τέχνης, αναθήματα, δηλαδή αφιερώματα στην πραγματική τους σημασία.

Η πιο δαπανηρή μορφή αναθήματος συνδεδεμένου με τάμα και προσφορά *απαρχών* γίνεται κατά τον πόλεμο. Τότε αφαιρούσαν από τα λάφυρα ένα ορισμένο τμήμα για τον θεό, κυρίως την *δεκάτην*, πρίν αρχίσει η καθεαυτή διανομή των λαφύρων. Αυτή η προσφορά ονομαζόταν *ακροθίνια*, η κορυφή του σωρού⁵¹⁹. Τα λάφυρα ήταν κυρίως όπλα. Όλα τα ελληνικά ιερά άστραφταν από τα όπλα που είχαν αφιερωθεί, κυρίως από τις ασπίδες. Σημαντικές πρόσοδοι προέρχονταν επίσης από την πώληση ή την εξαγορά



Ο Γιάννης και η Έφη Σακελλαράκη με μέλη της ομάδας της ανασκαφής.

519. Βλ. την επιγραφή-αφιέρωμα του Παίστου σε χάλκινο λέβητα από το Ιδαίο,

στον τόμ. Β', κεφ. VII. Επιγραφές και κεφ. II.Β. Χάλκινα αγγεία.

αιχμαλώτων πολέμου. Η δεκάτη από αυτές τις προσόδους δινόταν και πάλι στον θεό με τη μορφή μεγαλοπρεπών αφιερωμάτων⁵²⁰.

Παράλληλα φθάνουν στο ιερό, ακριβώς εξαιτίας κάποιου τάματος, μερικά καταχρηστικώς ονομαζόμενα «δώρα», τα οποία κανείς δεν θα μπορούσε να προσφέρει σε άλλον άνθρωπο. Από αυτά το πιο συνηθισμένο είναι η προσφορά μαλλιών. Κατά τον ίδιο τρόπο ένα κορίτσι αφιερώνει στο ιερό το παιδικό παιχνίδι του. Τέλος κυνηγοί, ψαράδες, γεωργοί, όταν αποσύρονται από τη δράση, αφιερώνουν τα εργαλεία της εργασίας τους σε ένα ιερό.

Με τον βαθμιαίο ορθολογισμό καθορίσθηκαν σταθερές δαπάνες, που εισπράττονταν μαζί με την προσφορά του εκάστοτε θύματος. Αν αυτές οι δαπάνες εισπράττονταν σε χρήμα, το ιερό διατηρούσε ένα κιβώτιο, τον θησαυρόν, με άνοιγμα για τη ρίψη των νομισμάτων⁵²¹.

Θησαυρός είναι το θησαυροφυλάκιο⁵²². Όπως και σήμερα, ο ιερέυς παίρνει μέρος των τροφίμων που χρησιμοποιήθηκαν στη θυσία και ένα τιμητικό μερίδιο, το γέρας.

520. Burkert 1993, 162.

521. Sokolowski 1954.

522. Burkert 1993, 159, 217.

Η ανάπτυξη του Ιδαίου Άντρου και του Ψηλορείτη στους Ύστερους χρόνους

Όσα προηγήθηκαν πιο πάνω (γράφει ο Γιάννης Σακελλαράκης), προσγράφονται κυρίως στην αρχαιολογική έρευνα ενός μνημείου και μιας περιοχής γύρω από αυτό. Θεωρείται συνήθως από τους πολλούς ότι ένα μνημείο του παρελθόντος, όσο σημαντικό και αν είναι, έχει μια παρελθοντολογική και μόνον αξία, άξιο μόνον για την εκφώνηση κάποιου, συνήθως ανιαρού, επετειακού λόγου. Ίσως όμως αυτό δεν είναι αλήθεια. Γιατί και ένας άψυχος τόπος περικλείει μνήμες, που, κατά τους βιολόγους, εγγράφονται στο ανθρώπινο γονίδιο. Και αν οι μνήμες αυτές, κάποιων πολυσύχναστων και μακρόχρονης διάρκειας ζωής τόπων, εγγραφούν σε πολλά ανθρώπινα γονίδια και επανεγγραφούν για μεγάλο χρονικό διάστημα, επόμενο είναι, παρά τις όποιες αλλαγές των καιρών, να καταγραφούν τελικά στο συλλογικό κοινωνικό ασυνείδητο.

Είναι προφανές, ότι η επιμονή της συλλογικής μνήμης, αν δεν εκτονωθεί με μία στείρα και καμιά φορά και υστερική κραυγή, για την όποια ιδιωτική εκμετάλλευση, έχει στην ουσία μια σημαντική δυναμική, μια δυναμική προφανώς επιχειρησιακή για το μέλλον, το μέλλον του τόπου. Είναι γνωστό ότι μέγιστα επιστημονικά επιτεύγματα έγιναν δυνατά κυρίως με την επανεξέταση αρχαιοτάτων σκέψεων. Φυσικά, η μελλοντολογική δυναμική ενός αρχαιολογικού χώρου είναι κυρίως πολιτιστική, αποβλέποντας όμως όχι μόνον στην αυτογνωσία των δυνατοτήτων των εντόπιων, αλλά και στην «εκμετάλλευση», τόσο αυτών των δυνατοτήτων όσο και της ουσίας της μνήμης του τόπου. Η Ελλάδα, π.χ., θα μπορούσε να είναι μια πολιτιστική υπερδύναμη, αν δεν είχε το σαράκι της Ψωροκώσταινας. Για να επικεντρωθούμε όμως στον Ψηλορείτη, που μας απασχολεί, πρέπει να επεξηγηθούν τα εισαγωγικά στη λέξη εκμετάλλευση, που μπορεί να μην έχει και αρνητικό, ως ιδιοτελές, νόημα, αν αποσκοπεί σε μian αναπτυξιακή οικονομία για την ευημερία ολόκληρης της εντόπιας κοινωνίας.

Η παραμονή δώδεκα μηνών στα 1.538 μ. του Ιδαίου Άντρου, με διαστήματα βέβαια, ενός ολόκληρου χρόνου δηλαδή, δεν βοήθησε μόνον την αρχαιολογική έρευνα, όπως καταδεικνύεται, ίσως, σε αυτό το πόνημα. Στην επαφή με το βουνό και το αρχαιότατο ιερό του γεννήθηκαν κάποιες σκέψεις, που ίσως είναι χρήσιμο να διατυπωθούν και γραπτά. Η συνεχής παρατήρηση τόσο των ανθρώπων του βουνού όσο και της φύσης του συνέ-

τεινε, ίσως, στην κατανόηση του εν γένει διαχρονικού βίου αλλά και του χαρακτήρα των ανθρώπων του Ψηλορείτη.

Όπως και στα άλλα βουνά της Κρήτης ή και της Ελλάδας, ο αναγκαστικά τραχύτατος βίος διαμόρφωσε τραχείς ανθρώπους, ασφαλώς διάφορους των σχετικά ανέμελων ανθρώπων των πεδιάδων, συγγενικών, ίσως, μόνον με τους ναυτικούς των άγονων νήσων του Αιγαίου. Οι ναυτικοί, αν και έχουν από καιρό πυξίδα και σήμερα πια τα τελευταία επιτεύγματα της τεχνολογίας, εμπιστεύονται όμως το ίδιο κάθε φύσημα του ανέμου, κάθε χρώμα ή κυματισμό της θάλασσας. Το ίδιο και οι βοσκοί, με τη διαρκή παρατήρηση όχι μόνον των άψυχων, αλλά κυριότατα των έμψυχων, που μπορεί να είναι και εχθρικά. Και αυτοί έχουν καταράθει πάμπολλα, κατά περιπτώσεις σχεδόν τα πάντα, σχεδόν σε επίπεδο σοφίας. Δεν είναι υπερβολή όσα γράφονται εδώ, όχι μόνον για τον επιστήμονα, αλλά και για οποιονδήποτε άλλον παρατηρητή αυτών των ιδιομορφων, ευφυών ανθρώπων. Προσωπικά, όσον αφορά τον Ψηλορείτη, θα μπορούσαμε και να ανεκδοτολογήσουμε, αν το επέτρεπε ο χώρος.

Η συνεχής επαφή με το βουνό επιτείνει φυσικά και την αγάπη του, τη λατρεία του, θα λέγαμε, επομένως τείνει σε ένα τοπικισμό, που δεν απέχει από τη φιλοπατρία. Η Αρκαδία, η ορεινή Θεσσαλία και η Ήπειρος είναι χαρακτηριστικά ελληνικά παραδείγματα όχι μόνον επιχειρηματικής ευφυΐας, αλλά και αγάπης για τη γενέθλια γη, φιλοπατρίας, θα επαναλαμβάναμε, αν χρησιμοποιούσαμε μια πανάρχαια λέξη, άχρηστη για τους όποιους διεθνιστές. Το όνομα των Ηπειρωτών, όπως π.χ. Τοσίτσα, είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την παιδεία, το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Το όνομα του Αρκάδα Νιάρχου συνδέεται άρρηκτα για το μέλλον τόσο με τον σύγχρονο πολιτισμό όσο και με την αρχαική ελληνική ιστορία.

Είναι γνωστό, τουλάχιστον στους Κρητικούς, ότι οι ευφυέστατοι, και γι' αυτό επικίνδυνοι για τους πεδινούς, Ανωγειανοί, οι κάτοικοι του χωριού που ορίζει το Ιδαίο Άντρο, με μεγάλη κτηματική περιουσία στον Ψηλορείτη, με τον μεταπολεμικό κρητικό τουρισμό μετέτρεψαν τα πεδινά χειμαδιά τους σε ξενοδοχεία. Κάποιοι από αυτούς συγκαταλέγονται από καιρό στους καλύτερους όχι μόνον Κρητικούς αλλά και Έλληνες επιχειρηματίες, αναπτύσσοντας όχι μόνον τους εαυτούς τους, αλλά και την οικογένειά τους, το γένος τους, «το σόι» τους, για να χρησιμοποιήσω την ανωγειανή γλώσσα. Η προάσπιση των συμφερόντων του «σογιού» είναι άλλη μια μορφή συντηρητικότητας των ορεινών, απαραίτητη από την αρχαιότητα για τη συντήρησή τους. Ανάλογη είναι και η αλληλεγγύη τους, καθώς και η προάσπιση των συμφερόντων του τόπου τους. Οι κάτοικοι του ορεινού Μυλοποτάμου και των Σφακιών, οι ορεινότεροι της Κρήτης, σεμνύνονται γιατί στα χωριά τους υπάρχουν πολλοί, που το επίθετό τους δεν λήγει στο παγκρήτιο «-άκης».

Υπάρχουν πολλά καταγραμμένα στοιχεία που ανάγονται σε αρχαιότες εποχές. Δεν πρόκειται όμως να συζητήσω τη μανιάτικη ή την κρητική βεντέτα. Υπάρχουν άλλα καταγραμμένα στοιχεία που ανάγονται σε αρχαίες δωρικές εποχές, όπως αυτές που αναφέρει η Αγγελική Λεμπέση για

έναν άλλο ιερό τόπο της Ανατολικής Κρήτης, την Κάτω Σύμη, σχετικές με τις γνωστές πανάρχαιες τελετουργίες της ενηλικίωσης των ανδρών. Δεν αναφέρει όμως την «κλεψά», όπως διδασκόταν γενικά, μέχρι σχεδόν και το τέλος του 20ού αιώνα στον ορεινό Μυλοπόταμο. Πρόκειται για τη διδασκαλία, από έναν ώριμο άνδρα σε έναν έφηβο του «σογιού» του, όλων των καθιερωμένων τρόπων της μοναχικής διαβίωσης στον Ψηλορείτη, συμπεριλαμβανομένης βέβαια της κλοπής ενός προβάτου και της απόκρυψής του σε έναν «κούμο» για ένα σε εύθετο χρόνο πανηγυρικό γεύμα. Το κλεψίμιο κρέας έχει τη νοστιμάδα, κατά την κρητική ρήση.

Η παγκοσμιοποίηση, βέβαια, με την παράλληλη εισαγωγή άγνωστων μορφών εγκληματικότητας, μετέτρεψε τα πανάρχαια κρητικά έθιμα σε ειδεχθή παραβατικά εγκλήματα. Η κλοπή συμπεριλαμβάνει πια και στα πεδινά την απαγωγή ενός ολόκληρου κοπαδιού για το γεύμα των εκατοντάδων καλεσμένων σε έναν κρητικό γάμο ή και τη σοδειά από την απλωμένη σταφίδα. Το προαιώνιο κρητικό μαχαίρι, που βεβαιώνεται ότι είχαν στη μέση τους οι Μινωίτες, αυτό που μετατράπηκε σε πυροβόλο όπλο στον αγώνα της απελευθέρωσης της Κρήτης, έγινε τώρα καλάσνικοφ.

Η μετρημένη χρήση των σφαιρών για τον πόλεμο και το κυνήγι έγινε τώρα διασκέδαση στους κρητικούς γάμους, με καθόλου διασκεδαστικούς εξοστρακισμούς. Είναι επόμενο, αφού αφθονούν τα χρήματα από το εμπόριο όπλων και ναρκωτικών, για να μην μιλήσει κανείς για την επικερδέστερη όλων, κατά τις στατιστικές, αρχαιοκαπηλία. Άλλωστε, πώς να διαφυλαχθεί ο αρχαιολογικός χώρος του Ιδαίου Άντρου, αφού το περίφημο κράτος αρνείται πεισματικά από καιρό να πληρώσει τις κενές θέσεις αρχαιοφυλάκων στο ιερό, καθώς έχει διαχρονικά ψηφοθηρικές υποχρεώσεις στα πεδινά και οι κάτοικοι, που γνωρίζουν τα πάντα, δεν καταγγέλλουν τίποτε, από αλληλεγγύη ή φόβο. Ακόμη κι ένας υπουργός Πολιτισμού, μετά την υπογραφή μιας κάποιας επιδεικτικής διακήρυξης εναντίον της οπλοχρησίας στην Κρήτη, ανέβηκε στον Ψηλορείτη για να δοκιμάσει παρουσία κάποιου δημάρχου το κληρονομημένο όπλο του πατέρα του, αυτό που χρησιμοποιήθηκε τελευταία φορά στη γερμανική κατοχή.

Είναι κρίμα, που κάποιοι πεθαμένοι επιχειρηματίες, πανέξυπνοι ως Ανωγειανοί, αλλά και άλλοι, ζωντανοί σήμερα, πούλησαν την εγωιστική ψυχή τους στον αιώνια σύγχρονο Φάουστ, τον μαρωνά, και δεν επένδυσαν το ελάχιστο από τα πλούτη τους στην ανάπτυξη του τόπου τους. Υπάρχουν όμως πολλά ελπιδοφόρα μηνύματα. Ο τόπος αντιστέκεται, δεν ψυχορραγεί και ασφαλώς δεν θα πεθάνει. Η αναγέννηση της ψυχής του είναι θέμα χρόνου στην αιωνιότητα του Ψηλορείτη, που έχει πάμπολλες φορές ανατρέφει κοντόφθαλμα σχέδια των κατά καιρούς ισχυρών. Άλλωστε, γνωρίζει πως είναι στο μάτι όχι μόνον κάποιων λεγομένων πανεπιστημιακών, αλλά κυρίως των αυθεντών τους, ξένων και πάλι. Το βουνό δεν χρειάζεται, βέβαια, ορμήνιες για την επιβίωση και την ανάπτυξή του. Τα δέντρα φυτρώνουν όπου βρούν μια «πατουχιά», χώμα και λίγο νεράκι κι ας φυσάει ο Βοριάς, το πολύ πολύ να γείρουν. Όσα ακολουθούν, λοιπόν, δεν είναι οδηγίες, είναι σπόροι ιδεών, με την ελπίδα πως κάτι θα φυτρώσει.

Ως αρχαιολόγοι έχουμε κουραστεί να ακούμε για τα μνημεία πως είναι η βαριά βιομηχανία του τουρισμού κ.λπ. Κενά λόγια, χωρίς αντίκρουσμα. Αρκεί ένα παράδειγμα από την υπηρεσιακή ζωή μας. Όταν κάποτε, που ήμουν διευθυντής του Μουσείου Ηρακλείου, ήλθε στο Ηράκλειο κάποιος από τους δεκάδες Γενικούς Γραμματείς Τουρισμού, σκέφθηκα να τον επισκεφθώ για κάποιο ταπεινό οικονομικό αίτημα του μουσείου, σχετικά ακριβώς με τον τουρισμό. Ο κ. Γενικός με δέχθηκε φυσικά ψυχρά, κι όταν του έδειξα το πρόσφατο, τότε, δημοσίευμα στο *National Geographic* για μια ανασκαφή μας στην Κρήτη, που είχε αναδημοσιευθεί στο *Reader's Digest* της εποχής, πάλι δεν κατάλαβε τίποτε για τη λεγόμενη βαριά βιομηχανία, που υποτίθεται πως διηύθυνε. Υποθέτω πως ο νους του ήταν στο μοίρασμα της τεράστιας πίτας του κονδυλίου των διαφημίσεων του τουρισμού και δεν κατάλαβε μια διαφήμιση που δεν θα του κόστιζε τίποτε. Το υποθέτω, γιατί αυτός τουλάχιστον στάθηκε άτυχος, καθώς είχε κακό τέλος στη φυλακή. Για να κλείσω, όμως, αυτό το θλιβερό θέμα αποφεύγω να αφηγηθώ την προσπάθεια του Υπουργείου Δημοσίων Έργων να μετατρέψει σε λιμνοδεξαμενή τη Νίδα ή την αντίδραση του Υπουργείου Πολιτισμού στη δημοσίευση στο *New York Times Magazine* ενός μεγάλου άρθρου για την τελευταία ανασκαφή στο Ιδαίο Άντρο.

Φυσικά ο τουρισμός είναι βαριά βιομηχανία για μια ευνοούμενη χώρα όπως η Ιταλία, με τον άφατο σεβασμό σε κάθε μνημείο της και τους χιλιάδες χιλιάδων υπαλλήλους που τα υπηρετούν. Πρόκειται για μια σημαντική πηγή εθνικού αλλά και κατά περίπτωση εντόπιου πλούτου, εκτός από την αστείρευτη πηγή αυτογνωσίας.

Το θέμα μας είναι, όμως, ένας συγκεκριμένος τόπος και η ανάπτυξή του, επομένως περιοριζόμαστε στην ανάπτυξη του Ιδαίου Άντρου. Όσα, πολλά, προηγήθηκαν, βεβαιώνουν τη μείζονα αρχαιολογική αλλά και ιστορική σημασία του Ιδαίου Άντρου, ενός όχι μόνον παγκρήτιου ιερού, ενός χώρου που μπορεί να παραβληθεί –*mutatis mutandis*– με τη σημασία της μινωικής Κνωσού. Δεν χρειάζεται να επαναλάβουμε τα λόγια του H. Thompson που αναφέρθηκαν στον πρόλογο αυτού του βιβλίου.

Είναι πασίγνωστο ότι ο τουρισμός αποδίδει σε πολλούς κλάδους μιας εντόπιας οικονομίας και όχι μόνον στους ξενοδόχους και τους εστιάτορες. Και είναι γνωστό πια ότι στις μέρες μας υπάρχουν πολλές εξειδικευμένες μορφές τουρισμού, από τον θρησκευτικό τουρισμό για το προσκύνημα στον Τίμιο Σταυρό του Ψηλορείτη, με τη μαγευτική του θέα στο Κρητικό και το Λιβυκό πέλαγος, μέχρι τον τουρισμό των εραστών της πανέμορφης ανοιξιάτικης χλωρίδας και τους παρατηρητές των πουλιών – *birdwatchers*. Είναι επίσης γνωστό ότι ο εξειδικευμένος τουρισμός αποδίδει ασύγκριτα περισσότερα από τη συρροή των αλητοτουριστών, ας αφήσουμε ότι σέβεται και δεν μολύνει τον τόπο.

Ο Ψηλορείτης και το Ιδαίο Άντρο πλεονεκτούν έναντι των παραλιών της Κρήτης, καθώς ο τουρισμός μπορεί να διαρκέσει ολόκληρο τον χρόνο. Είναι χαρακτηριστικό, πώς ξεχνούνται οικογενειακώς, όλο και περισσότεροι κάτοικοι του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου στη Ζώμινθο, τη Νίδα και

φυσικά στα Ανώγεια, για να δοκιμάσουν το περίφημο οφτό δίπλα σ' ένα τζάκι που τριζοβολάει. Η κρατική και η κοινοτική συνδρομή στην ανάπτυξη και του χειμερινού τουρισμού είναι βέβαια απαραίτητη και όχι μόνον για την προμήθεια αλατιού και περισσότερων εκχιονιστικών μηχανημάτων. Για τη διαμονή δεν υπάρχει πρόβλημα. Ανωγειανοί επιχειρηματίες δημιουργούν μικρά, σύγχρονα ξενοδοχεία για διάφορα βαλάντια και γούστα. Για τον εντόπιο τουρισμό άλλωστε και κατ' εξοχήν τους πεδιαδίτες, η ανάβαση στο βουνό γίνεται όλο και πιο επιτακτική για την καταπολέμηση του άγχους αλλά και για μια βασική λειτουργία του οργανισμού τους. Εννοούμε την εισπνοή οξυγόνου. Δεν χρειάζονται μαντικές ικανότητες για να προβλέψει κανείς ότι, όπως εξελίσσονται τα πράγματα, οι αορίτες θα πουλούν εμφιαλωμένο αέρα του βουνού. Μόνον που θα είναι πολύ αργά για όλους.

Η υγιεινή της κρητικής διατροφής είναι εγγυημένη και έχει πια σχεδόν παγκόσμια αναγνώριση. Δεν υπάρχουν ελιές στον Ψηλορείτη, μόνον πέτρες, πρόβατα και ποικίλα χόρτα και βότανα. Οι κάτοικοι του ορεινού Μυλοποτάμου έχουν, όμως, το λάδι και το κρασί τους από πεδινότερα κτήματα σε κοντινά χωριά αλλά και από περιοχές στα χειμαδιά τους. Τα περιφρονημένα χόρτα του βουνού δεν είναι μόνον άγνωστα, αλλά και εύγευστα και πάνω από όλα υγιεινά. Πρόσφατα το ραδίκιο των Ανωγειανών, το σταμναγκάθι, καλλιεργημένο βέβαια, έγινε της μόδας και το βρίσκει κανείς πανάκριβο στα αθηναϊκά σουπερμάρκετ. Καμιά σχέση με το σταμναγκάθι του βουνού. Δεν γνωρίζουμε τις μαντιλίθρες, μαργαρίτες, χόρτα του βουνού, αν κι οι χορτόπιτες γενικεύονται σιγά σιγά στη σημερινή ελληνική διατροφή και, δυστυχώς, βρίσκονται καταψυγμένες στα σουπερμάρκετ. Υπάρχουν όμως και παραδοσιακά φαγητά, όπως μακαρόνια, το παλιό γαμηλιώτικο φαγητό, τότε που το κρέας, ακόμη και στα βουνά σπάνιζε, το κρέας με τα ρεβύθια, κάτι που ο Μάνος Χατζιδάκης, που το γεύτηκε μια φορά στα Ανώγεια, έγλυφε τα δάχτυλά του, αλλά και τα διάφορα μυρωδικά.

Γιάννης Σακελλαράκης